Главни и одговорни уредник
Др Срђан Словић, научни сарадник

Уређивачки и редакцијски одбор
Др Мирко Томасовић, Фоча
Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Др Екатерина Волкова, Екатеринбург
Др Јасмина Ахметагић
Др Велибор Лазаревић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бецић

Резимеи на енглеском језику
Срђан Словић

Лектор
Мирјана Бечејски

Издавач
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Editor-in-chief
Ph. D. Srđan Slović, Scientific Associate

Editorial Board
Ph. D. Mirko Tomasović, Foča
Ph. D. Shak B. Hanish, San Diego
Ph. D. Ekaterina Volkova, Yekaterinburg
Ph. D. Jasmina Ahmetagić
Ph. D. Velibor Lazarević
Ph. D. Dragana Janjić
Ph. D. Srđan Slović
Ph. D. Ivan Becić

Summaries in English Language
Srđan Slović

Lector
Mirjana Bečejski

Publisher
Institute of Serbian Culture
Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print

All articles published in the magazine *Baština* have been reviewed

Vignette on the covers
The Prizren's four Gospels
Evangelist Marko

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 34

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2013

Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

Штампање ове свеске финансирала је Канцеларија
за Косово и Метохију Републике Србије

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК

Снежана Зечевић, *Улоīа жарīона у формирању друштвеноī идентишета йрийадника сшудентске йойулације* 15

КЊИЖЕВНОСТ

Сена Михаиловић-Милошевић, *Ейске йесме о Марку Краљевићу на Косову и Меūохији* 31

Ана Андрејевић, *Генеза бриūанске драме у средњем веку* 45

Велибор Лазаревић, *Два века од рођења Пеūра II Пеūровића Њеīоша.* (Небош српског романтизма) 67

Јасмина Вучетић, *Закон īосūойримсūва, јачи од смрūи* (Поводом приповетке Григорија Божовића *„Сūари īрмен“*) 79

Мирјана Бечејски, *Порука у боци и „Савршена йузкоūина“* (*Пешчаник* Данила Киша у контексту савремених естетичких и поетичких проучавања) 93

Јасмина Ахметагић, *Миū о романūичној љубави у йоезији Лейосаве Мијушковић* 115

Сунчица Денић, *Даница Андрејевић, ūумач новије косовско-меūохијске књижевносūи* 129

Марија Јефтимијевић-Михајловић, *Бесмисао еīзисūенције и „смисао“ айсурда* (Сродности стваралачких проседеа Албера Камија и Петра Сарића) 141

ИСТОРИЈА

Драгана Јањић, *Призренска ейископија (Исūоријско-канонски асйекūи)* 157

Иван Бецић, *Локалне финансијске установе у Гњилану у међуратном периоду* 171

Весна Зарковић, *Борба Вилијама Дентона за побољшање положаја хришћана на Балкану и у Османском царству почетком друге половине XIX века* 189

Јован Симијановић, *Делатност градског народноослободилачког одбора у Краљеву током 1945. године* 213

АРХЕОЛОГИЈА

Марија Савић, *Антички рударски центри Косова и Метохије* 229

ЕТНОЛОГИЈА

Александар Павловић, *Литијски одход у северној Косовској Митровици на дан прославе градске славе Митровдана* 251

Милена Адамовић, *Религијски идентитет кроз родни аспект* (На примеру избеглица са Косова и Метохије) 271

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Срђан Словић, *Аронова теорија међународних односа и рат на Косову и Метохији* 287

Хатиџа Бериша, *Зачетак и развој злоупотребе и илегалног промета дроге на Косову и Метохији* 301

СОЦИОЛОГИЈА

Ивана Аритоновић, *Неки аспекти етничког идентитета Срба на Косову и Метохији* (Усмереност на север покрајине) 335

УМЕТНОСТ

Радмило Петровић, *Место и улога косовског Старчева у балканском неолиту* 353

Ивана Женарју, *Изградња и опремање цркве Свете Саве у Косовској Митровици (1896–1913)* 393

Биљана М. Павловић, *Традиционална народна музика Косова и Метохије у уметничкој музици* 419

ПРИКАЗИ

Каменко Марковић, *Чаролије једног акварелисте* 433

Упутство ауторима 435

Упутство рецензентима 445

CONTENTS

LANGUAGE

Snežana Zečević, *The Role of Jargons in Constructing Social Identity of the Members of Student Population* 15

LITERATURE

Sena Mihajlović, *Epic Poems on Marko Kralajević in Kosovo and Metohia* 31

Ana Andrejević, *Genesis of the Medieval British Drama* 45

Velibor Lazarević, *Two Centuries from the Birth of Petar II Petrović Njegoš* (Neboš of the Serbian Romanticism) 67

Jasmina Vučetić, *The Law of Hospitality, Stronger than Death* (On the Occasion of the Short Story of Grigorije Božović „Stari grmen") 79

Mirjana Bečejski, *The Message in the Bottle and "Perfect Crack"* (*Freestone* of Danilo Kiš in the Context of Contemporary Aesthetic and Poetic Studies) 93

Jasmina Ahmetagić, *Myth on the Romantic Love in the Prose of Leposava Mijušković* 115

Sunčica Denić, *Danica Andrejević, the Interpreter of the Recent Kosovo-Metohian Literature* 129

Marija Jeftimijević-Mihajlolvić, *Nonsense of the Existence and the „Sense" of the Absurdity* (Congenialities of Albert Camus' and Petar Sarić's Creative Proceeds) 141

HISTORY

Dragana Janjić, *Prizren's Diocese* (Historical-canonical aspects) 157

Ivan Becić, *Local Fnancal Institutions in Gnjilane in Interwar Period* 171

Vesna Zarković, The Fight of William Denton for the Christian's Position Improvement in the Balkan, and Osman's Empire at the Beginning of the Second Half of the 19th Century 189

Jovan Simijanović, *The Activity of the City People's Liberation Committee in Kraljevo during 1945* 213

ARCHAEOLOGY

Marija Savić, *Antique Mining Centres of Kosovo and Metohia* 229

ETHNOLOGY

Aleksandar Pavlović, *Procession in Northern Kosovska Mitrovica on the Feast Day of the City's Celebration of Demetrius* 251

Milena Adamović, *Religious Identity Through Gender Aspect* (In the example of refugees from Kosovo and Metohia) 271

POLITICAL SCIENCES

Srđan Slović, *Aron's Theory of International Relations and the War in Kosovo and Metohia* 287

Hatidža Beriša, *Beginning and Development of the Abuse and Illegal Traffic of Drugs in Kosovo and Metohia* 301

SOCIOLOGY

Ivana Aritonović, *Some Aspects of the Ethnical Identity of Serbs in Kosovo and Metohia* (Focus on the North of Province) 335

ART

Radmilo Petrović, *The Place and Role of Kosovar Starčevo in Balkan's Neolith* 353

Ivana Ženarju, *Building and Equipping of St. Sava Church in Kosovska Mitrovica (1896–1913)* 393

Biljana M. Pavlović, *Traditional Folk Music of Kosovo and Metohia in Art Music* 419

REVIEWS

Kamenko Marković, *Spells of a Water-colourist* 433

Instructions to the Authors 435

Instructions to the Reviewers 445

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЈЕЗИК

УДК 811.163.41'276.2

*Снежана ЗЕЧЕВИЋ**

УЛОГА ЖАРГОНА У ФОРМИРАЊУ ДРУШТВЕНОГ ИДЕНТИТЕТА ПРИПАДНИКА СТУДЕНТСКЕ ПОПУЛАЦИЈЕ

Апстракт: Циљ овог рада јесте разматрање улоге жаргона у формирању друштвеног идентитета код припадника млађе популације. Имајући у виду чињеницу да су друштвене мреже саставни део виртуелног комуницирања у 21. веку, анализиран је говор групе студената енглеског језика као представника занимљивог и креативног начина размене мишљења. Пошто је језик обележје културе, истовремено се може сматрати и делом друштвеног идентитета сваког појединца. Претпоставља се да жаргон, као део специфичне употребе језика која одликује припаднике неке професије, има улогу у формирању друштвеног идентитета младих и њихове културе. Такође се претпоставља да ће већи део примера жаргона бити прожет англицизмима чиме се потврђује заједнички интерес и начин живота студената енглеског језика. Резултати когнитивног, семантичког и социолошког приступа анализи примера су показали да су дословна значења све мање заступљена у неформалној комуникацији младих за разлику од жаргона са метафоричним значењима који постају неизоставно обележје језика студената, њихове свакодневне комуникације, друштвеног идентитета и културе.

Кључне речи: жаргон, Фејсбук, друштвени идентитет, студенти, комуникација, језик, култура

Уводни део

Језик и култура, два уско повезана феномена својствена људским бићима, су предмет проучавања разних антрополошких, социолошких и многих других научних дисциплина. Њихова међусобна повезаност се огледа у

* Асистент, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, snezzanaz@yahoo.com

чињеници да култура има улогу у одређивању језика до неког степена, као што и језик има улогу у одређивању културе. Језик није само медијум културе већ је и део ње саме зато што су језичке разлике обележја једне културе која учествују у формирању идентитета говорника. Конверзација је врло комплексна и функционално мотивисана социјална и психолошка активност. Она је кључно место за испољавање и регулисање различитих димензија нашег друштвеног идентитета као што су етничка, полна, генерацијска, социокултурна и групна припадност (Eggins & Slade, 1997). Постоје многобројни начини функционисања конверзације међу говорницима где су укључена разноврсна средства којима се неке чињенице откривају саговорницима док се друге намерно прикривају. Привидна тривијалност свакодневних необавезних разговора је само маска иза које се крије мноштво сврсисходних аспеката са циљем преношења одређене поруке саговорницима[1]. Међутим, и поред наведене основне функције конверзације, језичком делатношћу појединац потврђује или ојачава свој статус унутар дате друштвене или ситуационе групе, зато што се овим феноменом споразумевања који је предмет проучавања многобројних научних дисциплина (попут лингвистике, социологије, психологије и др.) врши дефинисање, потврђивање или оспоравање различитих међуљудских односа.

Студентска популација представља веома занимљиву групу друштва специфичну како због узраста, менталног склопа њених припадника, њихових интересовања, навика, тако и због развоја језичких вештина у складу са одабраним професијама. Оно што такође карактерише овај друштвени миље јесу и слобода и креативност у изражавању које су посебно истакнуте у неформалним видовима комуникације. Посматрањем и тумачењем споразумевања студената могу се уочити неке њихове прикривене намере као и одређени кодови само њима знани како би се дистанцирали од остатка друштва и допринели формирању сопственог идентитета. Пошто језик представља примарни идентитет неког друштва, циљ овог рада јесте испитивање утицаја језика на друштвени идентитет припадника студентске популације. Претпоставља се да жаргон, као део специфичне употребе језика која одликује припаднике неке професије, било на начин изражавања неке узрасне групе или субкултурне групације, има улогу у формирању друштвеног идентитета младих и њихове културе. Имајући у виду чињеницу да су за потребе овог рада прикупљени примери жаргона од студената енглеског језика такође се претпоставља да ће већи део примера жаргона бити прожет англицизмима чиме се потврђује њихов заједнички интерес и начин живота. На основу анализе примера долази се до закључка да су дословна значења све мање заступљена у неформалној комуникацији младих за разлику од жаргона са метафоричним

1 Наведена реченица је део презентације са предавања проф. др Тијане Ашић из предмета Социјално раслојавање језика.

значењима који постају неизоставно обележје језика студената, саставни део њихове свакодневне комуникације и један од значајних елемената њиховог друштвеног идентитета и културе.

Језик и идентитет

Идентитет представља мултидимензионалну категорију која је састављена из више различитих аспеката, али као што је већ речено језик представља примарни и основни параметар за изражавање идентитета. Међутим на основу наведене корелације се обично поставља низ питања на која се могу добити одговори мултидисциплинарног садржаја зато што се проблем идентитета повезује са више различитих чинилаца који га одређују. Неколико најчешћих питања које говорници једног језика могу да поставе тражећи одговор како би разумели сложене односе између идентитета и језика јесу: ко смо ми, каква веза постоји између нас и света, под каквим условима говоримо?

Постоје различита схватања односа језика и идентитета. Према традиционалном схватању (Hall 2003: 30) индивидуални корисници језика сматрају да су они стабилна, кохерентна и једнолична бића у чијим главама постоји систем. Због њихове универзалне природе, системи су независни ентитети који се могу издвојити из индивидуалних умова из чега следи да док су системи језика смештени у индивидуалним умовима, постоје одвојено од њихових корисника. Иако појединци немају никакву улогу у обликовању сопствених система, могу да их користе како желе изражавајући лично мишљење пошто их традиционална схватања посматрају као извршиоце слободне воље и оне који независно доносе одлуке. Према овом схватању индивидуалне активности се покрећу унутрашњом мотивацијом па тако индивидуална употреба језика обухвата висок степен непредвидивости и креативности у форми и поруци зато што појединци теже да остваре личне контакте са контекстом који их окружује.

Са становишта примењене лингвистике (Hall 2003: 31) идентитет се дефинише као скуп основних карактеристика својствених сваком појединцу, а независних од језика и непроменљивих у контекстима. Корисници језика могу да покажу сопствене идентитете, али ни на који начин не могу да утичу на њих. За разлику од наведених начина поимања идентитета, са социокултуролошког аспекта употреба језика и идентитета се схватају потпуно другачије. Не постоји један стални идентитет већ се посматра као друштвено конституисан, рефлексиван динамички производ друштвеног, историјског и политичког контекста доживљених искустава појединца (Hall 2003: 31).

Друштвени идентитет се на основу језичког аспекта објашњава на следећи начин: употребом језика се сви појединци дефинишу припадањем

друштвеним групама где су рођени као представници одређеног пола, друштвене класе, религије и расе (Hall 2003: 31). На пример, неко се роди као мушка или женска јединка са различитим висинама прихода који одређују појединце као припаднике сиромашне, средње или добро стојеће класе. Такође се људи рађају као Хришћани, Јевреји, Муслимани или припадници неке друге вероисповести којима се приписују њихови лични идентитети. Географско подручје у коме су рођени их одређује као припаднике неких група па им тако места рођења могу дати идентитет Србина, Италијана, Кинеза итд. Имајући у виду националне границе, могу бити и припадници неких регионалних група па тако добијају на пример идентитет јужњака или северњака. Бити члан неке установе као што је школа, црква, радно место је такође нешто што утиче на формирање личности. Породица као институција додељује улоге родитеља, деце, рођака, а радна места улоге професора, менаџера, доктора и др. Разноврсна чланства у многим групама заједно са вредностима, веровањима и ставовима која њима одговарају су веома значајна за развој идентитета у друштву зато што омогућавају приступ различитим врстама комуникативних активности и лингвистичким средствима потребним за њихову реализацију. Различити друштвени идентитети нису само етикете које се испуњавају на основу намера већ укључују искуства које су други чланови групе развили временом играњем одређених улога (Hall 2003: 32). Присуствовањем неком комуникативном догађају појединци посматрају себе и друге на начин на који су васпитани. Као припадници неке групе имају слична очекивања о томе како ће други да се понашају. Језичка средства која користе у комуникацији као и њихове интерпретације оних која су коришћена од стране других, се обликују заједничким схватањима. Оно за шта себе сматрају или оно што мисле да јесу и како их други виде има битан утицај на појединачне језичке активности при било којим приликама за комуникацију.

Контекстуална релеванција друштвеног идентитета

Сви смо носиоци вишеструких идентитета. Уколико имамо прилику за учешће у неком разговору као јединка са више идентитета, долази до активирања само једног или неколико идентитета што зависи од саме активности, циљева појединаца и идентитета других учесника (на пример, приликом путовања у иностранство и остваривањем контакта са људима из различитих географских подручја, подразумева се да ће национални идентитет више доћи до изражаја него идентитет као припадник одређеног пола или друштвене класе). Интеракциона лингвистика је један од приступа

проучавања употребе језика и идентитета који је имао много утицаја на примењену лингвистику, а заснива се на раду лингвистичког антрополога Џона Гамперза (Hall 2003: 33). Он тврди да су знакови контекстуализације било који знакови који се јављају у неком комуникативном догађају са симболичким, граматичким и лексичким знаковима и служе за стварање контекстуалне основе за интерпретације и разумевање порука. Наведени знакови обухватају разне форме настанка говора укључујући лексичке, прагматичке и паралингвистичке. Такође обухватају обрасце смењивања реда говорења па чак и сам језички код, а свим саговорницима пружају препознатљива обележја за сигнализирање и интерпретирање контекстуалних претпоставки (Hall 2003: 38).

Жаргон у језику

У уводном делу рада је поменуто да су примери анализе говора, који има улогу у формирању друштвеног идентитета, преузети од припадника студентске популације пре свега због занимљиве структуре и особености ове групе појединаца. Извор за прикупљање аутентичног говора студената је био профил формиране групе студената језика на друштвеној мрежи Фејсбук која је почела са радом 2004. године, пре свега као сајт затвореног типа намењен само харвардским студентима. Због великог интересовања студената, сајт се проширио и обухватио и остале универзитете како би 2006. године доживео огромну експанзију и популарност па је тако постао глобални сајт доступан свим корисницима широм света на више од 70 језика (Wikipedia). Постоји велики број корисника Фејсбука преко 400 милиона, при чему су отприлике 2 милиона корисника из Србије. Студенти широм света, као и из нашег окружења имају своје профиле на Фејсбуку, где су такође и чланови одређених група које сами формирају према сопственим потребама и интересовањима. Тако су студенти прве године на студијском програму за енглески језик и књиженост формирали једну групу на Фејсбуку где размењују све неопходне информације у вези са одржавањем предавања, вежби, испита, колоквијума и др. Због слободе у комуникацији студената на овој друштвеној мрежи, као и због употребе неформалног писаног говора и сликовитости њиховог језика својственој овој млађој популацији, прави је изазов анализирати студентски језик и њихов начин споразумевања. Првенствени разлог је чињеница да је њихова комуникација само делимично састављена од изјава, питања и коментара са дословним значењем, док је већи део фигуративно и стилски обојен зато што разноликост занимљивих метафора доприноси лексичко-семантичкој раскоши и флексибилности српског језика. А све то истовремено доприноси формирању културе и друштвеног идентитета припадника студентске популације.

Имајући у виду чињеницу да прикупљени примери за потребе овог рада потичу од студената, претпоставља се да су то жаргони са новоформираним значењима, а у овом случају да су већи део њих англицизми зато што је реч о студентима енглеског језика. Бугарски (2003: 9) дефинише жаргон као сваки неформални и претежно говорни варијетет неког језика који служи за идентификацију и комуникацију унутар неке друштвено одређене групе, по професији, социјалном статусу, узрасту и слично, чије чланове повезује заједнички интерес или начин живота. Описујући структуру жаргона он истиче да је ово језичко обележје настало као резултат специфичних језичких средстава, пре свега лексичких и фразеолошких, а посебно и граматичких и фонолошких. Сходно томе се може очекивати слаба разумљивост жаргона другим говорницима истог језика који га негативно вреднују у односу на стандардни или књижевни језик (Бугарски 2003: 9) где се омладински жаргон сматра само једном од више врста жаргона који су прожети маштовитим и живописним говорничким креацијама.

Сама дефиниција жаргона наглашава да се они везују за друштвене групације као нека врста заштитног знака припадности датој групи и као део идентитета исте, па тако и студенти представљају део млађе популације која стварањем неког сопственог језика за међусобну комуникацију жели да се дистанцира од остатка људи. И Бугарски тврди да жаргон настаје као резултат особеног, спонтаног и по правилу усменог и анонимног стваралаштва посебно млађих генерација. Такође наводи и неке од карактеристика жаргона као што су лексичка продуктивност, иновативност, граматичка флексибилност, семантичка експресивност, метафоричност, поигравање звуком и значењем чиме најчешће настаје нешто неочекивано, али врло ефектно (Бугарски 2003: 15).

Анализа примера

У наредном делу за потребе рада биће приказано само неколико примера употребе жаргона у говору студената који су на основу њихове природе, значења и намере говорника класификовани у три групе. У делу о запажањима ће бити укључени и сви остали прикупљени примери за анализу.

Пример жаргона за значењем борбе и ратовања

1. *Студенти разговарају после полагања испита:*
– *Bravissimo, колеге!!!*
– *Само тако да наставимо и биће супериШка!!!*
– *Ма* ***разбићем****о и остале испите!!!*

У овом примеру студенти испите сматрају противницима, непријатељима против којих се боре и сигурни су да ће их победити односно положити и да ће добити високе оцене. На основу контекста се уочава агресивни став студената према испитима које ће разбити, уништити својим знањем тако што неће бити питања на које они неће знати одговор. Овај пример је доказ о фигуративној употреби језика припадника једне групе чији чланови имају слична ако не и иста схватања, поимања ствари и погледе на свет чиме ојачавају јединственост, сопствени идентитет и идентитет културне групе којој припадају.

Примери компјутерских жаргона

Пошто је време у којем данас живимо ера доминације енглеског језика, он је саставни део свих области живота као и свих могућих облика говорне и писане комуникације. Анализом примера студентских жаргона је установљено да су већи део њих у ствари англицизми тј. позајмљенице – модификоване речи из енглеског језика. Међутим и поред поменуте неопходне заступљености енглеског језика у свим сегментима људских делатности, постоје језички чистунци који су против увођења нових речи у језик. Неоспорна је тврдња Бугарског који каже да они заборављају на чињеницу да се свет компјутеризује и дигитализује и то све преко енглеског језика и да нам стално стижу нове речи за које немамо адекватну реч у српском језику (2003: 13).

2. *Асистенткиња је īоставила резулīаīе друīоī колоквијума на īрофилу īрūе сīудената, од којих је неки īитају за резулīаīе īрвоī колоквијума:*

– *Професорка, колико сам ја добио бодова на īрошлом колоквијуму?*
– *Славко, резулīаīи īрвоī колоквијума су īостављени īре месец дана. Добио си 12 īоена.*
– *Хвала, īрофесорка.*
– *Глūсоне један,* ***сејвуј*** *у īлави неке сīвари, немој сīално да смараш људе са īитањима о резулīаīима и īраīи кад нешīо неīде изађе!*

Реч *сејвуј* потиче од енглеске речи *save* што значи чувати. Ова реч је позајмљеница која је прилагођена српском језику тако што је на основу речи *сејв* додат суфикс –уј (као код српског глагола *īут-уј*, ...).Употреба жаргона *сејвуј* потиче на основу команде *save* на компјутеру која се врло често користи како би се сачувало све што се ради. Студенти колегу поистовећују са компјутером тако да се од њега захтева да запамти односно сачува информације које прима као што то ради компјутер.

3. *Један студент тражи колегу Лазара питајући другог колегу за њега:*
– Што се не оплашава тај Лазар по питању тестова?
*– Лазар **сурфује** по Калчи већ два дана.*

Реч *surf* (енгл.) је такође англицизам који може имати следећа значења: одржавање на снажним и високим морским таласима при чему се стоји на специјалној дасци; јахање на таласима; трагање за информацијама на интернету, прелазећи с једног сајта на други или с једне области на другу (Прћић 2001). Под сурфовањем се подразумева једна врста спорта која се одвија на мору или некој другој воденој површини, и захтева истовремену активност тела и ума. Студент у одговору прелажење с једног таласа на други поистовећује са прелажењем с једног Интернет сајта на други. Другим речима сурфовање се поистовећује са шетњом у једном делу Ниша под називом Калча од једног локала или радње до другог локала или радње при чему се једна проста активност шетања у студентском говору представља у завијеној и сликовитој форми. Изјавама у претходна два примера и употребом компјутерских жаргона, студенти се идентификују као корисници компјутера и добри познаваоци компјутерске терминологије показујући један од већ постојећих идентитета.

Пример жаргона са термином везаним за друштвену мрежу Фејсбук

4. *Студенти разговарају о прикупљању потписа професора за оверу семестра:*
– Јесте ли узели потпис из руског?
– Јесмо, јуче је давала потписе.
– Ја нисам узела успавала сам се. Не верујем ни да ће ми дати, имам пет минуса...
*– Уууу, па ти си готова – **тагована** си заувек за Руски 1!!!*

Реч *таговати* је енглеског порекла настала од речи *tag* (Macmillan Dictionary 2004: 1260) која има значење постављања парчета папира или неког другог материјала на неки предмет да би се приказала информација о нечему. Таговање представља једну од Фејсбук опција којом се неки корисник ове друштвене мреже означава на одређеној слици или апликацији при чему тагована слика постаје део профила поменутог корисника. Због честог одсуствовања са часова руског језика, студенткиња је забринута зато што неће добити потпис од предметне професорке и по мишљењу студената, колегиница је заувек тагована – означена од стране професорке. Одсуство са предавања може бити проблем за студенткињу зато што ју је професорка запамтила због пет минуса и највероватније ће јој правити проблем на

испиту. Фреквентном употребом Фејсбука студенти су усвојили и присвојили одређене речи којима се означавају неке опције и алатке на овој друштвеној мрежи. Речју *таїовати* студенти се идентификују као корисници Фејсбука, а дискутујући о потписима професора идентификују се као студенти енглеског језика и књижевности.

Пример жаргона – англицизма са значењем владања, победе

5. *Разїовор сшуденаша йрве їодине о завршешку сшудија:*
– Лаки, шша йланираш након завршених сшудија?
– Најверовашније ћу радиши као насшавник енїлескої у некој школи.
– Да, да, како да не....
*– Ма усйећемо, шша ши је – **анїлисшика рула**!!!*

Глагол *рулати* је жаргон који потиче од енглеске речи *rule* што значи званично водити неку земљу или област, или имати контролу над њима (Macmillan Dictionary 2004: 1242). У питању је позајмљеница која је задржала изговор изворне речи преузете из енглеског језика. Англистика је научна област или одсек за енглески језик и књижевност на факултетима. У разговору студената о могућностима запослења након завршеног факултета се може приметити да су они сигурни како неће имати проблема приликом запослења зато што ће за наставнике енглеског језика увек бити радних места. Студенти су мишљења да је англиста (професор енглеског језика и књижевности) тренутно веома актуелно занимање и да потреба за овим кадром влада тржиштем рада то јест односи победу у поређењу са другим занимањима па зато студенти кажу да англистика рула. Наставник енглеског језика је будући идентитет који ће ови студенти стећи по завршетку студија.

Примери жаргона из домена музике

6. *Сшуденши разїоварају о йрийремама за исйиш:*
– Hellooooo, људи, їде сшееее??? Није ваљда да учише срйски?
– Па наравно да се сйремамо за исйиш, и ши радиш шо исшо.
*– Јок, браше, за разлику од вас код мене је йренушно **рокенрол са йушкицама**.*

У студентском жаргону реч *рокенрол* потиче од енглеске речи *rock 'n' roll* која означава популарну врсту музике из педесетих година двадесетог века насталу у САД-у (Wikipedia). Дословно значење речи пушка је ватрено оружје с једном или две дугачке цеви док у жаргону студената реч пушкица има значење

помоћног (недозвољеног) средства на испиту. Пушкице се спремају тако што се на папирићима испишу лекције које служе за преписивање на испиту. У овом примеру припрема за испит је за студента као играње пушкицама уз песме рокенрол жанра, тако да је спремање за испит у студентском жаргону нека врста разоноде, разбибриге, забавне активности. Припремањем пушкица студенти уживају, скраћују време које би иначе провели учећи, а овако се фино забављају и опуштају као да играју рокенрол. Поред тога што је овде реч о студентима енглеског језика и корисницима Фејсбука, долази до изражаја још један идентитет, а то је идентитет обожавалаца рокенрола чиме се потврђује вишечлана структура и разноликост друштвеног идентитета појединаца.

7. *Студенти разговарају о усменом делу одржаног испита:*
– *Како је било на усменом из Теорије?*
– *Било је страва – књижевни правци, белетристика и теоретисање у* ***хипхоп фазону****!!!*
– *Теби је био хипхоп кад си добио лака питања и положио.*
– *Шта да вам радим, ниште рођени под срећном звездом.*

Хип хоп је врста музике и поткултуре настала средином седамдесетих година 20. века у црначким четвртима Бронкса. Ова музичка форма и културни покрет не обухватају само реп музику већ животни стил који се сјединио са различитим елементима технологије, уметности и урбаног живота. *Хип хоп* плес и графити су такође саставни елементи овог покрета чију су историју започели млади, углавном људи афричког порекла (Macmillan Dictionary 2004: 678). И у овом примеру студенти доживљавају испит као неку врсту забаве. Испитна питања су једном студенту била толико лака и позната да је он доживео одговарање као хип хоп плес уз исту врсту музике. За њега је тако тежак испит био уживање, играње уз познати музички жанр. На основу порекла ове врсте музике, старости и заједничког интересовања поменуте популације, још једном се доказује специфична употреба језика (жаргона) младих којом они изражавају свој карактер, младост, урбани начин живота чиме допуњују идентитет студената енглеског језика.

Запажања

Од четрдесет прикупљених жаргона десет је са значењима борбе, ратовања (*разбити, сломити, растурити, убити* и др.) зато што се студенти заправо боре против њихових највећих непријатеља – испита и колоквијума. Поред тога може се увидети да је за жаргонски језик омладине карактеристична претерана и неоправдана употреба страних речи, у овом случају

англицизама. Због експанзије енглеског језика, а и због чињенице да су анализирани примери преузети са профила групе студената енглеског језика и књижевности на друштвеној мрежи Фејсбук, од тридесет англицизама, њих петнаест су примери компјутерског жаргона (*ресетовати се, сејвовати, спам, рестартовати, конектовати, антивирус, принтер* и др.). Студенти их често употребљавају у говору зато што су компјутери неизоставна средства која се користе приликом студирања, за забаву у слободно време, и др. Из неколико анализираних примера следи да је човек у ствари компјутер, док је у једном примеру човеков орган *мозак* метафорички приказан концептом *меморијска картица*, а у другом примеру су *вијуīе мозīа* представљене у виду *каблова* који су саставни део компјутера тако да се и у њима човек поистовећује са овом чудесном направом.

Осам примера је са жаргонима везаним за друштвену мрежу Фејсбук као што су *чеīовање, лајковање, таīовање, īоуковање* и др. чиме се показује фреквентна употреба ове мреже од стране студентске популације. Усвајање команди и израза на основу Фејсбук профила и доступних алатки за коришћење, као и њихова адаптација српском језику су допринели примени ових речи ради остваривања фигуративног значења и дистанцирања младих од осталих друштвених групација. Овим се доказује и неизоставна улога било које мреже у животима младих како због забаве тако и због потребе за праћењем информација на одређеним групама. Студенти прве године енглеског језика су појединци са истим интересовањем, припадници исте професије, истих или приближно истих година старости који на профилу њихове групе размењују све потребне информације везане за обавезе на факултету. Фејсбук је место на коме могу бити опуштени без страха да ли ће погрешити у писању и без потребе за формалним начином обраћања једни другима чиме стварају неки сопствени начин изражавања само њима разумљив.

Четири примера са жаргонима су англицизми са значењем победе, владавине, освајања као што су *рулаīи, аīаковаīи, викīори* и *винин̄*. Ови концепти значења су заступљени зато што су испити и предиспитне обавезе, литература за припрему испита, термини предавања и вежби њихове најчешће теме дискусија с обзиром на чињеницу да је у питању група људи који су представници исте професије. Предмете њихових дискусија сматрају борбама, ратовима, противницима са којима се боре како би победили односно успешно урадили задатке и постигли добре резултате у студирању.

На крају се издвајају три примера жаргона из домена музике као што су *рокенрол, свин̄* и *хиī-хоī*. Употребом ових речи у изражавању студенти још једном показују како имају заједничка интересовања која су у складу са њиховим годинама као што су два поменута музичка жанра која студенти слушају у слободно време. На овај начин се осликава улога жаргона у

идентификацији и комуникацији унутар групе студената енглеског језика које поред заједничког интересовања повезује и заједнички начин живота као и заједнички културни покрет коме припадају.

Закључак

На основу изложеног се може закључити да је неформални вид комуникације пре свега обележје језика студентске популације. Жаргони јесу саставни део употребе језика младих из потребе разликовања од других и стварања сопственог окружења. Постоје многобројна језичка средства којима се обележавају жаргони попут лексичких, фразеолошких, граматичких и фонолошких и тиме постају део језика њихових корисника којима се преносе поруке са фигуративним метафоричним значењима са циљем издвајања због специфичног начина изражавања. Сходно томе наведеним примерима је показано да овом врстом језика заиста долази до формирања и учвршћивања идентитета студената који поред овог имају и многе друге идентитете о чему је већ било речи у уводном делу. Друштвени идентитет појединаца је део културе, а заједничко испитивање језика, културе и идентитета обухвата начине на које појединци користе језик да би заједно стварали светове, а посебно друштвене улоге – своје и идентитете других. Тако су и студенти, чији су примери говора анализирани, сопственим начином изражавања створили свој свет у коме су сви међусобно слични и где остварују успешну комуникацију.

Познавање термина који се користе на Интернету и у области информатике је неизоставно у 21. веку ради учешћа у било каквој врсти конверзације. Жаргони којима студенти у језику исказују спремност за улазак у ‘рат против испита, колоквијума и професора’ одражавају особину борбености, одлучности које су такође веома значајне за остављање доброг утиска у комуникацији са људима. Говорници анализираних примера су са већ изграђеним другим идентитетима приступили Фејсбуку где су заједнички формирали нови идентитет и добили још једну улогу у друштву. Али да би се неко идентификовао као члан једне групе није довољно само формално бити њен члан, већ је потребно бити и језички активан у самој групи, бити упућен у тренутна дешавања, бити модеран и учествовати у конверзацији употребом савремених речи и израза који су актуелни, у овом случају код припадника млађих генерација. Друштвена мрежа Фејсбук не служи само за преношење порука већ и за представљање њених чланова другим корисницима у најбољем светлу како би се стекао велики број виртуелних пријатеља и одређен углед међу њима. Употребом Интернета поруке се могу размењивати и путем електронског мејла, али на сасвим другачији начин. Предност размене информација на Фејсбуку је у томе што се одвија јавно тако што су

постављене информације доступне свима који могу да их означе као изјаве које им се свиђају или могу да их коментаришу. Захваљујући неформалном карактеру друштвене мреже њени чланови се понашају слободно, опуштено, а уштогљени начин комуницирања није прикладан за овакву врсту окружења зато што би изазвао подсмех код осталих чланова групе. Насупрот томе, размена порука путем мејла се врши индивидуално где је заступљен формалнији начин изражавања, и захтева се озбиљност учесника комуникације, а поруке су видљиве само пошиљаоцу и примаоцу.

Анализирани примери жаргона показују да идентитет јесте вишеструк и разнолик односно да је скуп индивидуалних репрезентација онога што обухвата прошла искуства која се граде и стално изнова стварају у свакодневним околностима.Учешћем у социокултуролошким активностима појединци прихватају нове идентитете или активирају оне постојеће тако да идентитети нису фиксни већ се везују за процесе којима се разликују од других препознатљивих група. Због учешћа у разним дискусијама и расправама попут размене информација на профилу групе студената енглеског језика на друштвеној мрежи Фејсбук, студенти су изабрали жаргон као језичко средство, а у овом случају углавном англицизме, како би формирали идентитет за сопствене потребе и постали носиоци истих. На крају се може закључити да се истраживањима у доменима друштвеног идентитета, културе и језика идентификују начини на које ми као појединци користимо доступне знакове у комуникацији приликом реконструкције наших друштвених идентитета и идентитета других. Ниједна употреба језика нити корисник са одређеним друштвеним идентитетом није ослобођен културе, зато што су појединци у свакодневном животу увек носиоци и актери неке културе.

Литература

Бугарски 2003: Р. Бугарски, *Жарīон – Линīвисīичка сīудија*, Библиотека XX век, Београд, 2003.

Васић, Ирћић, Нејгебауер 2001: В. Васић, Т. Ирћић, Г. Нејгебауер, *Du yu speak анīлосрīски? Речник новијих анīлицизама*, Змај, Нови Сад, 2001.

Егинс, Слејд 1997: S. Eggins, & D. Slade, *Analysing Casual Conversation*, Cassell, London, 1997.

Мекмилан 2004: *Macmillan English Dictionary for Advanced Learners*, Macmillan Publishers Limited, Oxford, 2004.

Ирћић 2005: Т. Ирћић, *Енīлески у срīском*, Змај, Нови Сад, 2005.

Хол 2003: J.K. Hall, *Teaching and Researching: Language and Culture*, Pearson Longman,

London, 2003.

http://sh.wikipedia.org/wiki/Rock_and_Roll

Snežana ZEČEVIĆ

THE ROLE OF JARGONS IN CONSTRUCTING SOCIAL IDENTITY OF THE MEMBERS OF STUDENT POPULATION

Summary

The aim of this paper is the consideration of the role of jargons in constructing social identity among the members of student population. Regarding the fact that social networks are an integral part of the virtual communication in the 21st century, the speech of the group of students of English language and literature, as the representatives of an interesting and creative way of the exchange of opinions, is analysed in this paper. Since the language is a symbol of culture, it can simultaneously be considered as a part of the social identity of every single individual. It is initially assumed that the jargon, as a part of a specific use of language, which is common for the members of the same profession, has a role in constructing social identity of the young and their culture. It is also assumed that there will be more examples of jargons that are consisted of anglicisms which confirm the common interest and the way of life of the students of English language. The results of the cognitive, semantic and sociological approach to the analysis of the given examples proves that there are less literal meanings in the informal communication of the young unlike the jargons with metaphoric meanings that are becoming an essential symbol of the students' language, their everyday communication, social identity and culture.

Keywords: jargon, Facebook, social identity, students, communication, language, culture

Рад је предат 13. јуна 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КЊИЖЕВНОСТ

УДК 821.163.41.09-1:398

*Сена МИХАИЛОВИЋ-МИЛОШЕВИЋ**

ЕПСКЕ ПЕСМЕ О МАРКУ КРАЉЕВИЋУ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**

Апстракт: Епска биографија највећег епског јунака српских народних песама испеваних на Косову и Метохији на макроплану не разликује се од оне која се препознаје у песмама из збирке Вука Караџића или из старијих записа. Особености се, пре свега, приписују варијантности и умећу певача, као и локалитету на коме су песме стваране. Песме са Косова и Метохије разликују се по језику и стиху од својих „западних" варијаната, а изграђена слика Марка Краљевића препознаје се као животнија, мање хиперболисана, самим тим готово десакрализована. Рад ће бележењем сличности и разлика утврдити разлоге који доводе до оваквог конституисања и указати на значај историјског памћења у стварању својеврсне „локалне" епопеје.

Кључне речи: Марко Краљевић, Косово и Метохија, епска песма, мотив, епска биографија.

1.

Епска слика Марка Краљевића, која се вековима изграђивала на јужнословенским просторима, временом је формирала препознатљиву фигуру див-јунака, који је, могло би се рећи, таквом надградњом добио статус симбола.

Када је реч о самом обликовању епских песама о Марку, оно се ни по чему не разликује од осталих епских песама. На плану форме уочљиви су утврђени обрасци, док се варијације дешавају на тематско-мотивском нивоу.

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, sena.mihailovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Техником усменог преношења дошли су у додир интернационалне теме, мотиви и сижеи, а по аналогији са осталим песмама, Марко Краљевић смештан је у различите просторе и многа времена, са широком лепезом личности и ситуација које условљавају неуједначеност представе о њему.

Марко Краљевић, митски јунак, опште је место у српском културном наслеђу. Грађен на опозицијама, готово као парадокс: на страни народа, а вазал, неустрашив, али и плашљив, дрзак и мудар, његов лик је и пут развоја народне књижевности на овим просторима.

Теоријско бављење народном књижевношћу утврдило је извесне шеме које указују на принцип конституисања Марка Краљевића као националног јунака. Атрибутска својства (јунакова наднаравна снага, оружје, коњ, вино) и начини њиховог стицања, обезбедила су обележја која ће га чинити супериорнијим у односу на друге епске јунаке.[1]

Једна од песама која је најконкретније изградила култ о њему јесте песма „Урош и Мрњавчевићи", где је Марко узор „непоткупљивости, неподмитљивог понашања, стављања општих и државних интереса изнад родбинских односа и породичне пристрасности".[2] Тако је ова песма о Марку и његовој породици, најпре оцу, почела да се, како каже М. Павловић, „као рационална историја последњих сукоба у оквирима старог српског царства, претвара поткрај у причу о посвећењу, иницијацији јунака. [...] Основни обрт јуначке иницијације јесте избегавање жртвовања. Онај ко своје жртвовање успева да избегне мора да се искупи неком другом жртвом коју ће довести, принети, да га замени. Замењена жртва, жртва која на овај или онај начин остаје у животу, постаје јунак, и то своје остајање у животу мора стално да поново заслужује."[3] На крају песме добијамо обрт по којем је Марко заштићен од оца, а по којем ће бити заштићен и од високих сила, тзв. „космичких закона".

Његова се *космичка моћ* (једним делом светитељска) пронела у усмену традицију Косова и Метохије. Те су песме у великој мери наслеђе Вука Караџића, јер су се преносиле са запада и северозапада Србије. Најрелевантније зборнике народних песама са Косова и Метохије сачинили су Дена Дебељковић и Иван Степанович Јастребов.[4] За разлику од бројних записа, ови сакупљачи сачували су песме у интегралном облику, без дописивања и икаквог мењања.

---

1 Иван Златковић, *Епска биографија Марка Краљевића*, Завод за уџбенике, Београд, 2011, 19.

2 Миодраг Павловић, *Огледи о народној и старој српској поезији*, СКЗ, Београд, 1993, 120.

3 *Исто*, 122.

4 Дена Дебељковић, *Српске народне умотворине са Косова из рукописа Дене Дебељковића, Лирске и епске народне песме*, књига прва, приредио др Владимир Бован, Приштина, 1984. *Иван Степанович Ястребов, Обычаи и песни турецкихъ сербовъ (въ Призрене, Ипеке, Мораве и Дибре)*. Изъ путевыхъ записокъ И. С. Я. С. – Петербургъ. 1886.

Владимир Бован, један од најизразитијих сакупљача и тумача народног песништва са Косова и Метохије, сматра да се ликом Краљевића Марка најдаље отишло „на путу ка стварању епопеје". Колико је тај лик негован и стваран по угледу на познате песме о Марку Краљевићу, показују и записи у којима долази до његовог аутохтоног приказивања. У Бовановом тумачењу могу се препознати на десетине кругова песама о Марку или, како он каже, циклус песама о Марку Краљевићу највише је одмакао у *циклизацији*.

Наводимо извесне мотиве по којима је направљена класификација:

1. Марково порекло;
2. Марков однос према вилама;
3. Маков однос према својим родитељима;
4. Марков однос према сестри;
5. Марко и његов брат;
6. Марко и његов сестрић;
7. Марков однос према женама;
8. Марко и друге жене;
9. Марко и његови побратими;
10. Мегдани Марка Краљевића;
11. Марков однос према султану;
12. Марко Краљевић и хоџа;
13. Марко и његов верни коњ;
14. Маркова болест;
15. смрт Марка Краљевића.

Свакако, многе је особине народна песма хиперболисала; стваран је јунак са изванредном и несвакидашњом снагом и племенитошћу а, с друге стране, јунак са људским свакодневним слабостима, манама и недостацима. Зашто је било потребно да се, осцилирањем, народна епика приближи људској структури ове, често имагинарне творевине и бајковитог лика Марковог? Тај парадокс који прати његов лик ближи је обичном човеку, ближи патријархалној заједници, а ближи и оној христијанизованој скали о грешности и покајању. Тако се у народу направио хармоничан простор између малог смртног човека Марка и Марка – Бога. Направио се хармоничан склад између Марка – турског вазала и Марка – краља.

У косовским песмама, чини се, најпопуларнији је Марков лик када дели мегдане и када се обрачунава са неправдом. Сходно историјским и друштвеним приликама – неприликама на Косову и Метохији, као да је народном певачу био потребан такав јунак, где он „ослобађа робље и кажњава силнике". Тиме је, нарочито косовски певач, уједно и косовски народ, тј. српски народ на Косову и Метохији, производио неку врсту заштите и сигурности.

Владимир Бован сматра да Марко није у епским песмама Косова и Метохије стваран са израженим противуречјем. Он истиче да су народни певачи са овог простора „стварајући овај песнички лик имали увек пред собом задатак да га прикажу у оквирима уверљивим, у оквирима песнички реалистичким“.[5] Такође сматра да је од изузетне важности чињеница да је Призрен извесно време (после 1371) био у оквиру Маркове државе, „што би указивало на могућност да су се у тим крајевима можда сачувала нека сећања на Марка Краљевића као владара“.[6] Ако се, на пример, узме број песама по квалификацији коју је Бован сачинио, недвосмислено ће се видети тематика око које се радња тих песама одвија. Могуће би било да се Маркова присутност и популарност види и креира баш на тим феноменима. У том смислу, занимљив би био мотив о **мегданима** Марка Краљевића, као и мотив о Марковом односу према **родитељима**, односу према **женама**... Оно што је очигледно јесте да су песме о мегданима најбројније, да су аутори/записивачи са овим мотивима на Косову и Метохији такође најбројнији. Марко се бори са Филипом Мађарином, Мином од Костура, Мусом Кесеџијом, Ђемом Брђанином, Алијом Ђерзелезом, Арапима, Будимком девојком...

Везивање Марка Краљевића за **манастире и цркве** још једно је типско везивање, како би се иницијација самог Марка везала за култна места – Грачаницу, на пример, као и за велике дане. Убиство које је учинио на Велигдан бива му опроштено, јер је тај грех починио учинивши добро дело – ослободивши робље од Турака (у песми „Марко Краљевић ослобађа робље“ коју је Јастребов објавио у својој књизи под бројем 244[7]). „Сам манастир је“, пише Валентина Питулић, „сакрални простор који је због удаљености од Прилепа био у функцији грађења архетипа јунака, који на друму, у покрету, показује своје витештво, али у тренутку сударa са оним што је починио на Велигдан (убиство), у самом манастиру долази до успостављања једне потпуно друге димензије.“[8]

Владимир Бован наводи да је прва варијанта из збирке Дене Дебељковића кратка песма и да се не разликује од Јастребовљевих. „Ваља поменути“, пише Бован, „да је Дена уз песму оставио једну кратку напомену, као неку врсту објашњења: *све је ово робље било из Мораве; због тога Моравке онако носу црно за Марка.*“[9]

---

5 Владимир Бован, *Српске народне песме са Косова и Метохије*, Јединство, Приштина, 1988, 435.

6 В. Бован, *Народна књижевност Срба на Косову и Метохији*, I том, Јединство, Приштина, 1989, 434.

7 Приликом навођења песама, како би се избегло понављање, користимо устаљену праксу да у заграду ставимо име записивача и број под којим је објављена.

8 Валентина Питулић, *Семантика божура*, Алтера – Филозофски факултет у Косовској Митровици, Београд – Косовска Митровица, 2007, 181.

9 В. Бован, *Народна књижевност Срба на Косову и Метохији*, I том, Јединство, Приштина, 1989, 420.

Маркова популарност очигледна је и због оне, дубоко топле и људске, делом хуморне атмосфере, у којој је минимизирао снагу непријатеља, а из које је редовно излазио као велики победник:

Не плаши се мечка од решета
[...] Криво гађа право га погађа
[...] Не пуцајте буве по кошуље
[...] Јабука је мезе по ракије...

У овим се песмама народна мудрост уграђивала и путем оваквог језичког двозначја из којег је хумор долазио као интермецо за велики окршај.

Говорећи о *трагично-озбиљном смеху* Нушићевом, отац Јустин Поповић је у тексту „Мала воштаница на гробу великог пријатеља", у својој опроштајној беседи над Нушићевим одром, изговорио: „Смех, шта је смех као чисто психички доживљај човековог бића? Каква је то тајна човекова духа? Има ту неке космичке загонетке."[10]

У епским песмама о Марку Краљевићу записаним на Косову и Метохији, Марко је, дакле, представљен као животан, близак народу, пун хумора. Разлог за то открива се у историјском контексту у којем су стваране и опеване песме. Иако са истим мотивима, осим разлике у одсуству изражене хиперболизације, песме записане на Косову и Метохији разликују се у језику и стиху од песмама у Вуковој збирци и од старијих записа (Ерлангенског рукописа, Богишићевог зборника). Језик је, како се примећује, говорни, са многобројним турцизмима, архаизмима, локализмима, као и пренетим ијекавизмима, а у стиху су очигледна одступања. Реч је о десетерцу, док су одступања за слог мање или више најчешће чинили народни певачи; у мањој мери то су штампарске или грешке записивача.[11]

Маркова епска биографија у науци је типолошки структуирана на основу функција које јунак врши или ликова са којима је у непосредној вези и који учествују у његовој карактеризацији, чиме су примењивани принципи Владимира Пропа и његовог одређења функција у бајкама.

Формирање представе о епском јунаку Марку Краљевићу на Косову и Метохији такође се може пратити на основу Пропове методологије. Тако ће се издвојити функције *помоћника*, *противника* и *саветодаваца*, а Марков лик ће се карактерисати у односу према мајци, жени (љуби), брату, противницима, побратимима, цару…

10 Отац Јустин Поповић, *На богочовечанском путу*, Манастир Ћелије, Ваљево, Београд, 1980.

11 В. Бован, *О народној књижевности Срба на Косову*, Јединство, Приштина. 1980, 15–20.

За народне певаче са Косова Марко је суров, опрезан, „уман и разуман“, „учен и доучен“ („Марко Краљевић и брат му Маринко“), довитљив („Марко Краљевић и Ђемо Брђанин“), мудар, духовит („Марко Краљевић и Филип Мађарин“), душеван („Марко Краљевић ослобађа робље“), с једне стране, а са друге, неко ко је спреман да прода Шарца, мајку или љубу („Марко Краљевић и шура“), ко се служи преварама да би се спасио, слабић, „курва и ђидија“ („Марко Краљевић и Будимка девојка“, „Марко Краљевић и Муса Кесеџија“). Његова слика, дакле, не одступа много од слике формиране у старијим записима и песмама Вука Караџића. Њу, дакле, специфичном чини извесна десакрализација, јер се Марко својим функцијама и улогама „померио“ од митског ка обичном човеку.

Улогу Маркових *помоћника* најчешће имају: **Шарац** („Марко Краљевић ослобађа робље“, „Марко Краљевић и вила“, „Марко Краљевић и вила бродарица“, „Марко Краљевић и брат му Маринко“, „Марко Краљевић и Ђерзелез Алија“), **љуба** (именована као Гроздана у песми „Марко Краљевић и Мијат харамбаша“ или као Анђелија, у песми „Марко Краљевић се клади у верност своје љубе“) и **побратими** („Марка Краљевића избављају побратими“, Реља Крилатица).

Противници су, како је већ речено, најбројнији: вила Драгобила („Марко Краљевић и вила“), Мара крчмарица („Марко Краљевић и брат му Маринко“), Мијат харамбаша, Будимка девојка, Ђемо Брђанин, Филип Мађарин, Ђерзелез Алија, Туре Мисирлија, Турци, Араши…

Саветодавци: Мара-вила („Марко Краљевић и Муса Кесеџија“), мајка („Марко Краљевић и Ђемо Брђанин“, „Марко Краљевић ослобађа робље“), и сâм Марко је саветодавац свом сестрићу Огњану и цару.

Марко, сходно ритерској традицији, брани слабе и сиромашне, не изневерава традиционалне вредности, и прихвата бољег од себе. Однос побратимства види као свети однос. У песми *Марко Краљевић и вила* (Јастребов, бр. 209), вили не опрашта живот све док не исцели Милоша војводу, признаје да је Реља бољи јунак од њега, а Турцима даје гусле да причају народу о његовим побратимима. За разлику од познате бугарштице „Марко Краљевић и брат му Андријаш“, у песми „Марко Краљевић и брат му Маринко“ (Јастребов, бр. 264), Марко је свестан огрешења и Маринка одговара од самеравања снаге на мегдану, а на вили која му је убила брата испољава сву своју суровост:

ува̄ши ӣу Марко Краљевићу,
умаза ӣу у лој и у ка̄шран,
за̄пали ӣу од вр’ русе ӣлаве.
Мара ӣори, Марко вино ӣије,
док је цела Мара изӣорела,
до ш̄’ӣ Марко вино се на̄ија.

У песми „Марко Краљевић ослобађа робље“ (Јастребов, бр. 244), Марко из Прилепа на Ускрс одлази у Грачаницу да се причести. Народ је овом празнику прилазио са великом побожношћу и поштовањем, али и поштовањем према Марковом лику и његовој мајци Јевросими – носиоцу етичких начела, која сина саветује да не носи оружје на тако велики празник:

А како ћеш носити оружје
кад је сутра дана Велигдана,
од боја је велика грехота,
а од људи покор и срамота.

Марко ће послушати мајку, али ће успут наићи на поробљене мушкарце, жене и децу. Два потенцијална греха (занемаривање робова, нарочито поробљене деце, с једне, и убиство Арапа, с друге стране) самеравају се вишеструко. У коначном рачуну добити и последица смртни грех убиства инвертује се у посебан вид очишћења. „Ђаче самоуче“ на то директно указује када тражи дозволу за Марково причешће. Строги религијски канон причешћивања и поред убиства тиме се не нарушава већ је, сходно духу усмене поезије, неодвојив од традиционалних и националних вредности.

2.

Након површног прегледа тематско-мотивске основе епске биографије Марка Краљевића на Косову и Метохији, требало би компаративним приступом указати на специфичност и могући начин настанка песама преношењем кроз варијанте и „калемљења“ интернационалних мотива. Марков лик прави је пример таквих варијација, где се везивање различитих мотива за исту личност и стварање националног хероја од турског вазала објашњава вековном потврдом народа да изнедри идола који ће бити подстицај у тешким временима.

Колективни принцип стваралаштва усмене традиције и њено преношење кроз различите епохе и различите географске области условљавају како квалитативну диференцијацију, тако и другачију садржајност са одблесцима нових околности. Потврда изречене квалификације може се најбоље пронаћи у анализи песме „Марко Краљевић на свадби своје жене“ (Дебељковић, I, бр. 38), која ће се упоредити са бројним варијантама песме „Марко Краљевић и Мина од Костура“, у којима је такође заступљен овај интернационални мотив.[12]

12 Део истраживања обављен је за потребе научног скупа „Духовне и материјалне специфичности културе Косова и Метохије кроз историју“, одржаног у Лепосавићу 2011. године,

Песму „Марко Краљевић на свадби своје жене“ записао је Дена Дебељковић под бројем 10 у свом рукопису „Народне песме са Косова“, коју је 1980. године објавио проф. др Владимир Бован у оквиру едиције *Народна књижевност Срба на Косову*, у књизи *Јуначке песме*.[13] У питању је интернационална епска тема о дугом одсуствовању мужа, изненадном доласку – баш на дан женине удаје, и срећном препознавању које је, за разлику од песама у збирци Вука Караџића или старијих записа, овде постала тематска окосница и основа.

Марко је представљен најпре у светлу патријархалног и православног васпитања. Оваква карактеризација може се објаснити жељом народног певача да скрене пажњу са његовог вазалног положаја и тиме појача култ националног хероја, па ће отуда сан који сања бити протумачен као антиципација предстојећих догађаја.

Марко ни у једном тренутку не сумња у истинитост поруке коју је сан донео. У песми нема чак ни садржаја сна, већ је то представљено стиховима:

Ту су Марку сани доказали,
доказали у тамну тамницу,
да ће љуба да му се преудава.

Сунчица Денић у књизи *Мера и привид*, говорећи о антагонизму у положају Марка Краљевића као освајача и подвижника, истиче да се епски јунаци „суочавају са неизвесним и немогућим. Потребно је много идеализованог умећа и вере да би се ти изазови превазишли. Није чудо што се често доводе у везу са грчким херојима и божанствима, да не кажемо – боговима или полубоговима.“[14] Отуда се Марко, нарочито када је везивање наше народне поезије за интернационалне мотиве у питању, често доводи у везу са Хомеровим јунаком Одисејем.

Радња кулминира у Марковој здравици новим локализовањем – градом Прилепом и Марковим дворима, као и непрепознавањем од стране

а рад под називом „Марко Краљевић на свадби своје жене у збирци Владимира Бована *Народна књижевност Срба на Косову (Јуначке песме)*“, штампан је у тематском зборнику.

13 Дена Дебељковић је рођен око 1858. године у Липљану. Био је први учитељ Липљанац у свом родном месту. Његово књижевно дело углавном има документарну вредност, али је сакупљачки рад импресиван. Записивао је народне умотворине на Косову, епске и лирске песме, описао обичаје и веровања, начин живота у сеоској задрузи, становништво. Убили су га Бугари крајем 1915. године. Његов „Рукопис народних песама са Косова“ садржи 427 лирских и 62 епске песме. Владимир Бован је најзаслужнији за поновно откривање Дене Дебељковића, нарочито књигом *Дена Дебељковић – живот и дело* (Народна и универзитетска библиотека „Иво Андрић“, Приштина, 2001).

14 Сунчица Денић, *Мера и привид*, Београдска књига, Београд, 2010, 139–140.

сватова, за које је јунак само „млади тамничар“. Здравицом се призива љуба и њена верност, а мотив препознавања доноси обрт. Овај, може се рећи, краћи лирски интермецо, омеђује радњу. Са алегоријом, попут оне у песми „Ропство Јанковић Стојана“, следи препознавање, неопходно за даљи ток радње. Слика ластавице која руши старо гнездо, дата у два стиха, довољна је да асоцира Маркову љубу на неверство које би починила. Отуда је она упућена искључиво љуби, а не мајци или сестри, које га не препознају све док се сам не представи. Тиме се појачава ефекат и функција препознавања, као што се тиме боји емотивност у песми, што може послужити као потврда да су једино оне, у уметничком смислу успеле варијанте, биле преношене кроз векове, а уједно су и доказ умећа и даровитости народног певача.

Неопходно је истаћи да се у песми „Марко Краљевић на свадби своје жене“ (која је кратка, садржи свега 127 стихова) не наглашава снага Марка Краљевића. Напротив, Марку у избављању од дугогодишњег ропства помаже „виша сила“, сам Бог. Међутим, подразумева се да је та његова снага садржана у историјском памћењу, јер на помен Марковог имена, сватови беже на све стране. Народни певач пре потенцира његову сурову природу, него снагу:

Се'те, каже, кићени сватови,
немојте ви да ме ражљутите,
живо окце нећу ве пушитити,
поклаћу вас све како врапчиће!

Грађен на контрасту: суров, а емотиван и осетљив попут песника, Марков лик је у песми животан, срчан и динамичан. Без директног противника/туђинца и одмеравања снаге, он ипак побеђује као борац за национални, али и верски идентитет.

Епилог (Бановић Секула као Марков сестрић и њихов однос) ће имати више значаја у контексту мешања историјских чињеница приликом преношења народне традиције, него што има естетску вредност у самој песми. Као и у бајци, овде је епилог у функцији срећног завршетка и заокружености једног догађаја.

У песми „Марко Краљевић на свадби своје жене“ изостаје тзв. мотив крвопролића који постоји у *Одисеји* и у варијанти „Марко Краљевић и Мина од Костура“, јер Марко, у духу традиције, сватовима даје своју сестру:

Ниђе није, каже, до сад било,
да се сватови без девојке врате,
ни ја нећу, море, вас вратити,
даћу вама моју милу сестру.

Најочигледнији пример, међутим, мешања мотива и историјских чињеница при колективном стварању, као и варијантности услед преношења мотива кроз различите епохе и историјске околности, управо је завршетак песме. Када оваквог краја не би било, чини се да би песма изгубила на значају и са књижевноисторијске и са књижевнотеоријске стране. Народни певач меша историјске податке анахроно представљајући Бановић Секулу као сестрића Марка Краљевића. Однос ујак – сестрић тематски је основ многих народних песама, па се може закључити да се по аналогији пренео и у песму „Марко Краљевић на свадби своје жене".[15]

Осим аналогије ујак – сестрић, може се закључити да је овај лик допуна у галерији ликова-помоћника Марку Краљевићу у песмама са Косова и Метохије, поред побратима Милоша Обилића и Реље Крилатице, љубе, виле, сестре, коња Шарца, орла или буздована:

Кад је мало Секула порасо,
оде под иша Марко Краљевићи,
и са себе њега је водија,
и сас њега фалбу је имаја.

Песму „Марко Краљевић на свадби своје жене" треба посматрати као целину са варијантом „Марко Краљевић и Мина од Костура" (Дебељковић, I, 20). Нису, чини се, без разлога и штампане једна за другом у поменутој књизи проф. Бована *Јуначке песме*. Тако читане, оне су, такође, варијанте Вукове песме „Марко Краљевић и Мина од Костура", као и песама из зборника: Валтазара Богишића, *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа* – бугарштица под бројем 7 и краћа и дужа десетерачка песма (87, 86), *Пјеванија црногорских и херцеговачких* Симе Милутиновића Сарајлије – песма под бројем 37, и варијанте у *Зборнику Матице хрватске* (II, 419). Песма са Косова је, скраћена за мотив доласка мужа на свадбу своје жене, то надоместила посебном целином. Тиме се обогаћује мотивска разноликост и допуњује епска биографија Марка Краљевића.

Ни у другим варијантама поменуте песме нема овог мотива. Истраживање би могло навести на погрешан закључак да су, с обзиром на то да су песме с Косова и Метохије углавном старије од Вукових варијаната, песме „Марко Краљевић на свадби своје жене" и „Марко Краљевић и Мина

15 Бановић Секула је, према историјским подацима, био ердељски Румун, угарски великаш из прве половине XV века, рођак Хуњадија Јаноша – Сибињанина Јанка. По песмама, он је син његове сестре Руде или Јање. Постао је славонски бан 1446. године, а погинуо је 1448. на Косову, у боју угарске војске с Турцима. (Радмила Пешић, Нада Милошевић Ђорђевић, *Народна књижевност*, Требник, Београд, 1997, 23–24)

од Костура“ могуће пра-варијанте песме из Вукове збирке. Међутим, када се узме у обзир да Секула Бановић (који се помиње као Марков сестрић) припада циклусу песама покосовских времена, а „Ропство Јанковић Стојана“ (чијом је директном аналогијом пренет мотив доласка мужа из ропства на дан женине удаје) ускочким песмама, очигледно је да је косовска варијанта песме „Марко Краљевић и Мина од Костура“ настала касније, надомешћивањем изостављеног мотива у нову, посебну уметничку творевину.

У потоњој варијанти нема ни писма кума, султана или војводе Јанка, нити саветовања са мајком, које је неизоставно у композиционој схеми осталих песама. Без овакве експозиције, песма почиње Марковим трогодишњим боравком у Стамболу, где му стиже писмо од мајке (у дужој Богишићевој варијанти, Марко по повратку са бојишта наилази на црни и бели барјак), у којем га она обавештава о Минином харању двора. Следећи стабилан мотив је одбијање понуђене помоћи коју му султан нуди и прерушавање у калуђера, а понавља се и делокруг невољних помоћника у виду Мининих измећарки које Марку показују противников двор. Најбитнија и одлучујућа разлика је, како је већ речено, одсуство љубе и препознавања, док су кулминација и расплет грађени попут осталих варијанти – мотивом лукавства и негативним откривањем идентитета, Марко, као у Вуковој песми, дужој десетерачкој или Милутиновићевој варијанти, игра тако да се тресе земља и падају ћерпичи. Оваква хипербола хуморно боји атмосферу која следи, па ће зато сам чин борбе бити редукован:

Кад се обрну младо калуђерче,
кад се обрну на лево и на десно,
те извади ону оштру сабљу,
тад посече Мину од Костура,
и код њега оне чаушларе,
и око себе оне измећаре;
беле дворе оњем изгореја,
из коњушке коње му извадија,
из близнице благо му извадија,
стару мајку под коња згазија,
верну љубу за себе узеја,
и његову сас себе понеја,
и однеја у Прилипа града.

„Марко Краљевић на свадби своје жене“ такође је једна од ретких песама у којој нема мотива мегдана (којим се најчешће карактеришу јунаци попут Марка Краљевића) и његов се лик осликава изузетно позитивно и светло, са свешћу народног певача о величини овога јунака.

Марко Краљевић у овој песми са Косова није суров, за разлику од тумачене варијанте „Марко Краљевић и Мина од Костура“. Напротив, он је врло реалан, правдољубив, патријархалан и частан. Не враћа сватове, јер ред не налаже тако, већ удаје своју сестру. Та неписана правила понашања умногоме одређују Марков морални карактер.

Као илустрацију изреченој тврдњи, послужиће мотив сна и разлика у тумачењу у песми са Косова и Метохије и Вуковој песми о Марку и Мини. Код Вука, слуга Голубан сан тумачи као „лажу, а Бога као истину“, док је у песми „Марко Краљевић на свадби своје жене“ сан дат као Божја промисао и помоћ на којој се јунак захваљује. Господ се овде јавља као помоћник који пушта „ветар и виришће“ да Марко изађе из тамнице, чиме се показује и дидактичка намера народног певача да позитиван и светао јунак не креће без Божјег благослова.

Фолклорна традиција са Косова и Метохије значајно је употпунила епску биографију Марка Краљевића. Иако на неким местима уметнички слабије остварена, на ширем плану, обогатила је наше народно песништво различитошћу ликова и мотива, архаичним говором и реализмом. У себе је уградила одјеке историјских околности у којима је стварана, као и посебан менталитет народа који живи на том подручју. Својом животношћу, динамиком и говором приближава се читаоцима, одајући утисак савремености тренутка у којем настаје.

Литература

Бован 1980: В. Бован, *Јуначке песме*, Јединство, Приштина.

Бован 1980: В. Бован, *О народној књижевности Срба на Косову*, Јединство, Приштина.

Бован 1988: В. Бован, *Српске народне песме са Косова и Метохије*, Јединство, Приштина.

Бован 1989: В. Бован, *Народна књижевност Срба на Косову и Метохији*, I том, Јединство, Приштина.

Денић 2010: С. Денић, *Мера и привид*, Београдска књига, Београд.

Ђурић 1957: М. Ђурић, *На изворима уметничке лепоте*, СКЗ, Београд.

Златковић 2011: И. Златковић, *Епска биографија Марка Краљевића*, Завод за уџбенике, Београд.

Карановић 2008: З. Карановић, 'Марко Краљевић и Мина од Костура' – заборављена прича о брачној и јуначкој иницијацији“, у: Н. Љубинковић, С. Самарџија (ред.), *Српско усмено стваралаштво*, Институт за књижевност и уметност, Београд.

Павловић 1993: М. Павловић, *Огледи о народној и старој српској поезији*, СКЗ, Београд.

Пешић, Милошевић Ђорђевић 1997: Р. Пешић, Н. Милошевић Ђорђевић, *Народна књижевност*, Требник, Београд.

Питулић 2007: В. Питулић, *Семантика божура*, Алтера – Филозофски факултет у Косовској Митровици, Београд – Косовска Митровица.

Самарџија 2001: С. Самарџија, *Антологија епских народних песама*, Народна књига – Алфа, Београд.

Самарџија 2008: С. Самарџија, *Биографије епских јунака*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд.

Сувајџић 2005: Б. Сувајџић, *Јунаци и маске*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд.

Sena MIHAILOVIĆ-MILOŠEVIĆ

EPIC POEMS ON MARKO KRALAJEVIĆ IN KOSOVO AND METOHIA

Summary

The character of Marko Kraljević, built up in folk poetry and prose equally, is a paradigmatic example of myth making. Historically known as Turkish vassal in literature, he had outgrown his historical position and got all characteristics of the greatest protector of Serbian people. His „case" is thus the greatest check of all theoretic hypotheses on the way of oral tradition transmission and variation happening on that way. In the frame of the cycle of Marko Kraljević in epic poems written down in Kosovo and Metohia during the 19th and 20th century common forms, formulas and figure of speech are recognized, and what makes them specific deals with language, verse and surrounding in which the hero is situated. Adequately to time and space in which poems appeared, the language is full of dialectics and Turkish loanwords with incorrect decasyllabic verse. Marko Kraljević was, thanks to the situations in which people put him, although the most frequently shown as the hero of incredible force, approached people and somewhat desacralized. Thus, the function which had been dedicated to him was not violated (the function of powerful protector), but it had been shown the need of people to have in this sensitive area with them an alive protector.

Key words: Marko Kraljević, Kosovo and Metohia, epic poem, motive, epic biography.

Рад је предат 14. априла 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 821.111.09-2”04/14” ;
792.091(410)(091)

*Ана М. АНДРЕЈЕВИЋ**

ГЕНЕЗА БРИТАНСКЕ ДРАМЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Апстракт: Циљ овог рада је приказати начин на који је британска драма настала и развијала се кроз средњи век и како је дошло до стварања њених особених карактеристика, различитих од континенталне драме, које ће дати основу чувеној ренесансној драми. Енглеска средњевековна драма заправо почиње свој развој у оквиру религијских приказања, да би се брзо прилагодила световним потребама и традиционалном укусу публике, што ће у ренесанси само помоћи Марлооу, Шекспиру и другим ауторима да доведу драму до литерарног врхунца.

Кључне речи: генеза, драма, позориште, миракули, моралитети.

Иако су Римљани били владари Британије од 43. до 410. године нове ере, не постоје индикације да су своје позоришне навике пренели у ову земљу, тако да не можемо говорити о континуитету развитка европске драме од античког периода до периода средњег века и касније. Утицај Римљана на сам настанак британске драме може се везати за доминацију римске хришћанске цркве, која од VII века постаје водећа сила у организацији, како других европских земаља, тако и Енглеске. Црква је имала велику моћ као центар политике, али и уметности и забаве. Као једина институција која је неговала писану реч у манастирима, она је била и једина која је драми у Енглеској могла да удахне живот. Међутим, у првим вековима своје доминације, хришћанска црква је водила врло гласну кампању против позоришта као остатку паганске културе и то не без разлога. У позном периоду римског позоришта и са све бржим пропадањем царства, *озбиљна* драма се губи и примат преузима забавни карактер драме, са раскошним костимима, пантомимом, спектаклом. Трагични глумац постаје пантомимичар који плеше

* Асистент-сарадник на Филозофском факултету у Приштини / Косовска Митровица, Универзитет у Приштини, andrejevic03@gmail.com

уз звуке музике и забавља публику, а комедија постаје вулгарна забава. Нема више узвишених тема и хероја, такмичарског духа старе Атине, нити надахнутих аутора, попут Есхила, Софокла и Еурипида. Дух трагедије чува још Сенека, а комедије Плаут и Теренције. Римска драма брзо успева да богато наслеђе митова, легенди и јунака замени комичним сценама, попут светог крштења у кади пуној воде. Овакво пародирање озбиљних хришћанских служби на сцени је и навело цара Константина да у IV веку нове ере донесе закон о укидању позоришта и прогону глумаца. Платонова идеја из *Државе* да глумци и драмски песници немају места у идеалној држави, постала је све више заступљена. Међутим, колико год се нападала безбожност позоришта, појављивала су се питања везана за драмско стварање и за велику привлачност коју оно има за публику те није било могуће потпуно занемарити теоријску мисао о драми. Узгредне расправе о комедији и трагедији се јављају код многих писаца средњег века, без утицаја Аристотелових теорија.

Аристотелова *Поетика* постаје позната тек у XII веку, и тада само као скраћена верзија кроз превод маварског филозофа Авероеса. Интересовање за њу није раније постојало, јер су у то време сва позоришта била затворена и драма је постојала само као лектира у латинским школама.

Утицај античке драме на британску постаће јасан тек у доба ренесансе, када се обнављају многе теорије и знања о античкој драми, мада и тада енглеска драма чува традиционалне елементе, настале и утемељене баш у средњевековној драми. Постоји неколико примера који доказују постојање античких драмских утицаја и у средњем веку у Енглеској. Тако је теренцијевске комедије у X веку писала Хротсвита, опатица манастира Гандерсхејм, са поуком припадницима њеног реда. Иако нема доказа за то, ове драме су лако могле бити извођене у манастирима. Овакав пример драме под утицајем паганских елемената, без обзира што је била у служби цркве, био је редак на средњевековној британској сцени. На једној страни је настајала литургијска драма, сва проткана црквеном догмом, а на другој, остаци старе паганске културе чувају дух представа, забаве, музике и сцене. Са доласком Нормана и француског утицаја у Енглеску, обнавља се значај паганске културе кроз поновно присуство путујућих певача, жонглера и минстрела. Њихова улога у друштву је још у англосаксонском периоду била велика, али и поштована. Сада, у средњем веку, Ланглад и Чосер их осуђују као друштвену кугу, али је чињеница да они постоје. Можемо, дакле, рећи да позориште и сцена нестају, али глумац остаје током читавог средњег века и то неминовно као наследник античког глумца, сада само укљученог у другачији ангажман. Чак постоје назнаке да су свој опстанак глумци нашли управо у Божјој служби. Врло чудан спој, али не ако знамо да је Црква на почетку своје доминације била врло мудра у прихватању световних елемената од којих се народ није лако растајо. Минстрели су били свеприсутни у средњевековној Британији: преносили

су вести, казивали приче, били покретачи забава. Ако их посматрамо као носиоце одређене радње, што у основи јесте особина глумца, ми заправо и не можемо говорити о престанку континуитета развоја европске драме, нити о позоришном вакууму средњег века. Ако нису записане ни извођене на посебно створеној сцени, не можемо тврдити да представе нису постојале.

Пре доласка Нормана у Енглеску не могу се пронаћи истински трагови било какве књижевне форме која је могла да се трансформише у драмску. Можда се првим записаним траговима дијалога могу сматрати *естрифс* – врсте дебате (старофранцуске књижевне форме) која се писала у Британији и пре доласка Нормана. Неке њихове теме ће се користи и у религиозној драми XIII века, као у *Гневу пакла* (*The Harrowing Hell*) за коју Ричард Акстон у делу *Позориште и драме средњег века* тврди да потиче чак из англосаксонског периода. Дебата *Понос живота* (*The Pride of Life*) ће се касније обрадити у истоименом средњевековном моралитету. Наведени примери, као још непотпуне драмске творевине, наговештавају да драмски текст и жеља за представљањем нису нестали.

У средњем веку, када је живот оријентисан према вери и цркви, требало је заиста створити посебне услове да до појаве драме дође. Имајући у виду све претходно изречено, спој традиције и религије изгледа готово немогућ. Али управо је на тим границама и настала британска драма. Као у старој Грчкој, у Енглеској драма настаје као део религиозног обреда. Како нестабилност у друштву, куга, сиромаштво и смртност расту, тако је сва нада народа окренута цркви. Црква чини све да народ сачува у свом окриљу и, када схвати могућност коришћења представе зарад ширења хришћанства и наметања црквене доктрине, она у службу уводи драмске елементе. Кроз службу, која пропратним ритуалима већ јесте симболично представљање најважнијих епизода из живота Христа, црква жели да необразованим људима приближи веру. Тако у оквиру мисе прво почињу да се изводе кратки дијалози између свештеника који игра улогу глумца и жупљана у улози хора. Извођење представе у оквиру мисе која се певала на латинском језику, било је чак и неопходно да би њено значење било јасно обичним људима, који нису знали латински језик. Т. С. Елиот је истакао да је „миса мала драма са свим (трима) јединствима“[1]. Овакве сцене су почеле да се изводе најпре за време великих празника, а најважнији у католичкој вери је Ускрс. Облици дијалога, број ликова и учесталост извођења оваквих комада почиње постепено да расте и да се шири. Приказивање узвишених ликова, попут Христа, Марије и других, захтевало је и увођења сукоба и драмског зликоваца, попут Пилата. Од првих *тропа*, како је названа оваква мала литургијска сцена са дијалогом, најранији сачуван у Британији је винчестерски ускршњи троп *Кога тражите* (*Quem quaeritis*) из X века, на латинском језику. Ова универзална прича,

1 Звонимир Мркоњић, *Огледало махнитости*, Цекаде, Загреб, 1985, 17.

као део хришћанске службе, мењала се временом и доживела је напредак од мале сцене до праве драме о Христовом распећу и васкрснућу. Постоје многе варијанте овог тропа широм Британије, али свима је заједничка подела улога: три свештеника у вестама играју три Марије, које прилазе празном Христовом гробу. Анђео им појашњава већ предсказано – да је онај кога траже васкрсао. Св. Етелвуд, винчестерски бискуп је у свом делу *Concordia Regularis* чак записао упутства за извођење овог тропа, не желећи да превиди ниједан важан позоришни елемент:

> „Док се пева трећа поука, нека се четири брата одену. Нека један од њих, одевен у албу, уђе, као да ће узети учешће у служби, и нека приђе гробу, а да не привуче пажњу и нека мирно тамо седи са палмином гранчицом у руци. Док се пева трећи одговор, нека дођу преостала тројица и нека се сви одевени у огртаче носећи у рукама кадионице са тамјаном и корачајући опрезно као да нешто траже, приближе гробу […]. Када, дакле, онај који седи тамо, опази тројицу која му прилазе као људи који су изгубљени и трагају за нечим, нека почне да пева милозвучним гласом умереног тона Quem quaeritis...(Кога тражите у гробу, о хришћани?). А када он отпева до краја, нека му тројка одговори у једногласју Jhesum Nazarenum… (Исуса Назареанина, распетог, о божански) […]. Нека устане и подигне вео и покаже им место на коме више нема крста, већ само платно у које је крст био замотан. И кад они то виде, нек спусте кадионице које су носили на тај исти гроб, и нек узму платно и држе га окренутог према свештенству као да показују да је Господ устао.“[2]

Ова сценска упутства су заправо јасна индикација каква концепција ликова треба да буде, каква врста физичке радње, какви костими и реквизити треба да се користе. Исто тако, из њих нам постаје јасно да су оваква приказања била певана, а не причана. Међутим, са проширивањем ликова и тема она израстају у праву литургијску драму. Комбиновање одвојених драмских служби у већу јединицу се „може описати као грађење циклуса“.[3] Реалистична сценска средства нису била потребна литургијској драми, јер је средњевековни ум прихватао коришћење симбола. На почетку су ове представе биле извођене на латинском, али како је њихова популарност расла, матерњи језик је постепено почињао да се уводи. Религиозна тема такође уступа место све чешћим световним елементима. Како је број гледалаца постао толики да их црква није могла све примити, литургијска драма се морала изместити из саме цркве и то прво у црквена дворишта, па затим на пригодне ливаде и тргове због већег простора. Тропи су из литургије одбачени тек у другој

2 Драган Клаић, *Позориште и драме средњег века*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1988, 467–468.

3 *Исто*, 48.

половини XVI века, а они облици који су се раније издвојили су заправо утрли пут стварању првих нових драма. Службена црква је, дакле, била та која је драми дала структуру, уградила јој главне идеје и литерарну традицију, а народским представама дугује само неколико лутајућих идеја и традиционалних фигура. Британска драма је тако почела у цркви, не у позоришту, песмом, а не дијалогом, у обожавању, а не у забави и на латинском, а не на енглеском.

Кад је драма једном изашла из цркве, национални језик брзо замењује латински и сами елементи приче се удаљавају од литургије. На почетку се свакидашњи говор користи само за хорске песме и објашњења, да би временом постао примарни. Драме почињу у своју радњу да укључују не само литургијско Свето писмо, апокрифе и дозвољене хагиографије, већ и комичне и сензационалне приче из свакидашњег живота. Почиње слободно да се интерпретира духовна историја од стварања света до судњег дана, али и даље у служби цркве и за време великих празника. Најпознатији хришћански фестивал био је празник Телова (Corpus Christi), чији је начин прославе имао велики утицај на извођење првих циклуса драма. Порекло празника везано је за св. Јулијану, белгијску опатицу која је у XIII веку захтевала увођење овог празника у част тела Господњег. Тек је 1311. године у Бечу папа Клемент V наредио да се овај празник слави сваке године у рано лето. Великом брзином се извођење овог празника шири католичком Европом. Начин прославе је подразумевао процесију, у којој су учествовали представници црквене организације и обожаваоци вере, који су пратили домаћина (Host) од једне до друге локације кроз град, путем многобројних цркви и светих места и назад до тачке поласка. Процесија је симболично приказивала хришћанску концепцију универзалне историје од стварања света до судњег дана. Придруживали су им се глумци са својим појединачним религијским драмама, које су временом постале основни део прославе, с тим да су се постепено удаљавале од стриктно догматске тематике. У миракуле, тј. представе религиозног карактера, постепено се уносе теме и ликови из свакодневног живота. Трагични елементи почињу да се мешају са комичним, узвишени са простим, свечани са свакодневним. Оваквом слободном формом, заједно са непознавањем ограничења места, времена и јединства радње, средњевековна драма је утицала на каснији развој националног позоришта у Енглеској.

Појединачне религиозне драме се групишу у циклусе миракула, у којима се играју представе са темама од настанка света до судњег дана. Сви циклуси имају ограничену листу предмета из *Старог Завета*: пад Луцифера, стварање Раја и пад човека, Каин и Авељ, Ноје, Абрахам, Мојсије и Егзодус. Међутим, *Библија* није била једини извор драматичарима, већ су се користиле и традиционалне приче. Иако ови циклуси нису били британска творевина, они су се разликовали од континенталних, који су махом приказивали патњу Христа и ранију библијску историју. Начин настанка и циљ британских циклуса били су

различити у градовима у којима су настајали. Заједнички именитељ је универзални поглед на свет самих аутора, који је настао из осећања заједништва религиозног живота. Најчешће је њихов процес стварања био само трансформација већ постојећих материјала, а вештина се огледала само у њиховом комбиновању. Ови циклуси нису имали структурално јединство, јер су се његови делови компоновали у различито време и од стране различитих аутора. Ауторство већине сачуваних средњевековних британских драма немогуће је утврдити.

Прихваћено је мишљење да је процесија приликом празника Телова послужила као модел за извођење енглеских циклуса миракула на покретним колима (pageant). Цео циклус би најчешће био извођен у току једног дана – почињао би у зору, а завршавао се у сумрак, па их и треба посматрати као целину, а не као скуп индивидуалних драма. Иако су циклуси настали спајањем посебних група представа које су се изводиле за време Ускрса и Божића, у циклусима су се оне изводиле хронолошки, као целине за празник Телова. Њихово записивање је почело као додатак глумцима у форми скрипте. Постоји и вероватнији разлог њиховог записивања, а он лежи у захтеву власти да се упознају са садржином драме пре њеног извођења да би се могло цензурисати уколико текст не одговара одређеном политичком, верском или моралном стандарду. У Британији су се сачувала четири циклуса миракула: *Јорк* (*York*) са 48 драма, *Вејкфилд* или *Таунли* (*Wakefield – Townley*) са 32, *Ковентри* (*Coventry*) са 42 и *Честер* (*Chester*) са 24. Овој групи се у новије време додаје и пети циклус, *Корнвал* (*Cornwall*). Задатак аутора миракула је био да учини да религиозне приче оживе у мислима необразоване публике, а то се лакше постизало приближавањем радње просечном гледаоцу, односно увођењем комичних елемената. Тако се у рукама припадника гилда, који преузимају извођења представа, приче све више прилагођавају укусу публике. Комика се у миракулима обично везује за одређене ликове: ђавола, занатлију, богаља или пастира, а најбољи пример за последњи јесте комад *Друга пастирска игра* (*Second Shepherds' Play*), у којој епизода са крађом овце чини само комичну паузу, иако се у њој може пронаћи симболична сличност са причом о рођењу Христа. Из оваквих комичних сцена у периоду ренесансе ће се развити самостални комади, прво такозвани интерлуди, а коначно и комедије.

Већина драма из поменутих циклуса су писане сличним стилом. Све су оне писане у стиху са различитим метричким формама. Строфа од тринаест врло дугих стихова са компликованом римом била је карактеристична за вејкфилдског мајстора у *Таунли* циклусу. Писац се стилом угледао на поетску верзију библијских прича записаних у делу *Cursor Mundi*, као и на средњевековну лирику. Локални дијалекат је био коришћен, јер стандардни енглески језик још увек није заживео. Представници гилда су добијали од власти и погодан предмет за извођење, попут драме *Ноје* (*Noah*) из циклуса *Јорк*, која је дата бродоградиоцима, тј. тесарима за извођење, или *Последње*

вечере (*The Last Supper*) из циклуса *Честер,* која је препуштена пекарима. Глумци су бирани са великом пажњом, јер би у случају неадекватног извођења припадници гилда били кажњавани. Сценографија и реквизити су били оскудни и симболични, што средњевековној публици није сметало. Ватра и светлост су се користили за добијање занимљивих ефеката, било да се ради о представљању чудовишта, змајева, ђавола или врата пакла. Куће и колибе су се палиле на сцени ако је то радња захтевала и имитирале су се са лакоћом мује и громови. Карл Јанг, најбољи познавалац средњевековне британске драме, претпоставља да је ватра клизила низ жице премазане барутом све до фитиља лампи, или да су се користили некакви упаљачи натопљени алкохолом. О сценским ефектима који су глумци користили у средњевековним представама писао је и Виљем Тидеман.

> „Уста пакла се по традицији сматрају главним обележјем средњовековног позоришта. Пакао је често био смештен ван позорнице и врата су направљена касније, 437. као чељусти које се отварају и затварају. Ђаволи средњовековне позорнице били су често прерушени у животиње […]. Лутке су се такође користиле, али више за приказивање насилних и жестоких облика смрти или мучења којима је људско тело било излагано, а да при том извођачи буду заштићени. Глумац се штитио од неких опасних сцена. Христ је имао кожни прслук испод због бичевања, могло се симулирати и крволиптање: мехур пун крви сакрио би се испод одеће […]. Направљени су механизми који су помогли Јуди да се обеси, а да се не повреди, сигурносни појас који је придржавао глумца.“[4]

Црно-бела застава је, на пример, симболизовала раздвајање ноћи и дана. На њу би се по потреби цртали сунце, звезде или месец. Визуелни ефекат се постизао и у најзахтевнијим сценама, попут силаска анђела са небеса, када би се глумац спуштао са горње платформе грађевине и носио упаљену бакљу као замену за звезду. Оваква сцена би се изводила уз помоћ разних сајли и мердевина, са којих би се глумци, играјући св. Павла, Христа или анђела, спуштали на земљу.

Музика је била важан елемент средњевековне драме и служила је за појачавање сценског доживљаја публике. Као инструменти користили су се бубњеви, цимбала, звона, харфе и други, а ликови анђела су по традицији били ти који певају песме. Како су представе бивале све сложеније, финансијска потпора је постајала све неопходнија. Извођење циклуса је постало озбиљан подухват и захтевало је дугу припрему и велике трошкове. Иако их је делимично финансирала држава и градске власти, понекад племство или

4 *Исто*, 329.

чак краљевска породица, новац се највише прикупљао преко пореза који се наметао припадницима еснафа. Порез је назван *сребрњак за ūриредбу* и био је обавезан за све који учествују у представи. Прикупљао се чак и добровољни прилог од стране свештених лица за ову потребу, па и у току самих представа за наредну, такозваним *шеūањем шешира ūо ūублици*.

Место извођења циклуса варирало је од града до града. У неким би биле подизане статичне скеле на улици са шупљим кровом ради сцена попут оних у којима би се анђели спуштали са небеса, а испод главне сцене би била соба која је служила за сцене са паклом, гробом, итд. Распрострањенији начин извођења био је на покретним колима (pageant). *Јорк* циклус је имао 48 представа (у неким историјама енглеске књижевности стоји 49), извођених на покретним вагонима који су се вукли улицама.

Слика 1. Покретна кола (pageant) за извођење миракула

Глумци, наравно, нису играли у покрету, већ је било 12 унапред одређених станица на којима би застајали. Глумци одговорни за прву представу у низу – *Пад анђела* (*The Fall of the Angels*), почињали су своје извођење на првој станици. После би одвукли кола на другу станицу и на њој поновили исту представу, док би на прву дошла нова кола, на којима би се изводила следећа представа у низу – *Сūварање* (*The Creation*). Када би представа *Пад анђела* дошла до дванаесте станице, на првој би се играла последња, *Најава* (*The Annunciation*), о оваплоћењу Девице Марије, која би опет наставила до дванаесте станице. Овакав редослед и број играних комада (ако се циклус изводио у целини) износио би 576 извођења у току једног дана у *Јорк* циклусу. Многи су оспоравали могућност извођења свих комада у једном дану.

Рукопис циклуса из Јорка настао је између 1430 и 1440. године, а постанак самих драма тешко је датирати. Претпоставља се да су настале око 1378. године. Једна драма из овог циклуса издваја се интересантном карактеризацијом ликова, посебно главног женског лика. Драму *Сан Пилатове жене* (*The Dream of Pilate's Wife*) изводили су теписари, који су представили причу о Пилату и Исусу. Пилатова жена, Перкула, представљена је врло живописно – као џангризава, лења, хвалисава пијаница. Без обзира на овакву природу, врло је правична. Кад је уснула сан о неправди која ће се нанети Христу, она прва жели да упозори Пилата, али јој дворани не дозвољавају. У овом циклусу Тирани и сви непријатељи Христа су осликани моћним реалистичким методом. Лик Јуде је представљен импресивније и више драматично него у било ком другом циклусу, како у сценама у којима нуди своје услуге као издајника, тако и у онима када у агонији кајања тражи од свештеника да узме назад новац који је добио за издају и да спасе Исуса.

Доказе о процесијском начину извођења драма имамо и из *Честер* циклуса захваљујући извештају Дејвида Роџерса. Овај циклус је почињао представом о паду Луцифера, а завршавао се Судњим даном. Могуће је да је први рукопис овог циклуса настао 1375. године. Пет комплетних верзија циклуса постоји и данас, али су све записане много касније, кад су драме престале да се изводе. Најпоузданија верзија из 1607. године данас се налази у Британском музеју. Представе из овог циклуса биле су извођене на пет станица у граду. Комади овог циклуса се разликују од осталих по излагачу који је био веза између глумаца и публике. Он је давао моралне рефлексије о радњи која се изводила. Извођење циклуса било је подељено на три дана. Девет се играло на духовни понедељак, осам у уторак и седам у среду. *Стварање, Адам и Ева* (*The Creation, Adam and Eve*) прати *Књигу Постања* 2–3 и једна је од најупечатљивијих драма овог циклуса. Комад почиње монологом Бога, који открива како је сваки дан у недељи стварао земљу, светло, мрак, животиње, биљке и шести дан је створио првог човека. Седми дан се одмарао од стварања. Повео је Адама до Раја, објаснио му шта све може чинити и шта му је стриктно забрањено – јабука са Дрвета сазнања. Кад је Адам заспао, Бог је од његовог ребра створио Еву. Традиционални приказ ђавола прати и његова освета Богу. Ева потпада под његов утицај, проба јабуку и натера Адама да згреши. Интересантно је приказан прелаз из блаженог стања првих људи у грех. Адам проклиње Еву што је прва пробала забрањену јабуку и обоје се осећају осрамоћено. Божја казна долази кроз њихово протеривање из Раја, предсказање о тешком животу жена, које ће рађати у великим боловима и мушкараца, који ће са муком обрађивати јалову земљу. Како је из земље настао, Адам, па и сви људи, у земљу ће се вратити, јер од тада човек постаје смртан.

„Архиђакон Роберт Роџерс (умро 1595.) оставио нам је опис сценских кола која су се користила у процесијском представљању честерске игре за Духове:

Свака дружина имаше своја сценска кола, или бар део, која беху сачињена од високе скеле у два реда, вишег и нижег, на четири точка. У нижем реду они се припремаху, а у вишем реду играше отвореног крова, не би ли сви посматрачи чули и видели. У свакој улици беху места на којима играше. Прво започеше на капији опатије, и кад се сцена са првих кола одигра, она беху одвучена до високог Крста пред Већницом, и тако у сваку улицу; и кад једна сцена беше близу свршетка, глас се пронесе од улице до улице да остали стигну на место унапред утврђено, и да све улице имају своја кола на окупу да у исто време играју заједно; да би се видело која сцена беше најискићенија и, исто тако, скеле и позорнице које су улице приправиле тамо где су решиле да играју своју сцену.“[5]

Постоје и докази о постојању статичног простора за извођење представа. Извештај Ричарда Карјуа говори о популарности миракула на корнвеловским кружним сценама у склопу циклуса који се у новије време додаје познатој групи од четири:

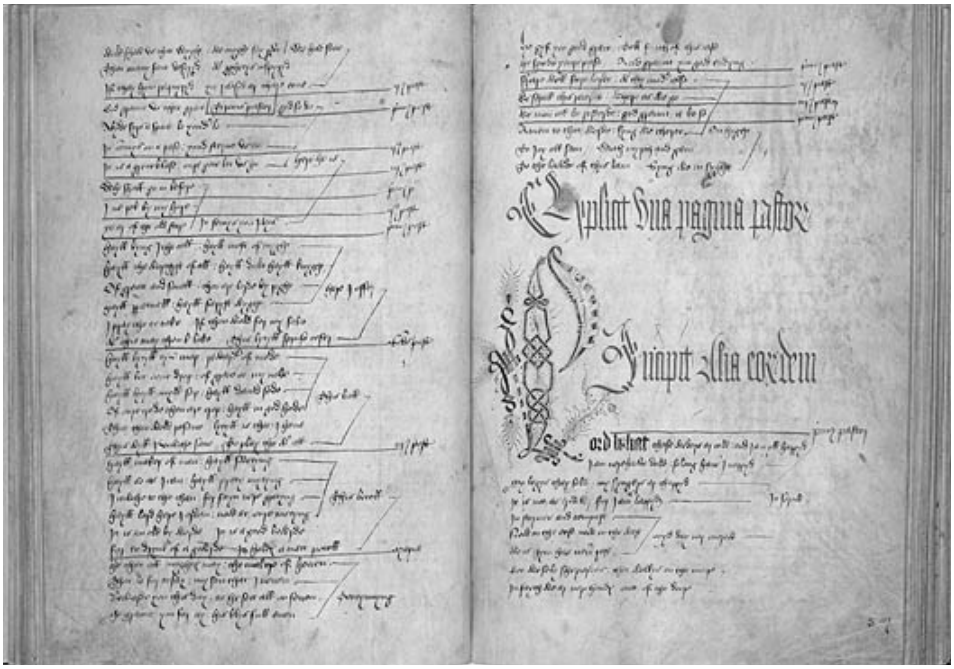
„Наречени миракул, на енглеском, миракулска игра, врста је интерлудија састављеног на корнволском, по библијским причама, са оном грубошћу и непосредношћу која је одликовала римску Vetus Comedia. За извођење се подиже земљани амфитеатар на неком отвореном пољу, који у пречнику има 40 или 50 стопа. Сељани се сјате са свих страна, прешавши дуг пут, да би пружили ужитак, како очима, тако и ушима; извођачи не познају своје улоге без књиге, већ им суфлира онај кога називају Заповедником (The Ordinary), који иде за њима са књигом у руци и тихо им говори оно што они морају изрећи наглас.“[6]

Овај циклус, назван корнвеловски (Cornwall), изводио се у првој половини XV века и о њему се не зна много. Већина епизода из овог циклуса су сличне осталим циклусима, иако се у њему не развија прича до Судњег дана. У њему има пуно информација и дидаскалија о томе како поставити представу и пуно сценских упутстава. Нема сугестија да су представе изводиле гилде.

Рукопис вејфилдског циклуса (Таунли – добио назив по породици код које је пронађен) је настао у XV веку. Сам изглед рукописа је величанствен, јер су почетна велика слова сваке драме украшена црвеним мастилом, што се на слици доле може видети.

5 *Исто*, 469–470.

6 *Исто*, 468–469.

Слика 2. Рукопис вејкфилдског циклуса

Писан је јоркширским дијалектом и има доста сличности са јорским циклусом. Чак шест драма је наизглед исто. Драме овог циклуса нису игране на покретним колима, већ на фиксним сценама које су биле подизане дуж руте за процесију, тако да се глумци нису кретали до публике, него обрнуто. Најуспешније драме овог циклуса су пет оних које је написао тзв. Вејкфилдски мајстор, првенствено због индивидуалности самог аутора и његовог стила. Драма *Hoje* (*Noah*) говори о послушности верника Богу. Највећи изазов ка овом циљу Ноју представља његова жена. Њихов однос представљен је кроз жив и динамичан дијалог, пун комичних расправа. На почетку драме Ноје подсећа публику на пад Луцифера, грех Адама и Еве и изражава своју дубоку љубав према милосрдном Богу. У сну му Бог открива тајну да ће по његовој вољи уследити потоп света ради стварања новог, без грешника. Привилегију да започне нови живот на Земљи добија Ноје, коме Бог наређује да направи барку захваљујући којој ће његова породица преживети четрдесетодневни потоп. У барци ће се наћи он са женом, тројица синова са својим женама и по два пара флоре и фауне сваке врсте. Комични део драме започиње оног тренутка кад Ноје исприча сан својој жени Уксор. Она не пристаје да напусти свој већ уређен живот, не верује мужу и његовом уснулом пророчанству. Ноје једно време исказује разумевање за њен страх и неверицу, али врло брзо губи стрпљење и упућује јој грубе речи које чак воде до физичког обрачуна. Када велика киша почне, Уксор и даље стоји на обали, док је породица са барке моли

да уђе у њу. Тек када се толико поквасила да се уплашила да ће се удавити, она улази у барку. Крај драме приказује пристајање барке уз обалу после 40 дана пловидбе и доношење симболичне гранчице мира, коју пуштена голубица враћа Ноју на барку, као симбол светле и неискварене будућности.

Већ поменута драма истог аутора и из истог циклуса, *Друīа īаст̄ирска иīра* (*The Second Shepherds' Play*) говори о тешкоћама пастирског живота, њиховим мукама са властодршцима, болестима и тешким временским условима. Интересовање драматичара за пастире као ликове јављало се због њиховог обичног говора и сиромашних костима кроз које се могао изразити савремени живот већине популације. У свим драмама о пастирима јављају се исти елементи: увек их је тројица и обично се помињу у причи о Христовом рођењу. Док приказује пастире, аутор *Друīе īаст̄ирске иīре* са једне стране саосећа са њиховим невољама, а са друге их приказује као себичне и похлепне кроз лик пастира Мака. Вејкфилдски мајстор врло успешно даје паралелу између Маковог украденог јагњета, које скрива као бебу у колевци, и Христовог рођења. Однос Мака и његове жене се може посматрати као алузија на неразјашњену везу између Јозефа и Марије, о којој се пише у другим мистеријама. Такође се Мак стално поистовећује са ђаволом, експлицитно својим речима и понашањем, а имплицитно својим поступцима. Свађа Мака и његове жене није уведена као богохуљење, већ је типично драмско средство. Публика се држи у неизвесности да ли ће се Мак сам предати или ће његова крађа бити откривена. Коначно откриће његове крађе настаје услед неочекиване племенитости коју према детету испољавају други пастири. Они желе да дарују тек рођено дете, иако су сумњали да је Мак украо јагње. Тада откривају да уместо детета у колевци лежи скривено јагње. Због врло лукавог начина преваре, пастири не желе да се освете Маку и враћају се својим стадима. Исте ноћи их пробуди песма анђела која најављује рођење оног који ће окајати Адамове грехе. Весели пастири крећу пут Маријине куће, поздрављају њу и бебу Исуса и спокојни се враћају кући.

Ковент̄ри циклус је остао сачуван у једном рукопису који се данас чува у Британском музеју и датира из 1468. године. Разликује се од осталих по томе што не постоје докази да су припадници гилда изводили драме, нити је место његовог настанка познато. Још једна његова особеност је у томе што пре сваке драме постоји увод или проглас, који је укратко упознавао публику са садржајем саме драме. Често се ови уводи не слажу са садржајем драма, али то се може објаснити еволуцијом драма, јер је могуће да су прогласи били верни аутентичним циклусима, а касније се нису мењали као саме драме. Овај циклус има веће јединство тона и садржаја од циклуса из Јорка и више је теолошки и моралистички амбициозан него циклус из Честера. По језику се претпоставља да је настао јужно од Линколншира. Начин организације сцена у овом циклусу је тако комплексан да је једино било могуће

извести их на једном месту, а не у процесији. О томе сведоче и сценска упутства записана у рукопису. Разликује се од осталих циклуса и по томе што су драме производ ученог, религиозног човека. Неки истраживачи по овоме закључују да су драме овог циклуса писане за читање, а не за извођење, што, наравно, не значи да текст ових комада није драмски. О томе сведоче три везане драме: *Савет Јевреја* (*The Council of Jews*), *Последња вечера* (*The Last Supper*) и *Издаја* (*The Betrayal*). Кроз ове драме аутор развија карактер Јуде и постепено повећава присуство Марије Магдалене да би нагласио Христову љубав према човеку као главну тему. На више места аутор даје врло реалистични приказ одређених стања ликова.

О страним утицајима у стварању циклуса миракула не можемо говорити. За честеровски циклус се претпоставља да је преведен са француског, а за остала три пре можемо рећи да су део средњевековног европског драмског архетипа. Постојало је генерално ширење обичаја и праксе кроз велики црквени и социјали простор. Међутим, када су се одвојиле од религије, енглеске драме постају прилично националне са локалним карактеристикама. Пастири који се често појављују у енглеским миракулима нису позајмљени, већ су са енглеског села. Не треба се занемарити ни постојање циклуса миракула у Шкотској и Ирској. Постоје подаци да су се они изводили у Даблину и Единбургу. Поред циклуса миракула, остале су сачуване и самосталне представе које су се вероватно изводиле на фиксираној сцени, а не на покретним колима као у циклусима. У Лондону се помиње извођење једне такве самосталне представе, *Страдање нашег Господа*, 1391. године. Драме о животима светаца постојале су у Британији, али не у толиком броју као у осталом делу Европе. Остали су сачувани текстови о св. Николасу, св. Катарини и другима.

Двор, као стабилна институција са слободним временом за друштвене забаве и са средствима да их организује, као и веће манастирске и племићке куће, учествовали су у драмском стварању. Забаву су чинили игра, песма, причање минстрела и глума пантомимичара. Најранији пример декорације сале за банкет датира из 1272. године, када су осликани зидови дворане у Вестминстеру ради крунисања Едварда I. На зидове су се вешали скупоцени материјали и таписерије које су често илустровале познате приче из хроника. Између јела и пића одржавале би се разне приредбе којима је сведок био и Чосер и то је забележио у *Земљопоседниковој причи*. Ова извођења нису била стриктно везана за црквене празнике. Тако је за време крунисање краља Ричарда II 1377. године уређена велика приредба. У његову част био је сагрђен потпуно нов дворац, чијим је фонтанама текло вино, а механички златни анђео се спуштао са неба да краљу понуди круну. Када је Хенри VII 1486. године ушао у Јорк, на улазу града дочекали су га шерифи и старешине града. Даљом процесијом кроз град заустављали су се на одређеним местима да би се одиграла нека драма. Хенри VIII је такође на свом

двору волео спектакуларне представе. По узору на италијанске примере, он први у Енглеску уводи посебну забавну врсту драме – маску.

Миракули, у време јачања протестантске струје у Европи и Британији, постају средство верске пропаганде. За време владавине Хенрија VIII, 1530-их, када се водила борба за стварање протестантске државе, главно оружје била је сцена. Томас Кромвел (Хенријев главни министар) је био патрон глумачког друштва под вођством Џона Бејла, који је написао 22 драме. Њихов циљ је био да се кроз представе промовишу протестантске идеје и нападну католичке. Најпознатија је драма *Краљ Џон*, у којој се папа шокантно поистовећује са Антихристом, а краљ се приказује као протестантски херој. Критика католичке цркве, која се видела се и раније у недрамским делима Виљема Лангланда (William Langland), Џефри Чосера (Geoffrey Chaucer) и других средњевековних писаца, временом постаје оштрија. Верска реформација, постигнута 1534. године за време владавине Хенрија VIII, донела је велике промене – политичке, религиозне и литерарне. Како се с једне стране јавила струја која је желела укидање позоришта због сумње да је папистичко, с друге је постојала она која је почела драму користити у забавне и пропагандне сврхе. Опадање интензитета извођења миракула јавља се 1560-их и 70-их. Разлог томе, поред наведеног је и у увођењу цензуре. У жељи да учврсти нову веру, црква покушава да своје поданике врати у саму цркву и на мису, која није била посећена због велике популарности миракула који су се и даље изводили за време великих хришћанских празника. Публика која се окупљала да присуствује извођењу миракула била је бројна, бучна и често свадљива. Постоје подаци да су се око сцене дизале решетке или копао канал који би се испунио водом да би се спречило гурање публике до саме позорнице. За представнике цркве овакво понашање публике је било скандалозно. Супротно виђење извођења миракула дао је један од Виклифових присталица, који у позоришту види уметност:

> „Често гледајући извођење миракула, људи су се углавном препуштали веселом животу, а често, исто тако, гледајући Страдање Христа и његових светаца, људи и жене били су прожети самилошћу и побожношћу и плакали су […]. И мушкарци се морају мало забавити, а боље је да нађу разоноду играјући миракле, него да се забављају другачијим радњама. Зашто то не би било исто толико добро као и сликарство? Ефекат ће чак бити снажнији, јер слика је мртва, а радња жива књига.“[7]

Циклуси миракула укинути су прецизније око 1575. године, више због политичких и религиозних разлога него зато што су престали да буду утицајни и популарни. Покушај да се оживе наставио се и после овог датума, без

7 *Исто*, 417.

обзира на службено негодовање. Већ од краја XVI века, после најаве ренесансе и упознавања британског народа са ново-старим античким формама, интересовање за миракуле се губи. Организују се и граде прва позоришта, која пружају зараду и постепено доносе глумцима професионални статус.

Иако је устаљено мишљење да се драма кретала од цркве (свештенства) преко тргова (гилда) до банкет хала (професионалних гумаца), проучавалац средњевековне британске драме Хон Вотсон[8] сматра другачије. Он истиче да су све живеле истовремено и као доказ за то даје хронолошко постојање свих наведених врста у којима се види временско поклапање и прожимање. Он наводи да је постојало чак 65 извођења од стране професионалних глумаца у 16 различитих цркви.

Без обзира на све мане драма из ових циклуса: хаотичност у конструкцији, конзерватизам, неразвијеност ликова, универзалност прича, оне су дале британском народу укус за театрални шоу, спремиле су тло за елизабетинску драму и дале базу за даљи њен развој. Средњевековна драма јесте била симболична, а не реалистична попут елизабетинских. Међутим, многе конвенције су остале да живе и у доба Елизабете I, јер се техника миракула састојала у причању прича на сцени у виду дијалога. Рана тјудорска драма нема дефинисану технику, осим ако не имитира латинске комедије и трагедије. Она има монолог, као и миракули, и обраћа се публици на исти начин. Можда је најупечатљивија од свих наслеђених конвенција *непронађена сцена*. У миракулима, догађаји се ретко повезују са конкретним местом радње. У религиозним драмама се на почетку јављају химне као део службе које су утрле пут за слободну употребу песама у елизабетинској драми. Као новину једино можемо истаћи губитак библијских тема из драме, али не у потпуности. Пример остатка таквог садржаја видимо у ренесансној драми *Давид и Бетсабе* Џорџа Пила.

У време постојања миракула појавила се нова врста средњевековних драма са верском поуком. Назване су моралитети:

> „Алегоријски комад са теолошко-моралистичком тематиком, у коме су лица персонификације етичких категорија (грехова и врлина). Такви комади, већином у стиху, били су раширени и популарни по целој Европи у току XV и XVI века. Већином су анонимни, писани лошим стихом, уметнички слаби. Имали су неке сталне теме: борбу смртних грехова и врлина за човечју душу (психомахија); човеков пут кроз живот и неизбежан сусрет са смрћу (Игра смрти). У моралитете је постепено продро и елеменат комике (преко ђавола, односно Порока, који је приказиван као комични лик) и сатира на свакодневни живот

8 John D. Cox, David Scott Kastan, *A New History of Early English Drama*, Columbia University Press, New York, 1997.

> [...]. Моралитет се изгубио крајем XVI века, али је оставио понешто у наслеђе каснијој драми: именовање лица према особинама, лик Порока као веселог мангупа, моралне теме. Историјски, моралитет означава велики корак у правцу секуларизације религиозне драме у целој Европи.“[9]

Дела са оваквом тематиком и формом јављају се још око 400. године н.е. у делу *Psychomachia*, које је написао Прудентиус. У овом делу се, у хомеровском стилу, води велика борба између врлина и порока и оно је често читано и имитирано у средњем веку. Тако, на пример, у *Визији Петра Орача* Виљема Лангланда, та је борба замишљена као опсада замка у коме су човек и хришћанство затворени. У свим оваквим имитацијама човек има истакнутије место него код Прудентиуса. Међутим, прошло је доста времена док се борба између врлина и мана пренела у драмску форму. Нема наговештаја да се то могло десити пре краја XIV века. Отприлике у ово време једно братство у Јорку је било унајмљено да изведе драму о којој је Виклиф рекао да је заправо борба између врлине и порока, у којој се прве хвале, а друге куде.

Моралитети су више драматизације проповеди, док су миракули драматизације библијског текста. У проповедима су свештеници стално подсећали да је људски живот испуњен борбом врлина и порока и да се треба чврсто определити само за прве, јер ће у супротном човечанство доживети казну. Главна личност свих моралитета је представник људског рода, а не индивидуални протагониста. Дидактичност моралитета истиче обавезу сваког смртника да се припреми за растанак са овим светом. Човек, као одговорно биће, кадар је да својој души обезбеди спасење ваљаним понашањем на овом свету. Моралитети нису увек писани за исту публику. Многе су писали учени људи у универзитетској средини и играли су их професионални глумци. У овом драмском облику лежале су и велике могућности за трагедију, посебно тема о прогањању човечанства или Сваког од стране злих сила и његов спас од стране Мудрости.

У Британији се први моралитет појављује средином XIV века – *Понос живота* (*The Pride of Life*). Иако је само део сачуван, из њега можемо добити доста информација зато што садржи Пролог који сумира радњу. Радња моралитета је представљена кроз две алегоријске личности. Прва је Краљ Живота, а друга Краљ Смрти. Први се хвалише својом снагом и моћи и не обазире се на опомене своје жене и бишопа. Он сам изазива Смрт на борбу. Чак и када га гласник (Радост) обавештава о доласку Краља Смрти, самоувереност у успех не јењава, штавише, расте. Без обзира на помоћ краљева два витеза, Здравља и Снаге, Смрт савладава Краља Живота у борби. Његова душа је спасена захваљујући Девици Марији. На крају, душа и тело расправљају о томе ко је од њих крив за катастрофу, а Девица Марија решава дебату окривљујући тело за порочност.

---

9 *Речник књижевних термина*, ур. Драгиша Живковић, Нолит, Београд, 1985, 453.

Три моралитета: *Замак истрајности* (*The Castle of Perseverance*), *Човечанство* (*Mankind*) и *Мудрост* (*Wisdom*) су пронађена у истом рукопису у XVIII веку, познатом као Macro Plays по њиховом власнику, који их је можда и спојио у целину. Међутим, оне су писане одвојено и независне су једна од друге. Први моралитет има пуно средњевековних доктриналних фигура: седам смртних грехова, свет, тело, ђавола, четири кћери Божје. Теме моралитета *Замак истрајности* су грех Људског рода и опроштај, као и долазак смрти. У њему се описује живот Људског рода од детињства до старости. Централно место у радњи је напад на замак, који бране врлине, а нападају га грехови (Свет, Тело и Ђаво са седам смртних грехова) у жељи да из њега истерају Човечанство. Највећи порок овог моралитета је Похлепа, која је два пута успела да наведе Човечанство на грех. Коначно, Смрт убија Човечанство и носи његову душу у Пакао. Четири Божје кћери расправљају о његовој судбини пред небеским троном и Бог ипак одлучи да му спаси душу.

> „Рукопис садржи и графички приказ позорнице на којој комад треба играти, који показује да је драма приказивана на отвореном простору (‘на ледини’), да су гледаоци стајали свуд унаоколо и да је позорница била полисценична, односно да се радња одигравала на разним местима, која су представљала различите локације. У средини, као највећа сценска конструкција, налазио се сам Замак истрајности, а око њега биле су мање платформе, означене Бог, Свет, Ђаво, Лакомност, итд.“[10]

Други моралитет, *Човечанство*, настао је око 1470. године и много је краћи од првог по броју стихова. Човечанство је у овом моралитету кренуло лошим путем, а свештеник под именом Милост ће му помоћи да се врати на прави. Човечанство је на силу натерано да се одрекне свете дужности и црквене службе од стране три зликовца који су представљени као савремене личности. У томе оне успевају захваљујући пороку Лењости који је често највећи у моралитетима. Иако је Ђаво у многим моралитетима приказан као комичан лик, у овом је Титивилус врло паметан и мудро наводи протагонисту да направи фаталну грешку. Аутор који је написао овај моралитет написао је и *Мудрост*. Претпоставља се да је то био опат Томас Ханам (Thomas Hungham). Овај моралитет, за разлику од претходна два, нема комичну секвенцу. Есенцијална алегорија овог комада је двострука. Христ је оличење праве Мудрости, а Анима (људска душа) може наћи спас прихватајући улогу невесте Христа. Пад у грех и порок Аниме не дешава се њеном кривицом. Ђаво успева да управља трима деловима људске душе: Умом,

10 Иванка Ковачевић, Веселин Костић, и др. *Енглеска књижевност I,* Нолит, Београд, 1979, 109.

Вољом и Разумевањем и наводи их све да пригрле Смртни грех. Мудрост је персонификација Христа, који спасава Аниму на крају.

На моралитете се не може гледати само као на средство потврђивања догме. У многима од њих има делова који естетичким квалитетима текста јако утичу на емоције публике и њихово узбуђење. Страх и стрепња се осећају у сценама Аниминог пада, а узбуђење се изазива сценом дуге борбе у *Дворцу истрајности.*

Статус најпознатијег моралитета, *Свако* (*Everyman*) је неодређен. Доказано је да је холандски у оригиналу, да је компонован за реторичарску Комору, која је имала обичај да приказује представе на одређену тему, попут дебате или такмичења. Настао је вероватно 1500. године, а у Британији је штампан четири пута у периоду од 1510. до 1530. године, што сведочи о његовој великој популарности. Не постоје подаци који би нам могли рећи да се он изводио на сцени. На насловној страни овог рукописа, поред назива дела, записано је и „Here begynneth a treatyse", тј. „овде почиње расправа". Многи критичари због ове напомене закључују да је дело написано само за читање.

Слика 3. Прва страница рукописа *Свако*

Основно питање које овај моралитет поставља је шта је човеку најкорисније на крају живота. Уместо мудре дебате зачињене комиком, која карактерише претходне моралитете, *Свако* је ригорозно и покајничко испитивање различитих могућности подршке човеку у последњим часовима живота. Патос и изолација протагонисте се повећавају како радња напредује. Овај моралитет није типичне структуре, нити има одређене грехове који се боре против врлина као код осталих. Уместо слике човечанства од његовог рођења до смрти и разних препрека у животу, у овом моралитету приказује се само завршни део људске судбине. На почетку комада у протагонисти се јавља морална дилема да ли да прихвати позив Бога да се преда смрти. Човек је овде приказан реалистично, као разумско биће које се боји смрти, можда више усамљености у том часу. Он позива Пријатеље, Рођаке и Имање да га прате, али сви одбијају. До гроба га испрате Слога, Пет чула и Лепота, али само Добра дела полазе са њим у смрт. Без обзира на недостатак директног конфликта између добра и зла, текст се одликује динамичношћу кроз драмски развој унутрашњег сукоба главног јунака. Човек покушава хитно да пронађе, ако не излаз, онда пратиоца у смрт. Без обзира на то што нам моралитет *Свако* не нуди дубинске карактере, његов утицај на каснију драму јасан је када се упореде средњевековни архетипски карактери са онима које је створила елизабетинска драма. *Др Фауст*, Кристофера Марлоа се често помиње као пример како су средњевековни моралитети утицали на касније позориште. Поређење се врши на основу сличности унутрашње борбе човека и преиспитивања живота главног јунака у тренутку када је смрт врло близу. Моралитети су као драмске врсте литерарно вреднији од миракула. Важност моралитета у даљем развитку драме лежи управо у чињеници да ток радње није био ограничен традиционалним темама као у миракулима. Неминован конфликт у радњи повукао је са собом потребу за аксиолошки убедљивијим осликавањем ликова. Иако су ликови често били оличење карактерних особина, осликавање се није видело само у њиховим именима, већ и у понашању и говору. Писци моралитета усавршавају и комичне технике, посебно у понашању негативних ликова – Ђавола, односно Порока. Популарност овог лика била је толика да се он одржао све до зреле ренесансе са мало измењеним особинама. Код Шекспира, лик Порока можемо препознати у духовитом и грешном Фалстафу или злом и немилосрдном Јагу.

> „Гледајући у целини, моралитет представља даљи стадиј развитка драме: сви елементи позоришне технике, драмске композиције и карактеризације напредовали су у њему даље од примитивног стадија у коме су били у миракулима. То нарочито важи за касније моралитете у XVI веку.“[11]

11 Др Душан Пухало, *Историја енглеске књижевности од почетака до 1700. године*, Научна књига, Београд, 1987, 46.

Моралитети су остали популарни и у периоду ренесансе, када их пишу познати аутори. Њихова већ приметна двослојност (комична и трагична) ће се одвојити у посебне врсте. Комични елементи ће прво наћи место у новој драмској форми – интерлуду, затим у комедији, а трагични у трагедији.

Средњевековна драма се не може посматрати у духу модерног схватања ове књижевне врсте зато што она никад није тежила да буде драматична, већ религиозна. Представа је у средњем веку била јасно повлашћена у односу на текст: он се позајмљивао, дотеривао у односу на извођачке могућности и схватао се као основ и полазиште представе, а не као њен смисао и сврха. Драма је у овом периоду имала другачију сврху и предмет од оних које ће имати у модерном друштву. Тежила је небу, оживљавала догађаје из светих књига, Библије и легенди о свецима. Чак је и у завршној фази свог развитка била ограничена на живот душе са религиозне и филозофске тачке гледишта. Тек када се свет буде упознао са трагедијама Есхила, Софокла, Еурипида и Сенеке и са Аристотеловом теоријом драме, позоришни писци почињу смелије да посматрају свет око себе. Човек са својом земаљском судбином, са земаљским радостима и болима, постаје предмет драме захваљујући хуманистичком учењу и епохи ренесансе.

Литература

Аристотел 1935: Аристотел, *О песничкој уметности*, превео Милош Ђурић, К. М. Бојковић, Београд.

Boulton 1960: Marjorie Boulton, *The Anatomy of Drama*, Routhledge & Kegan Paul Ltd, London.

Cox, Scott 1977: John D. Cox, David Scott, *A New History of Early English Drama*, Columbia University Press, New York.

Craig 1955: Hardin Craig, *English Religious Drama of the Middle Ages*, Clarendon Press, Oxford.

Crump 1927: Geoffrey H. Crump, *Selection from English Dramatists*, George G. Harrap & Co. Ltd. London.

Daiches 1960: David Daiches, *A Critical History of English Literature*, Secker & Waibury, London.

Димитријевић 1969: Радмило Димитријевић, *Теорија књижевности са примерима*, Вук Караџић, Београд.

Пухало 1987: (Др) Душан Пухало, *Историја енглеске књижевности од почетака до 1700. године*, Научна књига, Београд.

Evans 1948: Ifor Evans, *A Short History of English Drama*, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex.

Gardiner 1971: F. C. Gardiner, *The Pilgrimage of Desire, A Study of Theme and Genre in Medieval Literature*, Leiden, E. J. Brill, Netherlands.

Happe 1999: Peter Happe, *English Drama Before Shakespeare*, Longman, London and New York, 1999.

Happe 1985: Peter Happe, *English Mystery Play s*-a selection, Penguin Books, London.

Клаић 1988: Драган Клаић, *Позориште и драме средњег века*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад.

Ковачевић, Костић, и др. 1979: Иванка Ковачевић, Веселин Костић и др. *Енглеска књижевност I,* Нолит, Београд.

Лешић 1977: Зденко Лешић, *Теорија драме кроз стољећа I,* Свјетлост, Сарајево, 1977.

Мркоњић 1985: Звонимир Мркоњић, *Огледало махнитости*, Цекаде, Загреб, 1985.

Nicoll 1952: Allardyce Nicoll, *A History of English Drama, vol.I,* Cambridge University Press, Cambridge.

Nicoll 1947: Allardyce Nicoll, *British Drama, An Historical Survey from the Beginnings to the Present Time,* George G. Harrap and Co. Ltd. Norwich.

Речник књижевних термина, главни уредник Драгиша Живковић, Нолит, Београд, 453.

Sanders 2000: Andrew Sanders, *The Short Oxford History of English Literature*, Oxford University Press, New York.

Shepherd 1977: Simon and Womack Shepherd, Peter, *English Drama: A Cultural History,* Blackwell Publishing, Massachusetts.

Wells 1975: Stanley Wells, *English Drama (Exluding Shakespeare*), Oxford University Press, Oxford.

Williams 1961: Arnold Williams, *The Drama of Medieval England*, Michigan State University Press, Michigan.

Ana M. ANDREJEVIĆ

GENESIS OF THE MEDIEVAL BRITISH DRAMA

Summary

The paper presents in detail all the elements, conventions, authors and works of the Medieval British drama and thus clarifies the foundations on which the Renaissance drama rose to its artistic climax. The peculiarity of the English Renaissance drama lies in the acceptance of the existing traditions of the Medieval drama: missing scene, mixing genres, abundance of lyrical poems and distinctive dramatic characters. The taste of the audience of the Middle Ages was partially created and didn't change drastically with the emergence of humanistic studies. Thus, the Renaissance drama retains many traditional features, but adapts them to the spirit of the new age and gives to Marlowe, Shakespeare, Kid and others the atmosphere to create sublime examples of drama.

Key words: genesis, drama, theatre, miracles, morality plays.

Рад је предат 1. септембра 2012. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09 Петровић Његош П. П ;
821.163.41:929 Петровић Његош П.П

*Велибор ЛАЗАРЕВИЋ**

ДВА ВЕКА ОД РОЂЕЊА ПЕТРА II ПЕТРОВИЋА ЊЕГОША**

(Небош српског романтизма)

Апстракт: Свестрана личност Петра Петровића Његоша једва се да сагледати у вишеструким животним улогама државника, владике и књижевника. Живот му је био обележен великим раскораком између жеља и стварности, између примитивизма и племенског начина живота и савремене европске државе коју је намеравао да створи. Поетичка изворишта његовог богатог књижевног стваралаштва протежу се од античких узора, преко српских епских песника до класика европског романтизма. Повод за подсећање на његово непролазно дело је двестагодишњица од његовог рођења (1813–2013), која ће се обележити у Србији.

Кључне речи: Његош, Црна Гора, владар, владика, књижевник, дипломата, трагична личност.

Није лако писати о Његошу и његовом делу после Исидоре Секулић[1], Анице Савић Ребац[2], Иве Андрића[3], Милоша Црњанског[4], Павла

* Научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, dr.velibor.lazarevic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Исидора Секулић, „Језик *Горског вијенца*“ (1925), *Из домаћих књижевности I*; *Његошу: књига дубоке оданости* (1951), *Сабрана дела Исидоре Секулић*, књ. IV и VI, „Вук Караџић“, Београд, 1977.

2 Аница Савић Ребац, „Песник и његова поезија“, *Хеленски видици*, Београд, СКЗ, 1966.

3 Иво Андрић, „Његош као трагични јунак косовске мисли“, „Његошева човечност“ (1947) *Умјетник и његово дело, Сабрана дела Иве Андића*, књ. 13, Просвета – Младост – Свјетлост – Мисла – Побједа, Београд – Загреб – Сарајево – Љубљана – Скопље – Титоград, 1982.

4 Милош Црњански, „Његошев гроб“, „Размишљања о Његошу“ (1925), *Есеји и чланци I. Књижевност, уметност, Дела Милоша Црњанског*, том X, књ. 21, Задужбина Милоша Црњанског – Editions l'age d'homme, Београд – Lausanne, 1999.

Поповића[5], Николаја Велимировића[6], Драгише Живковића[7], Јована Деретића[8], Милована Ђиласа[9], Вида Латковића[10], Миодрага Поповића[11]...

За почетак, да се послужим речима Његошевог биографа и савременика Вука Врчевића: „За опис живота, владања, а особито ријетких дарова душе владике црногорскога Петра II, шћело би се перо много боље од мојега, па и најбољему опет би нешто недопуњено заостало."[12]

Рођен је 1. новембра 1813. у селу Његушима у Катунској нахији под Ловћеном, изнад Боке Которске и Јадранског мора, као Радивоје Раде Петровић, син Тома Маркова Петровића и мајке Иване (рођене Пророковић) из истог села. Имао је поред себе још два брата и две сестре. Његова породица владала је у Црној Гори више од двеста година и дала је пет владика (Данила /1700–1735/, Сава /1735–1750 и 1766–1782/, Василија /1750–1766/, Петра I /1782–1830/, Петра II /1830–1851/ и два световна владара, Данила /1851–1860/ и Николу /1860–1918).

Радивоје је детињство проводио у родној кући и као чобанче играо се са осталом децом сиромашне Црне Горе око Ловћена. Тако је било све до 1825. године, када га стриц, владика Петар први, узима у Цетињски манастир да би га васпитао и припремио за свог наследника. После манастирске школе, у селу Топла код Херцег Новог учио је италијански и на крају на Цетињу окончао школовање код владичиног јединог министра и државног секретара, песника Сима Милутиновића Сарајлије. Тај чудак и маштар, енциклопедиста, желео је да од Његоша и његове дружине изгради нове Спартанце. Осим тога, код Његоша је пробудио и књижевне амбиције указујући му на хеленске узоре и европске поете тога доба. Упознаје га са уметношћу, историјом, филозофијом и књижевношћу.

„Кад се Раде добави пера, његов дух није никако могао мировати, колико ни соко тек што крила стече, него одма почне неке главне јуначке црногорске пјесме од ондашњих гуслара записивати; многе је наизуст као Оченаш научио и уз гусле пјевати, премда, по казивању, није био никад савршен гуслар, но тек као почетник, јер га није нарав дала да буде

5 Павле Поповић, *О Горском вијенцу*, Пахер и Кисић, Мостар, 1900.

6 Николај Велимировић, *Религија Његошева,* Штампарија „Св. Сава", Београд, 1911.

7 Драгиша Живковић, „Основи Његошеве песничке инспирације", *Европски оквири српске књижевности*, Просвета, Београд, 1970.

8 Јован Деретић, *Горски вијенац II. II. Његош*, Просвета, Београд, 1986; *Историја српске књижевности,* Просвета, Београд, 2002.

9 Милован Ђилас, *Његош – пјесник, владар, владика*, Ауторско-издавачка група Зодне, Београд, 1988.

10 Видо Латковић, *Петар Петровић Његош,* Нолит, Београд, 1963.

11 Миодраг Поповић, *Историја српске књижевности (I): романтизам*, Нолит, Београд, 1968.

12 Вук Врчевић, *Живот Петра II Петровића Његоша*, СКЗ, Београд, 2003, 9.

гуслар но пјесник."[13] Сабирао је „згодом многе особене народне изреке и у његовим књигама (ђе је видно мјесто) навео, а особито биљежио је све оно што је о старим црногорским јунацима слушао, (па послије, како је он знао), употребљавао у различитим његовим књигама, а главне ствари у *Горском вијенцу*."[14]

У то време Црна Гора је била савез племена и није имала атрибуте државе, јер њене границе нису биле одређене, а централна власт скоро да није постојала. У међународним односима Црна Гора је сматрана турском територијом. Уз владику као духовног владара, постојао је и гувернадур (гувернатор), кога су дуго одређивали Млеци из редова Црногораца као свог представника и световног владара. Нека црногорска племена признавала су владикину, нека млетачку, аустријску или турску власт.

Четири дана након смрти свог стрица владике Петра, који му је на самрти поручио: „Моли се Богу и држ' се Русије", а 22. октобра 1830. црногорски главари су изабрали Рада за наследника Петра I. Рада је закалуђерио архимандрит манастира Врањине. Након неколико месеци у манастиру Врањина, на острву Кому 31. јануара 1831. рашко-призренски епископ га производи у чин архимандрита и даје му име Петар, а 1833. у Петрограду, у цркви Казански сабор, у присуству цара Николаја I и свих чланова руског Синода, устоличен је за митрополита Црне Горе и приморја. Од 1835. године додаје свом имену Његош, по имену свог племена и завичаја, као што је то понекад чинио и Петар I.

Он је по традицији преузео на себе световну и црквену власт. Установио је Сенат који је чинило шеснаест племенских главара, основао народни суд, увео плаћање пореза, образовао сталну оружану стражу (прејанике), а као полицију – гвардију. Године 1847. установио је медаљу Обилића за храброст. Основао је сталну основну школу, отворио штампарију на Цетињу, у којој су, уз остале књиге, штампани и српски буквари и српска граматика. У њој је штампао и своју прву збирку песама, *Пустињак цетињски*. Поставио је такве темеље, да ће после њега Црна Гора постати световна држава, а њени владари ће носити титулу кнеза, а не владике.

Његош 1848. „почиње да развија планове о ослобођењу околних територија од турске власти. Његови поверљиви људи обилазе крајеве од Неретве на западу, до Вишеграда на северу и Пећи на истоку. Његош преговара са околним турским владарима побуњеним против централне султанове власти. Средином априла код Његоша долази Матија Бан, поверљиви изасланик Александра Карађорђевића и српске владе, чији је план

13 *Исто*, 12.
14 *Исто*, 16.

био ослобођење Српства и стварање Југославије, заједничке државе Срба, Хрвата и Бугара, у којој би Његош био духовни поглавар у Пећи, а српски кнез световни поглавар у Призрену. Бан овај план излаже Његошу и доноси му као финансијску подршку 1000 дуката. Његош прихвата план, али сматра да најпре треба ослободити и ујединити оне најугроженије – Србе под турском влашћу."[15]

Његош се служио италијанским, руским, француским и немачким језиком и често је путовао у друге земље (1833. и 1836. у Русију), оба пута са дужим задржавањем у Бечу ради сусрета са пријатељем Вуком Караџићем; 1844. путује у Беч и задржава се у Трсту; 1850. и 1851. боравио је у Трсту, Венецији, Падови, Милану, Ђенови, Риму, Напуљу и Фиренци ради политичких питања, али и сопственог образовања. Тамо се сретао са ученим људима, обилазио културне знаменитости, посећивао позоришта, музеје и куповао књиге. Висок и наочит, свуда где се нашао мамио је уздахе европских дама. Био је скроман, миран и присебан на ратишту, одличан јахач и стрелац, али на махове и буран и емотиван. У рату с Турцима на варварство одговарао је варварством (познато је да је око Биљарде на коље набијао Турске главе), а међу образованима је имао манир правог државника и дипломате. „Све му је поносито и угледно било, да сваки они који га је гледао није се могао његова стаса нагледати [...] и ономе ко га први пут видео учинило се као да га кроз увеличано стакло гледа. Бољега гађача из пушке над њим није могло бити. Он је с пријатељима и љубимцима искрен и весео био, а и спрам свакога иностранца показивао је лице више насмијано и њежно него гордо, али намргођено. Њега је свак жив љубио, нешто по његовој веселој и живој нарави, а нешто по одличју стаса и љепоте, а и поштовао као синовца владичина."[16]

Као млад владар суочио се са аустријским претензијама према Црној Гори, херцеговачким Али-пашом Ризванбеговићем, Осман-пашом Скадарским, гувернадуром Вуком Радоњићем и другима, а уза себе је имао само мајку и маћеху Русију, која се у односу према опстанку Црне Горе руководила сопственим међународним интересима.

У два наврата, 1831. и 1832. покушао је узалудно да освоји Подгорицу од Турака.

Косово, Обилић[17], Србија, Карађорђе и његови потомци вазда су му лежали на срцу. О Карађорђу ће у „Посвети Праху оца Србије" у *Горском вијенцу* написати:

---

15 http://www.ppnjegos.org/biografija.htm, [1. 4. 2013].

16 Вук Врчевић, *нав. дело*, 15–16.

17 Иво Андрић га је назвао „трагичним јунаком косовске мисли". Иво Андрић, *нав. дело*.

Нек се овај вијек горди над свијема вјековима
он ће ера бити страшна људскијема коленима!
[…]
Ал херојu тополскоме, Карађорђу бесмртноме,
све прелоне на пут бјеху, к цильу досље великоме;
диже народ, крсти земљу, а варварске ланце сруши,
из мртвијех Срба дозва, дуну живот српској души,
Ево тајна бесмртника; даде Србу сталне груди,
од витештва одвикнута, у њим лафска срца буди.

Његош је и у животу и у твору неговао култ косовских јунака и тежио уједињењу Срба и Југословена. За њим је остала огромна преписка од преко 1700 писама као сведочанство изузетне политичке и књижевне делатности. Она су драгоцени документи о животу, о Црној Гори и о њеним односима са судбински предодређеном Турском, Аустријом и Русијом.

Сузбијао је крвну освету, отмицу девојака, међашке и сточарске сукобе, тако честе у Црној Гори, који су му трошили и дробили живот. У рату с Турцима, који су непрестано атаковали на слободу Црне Горе, био је принуђен да у недостатку муниције лије оловна зрна од штампарских слова и оловног крова своје Биљарде.

Боловао је од туберкулозе и тражио лека, којег није било.

Владао је најкраће од својих претходника – 21 годину. Умро је 19. октобра 1851. у 38. години живота, на исти дан када је 21 годину пре преузео власт, када је његов отац Томо имао 96 година, а мајка Ивана 90, јер су га добили у позним годинама живота.

„Нити га је до сад онакога Црногорка рађала нити ће већ никад посансега. Не зна се, али бјеше вишији, али љепши, али паметни од сваког у свијет чојека, као оно ти што неће живјети. Он прште господине – казивао је Стеван Перков Вукотић стари шенатор – као кријештавац од јада и зла црногорскога, мислећи дан и ноћ како ће умирити крвава племена, како ће увести ред да дружи вук и јагње, да уведе слогу и напредак у народу, а знаш наш дивљи и несретьи народ који се не зна преиначити. Па осим тога никад не престајаше ноћи ни дању све некакве књиге отварајући и учећи и нешто пишући.“[18]

Када је реч о Његошевом књижевном и сакупљачком раду, он је по угледу на свог пријатеља Вука Караџића 1845. завршио рад на *Огледалу српском*, о коме пише: „Од дужег времена дао сам купити по Црној Гори наше народне пјесме и већ их добро число имам у рукопису, којима сам додао и од печатаних оне о Карађорђију.“ („Писмо Василију Берару“, 12. априла 1845).

18 Вук Врчевић, *нав. дело*, 139.

Исте године завршава писање *Луче микрокозма* – религиозно-филозофског спева о настанку света, који је штампан у Београду, а посвећен Сими Милутиновићу Сарајлији.

Исходиште читаве Његошеве космичке поезије чини мисао о јединству човека и Бога, коју изражава у првој песми космичког круга, „Црногорац к свемогућем Богу". Ту су у зачетку сви битни елементи које ће Његош даље развијати у својим делима – да човек, иако мален, има својство заједничко с Богом, као што је искра део огњеног океана; да је човек првобитно био део Божанског бића, да се одвојио и пошао тамом, али да ће се поново вратити Божанској светлости. У *Лучи микрокозма* та његова духовна одисеја у свемиру добија коначан песнички облик. У свемирском пространству одиграва се сукоб Бога и сатане и људског представника Адама. Сатана је отпадник који је сачувао неке моћи, али је Бог ненадмашни владар васионе.

Горски вијенац је самосвојна песничка творевина, национална хероика коју је Његош крстио као „историческо событије при свршетку 17. вијека". Засновано је на предању о истрази потурица, које је било присутно и у Његошево време, када су се Срби у невољи исламизовали. Јунак је народ који се на гумну окупља на четири велика Хришћанска празника, о Тројичином дану, о малом Госпођин дану, на Божић и нову годину.

Садржај *Горски вијенца* памти се по призорима спева, догађајима, јунацима, али нарочито по изрекама његових јунака, које су заживеле у народу као есенцијалне филозофске мисли о борби за слободу и опстанак малог народа.

Треба служит чести и имену!
нека буде борба непрестана,
нека буде што бити не може,
нек ад прождре покоси сатана!
На гробљу ће изнићи цвијеће
за далеко неко покољење...

* * *

Воскрсења не бива без смрти:
славно мрите, кад мријет морате...

* * *

Вук на овцу своје право има,
ка тирјанин на слаба човјека.
Ал тирјанству стат ногом за врат,
довести га к познанију права,
то је људска дужност најсветија...

* * *

Нико срећан а нико довољан,
нико миран, а нико спокојан.

* * *

А ја што ћу и с киме ћу!
мало руках, малена и снаја,
једна сламка међу вихорове,
сирак тужни без иђе никоја!
Моје племе сном мртвијем спава,
суза моја нема родитеља,
нада мном је небо затворено,
не прима ми плача ни молитве;
у ад ми се свијет претворио,
а сви људи паклени духови.
Црни дане, а црна судбино!
О кукавно Српство угашено,
зла надживјех твоја сваколика,
а с најгорим хоћу да се борим.

У говору личности спева надзиру се лирске целине: љубавне, патриотске, филозофске, описне, хумористичке песме, оде, химне, религије, поетске визије, фантазије и алегорије.

У казивањима јунака има мноштво наративних целина, прича у малом, реалистичких, хумористичких, херојских и фантастичних.

„Горски вијенац је синтеза сва три основна рода поезије: лирике, епике и драме, с многобројним варијацијама унутар сваке од њих, песничка енциклопедија у којој су обухваћене све песничке форме и видови црногорске стварности и историје. Он спада у оне изузетне творевине поезије у које као да се слегло свеукупно искуство, историјско, песничко и филозофско, читавих епоха у животу појединих народа и цивилизација.“[19]

У *Лучи* Његош је песник, државник и мислилац, у *Горском вијенцу* песник, устаник и историчар. У првом делу срећемо апстрактну космичку визију, у другом, насталом непуне две године после првог, поетску слику реалности. Космос уступа место историји. Одјеке *Луче* видимо у духовним ликовима игумана Стефана и владике Данила.

У *Лучи* је преносио историјске токове у мисаоне, филозофске. У *Горском вијенцу* историјска визија црногорске борбе против потурчењака тражила је и властито филозофско сагледавање света. Борба светлости и таме јавиће се као конкретан сукоб слободе и ропства, у коме побеђује светлост.

19 Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Просвета, Београд, 2002, 671.

На жалост, актуелност Његошевих стихова осликаће стварност Срба и у XX и XXI веку, што говори о њиховој непролазности:

Страшно племе, докле ћеш спаваши?
неки један ко да је ниједан,
нако да је више мученија.
Вражја сила одасвуд оклопила!
Да је иђе браша у свијешу,
да пожали, ка да би помоша.

„Његошева историјска поезија прошла је у свом уметничком развитку кроз три главне етапе: прву чине народне песме које певају о појединачним догађајима и индивидуалним подвизима, другу – епски спевови *Глас каменшака и Свободијада* у којима је предмет читава историја Црне Горе, трећој припадају *Горски вијенац и Шћепан Мали,* у којима се Његош поново враћа појединачном догађају, али у његову обраду уноси перспективу целине остварену у епским историјама.“[20]

Његошеви стваралачки узори били су „изванредно сложени. Не само народна поезија но и антички узори, стара књижевност, Свето писмо, Данте, класицисти, Исток, савремена романтичарска струјања. Колико различитих тежњи у многограној песниковој личности, колико противречности и неминовних сукоба. Народни бард, антички светлосни јунак, потомак монашких песника, поклоник хебрејских симбола, романтичарски бунтовник и источњачки љубавник; све ово живи у овом песнику слободе, скривено у дубинама ‘Ноћи скупља вијека’,‘Луче микрокозме’ и ‘Горског вијенца’.“[21]

Своје схватање поезије Његош је најбоље изразио у писму аустријском књижевнику и публицисти Аугусту Франклу 12. октобра 1851. са Цетиња: „Ах, дивна поезија, искра тајанствена! Ја никад нијесам могао разабрати али је она искра бесмртнога огња, али је бурна клапња, чедо уског поднебија нашег. Са земне је катедре сматрам вјетреним наступом; но када се човјек попне више самог себе, онда види биједност људску, и када је поета може рећи да је жрец олтара свесветија. Поета је клик смртнога с бурнога нашега бријега, поета је глас вопијућега у пустињи, он сања о бесмртију, довикује га и за њим се тоши. Он види велики лист од књиге миробитија отворен, у њему чита чудеса створитељева. Они су његово најслађе пиће, он се њима опија, он силом воображенија изводи из блатне земље клицу небеснога живота – трулину боготвори. Његов се едем шири, на луковима тврди.“[22]

20 *Исто*, 660.

21 Миодраг Поповић, *нав. дело*, 227.

22 Петар Петровић Његош, *Писма, Целокупна дела Петра Петровића Његоша*, књ. шеста, Просвета – Обод, Београд – Цетиње, 1975.

И да није ништа друго урадио за време свога краткога живота, већ само што је делом и животом доказивао да су Црногорци Срби и да треба да се угледају на српске јунаке, оставио би вечан спомен роду своме. Тако се и данас у Црној Гори бије интелектуална битка између Црногораца и Срба Његошеваца. Први би да га покрсте у ускогрудог Црногорца, а други да сачувају аутентичног правог Његоша, који припада свима нама.

Како рече Вук Врчевић, „кад би човјек хтио да укратко, а све да каже шта је био владика Петар II, не би га могао боље карактерисати него да је у исти мах био: митрополит и земаљски господар, пјесник и филозоф, мученик и сиромашак и тирјан тирјанину, а закључио би да је, при свим својим одликама, најмучнији живот провео управљајући оним – још онда – необузданим народом, а непрестано се борећи са два оглашена лафа, Али-пашом Ризванбеговићем, везиром херцеговачким и Осман-пашом скадарским – баш као што је казао у Горском вијенцу:

Ко вјечито хоће да живује,
мученик је овога свијета.“[23]

„У динамичним, противуречним кретањима књижевности прве половине [XIX века – В. Л.] црногорски владика и песник [...] јавља се као дух сабирања и синтезе. У време најрадикалнијих раскида и преврата у српској култури он је тежио да помири све разлике и стваралачки сједини све могућности. Он је у поезији постигао оно што је у филологији изгледало немогуће, да споји старо с новим и повеже оно што је било раздвојено и супротстављено тако да је у његовом делу наша историја и наша духовност добила пуноћу израза какву није оставио ни један писац ни пре ни после њега. У свом песничком развитку Његош је обухватио цело раздобље у којем је живео и стварао, од народне епике преко класицистичких стремљења до романтике.“[24] Био је „највећи песник српскога језика“, како га назва Иво Андрић, чије ће дело трајати док је вијека и свијета баш због своје универзалности и свевремености.

Извори

Врчевић 2003: Вук Врчевић, *Живот Петра II Петровића Његоша*, СКЗ, Београд.
Његош 1975: Петар Петровић Његош, *Писма, Целокупна дела Петра Петровића Његоша*, књ. шеста, Просвета – Обод, Београд – Цетиње.
http://www.ppnjegos.org/biografija.htm, [1. 4. 2013].

23 Вук Врчевић, *нав. дело*, 10.

24 Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Просвета, Београд, 2002, 639.

Литература

Андрић 1982: Иво Андрић, „Његош као трагични јунак косовске мисли“, „Његошева човечност“ *Умѣтник и њеѓово дело, Сабрана дела Иве Андића*, књ. 13, Просвета – Младост – Свјетлост – Мисла – Побједа, Београд – Загреб – Сарајево – Љубљана – Скопље – Титоград.

Велимировић 1911: Николај Велимировић, *Релиѓија Њеѓошева,* Штампарија „Св. Сава“, Београд.

Деретић 1986: Јован Деретић, *Горски вијенац П. П. Њеѓоша,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Деретић 2002: Јован Деретић, *Исѓорија срѓске књижевносѓи,* Просвета, Београд.

Ђилас 1988: Милован Ђилас, *Њеѓош – ѓјесник, владар, владика*, Ауторско-издавачка група Зодне, Београд.

Живковић 1970: Драгиша Живковић, „Основи Његошеве песничке инспирације“, *Европски оквири срѓске књижевносѓи*, Просвета, Београд.

Ивановић 2003: Радомир В. Ивановић, *Петар други Петровић Њеѓош*, Пегаз – Орфеус, Бијело Поље – Нови Сад.

Латковић 1963: Видо Латковић, *Петар Петровић Њеѓош*, Нолит, Београд.

Поповић 1900: Павле Поповић, *О Горском вијенцу*, Пахер и Кисић, Мостар.

Поповић 1968: Миодраг Поповић, *Исѓорија срѓске књижевносѓи (I): романѓизам*, Нолит, Београд.

Савић Ребац 1966: Аница Савић Ребац, „Песник и његова поезија“, *Хеленски видици*, СКЗ, Београд.

Секулић 1977: Исидора Секулић, „Језик *Горскоѓ вијенца*“, *Из домаћих књижевносѓи I, Сабрана дела Исидоре Секулић*, књ. IV, „Вук Караџић“, Београд.

Секулић 1977: Исидора Секулић, *Њеѓошу: књиѓа дубоке одановносѓи, Сабрана дела Исидоре Секулић*, књ. VI, „Вук Караџић“, Београд.

Црњански 1999: Милош Црњански, „Његошев гроб“, „Размишљања о Његошу“, *Есеји и чланци I. Књижевносѓ, умеѓносѓ, Дела Милоша Црњанскоѓ*, том X, књ. 21, Задужбина Милоша Црњанског – Editions l’age d’homme, Београд – Lausanne.

Velibor LAZAREVIĆ

TWO CENTURIES FROM THE BIRTH OF PETAR II PETROVIĆ NJEGOŠ

(Neboš of the Serbian Romanticism)

Summary

Petar II Petrović Njegoš (1813 – 1851) was a successful ruler, bishop, and writer at the same time. He maintained the independence of Montenegro surrounded by the enemies: Turks (Herzegovinian Ali-pasha Rizvanbegović, and Osman-pasha Skadarski), Venusians, and Austrians.

He was a hero in the battle, excellent shooter and rider, and excellent diplomat. He was spreading the literacy, renewing the Printing press in Cetinje, reconciling warring tribes, introducing medal of Obilić for bravery, reinforcing frontiers and statehood of Montenegro...

He was the collector of folk proverbs, which were created and printed by himself in the anthology *Ogledalo srpsko* (*Serbian Mirror*) (1846). The most important oeuvres of his were the following: poetic collection *Pustinjak cetinjski* (*Hermit of Cetinjski*) (1834), religious-philosophic poem *Luča mikrokozma* (*Lucha Microcosm*) (1845), dramatic poems *Gorski vijenac* (*Mountain Writhe*) (1847), *Lažni car Šćepan Mali* (*A Fake Tsar Šćepan Little*) (1851), *Svobodijada*, *Noć skuplja vijeka* (*The Expensive Night Life*).

Njegoš is the creator of the immortal oeuvres celebrated freedom, humanity and heroism, preserved the Serbian being and Serbian language in Montenegro until now.

Key words: Njegoš, Montenegro, ruler, bishop, writer, diplomat, tragic figure.

Рад је предат 22. априла 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-32 Божовић Г. ;
392.72(497.115)

*Јасмина ВУЧЕТИЋ**

ЗАКОН ГОСТОПРИМСТВА, ЈАЧИ ОД СМРТИ

(Поводом приповетке Григорија Божовића „Стари грмен“)**

Апстракт: Свети, неписани обичај гостољубља, живо присутан у родовско-племенским заједницама и многим примитивним културама, нашао је одјека у писаној заоставштини колашинског литерарног барда, Григорија Божовића. У широком колоплету исцрпних и пластичних описа ритуалног дочека и опслужења путника намерника, по својим асоцијативним потенцијалима и значењским могућностима, мимо свих других, издваја се приповетка „Стари грмен“. У њој нам Божовић кроз призму неприкосновене моралне обавезе поштовања госта веродостојно скицира портрет рогожњанског попа Војковчанина, који, вођен снагом воље, устаје са самртне постеље, како би дочекао и угостио путнике намернике, а недуго по њиховом одласку поново онемоћа и умире. Трагом тога написа, ауторка ових редова запитала се да ли одгађање смрти, мимо свих науци познатих ритуалних облика теофаније, може такође бити њен мање познат, заборављен вид? И да ли у народном предању постоји начин да се одложи смрт?

Кључне речи: „Стари грмен“, Григорије Божовић, гостопримство, теофанија, Стара Србија, одлагање смрти, песма којом се одгађа смрт.

* Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, jasmina_vucetic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1. О гостопримству и теофанији са научног становишта

Обичај гостопримства, како сазнајемо из пера нашег знаменитог историчара религије, Веселина Чајкановића, био је широко распрострањен и одомаћен у многим примитивним[1] културама, тако да није заобишао, „као *орīанизована* установа“[2], ни Индоевропљане. Нарочито су у прошлости, даље нас информише Чајкановић, по гостољубивости били познати Германи и Словени; „данас се, не без разлога, сматра да су Срби (бар у неким планинским крајевима) и Арнаути (у северној Албанији) сачували овај леп обичај у потпуности“[3]. И, док је о германском гостопримству писане податке оставио Тацит, Вук Стефановић Караџић је у *Рјечнику* сведочио о овом српском обичају: „Кад ко путује преко земље, он иде на конак у село, гдје га застане мрак, пред најбољу кућу, па пита може ли ноћити, а домаћин му, или ко други из куће, каже: ‘Можеш, брате, с драге воље, и добро дошао’, или... га упути гдје може ноћити... Сваки ће домаћин примити радо на конак свакога путника: угостиће га као најбољег свог пријатеља и познаника, нпр. ако се догоди да домаћин нема у кући ракије или друго што, а он отиде своме сусједу, или чак у друго село, те узме у зајам и части госта“[4]. Појам ‘φιλοξενία’ подразумевао је разнородне примере испољавања добронамерности и предусретљивости према странцу који би се стицајем околности обрео на чијем прагу. У једном случају, када би каквог путника намерника ноћ или каква временска непогода затекле на друму у пределима у којима није било организованог преноћишта (а то, о томе нам управо сведоче путописи Григорија Божовића, није било тако давно!), друштвена заједница, чији интегритет је у свим друштвима на примитивном ступњу развоја неприкосновен, водила је рачуна да он не остане незбринут управо посредством општељудске институције гостопримства. Са друге стране, φιλοξενία је познавала и оне примере када би какав преступник, који је, може бити, коме *дужан крв*, тражио, заклињући домаћина на чији је дом бежећи набасао, од њега помоћи и заштите. Уколико би га овај прихватио, он би, док год се налази у његовом атару, био под његовом заштитом. Гостопримство је налагало да гост буде поштован и заштићен, „а евентуални извршилац недела према госту одговоран је гостовој, домаћиновој, па и својој родовско племенској заједници“[5].

---

1 Овај термин преузимамо од Веселина Чајкановића, будући да се у уводном делу рада ослањамо на његова истраживања о гостопримству и теофанији.

2 Веселин Чајкановић, „Гостопримство и теофанија“, у: *Сīудије из срīске релиīије и фолклора 1910–1924*, СКЗ – БИГЗ – Просвета – Партенон, Београд, 1994, 262.

3 Исто, 261.

4 Преузето из: Веселин Чајкановић, „Гостопримство и теофанија“, 262.

5 Др Петар Влаховић, „Народно гостопримство на Косову и Метохији“, *Рад XIV конīреса Савеза фолклориса̄а Јуīославије у Призрену 1967*, Београд, 1974, 153.

Теорија о поводима за настанак и одржање гостопримства као друштвене институције има разних: „Вестермарк је сматрао да се оно јавило из милосрђа и религијских предрасуда, Јеринг и Шрадер услед развоја саобраћаја и трговине, Хастингс из жеље за сазнањем навика и обичаја других народа, а наш историчар религије Веселин Чајкановић из веровања да божанства и демони крстаре светом прерушени у путнике и просјаке“[6]. Чајкановић у неписаним прописима, који су налагали како треба дочекати госта, уочава изразит религијски карактер, те тврди да је гост *„шабуиран* – неповредив, sacrosanctus“[7], чему у прилог иде и етимологија речи *божјак* или *убої* као синонимних лексема за лексему ‘просјак’[8]. У психи примитивног човека, тврди Чајкановић, ослањајући се на закључке које је Фрејзер изнео у *Злашној їрани*, било је уврежено уверење да богови, односно Бог, каткада кушају човека тако што узимају људско обличје, и то лик неугледног просјака, како би видели истинску природу и милосрђе човека коме су дошли у госте. Исконски страх од силе која је човеку надређена („суперстициозан страх“[9]) и жеља да се са странцем склопи ритуалан савез и тако се овај приволи дому у који је дошао, покретачки су мотив за настанак и дуго одржање институције гостољубља, сматра Чајкановић. Ритуалан савез са гостом, путником или просјаком, успостављао се посредством следећих обичаја, од којих су се неки и до наших дана, у модерним, урбаним срединама одржали, док би други данас били посве неприхваљиви: 1. изување обуће и прање ногу госту, 2. чашћење храном и пићем (хлеб и со се и данас, у модерним друштвима, у одређеним ситуацијама сматрају обавезним знаком добродошлице), 3. омогућавање телесног уживања са каквим женским чељадетом које настањује кућу коју је походио гост[10]. У вези са овим последњим, за које се користи и синтагма *їостинско ироституисање*, Чајкановић тврди да је било познато и у нашем народу, али да је, због деликатности тематике, остало мало писаних сведочанстава о томе. Петар Влаховић у ритуалне поступке гостопримства убраја и обавезан разговор домаћина са гостом, као облик „душевне хране“[11]. Три су датума у

6 *Исшо*, 151.

7 Веселин Чајкановић, „Гостопримство и теофанија“, 271.

8 *Исшо*, 282.

9 *Исшо*, 269.

10 Како нас Чајкановић обавештава, сва три обичајна поступка имала су за циљ склапање ритуалног савеза са гостом, потенцијалним божанством: у том контексту треба напоменути да се госту нису прале ноге из хигијенских разлога, већ из симболичких, будући да је обућа „символ снаге и власти, и поседовања нечег“ (Веселин Чајкановић, „Гостопримство и теофанија“, 278), па скидањем обуће домаћин тежи да његову снагу задржи у кући. То би био разлог и ритуалног проституисања, јер се веровало да би дете које би под таквим околностима било зачето било божанског порекла, док божанску снагу хлеба и соли не треба посебно наглашавати.

11 Др Петар Влаховић, „Народно гостопримство на Косову и Метохији“, 152.

години када се нарочито водило рачуна да се не огреши о просјака намерника и да му се нешто дарује: били су то крсна слава, Божић и Задушнице, за које се зна да представљају помен преминулим прецима, те је и то (веровање да је у лику просјака, али и сваког другог госта, инкарниран дух предака) могао бити повод за ритуално гостопримство. Овај обичај није се тицао само човека – њиме су биле обухваћене и животиње које би саме дошле на кућни праг, а за које се такође веровало да се у њима крије дух каквог божанства или божанског претка, те их стога треба задржати.

Косово и Метохија, као поднебље на коме је до најновијих дана очуван патријархални канон и свест о племенској припадности, у време када је Григорије Божовић стварао своја прозна дела, још увек је живо чувало древни обичај гостопримства. Половином прошлога века на терену Косова и Метохије истраживање у вези са старом појавом гостољубља спровео је Петар Влаховић, о чему је оставио већ поменути оглед[12] у коме нас, мимо Григорија Божовића, упућује и на друге људе од пера који су у својим записима посветили пажњу овом старинском обичају на косовскометохијском терену. У питању су путописац Евлија Челебија и књижевник Марко Миљанов, а „овоме треба додати одредбе традиционалног арбанашког закона 'Канун Леке Дукађина' и опис гостинске собе у метохијској кули од Др Марка Краснићија"[13]. Сматрајући гостопримство националном карактеристиком становништва Косова и Метохије, и то подједнако Срба, Црногораца и Шиптара, Влаховић га доживљава неком врстом „жртве за напредак"[14], а у прилог овој својој тврдњи наводи народне пословице: „Тешко кући у коју људи не долазе", „Добро се добрим враћа", „Баци добро у воду, испливаће" и „Боље је село да пропадне, него адет"[15].

2. Гостољубље на просторима Старе Србије, из пера Григорија Божовића

Ванредан познавалац српског Југа, „ненадмашан и оштар посматрач"[16] поднебља са којег је потекао и којем је до мучке смрти остао одан, Григорије Божовић је своја запажања дуги низ година излагао у дневном листу *Политика*, у виду бројних репортажа и путописа. Грађу коју је на брдовитом

12 *Исто*.

13 *Исто*, 151.

14 *Исто*, 154.

15 *Исто*.

16 Станислав Винавер, „Са крвавога и жалнога Југа", у: *Григорије Божовић у међуратној књижевној критици*, избор и предговор Миленко Јевтовић, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић – Филозофски факултет у Приштини, Косовска Митровица, 2004, 49.

и каткада тешко приступачном терену прикупљао на начин старински, „са седла и самара“[17], вешто је користио и у својим приповеткама. И сам путник-намерник, на поднебљу на којем су још увек функционисали стари, патријархални модели понашања и које у скрајнутим кутовима није имало организоване институције за збрињавања госта, неретко је био у прилици да затражи преноћиште и тиме искуша гостољубивост локалног становништва. Обичај гостопримства, који је, на срећу његових ондашњих, али и потоњих читалаца, обилато користио и захваљујући којем данас имамо сачувана драгоцена запажања из живота ондашњег косовскометохијског становништва, није радовао његовог оца. У приповеци „Последње путовање“ из збирке *Црте и резе*, Божовић[18] описује своје последње путовање са оцем и његов последњи наук сину, који се тицао гостољубља. Ево одломка у коме старац кори одраслог сина:

„– Ти си данас врло весео!

– Као што видиш, ћаћа...

– Али немој да се за нешто наљутиш, молим ти се!

– Само заповиједај без бриге!

– Беса и вјера?

– И вјера и беса!

– У неку руку си баш као Арнаутин. Идеш по њима, изучаваш њихове обичаје, пишеш о њима, па си се поарнаутио. Још мало па ћеш као Трајко из стрмца уза сваку реч ‘по-и-паша зотин!’ (тако ми бога!)

– Али ти, чини ми се, не мрзиш Арнауте? – одговорих ја уз гласан смех и знаком позивљући учитеља Томовића да буде сведок.

– Истина је, но грдно мрзим једну њихову навику, коју си ти, изгледа, примио... Ко Арнаутина једном лијепо дочека и угости, тај има послије да му се вазда нада. До гроба, или док сасвим не осиромаши. ‘Зоти даш берићет!’ (Бог ти поклонио свако изобиље!) – каже сит Арнаутин, па опет друге суботе на конак!... Тако и ти онако арнаутски. Кад те какав Колашинац прими добро ти више не умијеш да разминеш његову кућу. Ето, ти у Чечеву, не можеш код другога већ само код Мијата Леповића...

– Ха, та ли је? – заценух се од смеха и тек тада сетих се зашто нам никако не допусти да останемо код Леповића на ручку“[19].

У наставку приповетке, Божовић млађи нам објашњава повод за очев прекор: Колашин је у прошлости обиловао тешком сиротињом, а само је богата кућа могла дати народног првака и угледног човека који би имао и где и како да дочека и угости „Грка владику и Турчина пашу зулумћара“[20] и да их

17 Наслов истоимене збирке Божовићеве путописне прозе.

18 Григорије Божовић, *Црте и резе*, [Б. м.: б. и.], 1928. (Београд : Јединство), 78–84.

19 *Исто*, 82–83.

20 *Исто*, 83.

уз домаћу ракију и какве друге ђаконије одобровољи и приволи на примирје. Из тог разлога би Колашинци, видећи да је нека задруга стала да јача, заобилазили ту кућу и на тај начин је пређутно подржавали, штедећи јој трошак.

Ипак, како из других приповедака, односно путописа видимо, није било лако ни упутно проминути чију кућу, не свративши на гошћење и здрављење. Без обзира на немаштину, питање части и образа је налагало да се путник-намерник сврне и почасти. У великој би се невољи нашао домаћин који не би имао чиме да дочека госта. Гостољубивост је била питање части и образа, а живот лишен ова два врховна императива патријархалног друштва више не би имао смисла, о чему речито сведочи одломак из приповетке „Арнаутин“:

> „Дакле, скривио нешто Малисорац цару, па га довели у Скадар. Везир наредио да га погубе. Извели га на трг и посадили. Око њега велики народ, који жали његову бујну главу, а он пева. Пијани џелат маше иза њега кривом сабљом и испија трећу литру да би јаче замахнуо. Чека се још везиров ћатиб да саопшти његову последњу вољу. Али долази сам везир и ослови га: „Јеси ли кадгод у животу био тешње, но данас? – Јесам, пашо, једном у животу: дође ми странац на конак, а ја ни прашке брашна. Потрчах првом суседу – ни он; кубуром свикох цело село – па нико!... Ето, то је било тешње, и теже, него ово данас“[21].

Управо стога, познајући законе времена и поднебља, увиђавни појединци настојали су да не натоваре убогом домаћину невољу на врат, те су гледали да како год знају и умеју мимоиђу кућу која се није могла похвалити својим имовним стањем. У „Уклесаним законима“, приповеци чији се наслов и односи на законе гостопримства, приповедач Божовић нашао се у великој невољи када је из тога разлога покушао да размине кућу Раденка Мојсиловића у селу Ћешеновиће. Средства и методе помоћу којих су укућани, припадници те задруге, настојали да приволе путнике да сврате на гошћење кретали су се од вербалних молби и заклетви („Ej!... Стани, море!... Куда те ђаво заинтачио?... Јеси ли крштен?... Јеси ли Србин?... А знаш ли шта је српска кућа?...“ / „Не прођи ми мимо кућу!“ / „Боље да ми удариш угарак у стреху!“ / „Сврати, Свете ти руке, мајчина ти млијека, среће ти колашинске!... Ти ме жалиш што сам танак од имања. А нијесам, божја ти је најтврђа...“ / „Не осрамоти ме мимо свијет и за причу!... Не, соколе, тако ти обадва свијета!...“), до претње оружјем („Или стани, или ћу сад пиштољем, тако ми задњега часа!... Причекај ме за тешки божји хајтар!...)[22].

---

21 Григорије Божовић, *Неизмишљени ликови (избор)*, изабрао и приредио Гојко Тешић, „Јединство“, Приштина, 1990, 132.

22 Григорије Божовић, *Чудесни кутови (путописна проза)*, изабрао и приредио Гојко Тешић, „Јединство“, Приштина, 1990, 20.

О арнаутској гостољубивости Божовић је исцрпно писао[23], а из обиља његових сведочанстава издвајамо следећа запажања: да су се, како је чуо, Арнаути у Албанији искварили по питању дочекљивости гостију, и да без какве материјалне надокнаде нису ради гостима, за разлику од „наших" Арнаута (нарочито Дреничана), на чију је гостољубивост Божовић веома поносан, упркос историјском етничком антагонизму који влада између њих и српског етникума, коме приповедач припада. За Дреничане Божовић тврди да су „преко мере гостољубиви људи. Арнаутин се моли Богу, запиње и ради само да стекне да награди засебну одају, да је застре, па да може примити свакога ко само покликне са његових вратница"[24]. Једина, како каже, замерка која се домаћину Арнаутину може упутити је та, што госту не нахрани добро коња![25].

Обичајни поступак дељења гозбене софре био је погодан моменат да се утиче на појединачна историјска збивања на Косову и Метохији: као пример послужиће приповетка „Из душе"[26], у којој је сликовито приказана моћ заједничког обеда и блискост која се таквим чином успоставља, чак и међу припадницима сучељених вероисповести. У поменутом контексту је о судбини имања манастира светог Марка, која су манастиру гарантована старим повељама и царским ферманима, а у потоње време угрожавана од стране околних Арнаута, одлучивано и у корист манастира пресуђено управо за гостинском трпезом.

Нажалост, оваква дешавања нису могла проћи без оних која су се кретала у супротном смеру, те је Божовић у приповеци „Кад се царства мијењају" забележио негативан утицај историјских збивања на овај древни обичај. Време великих искушења је Први светски рат; Срби се под ударом аустроугарске војске повлаче преко планине Чакор, а поп Буњак, коме је, док је био одсутан, војска похарала задругу и обешчастила младу женску чељад, у пратњи двојице сународника намеран је да се придружи српској војсци. Ноћ и невреме присиле га да уточиште затражи у кули Хаџића у Црколезу, код свога побратима, додуше друге (муслиманске) вероисповести, али вазда гостопримљивог. Ипак, околности које стављају људе на пробу, оне лабилније преобрате у ставовима, а оне постојане учврсте у убеђењима и морално узвисе. Није тешко погодити коме је припала улога негативног јунака: нарушавање закона гостопримства било је повод за моралну дискредитацију Арнаута, за разлику од српског живља, за реминисценције на историјска,

23 Драгоцене описе арнаутске гостољубивости налазимо у приповеткама „Арнаутска предусретљивост" и „Арнаутско гостољубље" (Григорије Божовић, *Неизмишљени ликови (избор)*, 34–37 и 43–46).

24 Григорије Божовић, *Чудесни кутови (путописна проза)*, 46.

25 *Исто*, 43.

26 Григорије Божовић, *Неизмишљени ликови (избор)*, 202–210.

али и приватна дешавања везана за побратимство попа Буњака и Баца Хаџића и повлачење паралела између понашања једног/једних и другог/других у одсудном часу. Тако смо сведоци нарушавања култа гостa и кршења ритуалних поступака покушајем да се гост смести у кућу за чељад, под изговором да је кућа пуна („све су барјактари, прваци и качаци...“[27]), чиме се удара на образ поносном попу, већ озлојеђеном услед дуга чекања да му се отворе врата; изостанком отпоздрава када је коначно, након протествовања спроведен у кућу у којој су угледни гости; нуждом да се сам избори за почасно место, након што је са истог на једвите јаде подигао једног Арнаутина („– Шта ‘а’“... Устани, устани! – осорно поп понови, па га таче искаљаном чизмом. – Устани да сједнем ја!... Видиш ли да сам последњи гост и дужан је сваки да ми учини почаст!... Устани, јер нијесам Циганин! Е, бог те миловао, заборавио си на добре старе обичаје!...“)[28]. Све ово попа је разгневило да је, када је Бац Хаџић синовима наложио да гостима дају по једну кафу, јетко добацио: „– Не по једну, побратиме, но колико можемо!“[29]. Разлог за незадовољство је, како у наставку текста сазнајемо, одсуство реципроцитета по питању поштовања гостa: на предусретљивост поповске задруге, у којој је, усред Великог поста, Бац Хаџић јео „дебелу овновину“[30], задруга Арнаутина није одговорила једнаком мером када је промрзли поп затражио ракију за себе и своје пратиоце („Знаш, побратиме, ови људи не пију ракију, можда ће неко и клањати, па је незгодно...“[31]). Ова, биполарна слика света поентирана је дирљивом сликом домаћинових снаха које су приликом одласка својим телима заклониле попа који је кумовао њиховој деци, како би га заштитиле од евентуалног сукоба са Арнаутима, којима је рекао све што му је на души (оно што би се тицало обичаја гостопримства била би опомена домаћину: „Но прије свега ја сам поп и Србин, а ти домаћин и слуга оџака и образа: ракије одмах да повратим душу!...“[32]). Превелика слобода коју је Божовић дао арнаутској жени можда је у супротности са нашим очекивањима, али не и са укупном литерарном праксом Григорија Божовића, у чијој прози су женски ликови често представљени као супериорни у односу на мушке ликове када су у питању морал, доследност, па и храброст[33].

27 *Исто*, 183.

28 *Исто*, 184.

29 *Исто*, 185.

30 *Исто*.

31 *Исто*.

32 *Исто*.

33 Овом темом бавили смо се у огледу „Женски ликови у приповедачкој прози Григорија Божовића (*Мој Колашин*)“, Зборник радова са научног скупа, одржаног 15. децембра 2009. у Лепосавићу, *Културно наслеђе Косова и Метохије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања,* Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 2009, 329–339.

Ипак, оно што излази из оквира нама познатих етнолошких забележака, а за шта верујемо да није пука фикција Божовића приповедача, јесте сведочанство о човеку који је, вођен исконским императивом племенског човека да се гост ваљано дочека и да му се буде на услузи, одгодио час властите смрти. Реч је о попу Војковчанину, јунаку приповетке „Стари грмен“[34]. Заведен варљивом и каткада опасном илузијом слободе коју човеку управо избеглом из града нуди природа, Григорије Божовић се, како сам каже, на трагу оне народне „свуђ су броди ђе год дођеш води“, понео и преценио сопствене, и снаге коња којег је јахао. У пратњи пријатеља, на путу од села Грубетићи ка Новом Пазару, занемогао је и био принуђен да уточиште потражи у дому попа Војковчанина, чији син је у томе часу био ван дома, а стари попа је лежао на самртној постељи. Како се ненадани гости не би осетили непожељним и тиме потврдили народну пословицу по којој је „нежељени гост – грђи од Татарина“, стари поп се, док му је гост у грозници лежао у другој соби, придигао са самртне постеље, уредио како обичај налаже и обишао болесног госта. Божовић ово приписује невероватној снази воље домаћина, својствене људима старог кова, за коју можемо да претпоставимо да је била непрекидно кушана одговорношћу позива који је током живота обављао, и због тога се временом до те мере развила. Одговорност за другога била је двоструко мотивишућа за старог човека: поповским звањем, са једне стране, и улогом домаћина, са друге.

Унутрашњу снагу верно је одражавао и старчев потрет, који је Божовић скицирао себи својственим, реалистичним проседеом: „Невероватно, али преда мном ваистину стојаше огромна појава Попа Војковчанина, онога вечерашњега самртника, за којега сам излазећи из собе мислио да ни прве певце неће дочекати!... Стоји снажно преда мном, зачешљан, прибране пророчке браде, орловскога носа и оживелих плавих очију. По изболовану лицу као да га попрскало руменило, премда је то вероватно била она усиљеност воље која код људи, код оних поробљених старином и њеним заветима, може у одсутном тренутку да буде јача од сваке бољке и слабости... Боже, каква је ово снага и воља!.. Стоји он висок и висан, мужанско-покровитељски насмејан као да хоће да ме оживи, да ме отме од немани и да ми улије вере да победим слабост. И све то по некој дужности коју заповеда праг и огњиште, и која је јача од сваке немоћи. Цео његов израз као да збори: ‘Немам кад да болујем и немоћујем, кад је други у мојој кући болестан’“[35].

Током ритуалног обеда поштовао се канон који је обухватио здравице, распоред седења гостију, разговор са гостом, престанак једења тек када

34 Григорије Божовић, *Мој Колашин. Приче и путописи из Старог Колашина.* Изабрао, приредио и поговор написао др Драгиша Бојовић, ЈП „Стари Колашин“, Зубин Поток, 2005, 203.

35 *Исто*, 200.

гост оконча обед, што је Божовића, услед свечаности обедног чина, оставило у уверењу да присуствује каквој литургији. Стари закон је налагао да се гост ујутру понуди доручком и тако не испрати гладан на пут, као и да се нахрани и збрине његов коњ. У инокосном дому попа Војковчанина није било лако испоштовати стари обичај, али „наслеђени закони гостопримства показиваше се јачи од његове изнемоглости. Није се могло оставити да гост не буде дочекан како ваља, па било што било. Да, гудуре немају гостионица и живот је израдио једно решење да намернику буду врата отворена. Али је овде нешто више и дубље од тога. Тешка народна прошлост ово је натурила готово сваком од нас, јер смо сви новосели и знамо шта је остати на друму без крова. Но се обично вазда уплашимо ако смо за пријеме ненапредни, па то не умемо ни да прикријемо. Напротив, стари поп не само да је победио своју немоћ, него је одиста, без икаквога дволичења, био присно и искрено задовољан што се ни у оваквим околностима није огрешио о старинске заповести. То је и за мене било чудо“[36].

Особит ефекат писац постиже (не)очекиваним обртом, податком о упокојењу старога попа осмога дана по њиховом одласку.

Овакво „поигравање“ са смрћу наводи нас на смелу помисао о својевољном одгађању смрти као мало познатом облику теофаније. Запитајмо се: је ли било још оваквих случајева, које нико није забележио? Имајући у виду значај који је институција гостопримства заузимала у патријархалним друштвима, имамо пуно право да претпоставимо да случај који нам Божовић наводи није усамљен. Наши преци су, за разлику од нас, живели у блиској спрези са природом и о смрти су размишљали на активан начин. Држање обичаја у томе их је учвршћивало, а то им је, чини се, и давало снагу да у одсудним тренуцима буду доследни и јаки. Драгоценост култивисања постојаности и снаге кроз очување обичаја, попут институције гостопримства, јасно је уочио и Григорије Божовић, о чему сведочи обиље записа са том тематиком у његовој прозној заоставштини.

У блиску везу са овим могу се довести и предања о човеку који је преварио смрт, која је дошла да му узме душу. Смрт, односно Чума (Куга), а у неким случајевима и ђаво, персонификовани су у овом случају и чине „саставни део великог међународног циклуса“[37]. Човек их надмудри или помоћу преговора и компромиса од којег касније одустане, или тако што их зароби посредством магичних средстава (као што је магична столица, на коју их наговори да седну, па не могу да устану, или какво дрво, на које се попну, па не могу да сиђу).

36 *Исто*, 203.

37 Веселин Чајкановић, „Прича о човеку који је преварио смрт“, у: *Студије из српске религије и фолклора 1910–1924*, СКЗ – БИГЗ – Просвета – Партенон, Београд, 1994, 444.

У руралним деловима Бугарске постоји веровање да се правилним изговарањем песме „Пуста младост" може одложити суђени час[38]. Мотив потраге за поменутом песмом као потенцијалним начином да се продужи живот централни је мотив лирски интонираног филма новије бугарске продукције *Писмо до Америка*[39], чији главни јунак, не могавши да добије визу за Америку, како би био покрај пријатеља тешко повређеног у саобраћајној несрећи, који је у коми, долази на идеју да крене у потрагу за поменутом песмом пут тешко проходних, вансеријски лепих предела Бугарске и да ту своју одисеју преточи у видео-запис, који ће пријатељу послати. Та песма даје наду у опоравак и представља компензацију за његову одсутност.

Нагон човека за живљењем и за одгађањем неумитног, суђеног часа, исконски је и самим тим забележен у многим облицима усменог и писаног приповедања. У случају попа Војковчанина одлагање смрти није мотивисано најдубљим, архетипским човековим страхом за властиту егзистенцију, већ бригом за другог, што овој причи даје снагу грчких трагедија, а попа Војковчанина уздиже на ранг античких хероја. Управо тај детаљ у овоме Божовићевом запису открива ретку и узвишену црту хуманизма, својствену људима старога кова и минулог друштвеног уређења, хуманизма којега је све мање у свету који претендује да буде све више цивилизован.

Литература

Божовић 1928: Г. Божовић, *Црте и резе*, [Б. м.: б. и.], 1928. (Јединство, Београд).

Божовић 1930: Г. Божовић, *Са седла и самара*, [Б. м.: б. и.], 1930. (Јединство, Београд).

Божовић 1990: Г. Божовић, *Неизмишљени ликови (избор)*, изабрао и приредио Гојко Тешић, Јединство, Приштина, 1990.

Божовић 1990: Г. Божовић, *Чудесни кутови (путописна проза)*, изабрао и приредио Гојко Тешић, Јединство, Приштина, 1990.

Божовић 2005: Г. Божовић, *Мој Колашин. Приче и путописи из Старог Колашина*, изабрао, приредио и поговор написао др Драгиша Бојовић, ЈП „Стари Колашин", Зубин Поток, 2005.

Винавер 2004: С. Винавер, „Са крвавога и жалнога Југа", у: *Григорије Божовић у међуратној књижевној критици*, избор и предговор Миленко Јевтовић, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић – Филозофски факултет у Приштини, Косовска Митровица, 2004, 47–49.

Влаховић 1974: П. Влаховић, „Народно гостопримство на Косову и Метохији", *Рад XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије у Призрену 1967*, [б. и.], Београд, 1974, 151–155.

38 Поменуту песму врло сугестивно изводе и о њој причају Theodosii Spassov i La colonie volvox: http://www.youtube.com/watch?v=flgnXGRBREQ, [15. 04. 2013].

39 http://www.youtube.com/watch?v=bcvJGSuw-SM, [15. 04. 2013].

Чајкановић 1994: В. Чајкановић, „Гостопримство и теофанија“, у: *Студије из српске религије и фолклора 1910–1924*, СКЗ – БИГЗ – Просвета – Партенон, Београд, 1994, 261–291.

Чајкановић 1994: В. Чајкановић, „Прича о човеку који је преварио смрт“, у: *Студије из српске религије и фолклора 1925–1942*, СКЗ – БИГЗ – Просвета – Партенон, Београд, 1994, 444–453.

Jasmina VUČETIĆ

THE LAW OF HOSPITALITY, STRONGER THAN DEATH

(On the Occasion of the Short Story of Grigorije Božović „Stari grmen“)

Summary

The holy, unwritten custom of hospitality, lively present in clan-tribunal communities and other primitive cultures, found the echo in the written inheritance of Kolašin's literary bard, Grigorije Božović. In the wide whirl of the detailed and plastic descriptions of rituals of meeting and serving of travellers, as per its associative potentials and significant possibilities against all others, the short story *Stari grmen* is being singled out. Božović, through the *prism* of the infallible moral duty of guest respect, is sketching in it the portrait of Rogožnjanski priest Vojkovčanin, who, led by the strength of will is rising from the deathbed in order to meet and serve travellers and soon from their leaving is being disabled again and died. By the trace of that inscription, the author of these lines asked herself whether the postponing of the death, against all ritual like forms of theophany known to science, also may be its less known and forgotten form, and whether there is in folk narration the way to postpone the death?

Key words: Stari grmen, Grigorije Božović, hospitality, theophany, Old Serbia, death postponing, poem by which the death is postponed.

Рад је предат 22. априла 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Киш Д. ;
821.163.41.09 Киш Д.

*Мирјана БЕЧЕЈСКИ**

ПОРУКА У БОЦИ И „САВРШЕНА ПУКОТИНА“[1]**

(*Пешчаник* Данила Киша у контексту савремених естетичких и поетичких проучавања)

„Подстакнувши вртоглавицу која нас води ивици бездана
– јер свака идеја доведена до краја јесте мисао смрти –
поново нас рука мајстора задржава
и открива нам ‘хармонију света који нас окружује’.“

Данило Киш

Апстракт: На примеру *Пешчаника* Данила Киша аутор показује да између модернизма и постмодернизма нема оштрог прекида. То илуструју два приповедна завршетка – један утемељен на идеји писања као отимању од ништавила, а други на одбрани хуманистичког ангажмана литературе, што је једна од „великих наратива“ коју постмодернизам оспорава. *Пешчаник* тако практично показује противуречну природу постмодернизма, јер руши све приповедне конвенције и постоји у систему који оспорава, утврђујући оно што тежи да оспори. *Пешчаник* истовремено остварује шифрирано писање за поетички писменог читаоца у духу Мандељштамовог захтева – „поруку у боци“; представља деридијанску „савршену пукотину“; остварење Бартовог сна о литератури метајезику, посебно есејистички ток романа, у коме је кроз пародију и иронију стално присутна свест о статусу личног дискурса.

Кључне речи: Пешчаник, Отац, Син, разлика, деконструкција, етика, смрт, писање, метајезик, *пукотина*.

---

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, becejski@ptt.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Овај оглед замишљен је као практична провера (на примеру *Пешчаника*) теоријских ставова изложених у раду „‘Дијалог са оцем’ или ‘парадоксални -изам’“, који је објављен у претходном броју *Баштине.*

Одмах по објављивању Кишов роман *Пешчаник* заокупио је пажњу наше књижевне и културне јавности, што због своје необичне и сложене структуре којом је упутио изазов владајућим књижевним и естетичким конвенцијама, што због чињенице да је овенчан престижном НИН-овом наградом за роман године 1972. Бројни су критички, теоријски и полемички текстови који су му посвећени, укључујући и тематске зборнике, ауторске монографије и поглавља у монографијама. У националним оквирима готово да нема озбиљнијег проучаваоца савремене књижевности који није оставио неки запис о овом роману.

Пешчаник се сматра великим делом и у наднационалним оквирима, о чему сведочи пажња коју му и данас поклањају познати светски слависти и савремени писци. Пјотр Равич, писац предговора за престижно „Галимарово" издање (1982) овај роман оцењује као „датум у историји савремене књижевности". Ако томе додамо вишеструко индикативну пишчеву бригу за његову рецепцију (највећи број Кишових аутопоетичких интервјуа односи се на *Пешчаник*), можемо закључити да литература о овом роману данас чини богату полицу у библиотеци савремене књижевне критике.[2] Упркос мишљењима неких критичара да Киша треба препустити књижевној историји, ни данас није престало стручно занимање за његово дело, само што је оно више усмерено на проблемско проучавање, на аналитички кључ и „нова читања", што и даље даје сјајне резултате.

Кишова поетика већ две деценије представља актуелан парадигматични пример заговорницима постмодернизма код нас (неки критичари и историчари књижевности томе се противе, попут Предрага Палавестре, који везује Кишово име за појам „критичка књижевност"). То није тешко потврдити ако једноставно набројимо оне особине које сматрамо карактеристичним за овај феномен. Ако направимо паралелу Кишове поетике са поетиком Х. Л. Борхеса, који се сматра претечом и главним представником постмодернизма у светској књижевности, лако ћемо схватити због чега је Киш наш најзначајнији „борхесовац". Делић минуциозном анализом проверава „једну Кишову тврдњу: да је био борхесовац и прије него што је упознао Борхесову литературу, а да је послије тога сусрета дијелио цјелокупну књижевност на ону до Борхеса и ону посилије њега". Ову тезу

2 У литератури на крају рада налази се селективна литература о овом роману. Детаљна библиографија до 2005. посебна је драгоценост зборника *Сйоменица Данила Киша* (Бранислава Стојановић, *„Библиоīрафија Данила Киша"*, САНУ, Београд, 2005, 453–791). Други значајан библиографски извор налази се у првој књизи монографије о Кишу Јована Делића (*Књижевни йоīледи Данила Киша. Ка йоеīици Кишове йрозе*, Просвета, Београд, 1995, 34–48). Највећи познавалац Кишовог целокупног дела (поред незаобилазне Мирјане Миочиновић) критички се осврће на појединачне критичке и полемичке текстове и ауторе који су дали допринос осветљавању *Пешчаника*.

потврђује већ на примеру првог Кишовог објављеног дела, песме „Биографија“ (1955), у којој проналази трагове борхесовске поетике.[3]

Међутим, како још увек није дефинисано шта подразумева појам постмодернизма и какав је његов однос према модернизму (што је била тема прве целине овог рада), настојаћемо да издвојене постмодернистичке поступке и практично проверимо на примеру *Пешчаника*, односно, да утврдимо какве је структурално-формалне новине донео овај роман и какви су његови домети у контексту савремених естетичких и поетичких проучавања. Истовремено са чињеницом да у Кишовом делу доминирају одлике постмодернизма, писцу се не може спорити ни атрибут модерног књижевног класика.[4] То значи да су постмодернистички оквири за Киша превише уски.

Киш је био изузетно образован и самосвестан писац, есејиста префињене читалачке културе и полиглота (светски признат преводилац) радознала духа, што му је омогућило да се на самим изворима информише о најсавременијим књижевним и естетичким збивањима, да прати појаве које су тек у повоју, да учествује и суди о њима. Спреман да коментарише све радикалне новине на пољу књижевности и уметности и теоријске мисли о њој, о чему сведочи његов значајан есејистички опус, Киш експлицитно не говори о појму *постмодернизам* (колико је нама познато, ова реч чак није била ни део његове терминологије), нити о новом дискурсу или парадигми. Упркос мишљењима да га је смрт (1989) спречила да есплицитно изнесе свој суд о постмодернизму, сматрамо да је за то имао довољно времена, јер су за његова живота главне идеје и поступци постмодернизма углавном били и теоријски формулисани и практично проверени, а неки и превазиђени. Како то није учинио, можемо закључити да је постмодернизам посматрао као део културне парадигме модернизма, односно да је на кључне теоријске ставове постмодернизма гледао као на варијације, модификације и критичка преиспитивања модернизма.[5] Иако нигде не помиње неки драматични прекид,

---

3 Јован Делић, „Фрагменти о Х. Л. Борхесу у српској књижевности“, у зборнику: *Хорхе Луис Борхес*, приредили Радивоје Константиновић, Филип Матић и Марко Недић, Завод за уџбенике и наставна средства – СКЗ – Југословенско удружење латиноамериканиста, Београд, 1997, 118.

4 Слободанка Владив Гловер, која је две деценије проучавала постмодерне особености у словенским књижевностима, истиче да је Кишова поетика „препуна одјека европске авангарде касног модернизма“ (Хабермас за тај неоавангардистички „реп“ модернизма из педесетих и шездесетих година употребљава термин „пост-авангарда“). Истина, ту додаје и теорију француског постструктурализма из 60-их и 70-их, али би се могло полемисати око тога шта конкретно подразумева под „касним модернизмом“ – у чему се он разликује од модернизма уопште, с једне стране, и од постмодернизма, с друге. *Постмодернизам од Киша до данас*, Просвета, Београд, 2003, 77.

5 Петер Биргер сматра да су „кључна места“ постмодернизма најјаснија у архитектури, а најмање јасна у књижевности, где поменуте промене нису нешто сасвим ново у односу

његова „пост-Аушвиц поетика“ почива на етичком ставу да се после Аушвица и Хирошиме не може писати исто, јер ни човек више није исти.[6]

Владив Гловер запажа два извора Кишове поетике: *морални план* (теме које су га „интелектуално и морално“ опседале, како сâм истиче) и *форму*, на шта указује наслов његове књиге *Homo po-eticus*. Кишово дело дубоко је одређено холокаустима двадесетог века; то је „пост-Аушвиц поетика“, по којој писац више нема задатак да даје психолошки профил својих ликова (психолошки приступ Киш пародира у својим делима), већ „да изрази *фантастичну стварност* глобалног села, у чијем је средишту Хирошима, „призор до каквог је средњовековна (ипак) фантазија једног великог песника могла доспети једино снагом најсмелије уобразиље, замишљајући сличан призор само негде изван овог света, у далеким пределима вечне казне и испаштања“ (*Час анатомије*, 61).[7] „Шизопсихологија“ нове постаушвичке реалности је, по Кишу, поетичка парадигма модерне књижевности. Израз је позајмио од Артура Кестлера (као и позиције „јогија“ и „комесара“) како би указао на немоћ фројдовске психологије пред овом фантастичном реалношћу. Идеја „шизо-текста“ постоји и код Лудвинга Витгенштајна, који је био заокупљен *тукоштином* између света и језика, идеално оличеном у кафкијанском свету ноћних мора, у коме живи и главни јунак *Пешчаника*, Е. С. Пример алузије на витгенштајновску *тауталогију* у *Пешчанику* је глава 35, где Киш, пародично мешајући изворе, парафразира Витгенштајнов став из *Tractatus Logico-Philoyophicus*, приписујући га Кафки: „Све што је могућно *то* се догоди; могућно је само оно што се догађа“.[8]

Поборник методолошког плурализма и противник робовања методолошким обрасцима, Киш је у пракси из сваке стваралачке парадигме усвајао само оно што је сматрао њеним позитивним искуствима, односно трајним тековином књижевне уметности. Позивао се на Сартра, Елиота, Џојса и Мана, Шкловског, Ејхенбаума, Бахтина, Башлара, Хусерла, као што је познавао књижевну и естетичку мисао Барта, Дериде, Фукоа, Рикардуа, Ека, Борхеса, Витгенштајна, Кристеве, Иглтона, Маклуана, Лангерове и других значајних теоретичара чије су идеје уграђене у темељ постмодернизма.

на модерну. Филиберто Мена на постмодернизам гледа као на варијације и критичке транскрипције модернизма, залажући се за критичко преиспитивање модернизма са свешћу о нужној трансформацији модерног субјекта. Види: Драган Жунић, „Модерна и постмодерна“, у: *Социологија уметности*, Универзитет у Нишу – Филозофски факултет, Ниш, 1995, 358–364.

6 С тим у вези Фредрик Џејмсон истиче да постмодернизам превазилази културни аспект и подразумева и политичко-идеолошко одређење.

7 Сва Кишова дела цитирали смо према *Сабраним делима Данила Киша* у редакцији Мирјане Миочиновић (Просвета, Београд, 2006–2007), па ћемо даље наводити само наслов дела и број странице.

8 У: Слободанка Владив Гловер, *нав. дело*, 64 (нап. 17).

Ставови које заступа у тексту „Идиоти и мартири“ (1980) показују директни утицај Лиотарових идеја. Писац сматра да је мит о књижевности као Једном, Целини, „великој нарацији“, нестала с Флобером да би уступила место фрагментарности: „Као да Флобер није схватио да је свет разбијен у парампарчад, да се модел, све дотле непокретан и статичан, покренуо, да је време фиксног штафелаја заувек прошло“. Флобер је покушао и да на основу фрагмената, „реконструише тај разбијени крчаг“, односно да комбинацијом докумената и домишљања, факције и фикције, поново досегне „изгубљени рај“, „велику нарацију“, „фиксну тачку у овом свету непостојаних структура“, постајући тако и „родоначелником оне књижевне струје коју Фуко назива ‘*фантастиком библиотеке*’“ (овој Фукоовој синтагми Киш ће се вратити и у *Часу анатомије*). Несрећа те декадентне књижевности, чији је духовни отац Флобер, а једна од упоришних тачака – Џојс, јесте управо у тој свести о „изгубљеном рају“, истиче Киш (*Homo poeticus*, 21).

Владив Гловер сматра да је постмодернистичка парадигма у југословенској литератури симбиоза београдског надреализма и *поезије ствари* Васка Попе, чије теме – једноставни предмети стварног света – деконструишу метафорични језик и откривају структуру процеса означавања. По Витгенштајну, конкретне ствари указују „на просторну природу језичког знака и на релациону структуру ствари у простору. [...] свака ‘ствар’ егзистира у простору могућих стања (релација). Овај простор може да се замисли као празан простор, али ниједна ствар не може да се замисли изван овог простора. [...] Релациона природа знака или ствари у простору указује на релациону природу језичког система, као система у коме се значење производи из *разлике* између знакова (ствари). Тако један знак значи нешто зато што не значи оно што значи други знак. Значење се на тај начин производи на основу чисте *разлике*.“ *Поезија ствари* одвела је југословенску послератну књижевност до тзв. „*that* књижевности“ (овом показном заменицом Витгенштајн је указивао на транспарентност језика), а обе су присутне у поетици Д. Киша: од прве користи предмете као означитеље, а од друге описивање *другог* као основе субјективне личности.[9]

9 У: Слободанка Владив Гловер, *нав. дело*, 36–37. Владив Гловер је понудила другачији приступ делу Д. Киша, посматрајући га искључиво у контесту постструктуралистичког дискурса, по принципу знака и означитеља (који је у модернизму повезан с приказом објекта, а у постмодернизму с приказом субјекта). Упркос томе што је указала на нове паралеле с естетиком постмодернизма и изнела бројне значајне ставове, у анализи *Пешчаника* она тенденциозно тумачи неке стваралачке поступке и семантику појединих одељака, не увиђајући од сопствене методологије да јој се роман отима. Слабости које су се овде откриле за нас су драгоцене, јер показују да је постмодернизам шири појам од постструктурализма, као и недовољност семиотичког, па и сваког критичког метода у сурету с делима као што је *Пешчаник*.

Киш објашњава да се у *Пешчанику* ослободио класичне фабуле, ликова и дијалога који су били у служби развијања сижеа како би трагао за формама које обезбеђују објективност. Такву „непристрасност" могуће је постићи ако се ствари сагледају са разних аспеката, под различитом светлошћу, као што то чини филмска камера. Писац говори о сродности поетике *Пешчаника* с филмом: „Виђење ствари и догађаја из разних перспектива и кроз разна осветљења, изискивали су и смењивање тачке гледишта, као и смењивање места камере" (*Homo poeticus*, 184–185). Тако је техника филмског кадрирања препознатљива у фрагментарним низовима, „резовима", монтажном поступку, понављању сцена, итд. У „Сликама с путовања" пратимо чак и „успорени снимак" неме камере, док је у почетној сцени акценат на *просторним* односима: „Све почиње, као при стварању света, библијским мраком, где се само назиру предмети и ствари; развијање сижејног тока јесте нека врста 'стварања света', романескног, дакако", истиче Киш (*Homo poeticus*,183).

Динамично око објектива не може, међутим, да разликује фигуру *пешчаника* од *путира* или *вазе,* оригинал од копије, Ја од Не-ја, одраз од сенке, *клепсидру* од *двоструког профила* (*Оца* и *Сина*?). Тек виртуелно око субјекта запажа да је „други" реплика, настала *понављањем,* да је њихова идентичност оптичка варка, а њихов однос успостављен на начелу *разлике*. Сцена из „Пролога" постаје кључна за разумевање структуре (засноване на *феноменологији приказа*) и семантике целог романа.

Позајмљујући израз из једне филмске критике Р. Барта, Владив Гловер наглашава да је сцена у „Прологу" прва у низу *фотографија* или статичних *„сличица са филмске траке"*, које чине структурну доминанту романа. То важи и за личну јунакову перспективу, дату у „Белешкама једног лудака".[10] Интересантно је да многе од тих *сличица* из „Слика с путовања" постоје на „старим фотографијама" које Е. С. посматра у поглављу 35 као „посматрач и посматрани истовремено". Оне, међутим, нису састављене (само) од фројдовских „трагова сећања" и постструктуралистичке асимилације („memory trace"), како тврди Владив Гловер, већ од стварних, материјалних докумената. Породичне фотографије које ислеђени Е. С. описује нису ништа друго до транссемиотички цитати: опис одговара фотографијама Кишове уже породице, објављеним у *Сабраним делима* 2006–2007. Овим поступком писац мајсторски остварује (*конструише*) и уједно пародијски превазилази (*деконструише*) авангардни захтев за стапањем уметности и живота.[11]

10 Слободанка Владив Гловер, *нав. дело*, 43–44.

11 Када говори о типично постмодерном прекорачењу граница: појединих уметности, жанрова, граница уметности (литерарних и визуелних, литерарних и музичких, између романа и збирке кратких прича, између романа и аутобиографије, романа и биографије), Хачион као најрадикалније издваја прекорачење граница између фикције и нефикције, тј. уметности и живота. Као пример радикалне новине узима

Киш у *Пешчанику* уздиже на уметнички ниво жанрове популарне културе, што је један од парадокса постмодернизма. Техника кадрирања позајмљена је из *филма*, док је у основи два од четири његова приповедна тока *истражни поступак*, *детективска прича* (као и у основи *Гробнице за Бориса Давидовича*). Градећи такав мост између елитне и популарне културе, тачније, користећи моћ масовне културе, писац наглашава улогу читаоца и открива бригу за рецепцију свога дела. То је карактеристика постмодернистичке „комуникативности“ у духу Умберта Ека.

Пешчаник је сјајан пример постмодернистичке децентрализације, насупрот Маклуановој идеји „глобалног села“, као и свести о гашењу Гутенбергове и успону Гејтсове галаксије. Фусноте, заграде, маргине, поенте, иницијали, који код Киша имају кључну улогу за разумевање текста, одраз су померања центра, оспоравања изнутра. Већ почетна сцена романа заснована је на новој *феноменологији приказа*. „*Рука* која се ближи пламену“ појављује се из „библијског мрака“, из празнине, из сећања. Она представља децентрирани постмодернистички „нулти субјект“ (пореклом од омиљене модернистичке теме, теме *Другог*), означен иницијалима, који постоји само као *одсутност*. Драган Бошковић истиче да „*Пешчаник* не жели да сугерише јасну визуелну слику, него да је поништи, да све конструисано деконструише, да нас, умножавајући их [приповедне поступке], појачавајући и потискујући их, усложњавајући из више углова и са више метафора, доведе до извора *не*-изрецивог, да досегне *не*-виђено *и не*-описиво. Киш, дакле, ствара један оквир од поступака, од мноштва окрета, у чију празнину може да се смести слика ‘неизрецивог’. У *Пешчанику* поступци су употребљени да би се убила свака метафоричност, миметичност, пластично дочаравање ствари, али и свако ‘дословно’ значење, како би се отворио пут ка неименованом, ‘паралелном’ или протеклом свету“.[12]

Транслитерарни цитат *пешчаника* (или *вазе*, *путира*, *двострукој профила*, итд.) у „Прологу“ има широко семантичко поље. Може симболизовати

Јержија Косинског, који је у часопису *Esquire* за 1986. годину у рубрици „Документарно“ објавио чланак/причу „Смрт у Кану“; играјући се конвенцијама, одбацио је аукторијалног приповедача, увео дијалог наративног гласа и читаоца, те транслитерарне цитате – фотографије себе и предмета о којима говори. (Линда Хачион, *Поетика постмодернизма*: *историја, теорија, фикција*, превели Владимир Гвозден и Љубица Станковић, Светови, Нови Сад, 1996, 28.) То, међутим, није новина; у тежњи за стапањем уметности и живота слично колажирање афирмисали су још (руски) авангардисти (Види: Дубравка Ораић Толић, *Теорија цитатности*, Графички завод Хрватске, Загреб, 1990). Киш је несумњиво познавао и примењивао те поступке бар две деценије пре Косинског: у *Башти, пепелу* уз литерарни опис машине за шивење ставља и саму машину, тј. фотографију, а потом сличну игру понавља у *Пешчанику*.

12 *Иследник, сведок, прича. Истражни поступци у* Пешчанику *и* Гробници за Бориса Давидовича *Данила Киша*, Плато, Београд, 2004, 126.

време, осипљивост и пропадљивост свега овоземаљског, *огледало* као људску свест и свеопшти дуализам у природи и Космосу, као и ешеровску и борхесовску „игру огледала“, иза које стоји *двојник* (*одраз*) као метафора демитологизације мита о Нарцису (Е. С. расправља о Ја и Не Ја, двојећи себе – писца, стваралаца од оног *другог*: „Шта ли тај други ради док се ја бријем?“). У модернистичком кључу бинарних опозиција, та фигура двоструког профила може симболизовати и живот и смрт, јер трагање за двојником није само трагање за бесмртношћу, већ смрт сама; или две неодвојиве природе човекове, светлу и тамну, добру и злу, два бића, опречне тежње, „два непомирљива брата близанца у сталном сукобу без предаха“.[13] Сâм Киш описује поглед на *пешчаник* са три различита аспекта – један у „Прологу“, из перспективе „неутралног“ посматрача (можда писца, јер и он је у роману радикално оспорен)[14], други из „Слика с путовања“, са аспекта лудог-луцидног Е. С.-а, а трећи у „Испитивању сведока“, где је *пешчаник*, очигледно „рад песника“, описан као заштитни знак фирме:

> 1) „[…], а да поређење са ослепелим огледалом није игра духа него игра светлости, јасно видљива у округлом огледалу које стоји усправно иза цилиндра и у којем се види други пламен, пламен-близанац, готово нестваран, али пламен; и ако га око све досад није примећивало, то је било само стога што се *дух* опирао тој варци, што дух није хтео да прихвати привид (као на оном цртежу где око види белу вазу, вазу или пешчаник, или путир, све док дух – воља? – не открије да је та ваза празнина, негатив, дакле привид, а да су позитивна и, дакле, стварна она два идентична профила, она два лика окренута лицем један према другом, тај симетрични *en face*, као у огледалу, као у непостојећем огледалу, чија би оса пролазила кроз осу сад већ непостојеће вазе-пешчаника, путира, сасуде, двоструком заправо огледалу, како би оба лика била стварна, а не само један, јер у противном онај други био би само одраз, одјек оног првог, и тада више не би били

13 Да бисмо поткрепили тезу о континуитету модернизма и постмодернизма, цитат смо узели из романа *Необични случај др Џекила и господина Хајда* Р. С. Стивенсона (иако се савршено уклапа у *Пешчаник*) – ако не најуспешније, оно уз *Слику Доријана Греја* Оскара Вајлда, несумњиво најпознатије књижевне обраде теме „другог“. Истој теми Борхес је посветио више дела: „Борхес и ја“ из *Творитеља* (прича која проблематизује однос два непомирљива међузависна ентитета, писца и читаоца/критичара), збирка *Други, исти* и у њој песма „Други“, *Пешчана књига* и у њој прича „Други“, и др.

14 Када је Фуко 1972. године „запазио“ да су, заједно са појмовима субјективне свести, доведени у питање и период, тема, оригиналност, традиционална представа о перспективи, свезнајућем приповедачу и када су „Фуко и остали сугерисали, са оспоравањем јединственог субјекта повезана је општија упитаност над *сваким* тотализујућим и хомогенизујућим системом“ (Линда Хачион, *нав. дело*, 30), *Пешчаник* је већ увелико „сакупљао ловорике“.

симетрични, не би били чак ни стварни; како би, дакле, оба лика била равноправна, оба платоновски праузори а не само један, јер у противном онај други би био нужно само *imitatio*, одраз одраза, сенка; па стога та два лика, после дужег посматрања једнако се приближавају један другом, као у жељи да се споје, да потврде своју идентичност)“ (*Пешчаник*, 11).

2) „Огледало ствара два пламена близанца, два гребенаста пламена који стоје један наспрам другог, равноправно, без обзира на то што један од њих, онај у огледалу, онај што се зрцали, живи захваљујући само варци и привиду, милости првог пламена“ (*Пешчаник*, 17).

3) „На тамној површини бакелита исцртана је бела ваза, ваза или пешчаник, или путир, све док не откријете да је та ваза празнина, дакле привид, а да су позитивна и, дакле, стварна она два профила окренута лицем један према другом, као у огледалу, и који се исцртавају по ивицама вазе-пешчаника. Тај исти знак, који је по свој прилици требало да представља *срећну симбиозу и равноправност партнера* Шлонски–Штраус, стајао је и на заглављу њихових писама у виду меморандума“ (*Пешчаник*, 189; Курзив М. Б.).

Цитирана фигура може симболизовати профиле *Оца* и *Сина*, коаутора романа, „два пламена-близанца“. У кључу постмодернистичке симболике, одсутни отац оживљава кроз језик (писање) и претвара се у „нову присутност“ прустовски, путем нарације, у релацији с *Другим* – што је однос заснован на *разлици*.[15] У „Писму или Садржају“ Киш се такође поиграва питањем ауторства, имплицирајући тему *Другог*. Та игра-скривалица означитеља и означеног чини да у контексту поменутих Портогезијевих речи да је однос постмодернизма и модернизма нужни „дијалог са оцем“,[16] цео роман можемо схватити као дијалог *Сина* (који *може* симболизовати и Киша и постмодернизам) са *Оцем* (који *може* симболизовати и оца и модернизам). Како је Делић приметио, Кишова опсесија ликом *Оца* могла би значити и трагање за сопственим идентитетом – приватним и књижевним, јер одсутни отац синоним је за (пост)модернистичко одсуство ауторитета, које се надомешћује борхесовским – документарним и метатекстуалним доказима легитимности.[17]

Киш у *Пешчанику* наставља да следи ставове руских формалиста о *подмуклом деловању биографије*, које је усвојио и Борхес истичући да смо ми сами „наше памћење“, односно да смо заточници сопствене историје/биографије.

15 О том односу писали смо у поменутом теоријском огледу (стр. 98).

16 *Исто*.

17 Јован Делић, „Књижевност као тема умјетничке прозе“, у зборнику: *Hommage Данилу Кишу*, уредник Радомир Ивановић, Културно просвјетна заједница Подгорице – Средња школа „Данило Киш“ – Будва, Подгорица – Будва, 1994, 25–46.

Да би биографија „ушла“ у литературу, мора претходно да се ослободи мемоарске патетике, да постане објективна попут истражног поступка, а тек потом да домаши „милост уобличења“, уметничку форму:

> „Књиге и нису ништа друго до пишчева лична и породична архива. И ако су формалисти пришли делу занемарујући у њему удео биографског, они су тиме хтели да кажу да је биографско иманентно делу, па стога занемарљиво. Изучавајући дело ми заправо истовремено изучавамо и један од пишчевих докумената; *биографија писца налик је на палимпсест*. Све зависи од тога који нас слој рукописа интересује. На томе су засноване све критичарске школе, на том опредељењу за један од слојева палимпсеста. Формалисти су, пак, били први који нису хтели да дрљају и бришу последњи слој рукописа. Знали су оно што и Сартр зна: за то подмукло дејство биографије. (Што се мене лично тиче, ја у својим прозама срамно лежим на психијатријском отоману и покушавам да кроз речи доспем до својих траума, до изворишта своје сопствене анксиозности, загледан у себе. Кад све то што кажем не би било речено ‘на известан начин’, то би била само тзв. исповест. Овако, то је проза. Проза живота. Проза света.)“ (*Homo poeticus*, 224; Курзив М. Б.).

Кишово целокупно књижевно дело представља изванредан пример посмодернистичке само-референцијалности и борхесовске поетике: *књижевности која се рађа из књижевности*, опседнутости темом писања и тежње ка енциклопедијској свеобухватности.[18] Тема *Пешчаника* је очево писмо, односно *писање*, у оквиру кога је Е. С. аутор и *Реда вожње* и *Кондуктера* (Малог и Великог Завештања, или „Прафауста“ и „Фауста“), као и „Слика с путовања“ и „Бележака једног лудака“, које су у ствари есејистички ток романа:

> „Писмо (узгред буди речено – аутентично), јесте ‘тема’, фабула, ако хоћете мотив, музички, и романескна грађа истовремено, а мото, на начин глосе, стављен је на крај, извучен из магме целокупне прозне грађе романа. Ми смо у Пешчанику заправо присуствовали једном стваралачком чину, испитивали смо свест и свет и биће једног човека зароњеног у таму ноћи, нагнутог над листом хартије за писма. Пешчаник је, дакле, антрополошки роман у том смислу што он покушава на основу тог једног јединог писма, тог штурог документа,

18 Зоран Милутиновић истиче да су ирониja, пародија, палимпсест и пастиш, парафраза, цитат и апокриф, као и теоријска и практична деструкција конвенција главне одлике постмодернизма у књижевности, због којих се и назива „књижевношћу из књижевности“. Не можемо се сложити да постмодернизам полаже апсолутно право на овакво одређење. Види: Зоран Милутиновић, *Негативна и позитивна поетика*, Матица српска, Нови Сад, 1992, 71–75.

да реконструише читав један свет, ‘јучерашњи свет’, на начин на који научници реконструишу флору и фауну далеких геолошких раздобља а на основу једне једине кости. У овом случају, та кост – то је то писмо“ (Homo poeticus, 2006,186).

Киш истиче да је *Пешчаник* „антрополошки роман“, јер илуструје трагање за човеком несталим у новом „панонском потопу“. Стога се противи критици када због „говора предмета“ његов роман упоређује с француским „новим романом“ и истиче да је *Пешчаник* полемички изазов француском „новом роману“ који „рашчовечује“ литературу протерујући из ње човека.

Е. С. је писац по рођењу, који (као и Киш) пише само о темама које га опседају: „Ако пишете о крвавом срцу или ако вам срце просто менструира, мастило мора постати црвено, а ту више није реч о углу из којег пада светлост петролејке на ваш рукопис“ (*Пешчаник*, 60). Делић је скренуо пажњу да Е. С. прави белешке на свим могућим местима, чак и у полусну,[19] јер *зна* да је писање *отимање од ништавила* и да је свака прилика можда једина прилика:

„Али тај га концепт мами, упркос снажној жељи да га принесе пламену и да легне да спава. Ипак му се не дâ да све то баци у ватру, сад када је већ начинио први корак и отео од празнине тих првих неколико страница. Без обзира на тренутну клонулост и сумњу, у њему се јави, на граници сазнања, слутња да можда тај мали исечак породичне историје, та кратка хроника, носи у себи снагу оних летописа који када изиђу на светлост дана, после дугог низа година, или чак миленија, постају сведочанство времена (и ту је неважно о ком је човеку била реч), попут фрагмената рукописа нађених у Мртвом мору или у развалинама храмова или у зидовима тамница“ (*Пешчаник*, 16).

Е. С. је и писац изузетног образовања, изражене стваралачке самосвести и полемичких способности, као и Киш. Њихове поетике се и имплицитно поклапају, јер Е. С. је аутор ненаписаног романа *Парада у харему*, у ствари „Прапешчаника“, чији приказ наводи на захтев истражитеља, тако да читалац чита и роман и његов приказ из „пера“ главног јунака. Он је „борхесовац“ који тежи енциклопедијској сажетости, обухватности и прецизности, интертекстуалности и интердисциплинарности, театралности. Одликује га брига за *форму* и спинозијанско уверење у повезаност догађаја која им даје неки „фаталистички карактер“ – сваки живот је испуњавање „једног великог пророштва“. *Отац* и *Син* „болују“ од истих опсесивних тема; деле интересовање за „књигу-убицу“, тј. фалсификат назван *Протоколи сионских мудраца*

19 Јован Делић, „Књижевност као тема умјетничке прозе“, 25–46.

(што ће постати тема Кишове приповетке „Књига краљева и будала“); Слични су им ставови о самоубиству, о сну и пијанству, о животу и уметности. Код Е. С.-а психијатар дијагностикује „моћ опсервације и иронични патос“, што је варијанта Кишовог „ироничног лиризма“.[20] Занимљива „случајност“ је сродност зодијачког знака *рака*, у коме је рођен Е. С, са *рибом,* зодијачким знаком *Сина* (и писца). У одељку у коме говори о зодијачким карактеристикама, демонстрирана је игра значења и означитеља: „Зачети у истом елементу, рак и риба имају многе заједничке црте, узајамно се допуњују *и кашкад имају исти рукопис*. Интуитивно се разумеју и теже заједничком идеалу лепоте. Њихова је заједница страсна, дубока, и трајна. Зачараност и луцидност“ (*Пешчаник,* 116; Курзив М. Б.).

Читав ток романа „Белешке једног лудака“ јесу есеји и забелешке Е. С.-а. Значи, поред различитих видова тематизовања књижевности (цитата, парафраза, самоцитата, алузија на поједина књижевна дела или јунаке, њихове пародије), *Пешчаник* тематизује естетичке и књижевнотеоријске проблеме: књижевне конвенције (у сну цени „непоштовање хронологије и класичног јединства радње, места и времена“), приступе, методе и технике, рецепцију и процес читања. Доминирају пародије: наукâ, приступа, метода, религија, јеврејског тврдичлука, бројних људских заблуда. „Белешке једног лудака“ II јесу све саме пародије.[21] На пример, психоанализе, која у уметничком стварању види „неживљене“ брутално сексуалне нагоне (сцена сна „мозга доктора Фројда“; „тумачење“ сопствених кошмарних снова јунака – „сањача“, „посматраног посматрача“). Е. С. прави рекламе за „Чаробне наочари фирме Е. С!“ кроз које се на свет гледа очима животиње, што је један од видова (пародије) формалистичког „очуђења“ и отварање проблема перспективе; „Када би променио оптику својих наочара, могао би постати пас“, запажа Е. С. (*Пешчаник*, 45).[22] Јунаково откриће „како подићи своју несрећу у висину. Бити посматрач и посматрани истовремено“ све до лета „у небо чисте апстракције“ кроз ремитологизацију мита о Икару, у ствари је откриће четврте димензије, другачијег аспекта. Током процеса самопосматрања јунак доживљава удвајање сопствене свести, долази до *расцепа субјекта* или означитеља.

---

20 *Исто.*
О филозофији Баруха де Спинозе види: Бертранд Расел, *Историја западне филозофије: и њена повезаност са политичким и друштвеним условима од најранијег доба до данас,* Народна књига – Алфа, Београд, 1998, 516–526.

21 Л. Хачион закључује: „У извесном смислу пародија је савршен постмодерни облик, пошто она на парадоксалан начин и укључује у себе и изазива оно што пародира. Уз то, она присиљава на преиспитивање идеје порекла оригиналности, што је повезано са осталим постмодерним испитивањима претпоставки либералног хуманизма“. *Нав. дело*, 29.

22 Јован Делић, „Књижевност као тема умјетничке прозе“, 36–37.

Тако успева да „изађе из себе“ и да догађај сагледа очима *другог*, да посматра лице и наличје, дело и структуру/поступак, да буде јунак и писац, и да истовремено метафорично указује на огољене припопеведне поступке и на паралелно постојање више приповедних токова (перспектива).

Различитим приповедним токовима *Пешчаник* се поиграва нашом перцепцијом, откривајући, попут Ешерових слика, њену немоћ да симултано опажа више планова. Делић је први указао на аутопоетички значај Кишовог кратког есеја „Ешеров уврнути ваљак“,[23] а Бошковић је проучио како је та сликарска поетика транспонована у поетику *Пешчаника*: приповедни поступак се уврће за пола кружнице, као *Мебијусова трака*, показујући тако своје лице и наличје и демонстрирајући *поетичку моћ* (Е. С.-а и писца).[24]

Пешчаник илуструје постмодернистичку игру на маргинама жанра: преплитање и стапање дискурса теорије (филозофије, естетике, науке о књижевности) и књижевне праксе.[25] Најзанимљивије је да је Е. С. (пост)модеран писац-критичар-есејиста, који не само да познаје и примењује најсавременије књижевне и естетичке теорије (сцена са *адресантима* и *адресатима*), него под своју аналитичку лупу ставља и сопствени дискурс. Сталним

---

23 Есеј „*Le tonneau tordu* d' Escher“ Киш је објавио на француском језику. У постхумно објављеној књизи *Живот, литература* појављује се у преводу М. Константиновића. Приређивач М. Миочиновић у поговору напомиње да је радни наслов овог есеја гласио: „*Метафизичар Тлона: М. К. Ешер*“, а испод наслова био је мото који је директно указивао на борхесовску парадигму у делу холандског уметника: „*Тлон је можда лавиринт.* (Х. Л. Борхес)“.

24 „Знаменито ‘Писмо’ из *Пешчаника* поседује функционалну одредницу ‘Садржај’, и оно, дакле, представља семантички план романа. Семантички план, занимљиво је, измешта се изван ‘сижеа’, у посебно поглавље (посебан поступак), не стоји иза/испод формалног плана (вертикално) него паралелно са њим (хоризонтално), и тако ствара пукотине на свим другим плановима. Наличје форме, оно иза/испод, које је било доступно само посредством оног испред/изнад, сада постаје раскривено и непосредно доступно; материјализацијом ‘Садржаја’, парадоксално, ми видимо и спољашњу и унутрашњу страну романа. Овим ешеровским окретом, семантички план романа добија сопствену жанровску форму (форму писма), као што формални план романа добија засебну семантику, независну од ‘Писма’. Роман постаје форма ‘Писма’ или ‘Садржаја’, метафора већ одређене, обликоване и представљене форме. Роман као знак, поцепан је на независне означитеље, поступке (означено – ‘Писмо’ – прераста у посебан поступак), са потпуно сепаратним семантикама (означенима): семантику поступака, такође, можемо додатно разумети посредством ‘Писма’ и обрнуто, семантику ‘Писма’ посредством семантике осталих поступака. Ако је *Пешчаник* роман без (или са минимумом) означеног, без (или са минимумом) референта, *Пешчаник* је дакле *означитељ по себи*.“ *Нав. дело*, 122 и 115.

25 Теодор Зилковски истиче да у постмодернизму „‘поетика неизбежно уступа пред општом естетиком’“. У: Линда Хачион, *нав. дело*, 26–27.

критичким преиспитивањем аутопоетичких принципа, *Пешчаник* постаје остварење Бартовог сна о литератури као *метајезику*.

Киш у *Пешчанику* оспорава још једну од „великих нарација" човечанства, схватање историје као „историје спасења", произашло из теорије о линеарном и прогресивном историјском развоју. Овом схватању супротставља Фукоову теорију о „крају историје", односно о *историчности* као „генеалогији" или „археологији": култура је ризница „докумената", у којој се сваки текст критички осветљава другим текстом, „деконструише". Овај поступак Фуко је назвао „археологија". *Пешчаник* илуструје схватање да историја може постојати *само као текст*, тј. да јој можемо приступити само посредством текста (на чему је инсистирао Барт). У најслободнијем смислу, *Пешчаник* је постмодернистичким „методом" читано очево „Писмо".[26]

Крај метафизичког схватања историје као „учитељице живота" је и за Киша и за Е. С.-а, као и за главног јунака Е. С.-овог романа, симболично означен као крај веровања у Бога. Све велике трансценденталне идеје нестају пред *фантастичном реалношћу* холокауста, пред *историјом опште беспомоћности*. У поглављу 34. Е. С, скептик, полемише с Гаванским, који оправдава утопистичке идеје марксизма „позивањем на Прогрес, на Еволуцију, на Демократију, на Хуманизам". Е. С. сумња у све универзалне покрете и велике пројекте – биле то уметничке или политичке револуције, у снагу индивидуалног стваралачког субјекта да утиче на промену друштвеног система, свестан „да ће људи из његове генерације (они који буду преживели) деловати у новом свету као фосили неке далеке, предилувијалне историје" (*Пешчаник*, 89). „Тај 'нови свет' је *постмодерни свет*", истиче Владив Гловер.[27] *Пешчаник* пародира утопистички карактер великих хуманистичких идеја модернизма (нарочито оне авангардне, да се револуција и уметничка акција могу објединити у циљу стварања бољег друштва, као и марксистичких идеја о прогресивном напретку друштва), а да и сам, парадоксално, не напушта веру у хуманистички смисао литературе и уметности уопште.

Лакановски „расцеп субјекта" и *криза темпоралности*, као директне последице слабљења историцизма, припадају доминантним постмодернистичким одликама *Пешчаника.* Роман оспорава хронолошко време и три „реалне" временске димензије: категорија времена (доминантна у модерном) је избрисана, пародирана у корист категорије простора.

26 Како смо већ нагласили у теоријском огледу, Владив Гловер сматра постмодернизам *новим начином читања и стварања текстова*, егзегетским поступком" који се може применити и на најстарије цивилизацијске текстове; методом у најширем смислу или „новим моделом дискурса".

27 *Нав. дело*, 58.

Синхронија је такође доминантна, о чему сведоче четири паралелна тока приче. Бројне временске референце које је писац дао, нарочито у самом том „Писму“, нису нам од помоћи за утврђивање хронологије, а сваки покушај да се у њима снађемо само умножава дилеме.[28] Временски парадокси у ствари представљају још једну пишчеву „добро намештену замку“ (што је наслов једног његовог интервјуа) у циљу стварања илузије самоприповедања и симултаног бескрајног понављања сваког од четири тока приче, попут мултипликатора, зупчаника који повећавају број обртаја до самих граница издржљивости система у коме се налазе. Циклично схватање времена, које Киш такође пародира, јесте и време сна, мита и поезије, али и време тоталитарних режима.[29]

Сâм Киш истиче: „То писмо на крају романа, по мени, заиста и јесте садржај романа, не можда и садржина“ (*Homo poeticus*, 185), док последње поглавље носи наслов „Писмо или Садржај“. Владив Гловер сматра да „Писмо није само по себи одредиво у спољашњем, објективном времену или спољашњем, објективном простору. Писмо дели судбину *трагова*“, пореклом из Несвесног. То је, по Дериди оно „друго“ знака, увек одсутно, „апсолутни почетак смисла“, а не супротност свесном. Значи, и роман потиче из *траја* (сећања): он „нема почетак изван себе, управо као што *писање/писмо* или *значење*, што је исто, нема *почетак* изван себе, односно изван језика.“[30]

---

28 Бошковић се „позабавио“ овим референцама, показавши да је свака од њих странпутица. *Нав. дело*, 112.

29 „Једна од првих ствари која је у модерном роману разбијена, заједно са психолошким клишеима јесте управо та творевина *низа* заснована на календарском, праволинијском и једнодимензионалном временском смењивању догађаја: сећање, међутим, није хронолошко (него асоцијативно), па је и временска релативност почела да се схвата, с правом, пре као верна слика реалности, дакле као елемент психолошког реализма, него као пуко формално истраживање, како се често мисли. *У дезинтегрисаном свету интеграција је немогућна и на нивоу стваралачког поступка, а писац покушава само да слику тог дезинтегрисаног света исподи у свом делу средствима која неће деловати лажно*“ (*Homo poeticus*, 98–99; Курзив М. Б.).

30 По Дериди, „писање“ или „писмо“ (writing) је инскрипција (запис) процеса несвесног, који региструје трагове сећања. Европска филозофска традиција све до Ничеа заснива се на трансценденталном значењу (значење производи трансцендентално означено, које је одвојено од означитеља), где говор (parole) претходи писму. Дерида деконструише ту традицију тврдећи да „‘писмо’ (writing) претходи говору, јер је говор већ заснован на ‘писму’ несвесног и само је ‘превод’ те инскрипције трага памћења.“ Своју концепцију о *писању* или *писму* Дерида је развио на основу Фројдових концепата, а из Фројдовог текста „Тумачење снова“ преузео је дефиницију несвесног као „друге позорнице“ или „сцене писма/инскрипције“. У: Слободанка Владив Гловер, *нав. дело*, 67–68 (нап. 40 и 41). Види и: Марио Перниола, *Естетика двадесетог века*, превели Дренка Добросављевић и Марија Матић Радовановић, Светови, Нови Сад, 2005, 245–250.

Занимљиво је да у поглављима под насловима „Истражни поступак“ и „Испитивање сведока“, где доминира *свест*, Е. С. показује *лудило*, док „Слике с путовања“, а нарочито „Белешке једног лудака“ парадоксално откривају његову *луцидност*. Повратак у свесност сликовито је представљен као вирење кроз *пукотину* или прекид, што је наслов поглавља у Деридином делу *О граматологији* (*деструктурирање* или *деконструкција* за Дериду је исто што и свесност):[31]

> „Пешчаник је, чини ми се, савршен као *techné*,[32] у њему нема пукотине; *Пешчаник* је цео једна пукотина, а та пукотина јесу ‘тесна врата’ кроз која се улази у ту књигу, та пукотина је њена ‘савршеност’, њена затвореност, њена неактуелност, њена хибридност. И сама реч *пешчаник* у свим својим значењима јесте заправо метафора за пукотину, пешчаник као стена од песка јесте производ геолошких потреса и напуклина, пешчаник као клепсидра јесте пукотина кроз коју протиче песак-време; *Пешчаник* је слика једног напуклог времена, напуклих бића и њиховог напуклог творца. *Пешчаник је савршена пукотина!*“ (*Homo poeticus*, 216).

Пешчаник је дело које радикализује романескни поступак потпуно га оголивши, тј. одвојивши га од семантике („форму“ од „садржине“), дело у коме је фабула измештена у посебно поглавље тако да фабула и сиже стоје једно поред другог; истраживање на плану форме, како писац истиче, *„полифоничности“* форме, јер се у њему смењују чак четири различита „рукописа“ (регистра, теме). *Пешчаник* руши све приповедне конвенције, па и ону о језику, због чега Бошковић примећује да би „Жак Дерида био потенцијално идеални читалац *Пешчаника*“: *Пешчаник* је „бескрајна игра приповедања као наличје деридијанске бескрајне игре значења, литерарна метафора празнине

31 Слободанка Владив Гловер, *нав. дело*, 50. Ослањајући се на Лаканове ставове, она подвлачи да и у његовом моделу Несвесног постоји идеја *пукотине*: „‘несвесно није скуп амбивалентних поступака, будуће знање за које се већ зна да је незнано, већ празнина, одсечено, прекинуто, исписано у извесну одсутност’“ 68–69 (нап. 45).

32 Модернизму и постмодернизму заједничко је схватање уметности као артефакта, а уметника као „мајстора“ који поседује технику – *techne* (слоган Шкловског да је „уметност као техника“). Владив Гловер упозорава да *techne* не треба схватити као „уметност“ или „вештину“, већ у контексту Хајдегеровог поимања – као *„моћ“*, *„знање“*, што омогућава нову поетику уметности као суштине бића: „*Techne* не значи ни уметност ни вештину, а још мање технику у савременом смислу. Ми преводимо *techne* са ‘знање’… Знање овде значи не само резултат пуке опсервације претходно непознатих чињеница… Знање у аутентичном значењу речи *techne* је првобитна и трајна потрага за оним што превазилази дато у сваком моменту.“ У: Слободанка Владив Гловер, *нав. дело*, 24 (нап. 5).

насупрот филозофске метафоре празнине, алогична конструкција насупрот логичкој деконструкцији“.[33] То је дело које тежи енциклопедијској сажетости и садржајности (ослањајући се на форму библијских парабола – набрајање, редуковани сиже и схематичност), у коме нема граница међу појединим дисциплинама:

> „*Пешчаник* је то и још много тога. Али ја бих највише волео да *Пешчаник* буде то што сам ја хтео да буде, и што ми се у ретким тренуцима озарења чини да јесте: књига налик на *Кабалу*, са истим оним детерминантама које је овој последњој приписао *Борхес*: ‘Књига у којој нема места случају, механизам с бесконачним бројем планова, с непогрешивим варијацијама, с вишеслојним посветљењем, чије нам откривање предстоји, књига, дакле, која се дâ испитивати до апсурда, до нумеричког бескраја...’“ (*Homo poeticus*, 242).

Попут Бодлера, Малармеа, Борхеса, Киш је тежио да овом свом делу дâ значење Свезнадара, „Књиге знања“ неисцрпног метафоричког значења, чији контекст задире у мит и у религију, у историју и у фантастику – чији је контекст шири од саме цивилизације: *„Све на свету постоји да би се написала једна књига, а свака написана књига постоји да би се испунила једна судбина“*. Тај толико често цитиран Малармеов став дубоко је укорењен у Кишову поетику. Писац сâм наглашава да се његови романи *Породичног цирк уса* „узајамно поништавају“ (односно „поправљају“): *„Рани јади* су садржани у роману *Башта, пепео,* дакле анулирани овим другим, а обе те књиге, пак, садржане су у трећој, у *Пешчанику*, дакле, такође анулиране!“ (*Homo poeticus*, 244). Тако он све време пише Једну књигу.

Е. С. посматра смрт као нешто бивше на више места у роману, и то у варијантама. (Давање варијанти је Кишов омиљен поетички поступак, којим, уз стално позивање на различите „поуздане“ или „сумњиве“ сведоке, на документе и квазидокументе, читаоца жели да наведе да сумња у све истине, осим у објективност и истинитост своје приче.) Док је током Новосадске рације чекао ред на залеђеном Дунаву, Е. С. покушава да превари смрт посматрајући је као нешто бивше, односно посматрајући себе са аспекта неког другог. За луцидног-лудог Е. С.-а смрт не може победити ничим, па ни уметничким стварањем: смрт је коначно ништавило.

Из оптимистичне перспективе лудог-луцидног Е. С.-а смрт је „спокојни *post festum* кад тело више не робује“. Нашавши се „у дубоким митским пределима смрти, у стравичној долини оностраног“, он покушава да отме „сурогат неке речи“. Смрти духа и коначности може се пружити отпор писањем, креацијом. Писање је схваћено као *акција* којом се

33 Драган Бошковић, *нав. дело*, 164.

Харонова барка може претворити у *Нојеву барку*, у којој има места само за најбоље *семе*, корабља спаса за *Оца* и *Сина*:

> „Желео сам, дакле, и још увек желим, да одем из живота са специменима људи, флоре, фауне, да све то сместим у своје срце као у корабљу, да их затворим под своје капке када се они последњи пут спусте. Желео сам да прокријумчарим у ништавило ту чисту апстракцију која ће бити у стању да се у тајности пренесе кроз врата једне друге апстракције, ништавне у својој неизмерности: кроз врата ништавила" (*Пешчаник,* 265).

Дакле, „Писмо" је *архи-трагова* очевог света, *семе* за *Пешчаник*. Упркос трагици вечитог незадовољства остваренim, Е. С. зна да „све што надживи смрт јесте једна мала ништавна победа над вечношћу ништавила". Речником модернизма, он пише „читаоцу у потомству", „тајанственом адресату", или речником постмодернизма – „археологу", за кога своје цитате дубоко шифрира, а структуру усложњава до граница херметичности; попут Мандељштама, који је и поставио прагматичку тезу о „поетски писменом читаоцу", тзв. „поруку у боци".[34]

Други приповедни завршетак је талмудски цитат: „Боље је ако се налазимо међу прогоњенима, него међу прогонитељима". Семантички, овај параболични закључак романа јесте сажетак Кишове етике и *хуманистички ангажман дела* – што је терен „неоствареног пројекта" модернизма. С друге стране, он има композициону улогу да ствара илузију понављања и осипања саме приче, попут песка у *пешчанику*. Тако *Пешчаник* постаје „савршена пукотина" која гута и све методолошке обрасце.

Литература

Барт 1971: Р. Барт, *Књижевност, митологија, семиологија*, превео Иван Чоловић, Нолит, Београд.

Белси 2010: К. Белси, *Постструктурализам: сасвим кратак увод*, превео Зоран Милутиновић, Службени гласник, Београд.

Бошковић 2004: Д. Бошковић, *Иследник, сведок, прича. Истражни поступци у* Пешчанику *и* Гробници за Бориса Давидовича *Данила Киша*, Плато, Београд.

Владив Гловер 2003: С. Владив Гловер, *Постмодернизам од Киша до данас*, Просвета, Београд, 7–93.

34 У поменутом поглављу 35 помиње се рукопис у запечаћеној боци, скривеној у темељима куће, који је преживео имагинарну „експлозију". То може бити алузија на Мандељштамову „поруку у боци", јер је Киш овог песника ценио, преводио и познавао је његову поетику.

Делић 1994: Ј. Делић, „Књижевност као тема умјетничке прозе”, *Hommage Данилу Кишу*, зборник радова, уредник Радомир Ивановић, Културно просвјетна заједница Подгорице – Средња школа „Данило Киш“ – Будва, Подгорица – Будва, 25–46.

Делић 1995: Ј. Делић, *Књижевни погледи Данила Киша. Ка поетици Кишове* прозе, Просвета, Београд.

Делић 1997: Ј. Делић, *Кроз прозу Данила Киша. Ка поетици Кишове прозе II*, БИГЗ, Београд.

Делић 1997: Ј. Делић, „Фрагменти о Х. Л. Борхесу у српској књижевности“, *Хорхе Луис Борхес*, зборник радова, приредили Радивоје Константиновић, Филип Матић и Марко Недић, Завод за уџбенике и наставна средства – СКЗ – Југословенско удружење латиноамериканиста, Београд, 112–130.

Жунић 1995: Д. Жунић, „Модерна и постмодерна“, у: *Социологија уметности*, Универзитет у Нишу – Филозофски факултет, Ниш, 357–373.

Јеремић 1976: Љ. Јеремић, „Роман као методологија романа“, *Проза новог стила*, Просвета, Београд, 138–195.

Лиотар 1988. Ж. Лиотар, *Постмодерно стање*, Братство-јединство, Нови Сад.

Луси 1999: Н. Луси, *Постмодернистичка теорија књижевности*, превела Љиљана Петровић, Светови, Нови Сад.

Миливојевић 2005: И. Миливојевић, „Отац и син, Едуард Сам“, *Споменица Данила Киша*: *поводом седамдесетогодишњице рођења*, зборник радова, уредник Предраг Палавестра, САНУ, Београд, 155–164.

Милидраговић 1973: Б. Милидраговић, „‘Пешчаник: роман Данила Киша’“: Књига 72, „Недељне новости“, (31. XII 1972 – 1-2. I 1973), 9.

Милутиновић 1992: З. Милутиновић, *Негативна и позитивна поетика*, Матица српска, Нови Сад.

Митровић 2005: М. Митровић, „‘Родно’ право и по-етика“, *Споменица Данила Киша*: *поводом седамдесетогодишњице рођења*, зборник радова, уредник Предраг Палавестра, САНУ, Београд, 117–130.

Ораић Толић 1990: Д. Ораић Толић, *Теорија цитатности*, Графички завод Хрватске, Загреб.

Пантић 2000: М. Пантић, *Киш*, „Филип Вишњић“, Београд.

Перниола 2005: М. Перниола, *Естетика двадесетог века*, превели Дренка Добросављевић и Марија Матић Радовановић, Светови, Нови Сад.

Пецер 2005: Т. Пецер, „Бескрајна уврнута трака. Суплементарно писање Данила Киша“, *Споменица Данила Киша*: *поводом седамдесетогодишњице рођења*, зборник радова, уредник Предраг Палавестра, САНУ, Београд, 91–115.

Пијановић 1992: П. Пијановић, *Проза Данила Киша*, Јединство – Дечје новине – Октоих, Приштина – Горњи Милановац – Подгорица, 1992.

Расел 1998: Б. Расел, *Историја западне филозофије: и њена повезаност са политичким и друштвеним условима од најранијег доба до данас*, Народна књига – Алфа, Београд, 516–526.

Росић 2005: Т. Росић, „Писати оца“, *Споменица Данила Киша*: *поводом седамдесетогодишњице рођења*, зборник радова, уредник Предраг Палавестра, САНУ, Београд, 131–154.

Стојановић 2005: Б. Стојановић, „Библиографија Данила Киша“, *Споменица Данила Киша*: *поводом седамдесетогодишњице рођења*, зборник радова, уредник Предраг Палавестра, САНУ, Београд, 453–791.

Хачион 1996: Л. Хачион, *Поетика постмодернизма*: *историја, теорија, фикција*, превели Владимир Гвозден и Љубица Станковић, Светови, Нови Сад.

Цацић 1976: П. Цацић, „Шум времена“, *Из дана у дан II*, Рад – Просвета, Београд, 219–224.

Mirjana BEČEJSKI

THE MESSAGE IN THE BOTTLE AND "PERFECT CRACK"[35]

(*Freestone* of Danilo Kiš in the Context of Contemporary Aesthetic and Poetic Studies)

Summary

In the spirit of post-modernism, *the Freestone* is one of the pioneer novel which practically, by its form, and its essayistic course and meta-narrative commentaries contests a numerous totalistic "great narrations" of our culture: calls into question the images on subjective consciousness, author's originality and authenticity (Borhese's attitude that all had already been told); on the steady aesthetic values, on the separation of aesthetic, economic and political; traditional image on the time and methods etc. (in the same year when *the Freestone* was published Fucho expands these theses theoretically). This novel highlights the paradoxes of its own: by contesting the authority it promotes the idea on author's geniality at the same time (through madness-lucidity of the hero E. C.), denies the existence of one unique truth by numerous points of view and Asher's conception while, at the same time, assures the truthfulness of the own story. The Freestone practically illustrates a controversial nature of post-modernism since it determines what it wishes to contest and exists within the system it contests: „Bart's anti-authorising authority", "Liotard's great narrativisation of our doubt in great narrations" (awareness that each knowledge is necessarily linked with some meta-narration or "the truth"), "master's denial of mastery", how the paradoxes of post-modernistic theory was greatly named by Linda Hatchion in the book *Poetic of Post-modernism*.

In *the Freestone* some paradoxes of post-modernism are present; for example, elitist need for the order and radicalization of form, need for writing despite the consciousness on the insignificance of writing etc. Founded on self-reflection's, parody and irony, contest of realistic conventions, fragmentation, interest for history, *doubt* – which are common features of modernism and post-modernism – this novel shows there is no a break between them, but the

35 This essay was designed as a practical check (in the example of *the Freestone*) of theoretic attitudes exposed in the paper "'Dialog with the father' or 'paradoxal-ism'" published in the previous issue of "Baština".

relationship based on the principles of dependency, difference, problematizing. As per its techniques and narrative resources it is completely in the spirit of post-modernism, while its basic idea represents a defence of humanism whose existence is contested.

Key words: *Freestone, Father, Son*, difference, deconstruction, ethics, death, meta-language, *crack*.

Рад је предат 1. априла 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-32 Мијушковић Л.

*Јасмина АХМЕТАГИЋ**

МИТ О РОМАНТИЧНОЈ ЉУБАВИ У ПРОЗИ ЛЕПОСАВЕ МИЈУШКОВИЋ**

Апстракт: У тексту се узима у озбир исповедна поетика приповедака Лепосаве Мијушковић, ауторке кратког животног века и скромног опуса. Поетичко и тематско језгро њене четири приповетке, које су објављене на почетку 20. века у *Српском књижевном гласнику*, чини мит о романтичној љубави. Преиспитивање начина на који је мит о романтичној љубави коришћен у прози Лепосаве Мијушковић, уједначени емотивни регистар ових прича, као и изразита психолошка сродност њихових протагониста, основа је за закључивање о романескној повезаности њеног опуса, а пажња је посвећена пре свега психолошком функционисању јунака. Указује се међузависност њихових љубавних избора и несвесних психолошких процеса (порицање, идеализација, трансфер), што за последицу има остваривање незреле љубави. Јунаци пак кроз накнадно промишљање својих личних прича, остварују трансгресију личног искуства: све што експлицитно казују о бившем љубавном односу, односно план референтности, остаје у служби идеје, мита о романтичној љубави, којим се поричу проблеми и спречава развој јунака. Мит о романтичној љубави на самом је врху у хијерархији вредности јунака Лепосаве Мијушковић, чиме показујемо да се у срцу модернистичке поетике коју у свом делу развија ова ауторка, налази једна изразито романтичарска вредност. Тиме се допуњавају тврдње данашњих тумача, који Лепосаву Мијушковић узимају пре свега као модернистичку ауторку.

Кључне речи: романтична љубав, модернистичка поетика, трансгресија, имаго, трансфер, симбиоза, несвесно, сепарација, идеализација, порицање.

---

* Виши научни сарадник, ванредни професор, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, jasminaa17@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Четири приче које је Лепосава Мијушковић (1882– 1910) објавила за живота, у *Српском књижевном гласнику*, од 1905. до 1907. („Утисци живота", „Близу смрти", „Болна љубав", „Прича о души са вечитом чежњом"), сакупљене су у целину и под заједничким насловом *Приче о души* појавиле су се тек 1996, осам деценија по ауторкиној смрти. За Лепосаву Мијушковић се, пре но да је писала у духу свога доба, може рећи да је својом прозом то доба поетички уобличавала: начин на који третира љубавну тематику, изградња карактера, техника фрагментарности и тока свести, све је то у српској књижевности њенога времена било ново и другачије од доминирајуће реалистичке прозе. Па иако високо вреднована, а потом готово читав век заборављена, проза ове ауторке, релевантним питањима која промишља, а посебно смелим темама хомосексуалности и слободне љубави, комуницира са нашим временом можда и више но са временом у коме је настала. Емотивни регистар њених прича уједначен је у толикој мери да се, читане сукцесивно, доживљавају као роман испричан у првом лицу. Томе не смета чињеница да „Прича о души са вечитом чежњом" за главног јунака има мушкарца, а мушкарац је у фокусу партнерског односа и у „Болној љубави": у психолошком смислу протагонисти су сродни толико да се стиче утисак о истоветној наративној свести која стоји иза њих. Да је проза Лепосаве Мијушковић аутобиографска, исказао је још Ј. Скерлић, и сви данашњи тумачи[1] то узимају у обзир. Наш став, међутим, не почива на утврђивању чињеница њеног, и овако мало познатог живота, нити је за нас релевантно питање да ли је и у ком степену ауторка у својој прози транспоновала догађаје властитог живота, већ пре свега исповедна поетика и убедљивост с којом ове приче сведоче о животном кругу ове списатељице, које је у блиској вези са чежњом за остварењем романтичне љубави.

Тема смрти у прози Лепосаве Мијушковић увек је у вези са емотивним лишавањима и љубавним растанцима, који су у знаку пропасти идеала, неизбежне у недовршеном и разочаравајућем свету. То указује да је љубав на самом врху у ауторкиној хијерархији вредности, али и да се у срцу модернистичке поетике коју у свом делу развија, налази, ако судимо по начину на који је љубавна тематика уобличена, једна изразито романтичарска вредност. Из приче у причу јунаци се психолошки изграђују и девастирају у складу са динамиком љубавног односа, који је од есенцијалног значаја за њихову судбину. Тако, полазећи од јединог поља које се у причама осветљава – а то су збивања срца и душе – откривамо својеврсну филозофију љубави која је у њима садржана.

1 О обновљеном интересовању за опус Лепосаве Мијушковић говори библиографија радова од деведесетих година двадесетог века. Види: http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/leposava-mijuskovic, [15. 3. 2013].

Романтична љубав је присутна у свим светским митологијама, као и у бројним књижевним делима чији су јунаци проширили митолошки регистар и допринели даљем конкретизовању представе о њој, иако је као идеја какву данас познајемо настала тек у 11. веку. Много је тога написано *за* и *против* романтичне љубави, што овде, као ни дуга историја развоја те идеје, не може бити предмет разматрања. Ипак, целокупан проблем се може изразити суштинским питањем око кога су психолози и социолози ломили копља: да ли је романтична љубав, као креација несвесног, илузија, те стога кратког даха, а настојање да се она оствари ирационално и неуротично, или је романтична љубав највиши облик и могућа основа дуготрајног односа? За С. Фројда љубав је сублимација сексуалних импулса. За Е. Фрома, *активност* и *снага душе*, умеће које апсорбује целу особу и у вези је са развојем карактера, те је, стога, као *активна заокупљеност животом и растом* онога кога волимо, *врховно постигнуће зрелости*. Дуготрајност спорова око ове идеје илуструје, на концу, и немогућност да се они на објективном нивоу реше. Но, било да романтичној супротстављамо незрелу љубав, када она представља идеал мушко-женских односа, или да њу саму сматрамо незрелом и ирационалном, претпостављајући јој зрелу љубав, у оба случаја је неспоран сам идеал – страсна и интензивна емотивно-спиритуално-сексуална везаност[2] – који се различито именује, објашњава и вреднује.

Критика је запазила модернистичке одлике прозе Лепосаве Мијушковић, као што је истакла и необичне, за оно време чак и шокантне теме ове списатељице и њену смелост у развлашћивању стереотипова: хомосексуална љубав, тело и телесност, лудило, изразити индивидуализам њених јунака и склоност интроспекцији. Наглашени индивидуализам јунака, као и чињеница да су заокупљени својим унутрашњим светом, усмерени на остварење властитих вредности и личних избора, те да живе ван сфере утицаја друштвено-економских односа, приближава их, међутим, јунацима европског романтизма. Мада је љубав, уз смрт, једна од најстаријих и сигурно најдоминантнијих тема књижевности, визија љубави у прози Лепосаве Мијушковић сродна је оној која се развија тек у европском романтизму: реч је о жељи за уједињењем две високо индивидуализоване душе, са основном духовном сродношћу[3]. Страсна љубав је и у античком миту често смртоносна (као и у делима каснијих епоха), али се зачиње интервенцијом богова, што објашњава њену ирационалност и човекову немоћ пред њим, али је налажење *сродне душе* као предуслов љубави настао тек у доба романтизма. Уосталом, у прози Лепосаве Мијушковић модернистичка је техника приповедања, па и тад ако говоримо у оквирима српске књижевности, будући да су фрагментарност,

2 Nathaniel Brandon, *Psychology of Romantic Love*, New York, Bantom Books, 1981, 18.

3 О визији љубави у романтизму види: *Исто*, 48.

интроспекција и ток свести били познати европском романтизму, али су њене теме (лудило, болест, суицидалност, расцеп разума и емоција), баштина европског романтизма, чији су јунаци и перверзни, охоли, меланхолични, чежњиви, понекад садомазохистични. Захтев за слободом у љубави, и за слободном љубављу, којим су обележене јунакиње прозе Лепосаве Мијушковић, такође је романтичарска творевина, а најгласније ју је прокламовао П. Б. Шели[4], говорећи против брака као друштвеноекономске институције која инхибира емоционалну слободу.

Већ у „Утисцима живота" може се опазити једно изразито романтичарско својство главне јунакиње: њене субјективне вредности су у драстичном раскораку са вредностима средине у којој живи, и тај ће раскорак у већој или мањој мери бити заступљен у свим протагонистима ових прича. У „Утисцима живота" тај је раскорак и додатна мотивација да се у љубавном односу препозна оаза и апартни универзум у коме се живи новостечена слобода. Малограђанска средина штити властити свет вредности, иако их, већ начином остваривања, а охрабрена псеудорелигиозношћу, доводи у питање, искључујући другачије могућности и осуђујући неприлагођене на пропадање. Раскорак са средином се заоштрава у часу љубавног губитка, када јунакиња промишља властиту будућност. Међутим, опозиција коју препознаје између тривијалног друштвеног окружења, које не верује у љубав, јер заносима срца и заједништву душа претпоставља друштвене норме, и себе саме, која у остварењу романтичне љубави види досезање највишег идеала, не показује се тако чврстом уколико се преиспита квалитет љубави о којој, као о највишем идеалу, јунакиња сведочи. Преварена од своје љубавнице, нараторка пролази кроз искуство љубавне патње и разочарења у квалитет бића које је волела. Промишљајући на крају природу њиховог односа, она закључује да је „волела у њој само слику своје маште" и то „далеко од себе". Будући да се романтична љубав остварује управо посредством себе, из центра властите егзистенције[5], како је о томе писао Фром, односно, како то исказује селф-психологија, из чврстог доживљаја властите особе, љубав о којој говори нараторка заправо је незрела љубав – почива на *имаго*, који је уобличен као унутрашња слика супротног пола изграђена од потиснутог дела властитог селфа и родитељских фигура[6], а не на реалној особи. Између поменутих крајности – тривијалне средине, у чијој је затворености унапред садржано одрицање од вишег облика љубави, а тиме и читавог вишег ранга бића, и јунакињине чежње за вишим и бољим које се не може остварити због превелике отворености, односно

4 *Исто*, 34.

5 Ерих Фром, *Умијеће љубави*, Загреб, Матица хрватска, 1965, 130.

6 О несвесном избору партнера који личи на централне фигуре нашег одрастања види: Harville Hendrix, *Getting the Love You Want*, New York, Henry Holt, 1988.

неизграђености селфа – стоји аутентична романтична љубав која почива на стварности себе и другог. На оба краја ове опозиције стоји бесвесност, иако га нараторка препознаје само на себи сучељеном полу: „толика већина бесвесно и мирно корача до смрти." Нараторка у причи Лепосаве Мијушковић познаје само незрелу љубав – зато се њена конфронтираност са средином темељи на концептуализацији стварности у складу са, на миту о романтичној љубави заснованим идеалом, чиме остварује трансгресију властитог искуства. Раскидом, јунакиња Лепосаве Мијушковић се враћа назад у свет из којег је љубављу изузета. У свету пак она јесте и мора бити вечито незадовољна, с обзиром на једину могућност да остварује идеале које не осећа својим и пуна протеста „против те очите тираније" над животом. Немогућност да се настави живот без љубави оне која ју је изневерила, указује на покушај да се кроз однос рестаурира изворна целовитост властитог бића, што је и садржина Платонове алегорије о андрогину и значајан смисао љубави, али јунакиња тај покушај остварује у форми симбиотског јединства, које је „сједињење без интегритета"[7] и означава степен њене психолошке незрелости.

Основно својство нараторке ове приче јесте изузетно крхко самопоуздање; кроз остварену љубав, јунакиња, иначе несигурна и нерадосна, доспева до другачије стварности, коју пре љубавног искуства није познавала. То је осећање иманентно љубави, кроз коју се личност уздиже из онога што јесте и рађају се нови аспекти селфа[8]. Губитак другог је управо губитак тог новог осећања самога себе, мада нараторка Лепосаве Мијушковић квалитете тако остварене егзистенције пројектује у своју партнерку, доспевајући до *илузије партнерске омнипотентности*[9]: реч је о илузији да партнер *по себи* има оно што нам је потребно за живот. Из нараторкиних сећања сазнајемо каква је она сама била пре остварене љубави: „болесна, растрзана сумњама и изукрштаним питањима о себи и околини"[10]; улазак у љубавни однос доживљен је као бег од властитих растрзаности и стварности у којој дани *клизе једнолико и тужно*. Мада се суицид, начелно, може посматрати и као најдубљи израз слободе избора и као једина могућност за онога чије се срце (центар живота) више не налази у њему самом, овде је потврда јунакињиног основног става према животу и мањка животне снаге.

Након раскида, јунакиња се сећа централних догађаја свог љубавног романа, налазећи, међу сликама минулог доба, и ону с почетка, када се рађање

7 *Умијеће љубави*, 35.

8 Rollo May, *Love and Will*, New York, Dell Publishing, 1969, 314.

9 Види: Harville Hendrix, *Getting the Love You Want*.

10 Лепосава Мијушковић, *Приче о души*, Београд, Радничка штампа, 1996, 24.

љубави одвијало као препознавање: управо *феномен препознавања*[11] указује на пресудну улогу несвесног у љубавном избору; ексклузивност избора потиче од *имаго*. Лик вољене само је наговештен: то је жена мајчинских црта, блага и нежна, али у исти мах снажна особа. И смрт, којој се нараторка препушта на крају, материјализована је као женска фигура, *светитељски лепог лица*, које одликује благост. Ова сродност указује на значајну улогу *трансфера* у љубавном избору, а посебно када томе прикључимо и штуре информације о родитељима, присутне у причама „Близу смрти" и „Болна љубав". Реч је о важном несвесном процесу о коме је писао Фројд – о преношењу особина једне особе на другу, у овом случају својстава мајчине фигуре[12] на партнерку – а који је у вези са тенденцијом понављања искустава из детињства. Мада би, као зрела особа, нараторка требало да досегне „ону тачку развоја на којој представља властиту мајку и властитог оца"[13], њен интензивни емотивно-спиритуално-сексуални однос почива на *потреби* за љубављу, коју јунакиња мора да прими од другог. Крај овакве љубави значи враћање властитој непотпуности, која се једино и може превазићи у процесу индивидуације, а не симбиотског јединства. Избор смрти након љубавног раскида заправо оличава неуспех примарног искуства сепарације (који је увек у односу на родитељску фигуру); јунакиња кроз љубавну причу понавља болно искуство одрастања, а самоћа, након краха, не узрокује раст самосвести и одговорности према себи, већ самоубиство.

Мада говори о свом разочарењу у личност вољене, кроз нараторкин исказ о супарнику (његовој *јадној духовној потчињености*) и неприродности њиховог односа, постаје јасно да је идеализација још присутна и да је на снази механизам порицања: ако је вољена *калкулант* и *сва лажна*, онда је кроз љубав са њом немогуће остварење приватног универзума као противтеже малограђанској средини. Протагонисткиња Лепосаве Мијушковић пак одустаје од будућности која би требало да буде лишена те љубави. Првотни разлог је у неизграђености њеног бића, о чему сведочи и криза идентитета, односно сумња у властити идеал након љубавног губитка. Сусретање са проблемом идентитета ван контекста бивше везе[14], што не обухвата само суочавање са последицама након потпуног предавања другом, већ пре свега немогућност да се издржи властита самоћа, типично је

11 О осећању препознавања при несвесном избору партнера, види: Harville Hendrix: *Getting the Love you Want.*

12 Забрањена инцестуозна осећања, која често мотивишу избор истополног партнера, овде се не узимају у обзир, пошто би то значило уписивати у причу оно што у њој није поменуто. Очева је фигура у „Утисцима живота" одсутна, као и мајчина, али на основу наглашавања мајчинских црта у изабраној партнерки и доспевамо до оваквих закључака.

13 *Умијеће љубави*, 61.

14 *Psychology of Romantic Love*, 73.

искуство незреле љубави, али се у свести повређене јединке интерпретира као ексклузивно емотивно-спиритуално-сексуално јединство; другим речима, јунакиња остварује трансгресију личног искуства: све што експлицитно казује о бившем љубавном односу, односно план референтности, заправо је у служби идеје, мита о романтичној љубави. Болом након раскида, као и снагом заноса, јунакиња мери снагу осећања, иако је то само мера њене личне усамљености. „Постоји само један доказ присутности љубави: дубина везе, и животност и снага обоје заљубљених."[15]

О својим осећањима јунакиња сведочи као о васељенским[16]: интензивирају целокупно осећање живота и подижу ранг читавог бића. Са тих се висина јунакиња сурвава у „најгрубљу стварност". Рођење свести, како је писао Јунг, одвија се преко бола. Протагониста ове приче чини управо супротно: на бол реагује бирањем смрти, утрнућем свести. Препокривајући властиту личност својствима романтичарске хероине, нараторка до краја остаје верна миту о романтичној љубави, који запечаћује смрћу, не продирући до правог значења свога чина, који је заправо одговор на тескобу постојања, на *егзистенцију у којој смо застрашујуће сами*[17]. Како своју самоћу не може превладати сједињењем са групом, што је, поред љубави, како истиче Фром, један од најуобичајенијих човекових одговора на потребу да превлада одвојеност и изолацију, јунакиња свој неуспех да оствари љубав, односно *интерперсонално спајање* које је *најмоћнија тежња у човеку*, доживљава само у контексту љубавног разочарења, не доспевајући до његове трансперсоналне димензије.

И у причи „Близу смрти" губитак љубави је основни узрок свега испричаног, мада је љубавни мотив повучен у позадину и више је наговештен но експлицитно исказан. Нараторка тематизује свој боравак на граници између живота и смрти као борбу Душе, чији је императив суочавање са истином, и Тела, које бира самообмањивање како би поднело живот. Напетост која обележава нараторкин сусрет са пријатељицом, у току болничке посете, последица је њиховог љубавног раскида, иако о природи тог односа ништа није казано; све је сведено и у наговештајима: посвећујући пажњу покретима, погледима и тумачећи тишину између речи, нараторка наглашава значај оних садржаја који се између две блиске особе прећуткују. Пријатељичина жеља да је види, узбуђеност и запрепашћење, као и нараторкина ирониja и настојање да не буде транспарентна, пролонгирано ћутање, све је ту да наговести да се болнички сусрет догађа *пост фестум*: између ове две жене све се већ одиграло и пријатељичино понашање је обележено осећањем кривице;

15 *Умијеће љубави*, 130.

16 „силно осећање што ме тако уздиже у мени самој", „цела бескрајна васељена била је у срцу моме!" (*Приче о души*, 19.)

17 *Умијеће љубави*, 26.

нараторкин покушај самоубиства је, дакле, у тесној вези са расколом који се догодио између њих две. Да је реч о стварима срца, упућује и поетика приче, која завршава пропламсајем воље за животом, активираним очевом љубављу, а започиње покушајем самоубиства, које је, по аналогији, а прецизније по захтевима композиције (оквирна форма и симетрија јављају се и у причи „Болна љубав"), узроковано губитком љубави. Међутим, да је реч о љубавном односу, податак је који читаоцу притиче и из „Утисака живота", потврђујући утисак романескне повезаности ових проза, односно њихову рецепцијску међузависност (основна атмосфера туге и ојађености у болничкој соби као да се наставља на јунакињино очајање из „Утисака живота", психолошка и ментална струјања протагониста готово су идентична, сама ситуација као да је продужетак оне с краја претходне приче). И опредељење за живот у духу је психолошког профила недовршене јединке, која није кадра да види саму себе када испадне из фокуса вољене особе, а који је већ оцртан у „Утисцима живота". Обрт у овој причи, зацељивање рана и раст до осећања потпуности, мотивисан је очевом љубављу, која је овде супституит за изгубљено и указује на неизграђеност нараторкине личности, која ослонац мора да нађе у другом.

У причи „Болна љубав" нараторка из душевне болнице приповеда своју љубавну причу, у чијем је фокусу мушкарац, који својим психолошким својствима пројектује неодрживост љубавног односа. Његови максималистички захтеви – сваки тренутак љубавног односа треба да буде једнаког интензитета и прожет апсолутном посвећеношћу – моделовани су према идеалу романтичне љубави, за чије му остварење недостаје психичка снага и храброст. Зато доспева само до псеудољубави, незрелог односа који неизбежно пропада, иако су партнери, у складу са несвесним механизмима – порицање, одржавање илузије и трансфер – своју интерпретацију односа у доброј мери мистификовали. Ако је основно искуство романтичне љубави обележено *феноменом узајамне психолошке видљивости*[18] (а то значи да наша психолошка реалност у највећем могућем степену постаје видљива другом), или, како је то Фром назвао, *познавањем до сржи*, онда мушкарца, као учесника истинског љубавног односа, дисквалификује већ његово психолошко скривање (за њега „бити виђен" значи „бити раскринкан"). Протагониста ове приче је ниског самопоуздања, зависна личност која црпе осећања и енергију из другог, а не из властитих ресурса, а своје паразитирање сам експлицира[19], али тек онда када миноран догађај, у складу са својом психолошком реалношћу, пренаглашеном осетљивошћу и екстремно ниским самопоштовањем, доживи као одбацивање.

18 *Psyshology of Romantic Love*, 69.

19 „живео сам од твога живота, љубио сам твојом љубави, а ти си мислила да је то мој занос!..." (*Приче о души*, 45.)

Корумпирајући љубавни однос зависношћу и експлоатацијом[20], односно изразитом потребом да кроз љубав буде потврђиван, емотивно и психолошки збринут, мушкарац условљава љубавни неуспех. Пропорционална његовој *невидљивости*, стоји њена *невидљивост*: онолико колико се јунак открива туђем погледу, управо му је толико приступачан и други. Истински љубавни однос могућ је само преко транспарентности. Па ипак, нараторкина интерпретација превиђа постојећу делимичност, предочавајући бивши однос као целовит и ексклузиван, односно у складу са концептом романтичне љубави („љубав не умире, него се подмлађује"), који јој омогућава да порекне проблем, мада једини јунакињин сан, присутан у причи, открива да је експлоататорски однос који доминира њеним љубавним животом у поседу њеног несвесног знања. Ниско самопоштовање протагонисте „Болне љубави" аналогно је оном који показује нараторка „Утисака живота", али је визура из које се проблем предочава различита: у овој су причи партнери међусобно супротстављени по свом основном ставу према животу, што доживљава као претњу односу управо јунак крхког самопоуздања, а не жена која је отворена, слободна, веселе природе и самопоуздана. Комплементарне разлике[21] ових јунака реферишу о слабости с једне стране и обиљу с друге: жена се прелива преко граница властитог бића: њен вишак радости[22], оптимизма, храбрости којом улази на дотад непознат терен[23], компензује мушкарчев дефицит из којег израста потреба за партнером. За љубав, која подразумева отвореност бића и стога већу рањивост, али и осећање такве животности да се властити дамари доживљавају у поистовећењу са пулсирањем универзума, јунаци ове приче нису једнако опремљени. Жена „тих дана најјаче" осећа: „јесам нешто (…) живим и љубим све"[24]. Остварењем љубави она ризикује осуду средине, те радикално мења свој дотадашњи живот: „Ја у свом срцу носим једну јасну, добру књигу и одатле учим истини своју душу и слободи своју мисао! Ето, одатле учим ја и свој морал!"[25] Међутим, љубавни избор особе која суштински не може да воли, јер је незрела, отпорна на искушење психолошког развоја и преплашена, јунакињи омогућава понављање болног

20 *Psychology of Romantic Love*, 73.

21 Романтичној љубави, у којој комплементарне разлике партнера реферишу о снази, сучељена је незрела, у којој је повезаност партнера утемељена на слабостима. (*Psyshology of Romantic Love*, 106.)

22 „душа је клицала раздрагана музиком, песмом, самом собом." (*Приче о души*, 37.)

23 „И ја сам први пут тада осетила моћ нечег силног ван мене, што је кадро да сруши сав мој дотадашњи духовни живот; први пут сам осетила жељу да живим само за себе и своје уживање; први пут сам схватила тако јасно како се греши и уплашила се од себе саме." (*Исто*, 38.)

24 *Исто*, 39.

25 *Исто*, 40.

искустава формативних година (у причи је присутна информација о њеном одрастању уз оца и раном губитку мајчине љубави[26]). Усредсређен на потискивање а не на повезивање, мушкарац паразитира на партнеркиној животној енергији и љубави, иако је истинска љубав *поље рада, а не лењости*[27], поље психолошког развоја и раста, а не његово избегавање. Потискивање значи затварање у властите оквире, где се одвија увек иста динамика, која не може остати неопажена од бића које воли. Иза страсних ноћи, запажа нараторка, „мој је пријатељ, бивао цели идући дан тужан, немиран, ћутљив"[28]. Другим речима, циклуси кроз које пролази њен партнер – еуфорија/анксиозност – у контексту „Болне љубави" могу се ишчитати и као потврда његовог песимистичког става према животу и самоме себи, који разара темеље романтичне љубави, јер је ова увек *прослављање два селфа*[29].

Иста динамика егзалтација/анксиозност[30] карактеристична је и за јунака „Приче о души са вечитом чежњом", који својом пасивношћу, односно нескладом између грандиозних циљева и нереализованог живота (заправо грандиозност паралише сваку јунакову акцију), припада типу сувишног човека, који репрезентују у руској књижевности која га је изнедрила, Обломов, Печорин, Оњегин, итд. Кроз интерперсоналне релације расветљава се јунакова психологија, а нарочито кроз љубавно искуство, које подстиче његову реактивност. И овај јунак, као и протагонисти „Утисака живота" и „Близу смрти", на крају живота остварује сусрет са својом Душом, која обавља завршно ревалоризовање, својеврсну синтезу, експлицирајући његове особине предочене у току приче (пре свега славољубивост и охолост), како би дописала властиту интерпретацију. Јунаково настојање да жени, кроз параболу о сусрету са Савршеним, предочи своја унутрашња збивања, део су модернистичке поетике (као и непосредан опис искуства умирања), али и јунакове псеудоисповести, будући да њоме, у одсуству релевантне интроспекције, посведочује свој грандиозни селф: „Причаћу ти о души коју је мучила вечита чежња… "[31] Иако се јунаково понашање с почетка приче (болест, одлазак доктору, пијанка), у часу када се уведе љубавни мотив, разумева као реакција на љубавно одбијање, како се развија нарација, постаје све очигледније да је проблем у његовом мањку животне снаге и слабости карактера, због чега се и љубавни однос развија, мада представљен у кључу идеалне, романтичне

26 „Моја грешна мати!… Грешна зато што је волела, што је мени дала живот, па га онда себи одузела!…" (*Исто*, 41.)

27 *Умијеће љубави*, 130.

28 *Приче о души*, 42.

29 *Psychology of Romantic Love*, 126.

30 „Од тада кад год је достизао врхунац каквог одушевљења, наједанпут би чуо из далека ону тужну нарицаљку… и она је долазила све ближе... и намах – онај ледени додир, и он остаје хладан и неприступачан више ни за шта." (*Приче о души*, 69.)

31 *Исто*, 63.

љубави, као борба моћи. Већ јунакова реакција на писмо вољене жене, када констатује да у њему више нема оне *страсне жеље да има то створење*, да га *осваја*, указује да је он пре свега забављен властитим егом и доживљеном повредом. Његово прикривање стварних осећања, руковођење претпоставкама које су оријентисане на ловљење утисака које оставља у другом[32], указује на несигурност и страх од живота. Жена пак, иако високо вреднује љубавни однос, не прихвата традиционалне обрасце: „својим путем (…) Ти својим и ја својим! … А наша љубав – наше заједничко свратиште, одмор!“[33] Овакав је избор и израз њене флексибилности: увиђајући да *он у њој тази оно што јој је најдраже*, и да су *сувише поносити* да би се *трпели једнако близу*, своју визију односа она подастире и као одбрану од његовог нарцизма, на који упућује компензаторна грандиозност. На тај начин она бира слободу и самоостварење, а његовом проблему, који препознаје, али одбија да га кроз симбиотско јединство живи и сама, поставља изазов: „После године састаћемо се, и ја ћу те питати шта си учинио за то време.“[34] Губљење у фантазијама и нераду тањи јунаков однос са реалношћу – његова социјална изолованост, презир према средини иза којег стоји грандиозна, мада компензаторна, представа о себи, неразабирање сврхе и смисла властитог живота, те свога животног позива, све је то сведочанство његове психолошке недовршености, из које извире неуспешност живота који води. Вечита чежња, како се испоставља, само је еуфемизам за јаловост и безнадежност, за протраћене могућности бића, неспособног за самоостварење, па тако и за вредну интерперсоналну релацију: за њега је и љубавни однос тек супституција за развој. Овом је причом Лепосава Мијушковић осветлила међузависност нарцистичке самозагледности јунака и немогућности остварења љубави, што открива и са којом је дубином продрла у тајну интимних односа на које је усредсређен њен целокупан, мада невелик опус.

Упорно казујући о смрти, губитништву, немогућности остварења идеала романтичне љубави, ауторка је из приче у причу тематизовала различите облике псеудољубави: психолошка крхкост јунацима њене прозе онемогућава самореализацију и лишава их остварења значајне интерперсоналне релације. Осујећене јединке се опредељују за физичко уништење пре но за агонију самосазнања. Накнадна интерпретација (о љубави се у овој прози увек приповеда *пост фестум*, из самоће властите собе, болнице, душевне болнице) омогућава мистификацију: као трансперсонално, предочава се оно што је још увек слепа сила неинтегрисана у свест.

---

32 „Да … Одговори он кратко и дође му мисао: Кад је дознала да сам био болестан, помислила је да је то због ње било и отуд оно писмо, отуд! … И он доби вољу да је вређа.“ (*Исто.*)

33 *Исто*, 62.

34 *Исто*, 67.

Литература

Brandon 1981: Nathaniel Brandon, *Psychology of Romantic Love*, Bantom Books, New York.
May 1969: Rollo May, *Love and Will*, Dell Publishing, New York.
Мијушковић 1996: Лепосава Мијушковић, *Приче о души*, Радничка штампа, Београд.
Фром 1965: Ерих Фром, *Умијеће љубави*, Матица хрватска, Загреб.
Hendrix 1988: Harville Hendrix, *Getting the Love You Want*, Henry Holt, New York.
http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/leposava-mijuskovic, [15. 3. 2013].

Jasmine AHMETAGIĆ

MYTH ON THE ROMANTIC LOVE IN THE PROSE OF LEPOSAVA MIJUŠKOVIĆ

Summary

Leposava Mijušković during her short life had published only four short stories, which were published at the beginning of the 20th century in the *Serbian Literary Gazette*, and under the common title *The Stories on Soul* in 1996. This author, not only was she writing in the spirit of her time, but it can be said she was poetically shaping that time by her prose as well: the way she is treating love thematic, characters building, technique of fragmentation and course of consciousness, all mentioned in the Serbian literature of her time was new and different from the dominant realistic prose. Contemporary interpreters are starting, first of all, from the autobiographic foundation of this prose and its modernistic poetic preoccupations. Nevertheless, the emphasized individualism of the hero, and the fact they are preoccupied by their inner world directed to the realization of the own values and personal choices (first of all, searching for the soul mate, request for the freedom in love and free love), and they live outside of the sphere of influence of social-economic relationships, are bringing them closer to the heroes of European Romanticism, such other themes in this oeuvre (madness, sickness, suicidality, clash of intellect and emotions) are European Romantic inheritance. In the prose of Leposava Mijušković the technique of story-telling is to be a modernistic one, and even then we are talking about in terms of Serbian literature bearing in mind the fact fragmentation, introspection and course of consciousness were known to European Romanticism, but a drastic discrepancy of subjective values of their heroes with the ones of the milieu they are living in it is to be a distinct Romantic trait. The analysis of pseudo-love which the heroes of these short stories are reaching puts in the focus mechanisms of their psychologistic functioning: their love choices were caused by unconsent psychologistic processes (denying, idealization, transfer, problem of separation), which has for its consequence the realization of immature love. By the myth of romantic love the heroes are covering the knowledge they are reaching by their personal history so that this myth in the function of denying makes psychologistic maturing to the protagonists as well. The reality is being conceptualized in accordance with myth so that the death is in strong connection with love failure by personifying of the failure of primary experience of separation; the choice of death is in this prose the recoil in front of the self-consciousness development.

Key words: romantic love, modernistic poetics, transgression, imago, symbiosis, unconsent, separation, idealization, denying.

Рад је предат 9. априла 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09 Андрејевић Д. ;
821.163.41.09(497.115)"19"

*Сунчица ДЕНИЋ**

ДАНИЦА АНДРЕЈЕВИЋ, ТУМАЧ НОВИЈЕ КОСОВСКОМЕТОХИЈСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ**

Апстракт: Даница Андрејевић припада оним ретким тумачима који су се, најпре, определили да Косово и Метохију, као јединствен географски и културни простор, препознају као битан чинилац целокупне матичне књижевности, остварујући значајно научно-критичарско дело које се супротставља забораву. Новија косовскометохијска књижевност, захваљујући њеним ангажованим и вредним, а изнад свега професионалним, књижевноисторијским, теоријским и критичарским приступима добија одређено место у националној књижевности и култури. Поетолошко вредновање дела значајних савремених аутора који су се животом или радом везивали за Косово и Метохију, даје тој књижевности смисао и усмерење, конституишући део вредности између особених канона (тема, идеја, мотива) и сакралности.

Кључне речи: Даница Андрејевић, новија српска косовскометохијска књижевност, књижевноисторијски приступ, теоријски приступ, вредновање, ситуирање.

У неколико обимнијих текстова у часопису *Баштина*, у антологијама које је приредила, као и у драгоценој књизи *Портрети косовских писаца*, Даница Андрејевић[1] износи значајан континуитет косовскометохијској

* Редовни професор, Учитељски факултет у Врању, suncicadenic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Даница Андрејевић, књижевни критичар и професор књижевности, рођена је 11. новембра 1948. године у Трстенику. Литерарну критику пише од 1970. године. Објавила је преко три стотине приказа, есеја, чланака и текстова у многобројним српским и иностраним часописима, листовима и зборницима радова. Дипломирала је на

књижевности, специфичној књижевној скупини, као будан хроничар и промотер. *Портрети косовских писаца* прва је књига која је тада објединила косовске писце свих националности. Објављена је у приштинском „Јединству" 1988. године. Садржи портрете педесетак писаца Срба, Албанаца, Турака, Рома, Бошњака... Осим биографије, у књизи је дата библиографија и естетско вредновање најафирмисанијих писаца Косова и Метохије. У уводном делу Даница Андрејевић пише да је у оквиру поетолошког вредновања и критичарских судова покушано да се „оствари увид у најкарактеристичније особине поетике сваког писца. [...] Мада је косовска савремена књижевност млада, посебно на албанском и турском језику, будући да датира од тренутка кад су ове нације добиле право на свој језик у развоју детерминисаном друштвеним околностима, очити су ослонац на традицију, уз разумљиве утицаје и дотицаје са савременом југословенском књижевношћу и књижевним правцима и методама, почев од романтизма до ултрамодерних стремљења и *изама*."[2]

Осим поменутих књига, битна је својеврсна систематизација ове косовскометохијске књижевности коју је у оквиру одређених пројеката објавила Даница Андрејевић у часопису *Баштина*, у свескама 16/2003 и 20/2, 2006. године.

У првом тексту, под називом *Панорама савремене српске поезије Косова и Метохије*, Андрејевићева говори о „новом таласу" српског песништва, започетог у другој половини 20. века. Она сматра да је ова група песника, коју предводе Раде Николић, Лазар Вучковић и Радослав Златановић, израз и панорама вредног и *самосвојног лирског организма* овог *геопоетичког сегмента* српске поезије. Она каже да су савремени песници Косова и Метохије „на темељима архајских представа и митова косовског тла градили, и још граде, на језичком, семантичком и структурном плану, неконвенционалну поезију

Филозофском факултету у Приштини, магистрирала на Филолошком факултету у Београду, а докторирала на Филозофском факултету у Новом Саду. Објавила је следеће књиге: *Поезија Десанке Максимовић*, Јединство, Приштина, 1983, *Портрети косовских писаца*, Јединство, Приштина, 1988; *Антологија косовско-метохијске поезије*, Нови свет, Приштина, 1996; *Поетика Меше Селимовића*, Просвета, Београд, 1996; *Српски роман XX века*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1998; *Српска поезија XX века*, Просвета, Баоград, 2005; *Лексикон писаца Косова и Метохије*, *Врањске књиге*, Врање, 2005; *Купидон на Косову: антологија*, *Врањске књиге*, Врање, 2006; *Видови српског модернизма*, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 2011. Добитник је награда за књижевну критику Удружења књижевника Србије, Књижевног друштва Косова и Метохије, Српске духовне ризнице, награде „Вук Филиповић" и „Милан Богдановић". Од 1999. године живи у Београду, а ради као редовни професор Српске књижевности XX века на Филозофском факултету Универзитета у Приштини (у Косовској Митровици).

2 Даница Андрејевић, *Портрети косовских писаца*, Јединство, Приштина, 1998, 4.

ослобођену језичког либида. Својим усвајањем традиције, саборног умља, базичне меморије примарне имагинације, али и освајањем модерног сензибилитета, они су, у најбољим својим остварењима, постали део значајних достигнућа савремене српске поезије уопште".[3] Она сматра да то, нажалост, није у широј матичној књижевној критици вредновано адекватно, а интересовања за ту књижевност су, сходно историјском и политичком тренутку, варирала...

Ова књижевност је кроз време увек била рефлекс наслеђа, као и савремени одјек најбитнијег проблема – одласка са простора Косова и Метохије, или опстанак српског народа на својој родитељској, косовској земљи.

Та књижевност је, како је речено, добрим делом књижевност *неородољубивог типа*, како због актуализације прошлости, тако због извесног хронолошког сведочанства свакодневног погрома. „Песници Косова и Метохије друге половине XX века нису досад истраживани систематично у књижевној критици", пише Даница Андрејевић. „Са књижевноисторијског становишта, питање афирмације и вредновања поезије из такозваних мањих средина условљено је бројним заблудама, отпорима и уверењима о маргиналности књижевности из *провинције*."[4]

Она сматра да је, добрим делом, то општа слика када су у питању мале културе и мали центри. Међутим, потребно је дефинисати и ову врсту „невољности" када је ова књижевност у питању, уз неизоставно непожељно *стално* политичко стање и политичко питање које овај феномен регулише (дефинише).

Наиме, ипак су се косовским писцима највише бавили косовски критичари и они који су Косово осећали као своју неизоставну и незаменљиву домовину. Незаобилазна су на том пољу ангажовања Вука Филиповића, Радомира Ивановића, Владете Вуковића, Владимира Бована, Владимира Цветановића, Зорана Павловића, Драгана Стојадиновића, Слободана Костића, Милоша Ђорђевића, Драгомира Костића и, делом, Исмета Марковића, који је приредио антологијску целину о овим писцима.[5]

Свакако, највеће ангажовање је ангажовање Данице Андрејевић, књижевног историчара, теоретичара и критичара ове књижевности. Даница Андрејевић истиче чиниоце – елементе тога посла, преко којих се ова књижевност развијала и промовисала, међу којима, најпре, књижевни часопис

---

3 Даница Андрејевић, „Панорама савремене српске поезије Косова и Метохије", *Баштина*, св. 16. Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 2003, 91.

4 *Исто*, 2003, 23.

5 Аутор ових редова у сегментима о косовској књижевности пише што у периодичним публикацијама, што у монографским издањима, међу којима се издвајају монографије *Српски писци на Косову и Метохији (1871–1941)* и *Књижевно дело Манојла Ђорђевића Призренца*.

Стремљења, лист *Јединство* и његову култну културну рубрику, као и лист *Нови свет*, у краћем периоду. Најчешће се продукција ове књижевности одвијала преко издавачких кућа „Јединство“, касније „Григорије Божовић“, а једно време и издавачке куће „Нови свет“. Хронолошки гледано, када су писци са Косова и Метохије у питању, та *лирска линија* полази од Радета Николића, родоначелника послератне поезије (збирка песама *Сенке*, Београд, 1951). Николић је био покретач многих културних дешавања на Косову и Метохији, пре свега битан као први главни и одговорни уредник часописа *Стремљења*. Потом су се својом креативношћу, класичним и модерним певањем појавили Владета Вуковић, Александар Деспотовић, Радослав Златановић, Даринка Јеврић, Лазар Вучковић, Петар Сарић, Стоилко Станишић, Радосав Стојановић, Мошо Одаловић, Ратко Поповић, Мирко Жарић, Благоје Савић, Слободан Костић.

Даница Андрејевић, пишући о српским писцима са Косова, каже да су за *панораму* о којој пише значајни следећи писци: Милорад Ивић, Даринка Вучинић, Љубиша Рајковић Кожељац, Светислав Влаховић, Радосав Стојановић, Милица Јефтимијевић Лилић, Драгомир Костић, Милош Ђорђевић, Милоје Дончић, Драган Ничић Циноберски, Драгиша Бојовић, Зоран Николић, Живојин Ракочевић, Милан Михајловић, Јера Раденковић, и остали који формирају специфично лице *косовскоī лирскоī идиома*.

У издању Књижевног друштва Косова и Метохије, 2005. године изашла је књига, тј. *Лексикон* чланова Књижевног друштва Косова и Метохије, *Савремени ūисци Косова и Меūохије*, коју је приредила Даница Андрејевић. Уредник овог *Лексикона* је Зоран С. Николић, а књига је штампана у продукцији „Врањских“, у Врању. Ово је делимично промењена и допуњена верзија *Порūреūа*, уз напомену приређивача да је оваква врста издања имала *задаūак да сачини нови лексикон ūисаца који би имао информацијски и комуникацијски значај и који би маркирао нове књиīе косовских сūваралаца. Овај лексикон биће значајан за обнављање књижевноī живоūа и културне самобиūности, као и за укључење ūисаца у нове ūокове српске маūичне литераūуре.**

Неколико година касније, такође у часопису *Баштина* (20/2, 2006), у тексту „Савремена српска поезија Косова и Метохије“, у поднаслову „Лирске идеје косовскометохијске поезије у контексту матичне књижевности у другој половини XX века“, Д. Андрејевић потврђује да код скоро

* У овом *Лексикону* писаца са Косова и Метохије, у коме су заступљени писци који су више или мање своје књижевно дело и живот везали за Косово и Метохију, изостаје, на велику жалост, име аутора ових редова. То је једини мозаик који је презентовао српске писце на Косову и Метохији уз ангажовање Данице Андрејевић, у којем је изостављена Сунчица Денић као аутор неколиких књига поезије и две монографија о српским писцима са Косова и Метохије. Верујемо да је то пре уређивачки пропуст, но нека друга намера!

свих савремених косовских песника налази јединствен однос пијетета и креативног одређења према теми Косова. „Косовски мит у савременој поезији Косова и Метохије је метаморфоза за митско зло и космичке размере човековог удеса и националног пострадања. Историјска сличност између Косова 1389. и Косова 1999. године лирски је моделирала и стилизовала мит о Косову и себама."[6]

Поезија Косова и Метохије у овом новијем времену има највећи значај и улогу. И по квалитету и по квантитету, поезија се издвојила као модел регионалног и лексичког наслеђа. „Субјективизација и индивидуализација српске поезије у јужној покрајини Србије је", пише ауторка, „антиидеолошка, антисоцијална и антиромантичарска у већини својих лирских еманација и поетских дискурса."[7]

Већина косовских писаца, тј. песника Косова и Метохије, спојила је *националну етику и књижевну естетику* у снагу извесног родољубивог заједништва, страдалничког света који пише о новој косовској апокалипси с краја XX и почетка XXI века.

Ова поезија је тиха, медитативна и, већим делом, молитвена. У делима косовских писаца синонимно значење имају два следећа феномена: религија – поезија. То је тзв. *обожављање* Бога у делима ових писаца, у којима се често трагичност човека на Косову и Метохији поистовећује и мери још и *новозаветним* страдањима. По том *јужњачком јаду* (термин везан за писце са Косова с краја XIX и почетком XX века, тј. *косовском усуду* као специфичности певања ових аутора), видно је да је ова књижевност створила посебно теоријско устројство свога певања, моделирала тему туге, патње, неслободе, изгубљеног завичаја, себа, прогона... Писци са овог поднебља и из ових трагичних времена, аутономно и јединствено, своју етичност, хероику, меланхолију и естетику представили су као *новокосовску* поетику која ће, временом, све више функционисати као *новозаветна*, *нова* и *заветна* књижевност Срба Косова и Метохије.

Развој ове књижевности има одређену путању, рекло би се синхронизовану, до 1999. године. Потом се та слика нешто променила, изгубила је своје медије, новине и часописе, манифестације и културолошка стецишта, те се свела, већим делом, на индивидуално ангажовање.

У тексту „Савремена српска поезија Косова и Метохије" Даница Андрејевић прави одређену класификацију ове поезије по темама, мотивима, идејама... Издвојене су неке жанровске целине, као на пример: неородољубиво песништво са елементима националног мита, љубавно песништво, дескриптивно песништво.

---

6 Даница Андрејевић, „Савремена српска поезија Косова и Метохије", *Баштина*, св. 20/2, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 2006, 253.

7 *Исто*, 254.

Митско-косовску вокацију носе песме Александра Деспотовића, Србољуба Тасића, Радослава Златановића, Стоиљка Станишића, Ратка Поповића, Радомира Стојановића, Слободана Костића, Даринке Вучинић, Милорада Ивића, Драгомира Костића, Милице Јефтимијевић Лилић, Милана Михајловића...

У домену неородољубивог корпуса, издвајају се песме Слободана Костића и Ратка Поповића.

Љубавну ноту у новом и симболичном кључу дају Лазар Вучковић, Александар Деспотовић, Новица Соврлић, Милан Михајловић, Даринка Вучинић, Љубиша Рајковић Кожељац и други.

Песме за децу формирале су значајан круг овог стваралаштва. Ту се издваја најпре Мошо Одаловић, потом Стоилко Станишић, Милорад Радуновић, Добрила Вукашиновић, Милутин Ђуричковић...

Мали жанровски круг припада иронично-сатиричним песмама, као код песника Милоја Дончића, Зорана Недељковића, Драгана Ничића Циноберског...

Круг песама које се не сматрају искључиво религиозним, али „које настају на основу српске духовне и црквене поезије“ формирају аутори: Александар Деспотовић, Слободан Костић, Сунчица Денић, Драгомир Костић... Један део песника припада жанру који се не може чисто одредити, а најближи је кругу интимистичко-симболичке природе песништва.

Даница Андрејевић издваја још рефлексивне песме (Петар Сарић, Радомир Стојановић, Милорад Ивић). Церебралност, апстракција и интелектуализам део су поезије Мирка Жарића и Благоја Савића.

По форми, ова књижевност, као и књижевност на ширем простору српског бића, има две врсте песама – у римованој – архаичној форми, и у невезаном, тј. слободном стиху. У овој свеопштој панорами српске косовскометохијске књижевности, Даница Андрејевић, као истински поклоник, иноватор, али и пионир, каже да су *својим суѓестивним аутоѓоетичним самосвестима косовскометохијски ѓесници у другоѓ ѓоловини XX века ѓрезентирали респектабилне лирске творевине*, показујући како се на бази архетипа, у новој егзистенцијалној ситуацији, остварује метафизички квалитет трагичног у поезији – како би рекао Михаил Бахтин.

Ови су се песници потврдили у својој доследности и духовним врлинама, као и оригиналним лирским мерилима. Те су собине постале препознатљиве и битне и ван граница Косова и Метохије.

У књизи *Видови српскоѓ модернизма*,[8] у којој су сакупљени есеји о српској књижевности XX века, Даница Андрејевић пише о: савременим књижевним токовима Косова и Метохије, естетичкој функцији дијалекта у прози

8 Даница Андрејевић, *Видови српскоѓ модернизма*, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 2011.

Григорија Божовића, функцији симбола у *Стрмој обали* Вука Филиповића; даје скицу за портрет Владете Вуковића; проговара о косовском опредељењу Даринке Јеврић, романима Петра Сарића, атавистичком и модерном у поезији Радослава Златановића. Ови су есеји махом рађени пре култне *препречне* 1999. године, али су актуелни и вредни за овакву врсту систематизовања и актуализације косовскометохијске књижевности као књижевности „честице", малог-великог почетка.

Даница Андрејевић у свом тексту у коауторству са Аном Андрејевић (*Пројекција политичког насиља у савременој косовско-метохијској поезији*) не одустаје од анализе тема политичког насиља у српској поезији на Косову и Метохији, као и тема у српском животу! У овом тексту се наводи да је препознатљив период те аутентичне поезије после 1968. године, од великих студентских демонстрација. Оне наводе да „насиље са политичком мотивацијом и друштвеним као и економским претензијама активирано је националном мржњом према Србима још од пројекта Призренске лиге и Бујанске конференције. Будући да су такве амбиције Албанаца биле широко друштвено постављене, морале су се одразити на културни, цивилизацијски и уметнички живот Срба на Косову. Косовски национални идентитет почео је да се дезинтегрише у свим ћелијама политичког, али и духовног живота интензивношћу наредне три деценије, до 1999. године и изгона, па и данас."[9]

У овом тексту дата је мозаичка и тематска слика одређених поетика, те тако, на пример:

– Владета Вуковић пева о личној и националној угрожености.

– Петар Сарић пише поезију која се бави феноменом традиције и Косова, двема нераздвојним категоријама. „И Сарић има своју *Симониду* у чијим очима траје сахрана рода и у чија три лика аутор види слојеве националне судбине. Његова *Богородица Љевишка* је прегажена коњима, њена је светлост утуљена, а Поље Косово остаје као раван вечно трагичног постојања."[10]

– Стоиљко Станишић драму свога дома одредио је као тачку краја.

– Даринку Вучинић карактерише отпор политичком насиљу. Она пише против зла које се наднело над *њене купине, божурове,* где влада лична и колективна језа.

– Мошо Одаловић казује озбиљан бол због губитка дома и грубе нужности исељења.

– Ратко Поповић, аутентичан песник централног Косова, отрже се *страшилу, обневиделости и вриску непогоде.*

9 Даница и Ана Андрејевић, „Пројекција политичког насиља у савременој косовско-метохијској поезији", рукопис, 1, [преузето новембра, 2011].

10 *Исто.*

– Радосав Стојановић пројектује *инквизицијске* слике насиља:

Каква је то Србијица без Срба
Ђаковица без ђакона и ђака
Нарасла несрећа до зуба
Ни путника на коњу, ни за њим пешака.

– Милица Јефтимијевић Лилић припада новородољубивом таласу косовске поезије.

– Драгомир Костић пева против злодела и зулумника које пресреће Богородица црква.

– Милоје Дончић највише одражава ангажовани, политизирани однос према насиљу. Он *лицем у лице* стоји са прогоном. Нико није као Дончић, наводи се у тексту, тако ужасно показао наличје стварности Косова.

– Драган Ничић Циноберски *своју архетипску слику из тмине векова живо пројектује у садашњу заумну лирску химеру*. Лирско-филозофски став показује кроз историчност, а две мале очије Симонидине празнине илуструју „песникову испражњену суштину без Косова".

– За Милорада Ивића постојање без Косова није постојање, „већ заметнута егзистенција, убијен дом и убијен свет".

– Живојин Ракочевић спаја „Његошевску етичку свест и косовски завет, традиционално и модерно", обраћајући се куполама и косовским црквама.

– Сунчица Денић у својој поезији представља „своје прећутано Неродимље, затворене путеве Господње и Косово као земљу плача. У поезији Сунчице Денић година је обрнута, свет је наопак, историја окренута наглавачке, домови без порода и жито без зрневља."

– Милан Михајловић казује колективну идеју Косова, које „у црној боји симболише праисконску и садашњу таму, интензивирану новомитском садржином".

– Новица Соврлић води дијалог са „историјом средњовековља из косовске савремености". Код њега се осећа епско-хуманистичка оријентација.

– Валентина Питулић гаји и ствара посебне тонове „на народну".

– Ранко Видов Ђиновић и Голуб Јашовић „затварају круг лирске имагинације Косова изложеног насиљу". Голуб Јашовић каже да му „ђавољим стубиштима опасаше прагове родне, а у сенкама Проклетија види трагове тамног проклетства, неправде и фатума."

Ово *гумниште* (назив места за стоку и сточну храну на Косову, у Угљару, на пример), лирски лелек, одговор је на „политички насилну, бруталну промену националне структуре Покрајине и на агресивно потискивање есенције и егзистенције српског живља и српске уметности". Даница и Ана Андрејевић у овом тексту (нарочито у њему), који је резултат истраживања

у оквиру пројекта III47023 (Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, дефинишу то опште и лично зло српског човека на Косову и Метохији и књижевности која о том злу пева.

У Предговору *Антологије косовско-метохијске књижевности 1960–2010,* која се појавила 2012. године, Даница Андерејевић, између осталог, пише да „у поезији косовско-метохијских песника у последњих педесет година, а и пре, Косово је било страшно место на коме треба постојати. Међутим, нису нам дали чак ни на том страшном месту да постојимо и будемо културни граничари и цивилизацијски маркери националнох идентитета. Могли смо губити државе, и губили смо, али нисмо смели изгубити језик и песму, јер, после изгубљеног језика нема народа ни сопства. Запоседнути хронотоп Косова, међутим, није изгубљен, док је у уметности и свести српског народа. Ми нашу Атландиду, нашу пету димензију, нашу есенцију чувамо у поезији.“[11]

Дефинишући у овом свом приказивању (2012) новију српску књижевност на Косову и Метохији, Даница Андрејевић потврђује оно гледиште које је и са ранијим тумачењима наговештавала и бележила, да се ова књижевност *односила обавезније према косовском опредељењу од било које друге регионалне или матичне књижевности Срба*. Својим синхронијским и дијахронијским приступом, она је ову књижевност канонисала, дајући јој увек нову вредност и нову естетизацију.

Литература

Андрејевић 1988: Д. Андрејевић, *Портрети косовских писаца,* Јединство, Приштина.

Андрејевић 1997: Д. Андрејевић, *Антологија косовскометохијске поезије 1950–1995*, Нови свет, Приштина.

Андрејевић 2003: Д. Андрејевић, „Панорама савремене српске поезије Косова и Метохије“, *Баштина*, св. 16. Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић.

Андрејевић 2005: Д. Андрејевић, *Савремени писци Косова и Метохије*: *лексикон*, Врањске, Врање.

Андрејевић 2005: Д. Андрејевић, *Савремени писци Косова и Метохије*: *лексикон*, Књижевно друштво Косова и Метохије, Косовска Митровица.

Андрејевић 2006: Д. Андрејевић, „Савремена српска поезија Косова и Метохије“, *Баштина*, св. 20/2, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић.

Андрејевић 2008: Д. Андрејевић, „Песме Милана Михајловића“, у књизи: Милан Михајловић, *Сађе свих матица*, Хвосно, Косовска Митровица.

11 Даница Андрејевић, *Антологија косовко-метохијске поезије 1960–2010: антологија,* Књижевно друштво Косова и Метохије, Косовска Митровица, 2012, 6.

Андрејевић 2011: Д. Андрејевић, *Видови српског модернизма*, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић.

Андрејевић, Андрејевић [преузето новембра, 2011]: Д. и А. Андрејевић, „Пројекција политичког насиља у савременој косовско-метохијској поезији“, рукопис.

Андрејевић 2012: Д. Андрејевић, *Антологија косовско-метохијске поезије 1960–2010: антологија*, Књижевно друштво Косова и Метохије, Косовска Митровица.

Денић, 2005, 2006: С. Денић: *Опште и лично: огледи о књижевности*, Филип Вишњић, Београд.

Денић, 2008: С. Денић, *Српски писци на Косову и Метохији (1871–1941)*, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић.

Денић, 2010: С. Денић: *Мера и привид, етиком до књижевне естетике: огледи о књижевности*, Београдска књига, Београд.

Денић, 2011: С. Денић, *Пролон и завичај: српска књижевност Косова и Метохије*, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић.

Sunčica DENIĆ

DANICA ANDREJEVIĆ, THE INTERPRETER OF THE RECENT KOSOVO-METOHIAN LITERATURE

Summary

One of the rare interpreter and preserver of the modern literary creativity of the Serbs in Kosovo and Metohia, Danica Andrejević, via her texts, monograph publications, lexicons and anthologies, has been systematizing and situating this literature for some decades. Serbian literature in Kosovo and Metohia at the end of the 20th and at the beginning of the 21st century is to be found in an unviable position due to the displacement of the author and termination of the work of everything what made the part of national culture and art. Writing on this and leaving traces on her is being measured multiply. An important part of literary-historical and theoric mosaic, and scientific-critic orientation belongs to Danica Andrejević, who manages to actualize and engage that literature by her writing.

Key words: Danica Andrejević, interpretation, Serbian Kosovo-Metohian literature, actuality, evaluation.

Рад је предат 12. априла 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Сарић П. ;
821.133.1.09-31 Ками А. ; 141.32

*Марија ЈЕФТИМИЈЕВИЋ-МИХАЈЛОВИЋ**

БЕСМИСАО ЕГЗИСТЕНЦИЈЕ И „СМИСАО“ АПСУРДА**

(Сродности стваралачких проседеа Албера Камија и Петра Сарића)

Апстракт: У раду се испитују основни елементи Сартрове егзистенцијалистичке филозофије у Камијевом *Странцу* (1942) и Сарићевом *Дечаку из Ластве* (1982) и констатује да је суштинска веза међу њима животна филозофија главних јунака – Мерсоа и дечака Тугомира, блиска егзистенцијалистичком промишљању света и човека у њему (бесмисао егзистенције, апсурд и сизифовска борба човека, атеизам, страх пред коначношћу, одговорност за властите поступке и питање слободе). Тескоба као „средњоевропски културни архетип“ и „тамни вилајет“ као осећање човека балканских простора, синоними су за *апсурд* егзистенцијализма.

Кључне речи: филозофија егзистенцијализма, Жан-Пол Сартр, Албер Ками, Петар Сарић, апсурд, бесмисао, тескоба, „тамни вилајет“.

„Човек уопште не може да промени свој живот“
Албер Ками

„Час у коме човјек апсолутно побиједи
биће час његовог апсолутног истребљења“
Петар Сарић

Круцијална питања филозофије одувек су се односила на проблем битисања или постојања, односно егзистенције (lat. *existere* – постојати). Нарочито је значајна расправа у филозофији која се тиче доказивања постојања

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, mjmihajlovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

себе, односно одреднице самог постојања. Књижевности као уметности блиској филозофском промишљању света, иманентна су егзистенцијална, метафизичка и етичка питања: Ко је човек? Какав је смисао његовог постојања? Какав је његов однос према свету у другим људима? Криза индивидуализма с краја XIX и на почетку XX века, делимично произишла из Ничеове тврдње да је Бог мртав и да човеку предстоји да преузме одговорност за свет, нарочито је поткрепила ова питања. Песимистичко поимање егзистенције које све више узима маха, своје утемељење је пронашло у филозофији егзистенцијализма, за чије су конституисање најзаслужнији филозофи Едмунд Хусерл, Мартин Хајдегер, Карл Јасперс и Жан-Пол Сартр.

Егзистенцијализам заступа идеју да човекова егзистенција нема виши смисао, нити човеков живот има неку вишу сврху осим самог постојања; човек својим знањем и чулима не може спознати смисао живота (есенцију, бит) и зато му преостаје или вера или апсурд, бесмисао живота. *Човек је бачен у живот противив своје воље и то је темељ апсурда.* Једино што је сигурно у животу јесте наше биолошко и телесно постојање сада и овде. Човек је у *моралном смислу апсолутно слободан* да бира све могуће варијанте од рођења до смрти и свака је једнако вредна јер *не постоји никаква етичка одредница*. Такође, егзистенцијализам пропагира идеју да не постоји есенцијална веза различитих егзистенција: човек се рађа и умире потпуно сам без обзира на све друштвене везе у своме животу. Међутим, корене филозофије апсурда можемо пронаћи у далекој историји; још се Еурипид питао: „Није ли смрт живот, а живот смрт?“, чиме се отвара питање смисла човекове егзистенције, његовог осећања бачености у космос, у *бурно жилиште*.

Филозофија егзистенцијализма свој највећи утицај остварила је преко Сартровог предавања *Егзистенцијализам је хуманизам.* Сартр је писао да „човјек није ништа друго, него оно што од себе чини“[1]. На тај начин он је бачен у егзистенцију и у њој сноси одговорност за своје поступке, јер се једино на себе и може ослонити. То је, по Сартру, прво начело егзистенцијализма. Човек се не може ослонити ни на Бога, јер он представља „израз субјективног доживљаја“, „покушај да се телесним надражајима припише онострана конотација“. Сартр је разликовао егзистенцију и есенцију – суштину, тј. постојање и бит човека. Тврдећи да егзистенција претходи есенцији, сматрао је да човеку није дато да спозна сопствени смисао, већ своју бит мора тек да одреди. Зато је тврдио: „Ако Бог не постоји, има бар једно биће у којег егзистенција претходи есенцији, једно биће које егзистира прије него што се може дефинирати било каквим појмом и да то биће јест човјек или, како Хајдегер каже, људска збиља.“[2]

1 Žan-Pol Sartr, *Filosofski spisi*, preveli Eleonora Prohić, Vanja Sutlić, Frida Filipović, Nolit, Beograd, 1981, 263.

2 Исто, 262-263.

Сартрова филозофија егзистенцијализма, заснована на тези о трагичној бачености у вртлог егзистенције, имала је велики утицај на књижевна остварења Жоржа Марсела и Албера Камија (и сам Сартр је аутор једног егзистенцијалистичког романа *Мучнина*).

За Албера Камија, *апсурд* је „нужност егзистенцијализма“. Ову тезу Ками је најпре развио у роману *Странац* (1942), а затим у есеју „Мит о Сизифу“, објављеном исте године, који се може сматрати својеврсним коментаром поменутог романа. Апсурдом назива бесмисленост људског живота и тврди да нас управо свест о апсурду може подстаћи на проналажење животне визије, чиме не пропагира апсурд као циљ живота, него само наглашава његову подстицајну улогу. Управо је у томе била основна разлика Сартрове и Камијеве егзистенцијалистичке филозифије. Она је била покренута након објављивања Камијеве драме „Побуњени човек“, након Другог светског рата, која је открила разлике међу овом двојицом филозофа егзистенцијализма. Ками није могао да прихвати Сартрово схватање егзистенцијализма као нихилизма (егзистенције као ништавила), те да сходно томе човекова егзистенција не може претходити његовој есенцији (што је било најважније начело филозофије егзистенцијализма). Док Сартр све препушта самом човеку, Ками сматра да човек може пронаћи излаз из апсурда живота кроз веру, друштвену организацију или уметност. Жучна расправа Камија и Сатра навела је Камија да се одрекне појма егзистенцијализам не желећи да се његова књижевна остварења доводе у везу са овим филозофским покретом и његовим схватањима. Међутим, иако се нису сложили у коначним исходиштима својих филозофских учења, Камијев *Странац* је остао означен као *егзистенцијалистички роман*, будући да су у њему плодно тло пронашле многе идеје ове филозофске мисли.

Криза индивидуализма не само да је довела у сумњу смисао човековог постојања, већ је у човеку родила осећање *тескобе*, које је уз осећање *апсурда*, карактеристика човека модерног доба. Заправо, осећање тескобе, својствено човеку као његова *иманенција* и *иманација*, је и родило филозофију апсурда и ништавила која је затим постала једна од кључних идеја модерне цивилизације. „Чак и када се маскира, тјескоба се појављује.“[3] Тај страх Кјеркегор назива *Абрахамовим страхом* («да ли је то доиста анђео и да ли сам ја доиста Абрахам?»)[4] Будући да се родила и да ју је формирала духовна клима западноевропских земаља, ова се идеја може сматрати *средњоевропским културним архетипом*[5]. Савремена српска

3 Исто, 265.

4 Исто

5 Предраг Палавестра, „Тескоба као архетип средњоевропске цивилизације“, Зборник радова са шестих књижевних сусрета *Савремена српска проза*, 2-3. новембар, 1989, Трстеник, 58.

књижевност је у том смислу блиска западноевропској, јер и једна и друга у свом фокусу имају човека и његов психолошки, егзистенцијални, социолошки и етички профил. По речима Предрага Палавестре, јасно је да су писци са специфичним доживљајем света у знаку тескобе ипак они који су најближи средњоевропском културном моделу: Ерих Кош, Александар Тишма, Данило Киш. „Они познају и признају тескобу, па се сасвим лако интегришу у духовни простор Европе".[6] Међутим, не смемо заборавити да су осећањем тескобе обележене и *Сеобе* Милоша Црњанског, Андрићева *Проклета авлија*, Исаковићев *Трен*. У том смислу, веома је важна дистинкција коју је Палавестра навео, а која суштински разликује тескобу човека српске и западноевропске књижевности. Док западноевропску књижевност обележава тескоба као „вид цивилизације која признаје кривицу и почива на митологији и институцији греха"[7], она је у српској књижевности веома комплексна, условљена и усложњена историјским и културним претпоставкама: „...наш архетип је *тамни вилајет* (подвукла М. Ј. М.) у коме је погрешно све што се уради, у коме је сваки корак погрешан, и свака одлука погрешна, и сваки исход наопак. Наш архетип је драма у одрицању од Бога и патос у одрицању од предака; наш архетип је распад породице, а не архетип греха или страха; то није ни архетип мртвила, сивила и магле у души."[8]

Роман Петра Сарића, родоначелника модерног српског романа на просторима Косова и Метохије[9], *Дечак из Ластве* (1982) иако се тематски ослања на претходни Сарићев роман (одржање уклете лозе племена Којадиновића), носи у себи сва осећања савременог човека оптерећеног питањима сопственог смисла. Апсурд, тескоба, узалудност и бесмисао, кључне су поставке које овај невелики роман приближавају савременом западноевропском роману, његовој специфичној психологији и филозофији, и дефинишу га као егзистенцијалистички роман. У досадашњим критичким осврtима и тумачењима нису препознате везе, случајне или намерне, које *Дечак из Ластве* има са *Странцем* Албера Камија. Иако различити по хронологији настанка, географском одредишту, иако су им аутори припадали различитим културним, националним и књижевним обрасцима, ова два романа блиска су по бројним мотивским, садржинским и тематским елементима: оба романа писана су у првом лицу – у њима се млади мушкарци, Камијев Мерсо и Сарићев *Син* (касније прозван Тугомир), трагајући за смислом властите

6 Исто, 59.

7 Исто, 56.

8 Исто, 59.

9 Сарићев роман *Сутра стиже Господар 1-2,* (Просвета, Београд, 1979, 1981), представља први прави датум конституисања модерног српског романа на овим просторима, до тада познатим углавном по приповедачком умећу Григорија Божовића.

егзистенције, суочавају са апсурдом живота. Сличности се међу њима могу распознати и интерпретирати на неколико нивоа:

1) однос према свету (друштву),
2) однос према мајци,
3) однос према Марији,
4) однос према Богу,
5) однос према времену,
6) однос према почињеном убиству.

Међутим, суштинска веза садржана у филозофији живота главних јунака која је блиска елементима егзистенцијалистичке филозофије: бесмисао егзистенције, апсурд и сизифовска борба човека, положај човека у савременом друштву, атеизам, страх пред коначношћу, одговорност за властите поступке и питање слободе.

Радња романа *Дечак из Ластве* догађа се крајем Другог светског рата и смештена је у мало црногорско село – Ласту, која има свега два становника – Мајку и Сина. Ови убоги *Лаштвани* („они нису људи, само обличјем личе на нас“), оптерећени су вековним проклетством своје лозе. Њихови преци учинили ду страшан злочин убивши мајсторе који су градили цркву. Због тога су морали да беже, али је у селу остала једна трудна жена која је била на порођају. Рођењем њеног сина (зачетог инцестом) започиње уклета лоза Којадиновића, која је после много векова спала на Мајку и Сина. Ласта је постала уклети универзум, *тамни вилајет*, у који *човек* не залази јер се боји клетве. Промена настаје онда када Мајка (вођена аманетом човека из Билеће, који је пристао да буде са њом и продужи Лаштванску лозу) покушава да Сина изведе из Ластве у свет, али он после вишегодишњег школовања, *разочаран у свет и у човека*, бежи назад у Ласту.

Палавестрину констатацију да осећање тескобе западноевропског човека почива на осећању кривице и греха, потврђују речи Камијевог јунака Мерсоа: „у сваком случају, човек је увек помало крив“[10] (22). Осим ове реченице, којом нас Ками поступно уводи у свет апсурда, има реченица које само наизглед немају директне везе са самим током радње, а у њима је садржана филозофија читавог романа. Једна од ствари којих се Мерсо сећа јесте савет болничарке на погребу своје мајке: „Ако човек иде полако, може да добије сунчаницу. Ако иде пребрзо, озноји се и у цркви назебе“ (20). Дакле, без обзира који пут изабере, човек ће увек погрешити јер је сваки од њих бесмислен и апсурдан, будући да „човек уопште не може да промени свој живот“ (43). Овакво схватање блиско је Селимовићевићевој тврдњи у *Дервишу* да је „сваки човјек увијек на губитку“.

10 Албер Ками, *Странац*, с француског превела Зорица Хаџи-Видојковић, „Гутенбергова галаксија“, Београд, 2002. (Сви цитати у раду наведени су према овом издању)

Филозофију апсурда Сарић је дефинисао на самом почетку романа узимајући за мото речи свог оца, мајке и Ива Андрића:

„Отац Васиљ рече:
Сваки дан мојега живота за мене је велики ризик...

Мајка Госпава:
Сине мој, чувај се..., свијет је јама безданица...

Иво Андрић:
„Постоје два света, између којих нема и не може бити правог додира ни могућности споразума, два страшна света осуђена на вечити рат у хиљаду облика."

(*Проклета авлија*)"

Синтагма „два света", за коју се опредељују и Ками и Сарић, блиска је Хајдегеровој диференцијацији на две врсте егзистенције или два начина бивствовања:

– властито (аутентично) бивствовање и

– неаутентично бивствовање.

У неаутентичној егзистенцији, човек живи као анонимна индивидуа проживљавајући свој „осредњи" живот, у страху од *слободе* или извесности *смрти*. За разлику од ове, аутентична егзистенција, подразумева прихватање и разумевање смрти као најдубљег и највластитијег људског одређења. Смрт је, дакле, „надолазећа могућност која сваком тренутку даје његову јединственост".[11]

Аутентично бивствовање Камијевог Мерсоа претпоставља и његов аутентичан однос према свету. То значи да се не понаша у складу са очекивањима околине и не усваја диктиране обрасце понашања, већ се руководи принципима избора властите егзистенције. Не показујући знаке жалости на мајчиној сахрани (смрт је неминовност и треба је прихватити, те је и туга апсурдна), Мерсо изазива огорчење друштва јер не поштује моралне стандарде који намећу одређен начин понашања у одређеној прилици: „У том часу приметио сам да сви седе преко пута мене, око настојника и њишу главе. Једног тренутка, причинило ми се, без икаквог разлога, да су дошли да ми суде" (13). Апсурдност и бесмисао свега што га окружује, доводе Мерсоа најпре у равнодушност, а потом у позицију неразликовања *добра* и *зла*. Показујући подједнаку равнодушност према томе да ли га девојка Марија воли или не и вест о смрти своје мајке, он кида везе и са основним етичким принципима – равнодушан је, премда свестан чињенице да је некоме одузео живот:

11 Видети: Никола Кнежевић, *Бесмисао егзистенције и бесмисленост егзистенцијализма*, 05.09.2009, www.b92.net/10824/Besmisao-egzistencije-i-besmislenost-egzistencijalizma

> „Схватио сам да сам пореметио равнотежу дана, изванредну тишину једне плаже на којој сам био срећан. Онда сам испалио још четири хица у непомично тело у које су се куршуми неприметно забијали. И била су то као четири кратка куцња на вратима несреће“ (59).

Дакле, што је био ближи аутентичној егзистенцији, био је даљи од етичких кодекса и моралних норми друштва којем припада. То потврђују тужиочеве речи на суђењу да он „уистину душе и нема“ и „да му није доступно ништа људско, ниједан од моралних принципа који људско срце чувају од зла“ (100). Ту се отвара место за читаву филозофску расправу о односу апсурда и морала, што је проблематизовао и Сарић у поменутом књижевном остварењу.

У Мерсоовом свету све је врло једноставно – човек је „осуђен“ на живот, те га може обликовати по сопственим жељама и властитим принципима. То је свет без Бога, јер човек сам преузима одговорност за своје поступке. Његова *есенција* значајнија је од његове *егзистенције*, јер је важно *живети* а не *животарити*. Време је отуда потпуно релативна категорија јер не одређује начин избора бивствовања или егзистенције (да ли су се ствари догодиле јуче или данас, какве ће последице оне имати сутра, Марсоу је потпуно свеједно). Једина извесност јесте смрт и њено прихватање јесте „смисао“ апсурдности и апсурдног живота:

> „Сад сам схватао, било је тако природно. Како то да нисам увиђао да од извршења смртне казне нема ничег значајнијег и да је то, напослетку, једина заиста занимљива ствар за човека!“ (108).

Хајдегерова два вида егзистенције посебно су изражена у Сарићевом роману. Прву – аутентичну егзистенцију симболизују Мајка и Син, *Лаштвани*, а другу – неаутентичну –*људи*, посебно Марија, дечакова једина блиска веза са Светом. Постоје, дакле два андрићевски дефинисана различита света: на једној страни Ласта, на другој „Свет“. Дечаково реторичко питање: „Колико је између Ласте и Свијета?“[12] (15) индикативно указује не само на непремостиву разлику међу њима, већ одражава и његову тежњу за немогућим спајањем. Јер, свет не би био Свет кад не би било Ласте и обрнуто: „Бог не може без ђавола као што ни Свјетлост не може без таме...“ (57). Слична ситуација је и у *Страницу* – Мерсоова аутентична егзистенција или „неусклађеност“ са светом не би постојала да нема света који је таквом декларише. Дечаково порекло од оца Билећанина (*човека*)

12 Петар Сарић, *Дечак из Ласте,* Просвета-СКЗ-Универзитетска ријеч-Књижевне новине-Јединство, Београд-Никшић-Приштина, друго издање, 1990. (Сви цитати у раду наведени су према овом издању)

и мајке Лаштванке (он је „пола *Лаштованин* пола *Човјек*“) предуслов је да безименог дечака (касније, у школи, прозваног Тугомир) радозналост покрене на преиспитивање свог порекла али и својих крајњих граница. Схватајући живот као велики ризик, он се креће по танкој жици која спаја Свет и Ласту: „кретање између живота и смрти, уском границом, омогућава ми да упознам Свијет, да видим и оно зашта је Човјек слијеп“ (48). Истовремено, дечаково откривање света и себе у свету биће праћено осећањем тескобе, узалудности. До осме године била су му позната једино брда и шуме у Ластви, чаробан живот биља и животиња, безазленост којом га је Мајка обдарила чувајући га од *Човека* и *Света*; у мајчиним *лаштованским причама,* на којима је изградио своју перцепцију доживљаја света, садржана је *историја Ластве*, док је *историју Света* тек требао упознати. Истовремено, иако без икаквог претходног образовања, дечак је поседовао умност и филозофичност мудраца, која, како ће се показати, неће бити довољна за живот „у Свету“.

Мајка је у роману представник Ластве, тог тамног вилајета из кога је требало избавити Сина, не знајући унапред да ли га је могуће сачувати у самој Ластви или ван ње – у Никшићу, где живе *људи.* Иако се то коси са аманетима предака лаштванске лозе, она ће сина извести из Ластве: „...нијеси свјесна, учинићеш што толики прије тебе нијесу, *измирићеш Ласту са Свијетом, Син ће ти постати Човјек...*“ (93) (подвукла М. Ј. М.) Вођена идејом да „Ласту мора да побиједи *човјек*!“ (28), Мајка је пратила упутства свих који су били део *Света*: дечаковог оца – Билећанина, учитеља, Крстиње – жене код које је дечак становао у током школовања. Пристала је да дечак добије име – Тугомир („које ће му служити изван Ластве“), да га обуче у „одело човека“ и упути га да се понаша као његови вршњаци. Након основне школе, као ученик трећег разреда гимназије, дечак бежи у Ласту. Мајчина дилема – да ли је побегао или су га протерали – отвара питање: да ли је у њему победио *човек* или *Лаштованин*?

На ово питање одговор даје ретроспектива догађаја којих се дечак сећа после бекства у Ласту. Његов први корак по повратку био је бацање свих књига у *Голубињу*, јаму без дна коју насељавају голубови. Јасан раскид са Светом који симболизују књиге, увод је филозофију апсурда – немогуће је променити свој живот (то тврди и Мерсо), немогуће је докучити сопствени смисао; не може се побећи од себе и сопственог *ја*; треба само раскрстити са узалудном, сизифовском борбом и прихватити смрт као једину извесност. Док је књига падала, дечак се ничеовски загледао у амбис, осећајући како га амбис гута: „дубина почела да га вуче, њен тешки ваздух претаче се у њ!“ (11). *Књиīа* не може да замени *причу*: она је писана „људском руком“ и у њој је садржана *истина света*: „Оне су писане да ублаже *недело*, да га прикрију и покажу како *човек* није оно

што јесте“ (10). *Историја* коју дечак баца у јаму не садржи оно што је гледао на улицама Никшића – победници вешају и убијају губитнике, дакле креирају сопствену историју. Не могавши да прихвати ту *лажну егзистенцију*, дечак се враћа мајчиним причама у којима је садржана *историја Ластве*. Иако обележене бројним парадоксима (инцестуозним пореклом, уклетошћу њених становника, необичним обичајима по којима се Лаштвани не сахрањују, већ када „осете смрт“ иду у високе пећине у којима затим умиру, уцртавши претходно специфичан *лаштвански знак* у камену), *лаштванске приче* су израз *аутентичне егзистенције*, истинског живота. У таквој егзистенцијалистичкој филозофији, време не игра никакву улогу – за њега постоје једино дани које проводи по бекству из Никшића, јер се ту остварује његово аутентично *ја*, његово сопство, растерећено окова Света.

Камијев Мерсо се такође залаже за такав начин бивствовања, ма колико оно било унапред осуђено на неразумевање и казну. То је посведочио сам аутор у једном писму Ролану Барту:

> „Не бисмо се много преварили кад бисмо у *Странцу* препознали причу о човеку, који, лишен сваког херојског става, пристаје да умре за истину. Рекао сам давно, и то је такође звучало парадоксално, како сам у мојој личности покушао да представим јединог Христоса кога заслужујемо...“[13]

У покушају да мења „Свет према Ластви“, и Тугомир ће бити окарактерисан као нови месија: „ти си тај који открива *Нови Свијет* и дарује га човјеку, ти си *Нови Исус Христос*!“ (107). Његову мисију може препознати само личност ослобођена предрасуда које формира *Свет* (друштво), те је и њено име, не случајно, библијског порекла – Марија (као и код Камија). Иако има „људски лик“, све оно од чега је дечак бежао а што га је истовремено мамило (близина жене у њему је пробудила нова осећања – блискост, поверење, али и узбуркала нечисту крв предака у њему), Марија је успела да бар на кратко у њему покрене питање: може ли се бити неко други, може ли Лаштванин постати човек? Показујући му шта Свет заправо јесте – беспоштедна и неправдна борба за место под Сунцем, она је подстакла у дечаку људску страну његовог порекла: „Час у коме човјек апсолутно побиједи биће час његовог апсолутног истребљења“ (31), записао је он у трећем разреду гимназије. Опонашајући образац околине, он није одолео искушењу *Света* и уместо да победи *човека* у себи, убија *човека* (професора физике) ради очувања властите егзистенције. Графички приказ Декартовог координатног система који

13 Радосав Војводић, *Судбина умјетника*: *у дијалогу с Ивом Андрићем и двојником*, (треће допуњено издање), Удружење издавача и књижара Југославије, Београд, 2000, 46.

је нацртао на табли, на волшебан начин убија професора физике. Његово опредељење за *аутентичну егзистенцију* значило је живот по сопственим законима физике и метафизике. Ти закони престали су са прихватањем закона *Света.* Убивши човека, *Лаштованин* се идентификује са *човеком* и своју *људску* природу храни уживањем у посматрању других беспоштедних борби у природи. По повратку у Ласту, он ће убити и сахранити гусеницу, „онако како се људи сахрањују":

> „...јуче си побегао од људи, данас уживаш у борби која се нипочему не разликује од њихове и коју први пут налазиш у Ластви!? Овамо, са собом, си начисто: нема нити сме бити сличности између Ластве и Света!, а кад би те неко уверио да ту сличност баш ти откриваш и самим тим на њој инсистираш, опонашаш људе, почело би твоје спремање за ново бежање које је, ако ћемо како смо почели, неостварив, „не можеш побећи тамо откуд си побегао"..." (123).

И Камијев и Сарићев јунак су жигосани злочином – убиством које је представља вид њихове побуне против *неаутентичне егзистенције,* односно против *канона света*. Тај чин је у духу егзистенцијалистичке филозофије да је човек *у моралном смислу слободан да чини што му је* воља, али одговоран за своје поступке. Међутим, разлика између њих уочава се у односу према почињеном убиству: у Мерсоовој равнодушности и схватању убиства као природног узрока и следа догађаја, и дечаковог осећања страшне кривице. Осим тога, у *Странцу* готово и да нема акције – ствари се прихватају какве јесу; граница између два света и два вида егзистенције је непремостива те би сваки покушај њиховог помирења остао безуспешан. Отуда је апсурд производ помирености са немогућношћу промене света и друштва.

С друге стране, позиција (али и егзистенција) Сарићевог Тугомира је компликснија јер је условљена успехом промене себе према свету и успехом моделовања *Света* према Ластви. Сви дечакови покушаји у том правцу остају без успеха, јер чак и да измени себе – он не може изменити свет. Човек је, био он *Лаштованин* или припадник *Света*, осуђен *на себе* таквог какав јесте, на живот – *тамни вилајет*, и његова намера да било шта промени, бесмислена је и апсурдна. То мало иде у прилог Сартровој тврдњи да је човек „оно што од себе чини" већ да се *човек бачен у вртлог егзистенције* не може борити са њеним законима. Апсурд не значи помиреност (као код Камија), већ произилази из неуспеха реализације дечакове побуне, његове личности а не из саме помирености са апсурдом као априорним поимањем живота. Завршна сцена романа – Тугомиров гроб (*људски*) са знаком (*лаштованским обележјем*) – скицом Декартовог координатног система, симболична је слика апурдности људске егзистенције.

Литература

Албер Ками, *Странац*, с француског превела Зорица Хаџи-Видојковић, „Гутенбергова галаксија“, Београд, 2002.

Žan-Pol Sartr, *Filosofski spisi*, preveli Eleonora Prohić, Vanja Sutlić, Frida Filipović, Nolit, Beograd, 1981.

Никола Кнежевић, *Бесмисао егзистенције и бесмисленост егзистенцијализма*, 05.09.2009, www.b92.net/10824/Besmisao-egzistencije-i-besmislenost-egzistencijalizma

Предраг Палавестра, „Тескоба као архетип средњоевропске цивилизације“, Зборник радова са шестих књижевних сусрета *Савремена српска проза*, 2-3. новембар, 1989, Трстеник, 55-59.

Петар Сарић, *Дечак из Ластве,* Просвета-СКЗ-Универзитетска ријеч-Књижевне новине-Јединство, Београд-Никшић-Приштина, друго издање, 1990.

Радосав Војводић, *Судбина уметника*: *у дијалогу с Ивом Андрићем и двојником*, (треће допуњено издање), Удружење издавача и књижара Југославије, Београд, 2000.

Marija JEFTIMIJEVIĆ-MIHAJLOVIĆ

NONSENSE OF THE EXISTENCE AND THE „SENSE“ OF THE ABSURDITY

(Congenialities of Albert Camus' and Petar Sarić's Creative Proceeds)

Summary

The philosophy of existentialism achieved its greatest impact through Sartre's lectures *Existentialism is Humanity*. His philosophy, founded on the thesis on the tragic throw in the whirlpool of the existence, had great impact on the literary achievements of George Marcel and Albert Camus. Nevertheless, elements of this philosophy can be recognized in the works of Serbian literature of the past century.

This paper researches on the connections of Camus' *Foreigner* (1942) and Sarić's *Boy from Lastva* (1982), and states that the essential link among themselves is vital philosophy of the main characters – Mersault and the boy of Tugomir, close to the existentialistic deliberation upon the world and man in it (nonsense of existence, absurdity and Sisyphean battle of man, atheism, fear in front of the finality, responsibility for own acts, and the issue of freedom). Anxiety as „the Central European cultural archetype“ and „obscure villayet“ as the feeling of the man from Balkan areas, are synonymies for *absurdity* of existentialism.

Although different as per its appearance chronology, geographic destination, event though the authors belonged to different cultural, national, and literary patterns, these two novels are close as per numerous motives, content, and thematic elements: both novels were written in the first person – in them young men, Camus' Mersault and Sarić's *Son* (later on named Tugomir), are facing by searching for the sense of own existence. Similarities among themselves can be identified and interpreted at several levels: with relation to the world (society), relation to the mother, relation to the Maria, relation to the God, relation to the time, and murder.

The essential difference between Camus' Mersault and Sarić's *Son* lies in Mersault's indifference and non-interest to change himself and the world, and Son's curiosity to shape himself toward the world, and to create the World as per Lastva. So, in the *Foreigner* there is no action – things are accepted as they

are. In the *Boy from Lastva* – the attempt of conciliation of two worlds remains futile, since the things are as they are and it has proven to be impossible to change them. Absurdity is to be unavoidable, and its prompt acceptance becomes the only sense in the nonsense of the existence.

Key words: Philosophy of existentialism, Jean-Paul Sartre, Albert Camus, Petar Sarić, absurdity, nonsense, anxiety, „obscure villayet“.

Рад је предат 1. априла 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 271.222(497.115)-773-9

*Драгана ЈАЊИЋ**

ПРИЗРЕНСКА ЕПИСКОПИЈА**
(Историјско-канонски аспекти)

Апстракт: Оснивање Призренске епископије треба тражити још у време пре Самуилове државе. У повељама византијског цара Василија II индиректно се помера постојање Призренске епископије у време Првог бугарског царства, док археолошка истраживања цркве Богородице Љевишке, седишта Призренске епископије, указују да је Призрен био значајно средиште византијске епохе.

Кључне речи: архиепископија, Црква, јурисдикција, канон, аутокефалност, епископија.

У периоду византијског царства Призрен је био центар духовних и материјалних остварења византијске културе. Остаци византијских профаних и сакралних грађевина откривених у Призрену, налазе се у темељима комплекса јужне куле и зидина утврђења на Призренској тврђави. Откривени остаци грађевина потичу из фазе која би одговарала византијској Призидријани XI века[1]. На темељима ранохришћанске цркве сграђена је задужбина цара Душана Св. Арханђели, док је на јужном узвишењу постојало византијско утврђење Вишеград[2]. Седиште Призренске епископије, црква Богородице Љевишке,

* Научни сарадник, Институт за Српску културу – Приштина / Лепосавић, dragjanjic@yubc.net

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Војислав С. Јовановић, „Археолошка истраживања и налазишта на Косову“, *Зборник са округлог стола о научном истраживању Косова*, САНУ, Београд, 1988, 33, 467.

2 Војислав С. Јовановић, „Археолошка истраживања и налазишта на Косову“, 52, 54. Милан Ивановић, „Културна баштина Косова и Метохије“, *Старине Косова и Метохије*, књ. 10, Приштина, 1997, 23.

подигнута је на темељима тробродне византијске базилике у којој је, како се претпоставља, било седиште тадашњег призренског епископа. Истраживања која су вршена на цркви Богородице Љевишке врло тесно су повезана са историјским подацима који се односе на призренску епископију, од њених најстаријих времена па све до Милутинове обнове. Датум изградње ове цркве ставља се у време византијског цара Романа I Лакапина (920–944). На основу пронађеног новца из периода његове владавине (између 921. и 931. године) у темељима Богородице Љевишке, који, према мишљењу Ненадовића, нису никада обнављани, могло би се закључити да је ова црква постојала већ почетком X века. Није искључено ни да је она још раније сазидана, с обзиром на то да је ова базилика својим димензијама и обликом врло слична базиликама у Царичином граду[3]. Остаци старих фрагмената који су употребљени за зидање базилике, а који су коришћени и у време Милутинове обнове, припадају вероватно неком античком храму, док неколико олтарских стубића одговара својом величином и профилацијом фрагментима који су откривени у Стобију[4].

Према византијском хроничару Јовану Скилици, македонски владар Самуило (976–1014) заузео је Призрен заједно са Тетовом, Скопљем и Липљаном[5]. Следеће спомињање Призрена у историјским изворима везано је за буну скопских великаша (1072. г.) под Ђорђем Војтехом, који су прогласили за цара Константина Бодина, сина Михаила Зетског[6]. У време проласка Фридрха Барбаросе кроз Србију (1189. г.), према казивању Стефанових биографа, Немања је заузео Призрен, али га није задржао, јер је бугарски цар Калојан искористио долазак крсташа под Цариград да би заузео Призрен[7]. Успостављање Бугарског царства 1185. године и организовање Трновске архиепископије у периоду од 1185 до 1204. године, довело је и до отцепљења и губитка Охридске архиепископије, једног дела епископија у североисточном делу тадашње Старе Србије и северног дела Македоније,

3 Слободан Ненадовић, „Шта је краљ Милутин обновио на цркви Богородице Љевишке у Призрену", *Старинар*, V-VI/1954-1955, Београд, 223.

4 Војислав С. Јовановић, „Археолошка истраживања и налазишта на Косову", 31–32. Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка*, Београд, 1963, 228–234. Иванака Николајевић Стојковић, *Рановизантијска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*, Београд, 1957, 58. Милан Ивановић, „Културна баштина Косова и Метохије", 23.

5 *Византијски извори за историју Југославије*, III, Београд, 2007, 79.

6 *Византијски извори*, III, 177–185. Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка*, Београд, 1963, 51.

7 Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање, Светосавски зборник*, 2, 1938, 31–32. Рељa Новаковић, „О неким питањима подручја данашње Метохије крајем XII и почетком XIII века", *ЗРВИ*, IX, 1966, 208–212. *Id*, „О неким питањима граница Србије крајем XII и почетком XIII века", *Зборник ФФ*, 9–1, Београд, 1967, 121–161. Радослав Грујић, „Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак", *Гласник СНД*, XIII, Скопље, 1932, 33–40, 45.

међу којима се помиње и Призренска катедра. Под јурисдикцијом Трновске архиепископије Призренска епископија се вероватно налазила до Калојанове смрти 1207. године. О томе се може индиректно закључити на основу писма бугарских епископа и Трновског архиепископа из 1204. године, упућеног папи Иноћентију III, међу којима се налази име епископа призренског, Аврама (humilis episcopus sanctissimi Prisdiani Abraham)[8].

Најстарији писани спомен који је везан за седиште Призрена као епископије налазимо у првој повељи цара Василија II из 1019. године. Проблеми са Василијевим повељама за Охридску цркву, које су сачуване у познијим преписима, сачињеним у време цара Михаила VIII Палеолога 1272. године, у науци су изазвали многа неусклађена мишљења, али су у историјској науци прихваћене као историјски веродостојне. Једино се доводила у сумњу аутентичност 2. и 3. Василијеве сигилије, којима се потврђују и проширују привилегије Бугарске (Охридске) архиепископије[9].

Помен Призренске епископије у првом сигилиону цара Василија II је од великог значаја, јер се први пут на српској територији помињу непозната епископска седишта (Призрен – Πριζδρίανα, Липљан и Сирмијум), што наводи на претпоставку да установљење Призренске епископије треба тражити много раније[10].

Наиме, разматрајући проблем епископских седишта у Србији од IX до XI века, В. Поповић је изнео мишљење, формирано на основу повеља цара Василија II из 1019–1020. године, у којима се потврђују стечена права Охридске архиепископије, да помен Призренске катедре у другој Василијевој повељи из 1020. г. очигледно указује да она обухвата како црквене центре које су основали Борис и Симеон, тако и оне који се први пут јављају у време Самуилове Македонске државе[11]. Релативно прецизно

---

8 Георгије Острогорски, *Историја Византије*, 378–380. Ивань Снѣгаров, *История на Охридската архиепископия*, I, София, 1924, 88–97. Innocentii, *Regestorum sive epistolarum, liber VII*, V, PL 217, 215:289. D. Augustin Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meredionalium*, Romae, I, 1863, 29.

9 Божидар Ферјанчић, „Автокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија", *Сава Немањић – Свети Сава*, Београд, 1979, 67. Божидар Прокић, „Постанак Охридског патријархата", *Глас СКА*, XC, 1912, 175–267. Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1969, 287. Филарет Гранић, „Црквеноправне глосе на привилегије цара Василија II", *Богословље*, 1998, 410–411. Стојан Новаковић, „Охридска архиепископија у почетку XI века", *Глас СКА*, 76, 1908, Београд, 2–4.

10 Ивань Снѣгаров, *История на Охридската архиепископия*, I, 55–57.

11 Владислав Поповић, „Епископска седишта у Србији од IX до XI века", *Годишњак града Београда*, XXV, Београд, 1978, 35. Јованка Калић, „Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године", *Сава Немањић – Свети Сава*, Београд, 1979, 33. Ивань Снѣгаров, *История на Охридската архиепископия*, I, 22. Тибор Живковић, *Црквена организација у Српским земљама*, Београд, 2004, 173.

може се одредити време настанка Призренске епископије, о чему сведочи, како смо поменули, пронађени сребрни новац Романа I Лакапена, датиран између 921. и 931. године, у темељима зидова првобитне базилике Богородице Љевишке[12].

Хронологија догађаја Самуилове освајачке политике у периоду после 997. године окреће се ка западу и северу, где је освојио Драчку тему, Дукљу и Рашку негде крајем деведесетих година X века, вероватно око 998. године[13]. Претпоставља се да је у овом периоду дошло до успостављања чврше Самуилове власти на територији данашње Србије и припајања Призренске епископије Охридској патријаршији. Стога је могуће да Василијева повеља из 1019. године, у којој се набрајају све епископије са територије Самуиловог царства, међу којима и Призренска епископија – „Καὶ τὸν ἐπίσκοπον Πριξδριάνων εἰς αὐτὰ τὰ Πριξδριάνα καὶ τὸν Χοσνὸν καὶ τὸν Λεασκουμτξὸν καὶ τὸν Βραίτον κληρικοὺς ιε᾽ καὶ παροίκους ιε“, управо одражава стање из времена оснивања Самуилове Охридске патријаршије после 998. године[14].

У скалду са освојеним областима после пада Самуиловог царства, освојена територија била је подељена на теме, или је на том простору морао постојати један облик управне организације од успостављања византијске власти 1018. г, о чему индиректне податке даје византијски хроничар Јован Скилица[15].

У науци је био предмет спора црквено-правни статус Охридске архиепископије као потпуно аутокефалне цркве. У контексту теме поменућемо мишљење Б. Гардашевића да Охридска архиепископија није никада имала пуну аутокефалност, објашњавајући то чињеницом да Охридске архиепископе нису за време Византије бирали синоди Охридске цркве, него су их постављали цареви, а рукополагали их до друге половине XII века цариградски патријарси, као и да Цариградска патријаршија никада

12 Слободан Ненадовић, „Шта је краљ Милутин обновио на цркви Богородице Љевишке у Призрену“, 212–213.

13 Јадран Ферлуга, „Драч и Драчка област пред крај X и почетком XI века“, *ЗРВИ*, VIII/2, Београд, 1964, 117–119. Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 293. *Историја Српског народа*, I, Београд, 1981, 169. Владислав Поповић, „Епископска седишта у Србији од IX до XI века“, 36. *Византијски извори*, III, 88–92.

14 Владислав Поповић, „Епископска седишта у Србији од IX до XI века“. 35. Божидар Прокић, „Постанак Охридског патријархата“, 48–49. Марија Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд, 1985, 14. Ивань Снѣгаров, *История на Охридската архиепископия*, I, 55–56.

15 *Византијски извори*, III, 123–140 Божидар Прокић, „Први охридски архиепископ Јован“, Глас СКА, 88, 1911, 287, 301. Tadeusz Wasilewski, „Le thème byzantin de Sirmium – Serbie au XI et XII siècle“, *ЗРВИ*, VIII/2, Београд, 1964, 480. *Летопис попа Дукљана*, (Ф. Шишић), Београд – Загреб, 1928, 189, 190.

није дала сагласност за аутокефалност Охридске архиепископије[16]. Међутим, статус Охридске архиепископије као аутокефалне цркве био је регулисан одређеним законским нормама које је признавала Цариградска патријаршија. Наиме, како каже Ф. Гранић, цар Василије II није сматрао за потребно да уноси у своје привилегије дефиницију црквеноправног положаја новоосноване архиепископије, вероватно стога што су ове привилегије садржавале потврду постојећег црквеноправног стања у некадашњој Самуиловој држави[17].

Теорија о повезаности Охридске цркве са Примом Јустинијаном јавља се први пут почетком XII века у додацима хронике Јована Скилице, које је унео епископ деволски Михаило[18]. Иако се у сачуваним сигилионима Василија II не помиње Прима Јустинијана, треба истаћи да су ова три сигилиона правна акта, која имају за циљ да фиксирају право појединих епархија Охридске архиепископије на одређени број клирика и парика. Они, у ствари, представљају званична документа која нормирају живот једне црквене организације. Стога, три сигилиона која су нам сачувана у касном препису, у тзв. повељу Михаила VIII, представљала би мањи део правних докумената којима су била нормирана права и дужности Василијеве црквене организације[19].

Канонско-правни статус Охридске архиепископије и њене законитости озакоњен је у трактату Нила Диксопатра, Ταξι τῶν πατριαρχικόν θρόνων , написаном по наредби сицилијанског краља Рожера II од 1143. године, у којем је дат попис самосталних источних православних цркава и њихових епархија. Приликом помена Охридске цркве, он каже:

„Слично Кипарској, аутокефална је и не потпада неком од највећих престола, него самостално собом управља и од спствених епископа прима хиротонију и Бугарска, *која из почетка није била Бугарска*; касније међутим, због тога што су је освојили Бугари зове се Бугарска. И она је, дакле аутокефална, јер је царском вољом отргнута из руке Бугара, тј. влашћу цара Кир Василија Попфирогенита и никада није дата Цариградској цркви. Зато, све

16 Благота Гардашевић, „Каноничност стицања аутокефалности Српске цркве 1219. године", *Свети Сава – Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175–1975*, Београд, 1977, 33–69.

17 Филарет Гранић, „Црквеноправне глосе на привилегије цара Василија II", 414.

18 *Византијски извори*, III, 136.

19 Радивоје Љубинковић, „Традиције Приме Јустинијане у титулатури охридских архиепископа", *Старинар*, књ. XVII-1966, Београд, 1967, 62. Божидар Ферјанчић, „Автокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија", 70. Филарет Гранић, „Црквеноправне глосе на привилегије цара Василија II", 419–423. Исти, „Оснивање архиепископије у граду Iustiniana prima 535. године после Христа", *Богословље*, 1998, 298–326.

до сада Кипар и Бугарска од цара добијају епископе. Хиротонишу их, пак, сопствени епископи, како је речено, и као аутокефалне – називају се архиепископије. А Бугарска има више од тридесет епископија, над којима стоји и надзире их град Охрид".

Овим се потврђује да Охридска архиепископија није била под јурисдикцијом Цариградске патријаршије[20].

Други податак који Охридској архиепископији признаје поптпуну самосталност налазимо код Теодора Валсомона, који је пре избора за антиохијског патријарха у Цариграду заузимао место ђакона Велике цркве, хартофилакса, номофилакса и протоса Влахерне. Он је био задужен од стране патријарха Михаила III (1169–1177) и цара Манојла I Комнина (1143–1180) да изврши ревизију Номоканона у 14 наслова. У трећој одредби, која је, у ствари, његов коментар на 131. Јустинијанову новелу, Валсамон се задржао на проблему бугарске цркве – Охридске архиепископије, којим се привилегије Приме Јустинијане преносе на Бугарску архиепископију, односно Охридску архиепископију, где се дословно каже: „Његово блаженство архиепископ Приме Јустинијане, наше отаџбине, увек да има под својом јурисдикцијом епископе епархија: Средоземне Дакије, Дакије Рипенсис, Превалитане и Дарданије и Горње Мезије и Панонније, и да их он хиротонише... да се Бугарска (архиепископија) зове Јустинијана зато што је цар Јустинијан повратио Ромејском царству ту област"[21]. Према М. Петровићу, „права Охридске архиепископије признавала је и сама Цариградска патријаршија, с обзиром на то да је 131. Јустинијанова новела званично унета у Номоканон, али да се Охрид још не поистовећује са родним местом цара Јустинијана, него да се права Бугарске цркве везују за Јустинијаново име, зато што се његово родно место налази на њеној територији и зато што је он ту територију присајединио под управом Ромеја"[22]. С друге стране, Р. Љубинковић сматра да, иако је територијални опсег Јустинијане Приме био измењен, то не значи да су стечена и призната права Приме Јустинијане угашена[23].

---

20 Nili Doxopatrii, *Notitia patriarchorum*, PG 132, 1097. Миодраг Петровић, „Историјско-правна страна Хоматијановог писма међу монасима и сину Великом жупану Србије кир Сави", *ЗРВИ*, XIX, 1980, 180.

21 *Novellae*, CXXXI, cap. III, *Corpus Juris Civilis, pandectis institutionibus, codice et Novelles*, Amsterdami – Lugd. Batavorum, 1663. Радивоје Љубинковић, „Традиције Приме Јустинијане у титулатури охридских архиепископа", 64–67.

22 Миодраг Петровић, „Историјско-правни статус Хоматијановог писма међу монасима и сину Великом жупану кир Сави", 183.

23 Радивоје Љубинковић, „Традиције Приме Јустинијане у титулатури охридских архиепископа", 67. *Novellae*, CXXXI, cap. III. Миодраг Петровић, „Историјско-правни статус Хоматијановог писма међу монасима и сину Великом жупану кир Сави", 183. Никодим Милаш, *Правила православне цркве са тумачењима*, Београд – Шибеник, 2004, 181–182.

Самостални статус Охридске архиепископије у односу према другим самосталним црквеним областима, према Ф. Грановићу, био је независтан и самосталан, и као такав имао је карактер и положај потпуно самосталне црквене организације[24].

Није без значаја да се и Охридски архиепископ Димитрије Хоматијан позивао на 131. Јустинијанову новелу и редовно потписивао као „архиепископ Јустинијане Приме и целе Бугарске"[25]. У познатом писму Сави Немањићу (мај 1220) он је титулисан као „Δι ήτριος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας", што је навело неке истраживаче на помисао да је ова теорија о пореклу Охридске архиепископије и настала почетком XIII века, а због великих промена које су задесиле византијски свет[26].

На путу за ширу црквену делатност у Србији Светом Сави је главну препреку представљала Охридска архиепископија. Препреке у остваривању ових права биле су пре свега канонске природе. Тако, према Ап. канону 15, ако „клирик остави своју епархију и пређе у другу [...] те се настани у другој епархији без знања епископа, такав више не сме обављати свету службу". С друге стране према 2. канону Другог васељенског сабора, којим се забрањује „пренагло постављање за епископа и презвитера", угрожавала су се права Охридске цркве[27]. Према М. Петровићу, Сава је, како би превазишао ову канонску препреку, уношењем у Студенички типик одредбе о архимандриту као игуману, искључио сваку власт обласног епископа над манастиром. Доласком Савиним и примањем старешинства у Студеници сужава се јурисдикција Охридске архиепископије на територији Србије и ствара се чврста подлога за црквени преокрет. Архимандритство Светог Саве је било први такав корак у добијању аутокефалности за његову цркву 1204. године у Солуну, где је, према казивању његових биографа, са знањем надлежног епископа, чинодејствовао са оним архијерејима који су му свесно дали достојанство „да буде архијереј"[28] Црквено устројство стечено на темељу аутокефалности, Свети Сава је показао у случају смене у Призрену Грка архијереја, Нићифора, који је заузимао епископску катедру у периоду од 1217 до 1220, поставивши на његово место новог архијереја, пореклом Србина[29].

---

24 Филарет Гранић, „Црквено правне глосе на привилегије цара Василија II", 414–415.

25 Jean B. F. Pitra. *Analecta sacra et classica, Spicilegio Solesmensi parata. Iuris ecclesiastici Graecorum, selecta paralipomena*, Parisiis/Romae, 1891, VII, 481.

26 Георгије Острогорски, „Писмо Димитрија Хоматијана", *Светосавски зборник*, 2, 1939, 8.

27 Никодим Милаш, *Правила православне цркве са тумачењима*, I, 73, 168.

28 Доментијан, *Живот св. Симеуна и Саве*, Београд, 1865, 192. Божидар Ферјанчић, „Почеци Солунске краљевине (1204–1209)", *ЗРВИ*, VIII/2, Београд, 1964, 101–116

29 Миодраг Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, Београд, 1986, 23, 32. Филарет Гранић, „Црквеноправне одредбе св. Саве о настојатељу и осталим

У Пљевљанском синодику православља као први на листи призренских епископа помињу се епископи Јован, Герасим, Иларије, Варлаам и Јован, док су у Призренском поменику забележена поименице три епископа, пре наведених – Симеон, Леонтије, Константин, и седморица после њих, мада је врло тешко утврдити хронологију појединих епископа[30]. Према речима Г. Бабић, галерија ликова насликаних епископа у цркви Богородице Љевишке, не подудара се са писаним изворима, где је занемарена историјска прецизност у приказивању најстаријег периода Призренске епископије. Иако је избор насликаних епископа урађен према предлогу ктитора, идеја о њеном трајању, према речима Г. Бабић, исказана је представом епископа у спољној припрати, где је као последњи у низу насликан епископ чије се име не може прочитати. Остаје отворено питање да ли су први епископи били насликани на зиду старије епископије, која је обновљена у XIII веку, када је Призрен припојен српској држави[31].

Савино посвећење за архиепископа и давање аутокефалности Српској цркви у Никеји, посматрани у светлу изнетих канонских норми, према Б. Ферјанчићу, сасвим су легално изведени. На основу описа Савиних биографа, првобитну иницијативу имао је цар Теодор I Ласкарис, али је ипак ове важне чинове обавио никејски патријарх уз сарадњу епископског сабора[32].

С тим у вези је и позивање Димитрија Хоматијана на 2. канон Другог васељенског сабора, 17. Халкидонског сабора и 38. канон Трулског сабора, у којима се покушава да забрани учешће царске власти у оснивању и унапређењу црквене области на виши ранг, што као последицу има сужавање или присаједињење суседне црквене области, а тиме и мешање јурисдикција. Примена 17. канона у одређеним историјским околностима ишла је на штету саме Цариградске патријаршије. Цариградска црква је и после 1204. године настојала да управља својим епархијама које су се нашле у границама основане

манастирским функционарима", *Богословље*, год. X, св. 2-3, Београд, 1935, 171–180. Миодраг Ал. Пурковић, „Српски епископи и митрополити средњег века", *Хришћанско дело*, III, 4–6, Скопље, 1937, 16.

30 Владимир А. Мошин, Сербская редакция Синодика в неделю православия, Византийский Временник, Москва XVII, 1960, 304. *Сава, епископ шумадијски, Српски јерарси*, Каленић, Крагујевац, 1996, 238. Миодраг Ал. Пурковић, „Српски епископи и митрополити средњег века", 15. Стојан Новаковић, „Српски поменици XV–VIII века", *Гласник СУД*, XLII, Београд, 1875, 35.

31 Гордана Бабић, „Низови портрета српских епископа, архиепископа и патријараха у зидном сликарству XII–XVI века", *Сава Немањић – Свети Сава*, Београд, 1979, 324–328. Драга Панић, Гордана Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд, 1975, 11, 43, 66, 138–139.

32 Божидар Ферјанчић, „Автокефалност Српске цркве и Охридске архиепископије", 67. Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске Православне Цркве* 1, 1991, 71–83.

епирске државе[33]. С тим у вези, хиротонија епископа која је вршена без учешћа и одобрења Патријаршије, сматрана је неканонском, док је Охридска архиепископија довела у питање своју аутокефалност, с обзиром на то да су се унутар политичких граница епирске државе нашле одређене епископије под цариградском јурисдикцијом.[34]

Примена другог дела канона 17. Халкидонског сабора, по којем црквене области припадају оним епископима који њима управљају, „а нарочито ако су тридесет година ненасилно биле управљане", допринела је да Свети Сава унутар политичких граница Српске краљевине конституише аутокефалну Српску цркву 1219. године. Овим чином патријарх је још више узвисио свој трон и јерархијски положај, преузевши улогу старатеља о јединству свих цркава и постављању правих и законитих архијереја. Правом хиротоније патријарх је стекао судску власт над новоизабраним архијерејем Савом, а давањем аутокефалности та власт је аутоматски пренета на сабор епископа Српске цркве[35].

Када је 1220. године Димитрије Хоматијан упутио протестно писмо првом српском архиепископу Светом Сави, већ су били постављени темељи Архиепископије у Жичи и Сава је увелико радио на организовању мреже српских епископија[36].

Индиректне податке о епископским катедрама које је установио Свети Сава налазимо у писму охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, где се помињу епископије Раса и Призрена. Да су ове две епископије ушле у састав Савине црквене организације пре Хоматијановог писма (1220. г.), закључује се из самог писма, у коме он пребацује светом Сави да је „тамо рукоположио и многе архиејереје, без назначења и за нека одређена места, не знамо", по чему се претпоставља да је Свети Сава нешто раније постао архиепископ, јер је, како каже М. Живојиновић, „за такав посао било потребно време"[37]. Корене устројства Српске цркве и првих епископских седишта треба тражити у Студеничком типику Светог Саве и његовим одредбама, у којима се

33 Божидар Ферјанчић, „Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261)", *ЗРВИ*, XXVII–XXVIII, Београд, 1989, 103–110.

34 Миодраг Петровић, „Историјска страна Хоматијановог писма међу монасима и сину Великом жупану кир Сави", 200–201. Никодим Милаш, *Правила православне цркве са тумачењима*, I, 359, 364, 521. Божидар Ферјанчић, „Почеци Солунске краљевине (1204–1209)", *ЗРВИ*, VIII/2, 1964, 101–116.

35 Миодраг Петровић, „Историјска страна Хоматијановог писма међу монасима и сину Великом жупану кир Сави", 201–206. Никодим Милаш, *Правила православне цркве са тумачењима*, I, 369. Сергеј В. Тројицки, „Цариградска црква као фактор аутокефалије", *Изабране студије из црквеног права*, Београд, 2008, 151–157.

36 Доментијан, *Симеун и Сава*, 233. Теодосије, *Живот Светога Саве*, Београд, 1860, 126–131. Станоје Станојевић, „Свети Сава и независност Српске цркве", *Глас СКА*, CLXII, Београд, 1934, 238–240.

37 Георгије Острогорски, „Писмо Димитрија Хоматијана", 99, 101–103. Мирјана Живојиновић, „О боравцима Светог Саве у Солуну", *ИЧ*, 24, 1977, 69.

успоставља и штити аутономија манастира (12. и 13. глава) и уређује избор студеничког архимандрита. Помен шесторице игумана који учествују у избору студеничког архимандрита: светог Ђорђа у Расу, свете Богородице у Градцу, светог Николе у Топлици, светог Николе у Кончулу, светог Николе у Дабру и светог Ђорђа у Дабру, представљају, у ствари, и прво језгро Савиних новооснованих епископија, из кога је израсла аутокефална Архиепископија[38].

Код Савиних биографа не помиње се број епископија Српске цркве и њихови називи, већ само да је Свети Сава за српске епископе изабрао своје ученике[39]. Мишљења историчара, који су расправљали о броју првих епископија које је основао Свети Сава, углавном се подударају када је реч о Призренској епископији – да је она од самог почетка била укључена у мрежу првих епископија – изузев мишљења И. Руварца, Е. Голубинског и К. Јиречека, који су сматрали да је Призренска епископија ушла у састав Српске цркве тридесетих година XIII века, а неки почетком XIV века[40]. Једини сачувани историјски извор на основу кога се може донекле установити број првих епископа Српске цркве 1220. године, јесте, у ствари, један позни препис из половине XV века, познат под називом *Хрисовуља Светога Саве*[41]. Иако Хрисовуља не помиње Призренску епископију у саставу првобитних Савиних епископских седишта, нема сумње да је она била укључена у српску црквену организацију. Претпоставља се да се разлог овог изостављања Призренске катедре временски подудара са текстом настанка хрисовуље, управо када је она била празна – sede vacante, односно у тренутку када је после оставке грчког епископа Нићифора епископска катедра била упражњена[42].

Литература

Бабић 1979: Гордана Бабић, „Низови портрета српских епископа, архиепископа и патријараха у зидном сликарству XII–XVI века", *Сава Немањић – Свети Сава*, Београд, 319–342.

38 Миодраг Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, 31–36. Владимир Ћоровић, *Списи св. Саве*, Београд – Сремски Карловци, 1928, 76–77.

39 Доментијан, *Живот светога Саве и светога Симеона*, 233. Теодосије, *Живот светога Саве*, 134.

40 Иларион Руварац, „Нешто о Босни дабарској и дабро-босанској епископији и о српским манастирима", *Годишњица НЧ*, Ia, 1877, 247–248. Евгений Голубински, Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей, Москв 1871, 460, 558. Константин Јиречек, *Историја Срба*, I, 1978, 170. Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 1, Београд, 1991, 98. Душан Кашић, „Свети Сава, Српска православна црква 1219–1969", *Споменица о 750-годишњици аутокефалности*, Београд, 1969, 26.

41 Pavel Josif Šafarik, *Okázky občanského písmenictví*, v Praze, 1870 (2), 51–55.

42 Миодраг Ал. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, 8. Марија Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, 27.

Византијски извори за историју Југославије, III, Београд, 2007.

Гранић 1935: Филарет Гранић, „Црквеноправне одредбе св. Саве о настојатељу и осталим манастирским функционарима", *Богословље*, год. X, св. 2-3, Београд, 171–188.

Гранић 1998: Филарет Гранић, „Црквеноправне глосе на привилегије цара Василија II", Богословље, 410–423.

Гранић 1998: Филарет Гранић, „Оснивање архиепископије у граду Iustiniana prima 535. године после Христа", *Богословље*, 298–326.

Грујић 1932: Радослав Грујић, „Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак", *Гласник СНД*, 12, Скопље, 33–77.

Доментијан 1865: Доментијан, *Живот св. Симеуна и Саве*, Београд.

Живковић 2004: Тибор Живковић, *Црквена организација у Српским земљама*, Београд.

Живојиновић 1977: Мирјана Живојиновић, „О боравцима Светог Саве у Солуну", *ИЧ*, 24, 63–71.

Ивановић 1997: Милан Ивановић, „Културна баштина Косова и Метохије", *Старине Косова и Метохије*, књ. 10, Приштина, 1–28.

Innocentii, *Regestorum sive epistolarum, liber VII*, V, PL 217.

Историја Српског народа, I, Београд, 1981.

Јанковић 1985: Марија Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд.

Јиречек 1978: Константин Јиречек, *Историја Срба*, I.

Јовановић 1988: Војислав С. Јовановић, „Археолошка истраживања и налазишта на Косову", *Зборник са округлог стола о научном истраживању Косова*, САНУ, Београд, 17–66.

Калић 1979: Јованка Калић, „Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године", *Сава Немањић – Свети Сава*, Београд, 27–53.

Кашић 1969: Душан Кашић, „Свети Сава, Српска православна црква 1219–1969", *Споменица о 750-годишњици аутокефалности*, Београд, 17–32.

Летопис попа Дукљана (Ф. Шишић), Београд – Загреб, 1928.

Љубинковић 1967: Радивоје Љубинковић, „Традиције Приме Јустинијане у титулатури охридских архиепископа", *Старинар*, књ. XVII–1966, Београд, 61–75.

Милаш 2004: Никодим Милаш, *Правила православне цркве са тумачењима*, Београд – Шибеник.

Ненадовић 1954-1955: Слободан Ненадовић, „Шта је краљ Милутин обновио на цркви Богородице Љевишке у Призрену", *Старинар*, V-VI/1954-1955, Београд, 205–225.

Ненадовић 1963: Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка*, Београд.

Nili Dixopatrii, *Notitia patriarchorum*, PG 132,

Новаковић 1875: Стојан Новаковић, „Српски поменици XV–VIII века", *Гласник СУД*, XLII, Београд, 1–152.

Новаковић 1908: Стојан Новаковић, „Охридска архиепископија у почетку XI века", *Глас СКА*, 76, Београд, 1–62.

Новаковић 1966: Реља Новаковић, „О неким питањима подручја данашње Метохије крајем XII и почетком XIII века“, *ЗРВИ*, IX, 195–215.

Новаковић 1967: Реља Новаковић, „О неким питањима граница Србије крајем XII и почетком XIII века“, *Зборник ФФ*, 9-1, Београд, 121–161.

Novellae, CXXXI, cap. III, *Corpus Juris Civilis, pandectis institutionibus, codice et Novelles*, Amsterdami – Lugd. Batavorum, 1663.

Острогорски 1939: Георгије Острогорски, „Писмо Димитрија Хоматијана“, Светосавски зборник, 2, 91–11.

Острогорски 1969: Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд.

Панић 1975: Драга Панић, Гордана Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд.

Петровић 1980: Миодраг Ал. Петровић, „Историјско-правна страна Хоматијановог писма међу монасима и сину Великом жупану Србије кир Сави“, *ЗРВИ*, XIX, 173–206.

Петровић 1986: Миодраг Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, Београд.

Pitra 1891: Jean B. F. Pitra, *Analecta sacra et classica, Spicilegio Solesmensi parata. Iuris ecclesiastici Graecorum, selecta paralipomena*, Parisiis/Romae.

Поповић 1978: Владислав Поповић, „Епископска седишта у Србији од IX до XI века“, *Годишњак града Београда*, XXV, Београд, 33–39.

Првовенчани 1938: Стефан Првовенчани, „Житије Симеона Немање“, *Светосавски зборник*, 2, 15–74.

Прокић 1912: Божидар Прокић, „Постанак Охридског патријархата“, *Глас СКА*, XC, 175–267.

Пурковић 1937: Миодраг Пурковић, „Српски епископи и митрополити средњег века“, *Хришћанско дело*, III, 4-6, Скопље.

Руварац 1877: Иларион Руварац, „Нешто о Босни дабарској и дабро-босанској епископији и о српским манастирима“, *Годишњица НЧ*, Ia, 240–261.

Слијепчевић 1991: Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске Православне Цркве*, 1.

Станојевић 1934: Станоје Станојевић, „Свети Сава и независност Српске цркве“, *Глас СКА*, CLXII, Београд, 199–251.

Теодосије 1860: Теодосије, *Живот Светога Саве*, Београд.

Тројицки 2008: Сергеј В. Тројицки, „Цариградска црква као фактор аутокефалије“, *Изабране студије из црквеног права*, Београд, 149–177.

Theiner 1863: Augustin Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meredionalium*, Romae, I, 1863.

Ћоровић 1928: Владимир Ћоровић, *Списи св. Саве*, Београд – Сремски Карловци.

Ферјанчић 1964: Божидар Ферјанчић, „Почеци Солунске краљевине (1204–1209)“, *ЗРВИ*, VIII/2, Београд, 101–116.

Ферјанчић 1979: Божидар Ферјанчић, „Автокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија“, *Сава Немањић – Свети Сава*, Београд, 65–72.

Ферјанчић 1989: Божидар Ферјанчић, „Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261)“, *ЗРВИ*, XXVII–XXVIII, Београд, 103–145.

Ферлуга 1964: Јадран Ферлуга, „Драч и Драчка област пред крај X и почетком XI века“, *ЗРВИ*, VIII/2, Београд, 117–132.

Šafarik 1870: Pavel Josif Šafarik, *Okázky občanského písmenictví*, v Praze, (2), 51–55.
Wasilewski 1964: Tadeusz Wasilewski, „Le thème byzantin de Sirmium – Serbie au XI et XII siècle", *ЗРВИ*, VIII/2, Београд, 465–482.
Мошин 1960: Владимир А. Мошин, Сербская редакция Синодика в неделю православия, Византийский Временник, Москв, XVII, 278–348.
Голубински 1871: Евгений Голубински, Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей, Москв.
Снѣгаров 1924: Ивань Снѣгаров, *История на Охридската архиепископия*, I, София.

Dragana JANJIĆ

PRIZREN'S DIOCESE
(Historical-canonical aspects)

Summary

Prizren's diocese is one of the oldest diocese's seats of the Serbian Church. Based on the scarce historical written sources, its foundation is connected for the 10th century, although archaeological researches move the limits of its diocese's seat (the Church of Virgin Ljeviška) in early Christian period. The inclusion of Prizren's Diocese in the network of the Serbian diocese's seats and its separation from the jurisdiction of Ohrid's Diocese from church-canonical aspect followed church-legal provisions of Parliament's fathers by use of the Canon 17 of Halkidon's Parliament, which will be the basis for the establishing of the first structure of the Serbian church under the St. Sava in Studenica in 1219.

Key words: Archbishopric, Church, jurisdiction, canon, autocephality, diocese.

Рад је предат 10. априла 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 94:336.71(497.115)"1918/1941"

*Иван М. БЕЦИЋ**

ЛОКАЛНЕ ФИНАНСИЈСКЕ УСТАНОВЕ У ГЊИЛАНУ У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ**

Апстракт: Непостојање финансијских установа на крајњем истоку Косова онемогућавало је значајнији привредни развој гњиланског краја. Са циљем да подстакну и унапреде пре свега трговину, трговци и занатлије из Гњилана приступили су оснивању локалних новчаних завода. У раду су, првенствено на основу архивске грађе, анализирани рад банака у Гњилану и представљене особености које су се јављале у акционарским друштвима у малим срединама. Тиме гњиланске банке представљају својеврсну „студију случаја" у истраживању карактеристика банкарства на простору источног дела Краљевине Југославије.

Кључне речи: Гњиланска привредна банка, Кредитна банка „Косово", Банка „Ново Брдо", есконт меница, земљораднички дугови, улози на штедњу.

Гњилане је варош у североисточном делу горњоморавске котлине, у близини Биначке Мораве. Средином XIV века помиње се под именом Морава, као боравишно место цара Душана. Модерно насеље настало је у другој половини XVIII века и крајем истог постало је варош. Насеље се развијало на рачун Новог Брда и убрзо је постало административни и донекле економски центар за гњиланску и новобрдску казу. Добијањем сталних панађура, Гњилане је донекле напредовало током друге половине XIX века.

Позни период Османског царства карактерисала је дезорганизација у свим гранама живота, па је слаба пажња поклањана институцијама које би

* Научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, becic89@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

биле од користи појединим слојевима друштва. Младотурском револуцијом 1908. године администрација се из основа мењала, па су усвајане и одређене новине и осниване државне установе од опште користи. Од значаја за Јужну Србију било је оснивање *Државне зиратне банке,* која је своје филијале имала у: Скопљу, Битољу, Велесу, Штипу, Куманову, Прилепу, Приштини и Гњилану. Ово је, уједно, била прва финансијска установа у Гњилану, а наставила је са својом функцијом и после ослобођења 1913. године.[1] Поновним уласком у састав српске државе Гњилане је бројало 7.767 становника и задржало је положај привредног и административног средишта за Горњу и Доњу Биначку Мораву.[2]

Главне заступљене привредне гране биле су пољопривреда, занатство и трговина. Осим вековима присутних култура, после Првог светског рата у гњиланском крају почела је и садња мака, али индустријских постројења није било. Саобраћајна мрежа није била развијена, иако је варош друмом била повезана са Бујановцем и Урошевцем, а преко Јањева са Приштином. Главна саобраћајница за проток робе, железница, била је удаљена 34 километра и налазила се у Бујановцу. Оваква ситуација није била повољна по становнике гњиланске општине, којих је 1921. године било 8.870. При томе, највише је било Срба – 4.070, затим Турака –2.013, па Албанаца – 1.705.[3] Управо да би олакшали и увећали промет робе, трговци из Гњилана приступили су оснивању новчаног завода 1922. године. Да је то била првенствена жеља, види се из поновног захтева Министарству трговине и индустрије да им дозволи трговину за рачун банке, јер је први захтев одбијен, пошто тај вид делатности није био предвиђен за новчане установе. Циљ оснивачког одбора, који су чинили: Хаџи Светозар Васић, Душан А. Стошић, Мита Т. Катанић, Стојан А. Арсић, Мита Димић, Наско Нешић, Филип Антонијевић, Сава А. Тутић, Гата Симоновић, Панча Поповић, Стеван А. Дичић, Живко Манасијевић, Никола Трбушковић и Никола Трајић, био је да овдашњи трговци удруже капитал да би могли вршити велике набавке, чиме би робу куповали по повољнијим ценама.[4] У месту није било већих лагера робе, а како су сви

1 Државна зиратна банка бавила се давањем хипотекарних зајмова на зиратну земљу и зајмова на јемство искључиво земљорадницима. Уговором о миру са Турском 1913. године, ова установа је са својим филијалама на територији која је ушла у састав Србије, уступљена српској држави, па је она преузела целокупну њену архиву. Првобитно је функционисала као засебна установа, али је 1920. године претворена у главну филијалу Управе фондова. (Мил. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Скопље, 1933, 148)

2 *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Zagreb, 1958, 481.

3 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год.*, Сарајево, 1932, 96.

4 Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије, фонд 65, ф. 1292, ај. 276 (у даљем тексту АЈ, 65–1444–276), Молба оснивача Гњиланске привредне банке Министарству трговине и индустрије од 9. новембра 1922.

трговци били детаљисти, било је неисплативо одлазити за малу количину робе у Београд или Скопље, који су били главни извори снабдевања источног дела државе. Осим тога, није постојало ниједно предузеће које је откупљивало продукте из Гњилана и околине, па су пољопривредници и сточари приликом пласирања својих производа били изложени дугом и неугодном путу, необавештености о пијачним ценама и слично, чиме су трпели велику штету. Стварање новчаног завода донекле би ублажило неповољну саобраћајну инфраструктуру и ограниченост кредита код поверилаца, али не би имало будућност уколико би се завод бавио само давањем зајмова и кредита за камату. Овакво размишљање гњиланских трговаца имало је потпору у томе што у Краљевини СХС није била извршена подела на чисто пословне банке. У недостатку јединственог банкарског законодавства делатност банака била је заснована на статутима. Узимајући у обзир да је највећи део њих био основан на бази закона о акционарским друштвима, статути су најчешће предвиђали све могуће банкарске делатности и форме финансирања, које се често нису слагале са основним начелима доброг банкарства.

Оснивању Завода приступило се крајем јула 1922. године. Одзив за упис акција био је добар, али не онакав какав се желео. До Претходног збора акционара, одржаног почетком новембра, уписано је прво коло акција у висини од 200.000 динара, односно 20% предвиђеног капитала. Број акционара био је веома велик (чак 118), што је карактеристично за паланачке новчане заводе, поготово у источном делу Краљевине СХС (Југославије).[5] Својеврсни привредни сепаратизам у држави огледао се и у великом броју новооснованих новчаних завода, којих је само у 1922. години било 74. Активност у погледу оснивања била је нарочито изражена у Јужној Србији, пошто је банкарство на том простору пре рата било у повоју, а послератни привредни полет био је велики. Скоро у сваком већем месту основани су један или више завода, а нове банке појавиле су се у: Приштини, Тетову, Вучитрну, Охриду, Гњилану и Гостивару.[6] Основано је дванаест нових завода, од којих се на простору Косова и Метохије налазило четири. Крајем 1922. године постојао је 641 завод, а многобројност ситних новчаних завода на акционарској основи очито је била особеност југословенског, пре свега српског банкарског система. То се делимично може објаснити тиме што је било непознато постојање малих кредитних задруга, будући да су у Србији постојале само земљорадничке и занатске задруге.[7] Са друге стране, велики број завода требало би да допринесе развијању конкуренције и стварању

5 АЈ, 65–1444–276, Записник Претходног збора акционара од 5. новембра 1922.

6 Удружење банака Београд, *Извештај Управног одбора о раду за 1922. годину са статистиком новчаних завода*, Београд, 1923, 54.

7 АЈ, фонд Добривоја Стошовића, 81–1–1, Реферат Добривоја Стошовића министру финансија из 1926. године, 39.

погодних кредитних услова. Међутим, велике кредитне потребе, као и чињеница да је већина малих завода имала своју сферу делатности, чиниле су да је конкуренција била без ефекта. Штавише, показала се штетном, јер је сваки завод имао своју режију, која је наплаћивана и висином активне каматне стопе.

Своје пословање *Гњиланска привредна банка* отпочела је у време када је избила кредитна криза. Од почетка 1923. и током 1924. године оскудица кредита била је велика, тако да нико није питао за висину камате, јер је циљ био доћи до кредита по сваку цену. Била је то прилика да се за кратко време добро заради, па је каматна стопа у првој половини 1923. године нагло скочила и од 12% достигла 20%–24%. Обична камата 1924. године била је 24%, али је достизала и 30%.[8] То је омогућило да Банка већ у првој години свога пословања оствари велику добит. Током целе године уплаћиван је оснивачки капитал, тако да је у целој суми од милион динара (5.000 акција по 200 динара) био уплаћен 15. октобра 1923. године. Банка је у овој години имала укупан обрт од 20.322.880,37 динара, а остварила је добит од 118.488,98 динара.[9]

Доминантан број трговаца као акционара усмеравао је рад банке ка трговачким пословима. Зато су акционари предложили да се добит предвиђена за поделу акционарима у висини од 75.832,35 динара употреби или за подизање банчине зграде, или за изградњу магацина или млина. Од подизања привредних објеката се одустало, пошто је Привредна банка својим акционарима већ омогућила да обављају пословање без посредника на Скопској продуктној берзи. Заједно са Призренском, Пећком, Приштинском, Урошевачком, Вучитрнском и Јужно-српском банком из Косовске Митровице, основала је банку под називом Стара Србија, са капиталом од 5 милиона динара.[10] Искључивање посредовања других новчаних завода за обављање послова у Скопљу, осим очитих материјалних бенефита, могло би се посматрати и као наставак борбе коју је привредни свет на Косову и Метохији водио за своју самосталност. Зато су се све банке из овог конзорцијама сложиле да се добит користи првенствено за повећање капитала, од којег ће све имати користи. Из тих разлога банка Стара Србија исплатила је дивиденде само за 1924. и 1925. годину (6% и 7%), а после тога је добит усмеравана на повећање главнице, која је временом достигла 8 милиона динара. Почетак кризе није дозвољавао даљу исплату дивиденде, без обзира на достигнуту висину жељеног

8 Новак Поповић, Душан Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Београд, 1929, 60–61.

9 *Извештај Управног и Надзорног одбора Гњиланске привредне банке о раду у 1923. години*, Приштина, 1924, 3.

10 Милан Чемерикић, „Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875 до 1937 године“, у: *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, уредник Алекса Јовановић, Скопље, 1937, 721–722.

капитала.[11] Привредна банка учествовала је у укупном капиталу са 100.000 динара и имала је једног представника у Управном одбору.[12]

Пословање Привредне банке није се разликовало од начина пословања највећег броја дотадашњих новчаних завода. Управа банке била је свесна да не располаже са довољном количином капитала, па је рад управила ка сигурним пословима. Бавила се давањем кредита путем есконта, ломбарда, контокорента и на хипотеку, односно оним пословима који нису били изложени сталним и изненадним променама цена, као што то бива са ефектима, који показују највеће курсне разлике и са којима се највише трговало и спекулисало. Вредносни папири су под утицајем хосе и бесе, које се јављају изненада, према тржишном стању новца и капитала, према утицају привредних догађаја (рђава жетва, прекомерна производња), према политичким догађајима и моментима, итд.[13]

Успешно пословање није значило и склад у односима међу водећим акционарима и групама које су они заступали. Позив на збор упућен је на време и на законски начин,[14] али је на самом збору дошло до немилих сцена. До метежа и препирки дошло је приликом избора за чланове Управног и Надзорног одбора. У њима су учествовали како предлагани, тако и предлагачи, а били су у вези са начином избора (тајно или јавно), па су поједини акционари, увидевши да су у мањини, напустили збор.[15] Овај сукоб наговестио је поларизацију акционара и усмеравање средстава једног дела акционара ка прикупљању капитала за оснивање нових завода.

Јачање динара, започето почетком 1923. године, и његова стабилизација на 9,13 швајцарских франака од маја 1925. године, нормализовало је прилике у банкарству.[16] Новчани заводи бележили су сталан раст улога на штедњу, а повећање је било утолико значајније што није било само у номиналном износу, већ и у ефективном. Постепено снажење динара од 1923. године није смањило његову потрошачку моћ, иако је престала инфлација. То је била последица цена пољопривредних производа у три наредне повољне године. Стабилизација валуте подстакла је смисао за штедњу, који је био поремећен под утицајем инфлаторних прилика. У овом периоду порасла је и чиста добит југословенских банака, која се од 197,4 милиона динара у 1922. години попела на 282,6 милиона у 1925. години.[17]

---

11 *Compass, Jugoslawien*, Wien, 1937, 244.

12 *Извештај Управног и Надзорног одбора Гњиланске привредне банке о раду у 1923. години*, 3.

13 Владимир Д. Ђорђевић, *Уложни проблем и новчана криза*, Београд, 1924, 16–17.

14 *Службене новине Краљевства СХС*, 1. фебруар 1924, бр. 24.

15 АЈ, 65–1444–276, Извештај комесара Министарства индустрије и трговине од 20. марта 1924.

16 Иван М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд, 2012, 465.

17 АЈ, 81–1–1, Реферат Добривоја Стошовића министру финансија из 1926. године, 41.

Од 1925. године кредитна моћ новчаних завода порасла је захваљујући приливу неангажованог новца у виду улога на штедњу и текућих рачуна. Драстично повећање улога на штедњу било је последица опште стагнације послова, која је изазвала обиље новца, али су високе камате за кредите и даље одржаване. Оне су се током 1925. и 1926. године кретале 18–20%, а тенденција опадања висине камате осетнија је у 1927. години и код већих новчаних завода износила је 14%–18%. У 1928. и 1929. години банке су вршиле пласирање новца и по 12%, али се 14% сматрало нормалном каматом.[18]

За разлику од претходног периода, када банке нису имале довољно средстава да покрију потребе тржишта, од 1925. године појавио се проблем пласмана новца. Промена је настала услед престанка прекомерне потрошње због оскудице из рата, пада цена пољопривредних производа и опадања потрошачке моћи најширих слојева становништва. У 1925. и 1926. години трговина није стагнирала због пада куповне моћи села, већ варошког становништва. Све до краја 1926. потрошачка моћ земљорадника била је релативно задовољавајућа. Проблем у пласирању робе јавио се са падом приноса кукуруза, што је отежало исхрану и спречавало гајење свиња, од чега је народ највише зарађивао. Међутим, како се сељаштво навикло и на велику потрошњу у годинама пољопривредног просперитета, задуживало се за разне потребе. Београдска трговачка комора спровела је истраживање и закључила да су на територији бивше Краљевине Србије током 1927. године 80% потрошача по варошима и варошицама чинили земљорадници.[19]

У таквим околностима, половином 1926. године већи број трговаца, угоститеља, занатлија и државних чиновника, на челу са председником општине Трајком Менковићем, приступио је оснивању новог новчаног завода, под именом Банка „Ново Брдо“. На Претходном збору, коме је присуствовало 86 акционара, изабрани су први Управни одбор Банке, у који су ушли: Панча К. Поповић, Тодор Симоновић, Ђорђе Т. Ђорђевић, Никола Трајковић, Јован К. Рајчић, Живко Манасијевић и Сава Шубаревић, и Надзорни одбор: Стеван А. Дичић, Јордан Јовановић, Трајко З. Паламаревић, Стојан А. Арсић и Хаџи Светозар Васић.[20] Како се може приметити, у управне органе новоосноване банке ушло је чак пет оснивача Привредне банке (Поповић, Васић, Арсић, Манасијевић, Дичић), што јасно говори о поларицазији снага у већ постојећем заводу, али и жеље појединих породица да буду присутне у свим финансијским установама које постоје у крају, чиме су се наметале као водеће.

Акционари су били свесни да су основали новчани завод у време кризе и да је предвиђени капитал од милион динара недовољан за успешно пословање, тако да је нормалан рад био могућ само са успостављањем односа са

18 Н. Поповић, Д. Мишић, *н. д.*, 60–61.

19 *Исто*, 487.

20 АЈ, 65–1444–276, Записник Претходног збора акционара од 4. јула 1926.

већим новчаним установама. Велики број акционара чинили су занатлије и пољопривредници са малим уделом, а осим становника Гњилана, акционари су били и из околних села: Пожерања, Будриге и Бинача. У жељи да привуче клијенте, управа банке снабдевала је своје пословне пријатеље јефтиним кредитом. Редовно пословање Банке „Ново Брдо" уследило је наредне године, пошто је прва година протекла у интерном организовању и уплати акционарске главнице, која је до краја 1926. године износила 566.720 динара.[21]

Главница од милион динара уплаћена је до краја 1927. године, али је руководство банке било свесно да је та сума недовољна за нормално пословање. Пошто је Банка тек отпочела са радом и није имала двогодишњи биланс, није била у могућности да користи повољне кредите које су давале државне установе: Народна банка, Државна хипотекарна банка и Поштанска штедионица. Зато је била принуђена да узме кредите код приватних новчаних завода у висини од 650.000 динара са доста високом каматном стопом, тако да је пословала уз малу провизију.[22] Опрезност у пословању огледала се и у изузетно високом проценту одвајања за резервни фонд. Првобитно је он износио 15% од добити, да би веома брзо био повећан на чак 25%.[23] Намера управе Банке била је и да се новац прикупљен у резервни фонд искористи за повећање главнице, будући да постојећа није била довољна, и да се подигне сопствена зграда, па је у ту сврху купила плац.

Банка се бавила само банкарским пословима, пошто су други били несигурни и тешко ликвидни. Водило се рачуна да у тадашњим економским приликама имају средства за кредитирање пословних партнера, међу којима су највећи број чинили сами акционари Банке. Код њих је пласирано две трећине средстава са врло ниском каматом, истом коју је Банка плаћала својим кредиторима, који су углавном били банке Стара Србија, Вардар и Државна хипотекарна банка. Објашњење Управног одбора било је да намера оснивача није била велика зарада, већ помоћ привредницима.[24]

Своју пословну политику банка је у 1929. години кориговала у тој мери што је умањила суму кредита свим већим дужницима, да би била у могућности да изађе у сусрет већем броју интересената за кредитирање, али и из страха да би већа потраживања могла бити неликвидна. Овај потез био је изнуђен тиме што је један члан Управног одбора Банке, Јордан Јовановић, био презадужен и над његовом имовином је Општински суд у Гњилану отворио стечајни поступак.

---

21 АЈ, 65–1444–276, Извештај Управног одбора поднет на Првом редовном збору акционара банке одржаног дана 20. фебруара 1927.

22 АЈ, 65–1444–276, Извештај Управног одбора поднет на Другом редовном збору акционара банке одржаног дана 5. фебруара 1928.

23 *Статут Банке „Ново Брдо"*, Лесковац, 1928, 14–19.

24 АЈ, 65–1444–276, Извештај Управног одбора поднет на Трећем редовном збору акционара банке одржаног дана 10. фебруара 1929.

Покретање стечајног поступка над имовином једног члана Управног одбора био је увертира у испитивање рада управног органа банке од стране Комисије за преглед Министарства трговине и индустрије из Скопља.

Да у раду управних органа банке има неправилности, наговестио је извештај Надзорног одбора од 26. марта 1930. године, у коме се наводи да је од 64 обвезнице за ратну штету, у Банци пронађено свега 24 и да је Управни одбор спречио неке чланове Надзорног одбора да провере трезор банке. Извештај Комисије Министарства трговине и индустрије показао је низ неправилности у раду управних органа и подстакао сукобе међу акционарима банке. Поједине менице које су преко адвоката стављене у судску процедуру, нису имале одговарајуће реверсе у Банци, а у случају благајника Банке, Симе Ганића, управа је одступила од пословне политике и кредитирала га са 106.588 динара, што он никаквом гаранцијом није могао да покрије, будући да му је имовина процењена на 70.000 динара, а није имао ни жиранте за своје кредите. Од чланова Управног одбора високе суме дуговали су Гата Симоновић и управник Димитрије Поповић (180.503 и 141.170 динара). Док је Симоновић имао непокретну имовину у висини од 325.000, којом је дуг могао бити наплаћен, Поповић није имао имовину у Гњилану. У превирањима око борбе за управу над Банком, дошло је до сукоба чланова Управног одбора са бившим председником овог тела Панчом Поповићем. Овај случај добио је свој епилог на суду, будући да је Поповић тужио Банку да је употребила његове менице у висини од 100.000 динара за покриће потраживања од Павла Денића противно закону, а да му меницу од 50.000 динара нису ни вратили. Тужба је проширена и за менице његовог сина Чедомира у висини од 126.000 динара.[25]

Сукоби су настављени и на ванредном збору, сазваном половином новембра 1930. године. Други син Панче Поповића, Михајло, оптужио је руководство Банке да је наплаћивало незакониту камату и да из тих разлога грађани не желе да држе своје улоге у овој Банци. Управни одбор означио је као крњи и поставио питање о легитимности управе. Управа је оптужена да је извесним акционарима онемогућила присуство на збору, да добит у износу од 200.000 динара није представила збору акционара, већ је њиме куповала акције. Навео је и да се води истрага против благајника и два члана управе и да се они налазе у притвору. Чланови Управног одбора одговорили су да се Поповић удаљио од дневног реда и да износи само чаршијске приче, пошто је његов отац тужио Банку, и да она има четири члана управе, што је по закону довољно.

У обрачуну између бивших и актуелних чланова Управног и Надзорног одбора утврђивању истине помогла су сведочења Ђорђа Ђорђевића и Живка Манасијевића да су акције Народне банке заиста продаване у већој

25 АЈ, 65–1444–276, Извештај Комисије Министарства трговине и индустије од 5. јула 1930.

количини непознатом купцу у самим просторијама Банке. Иако је званична каматна стопа по кредитима у овом новчаном заводу била 12%, поједини комитенти Банке износили су у својим жалбама да је камата наплаћивана у распону 21%–30%, а у једном случају чак 37%, и то на рок од три месеца. Према списку депонованих акција за ванредни збор акционара, уочљиво је да је главну реч у Банци водила породица Симоновић, будући да су њени чланови од депоноване 2.902 акције поседовали 2.132 акције.[26]

У 1928. години, када се појавио трећи новчани завод, Гњилане је имало 1.403 куће са 4.990 становника. Као средишту једног од срезова у врањској области, у њему су се налазили: општински и првостепени суд, болница, срески муфтија, финансијска управа, две цркве, две основне школе, гимназија, две стручне школе, женска домаћичка и трговинско-занатлијска, четири џамије и два хотела.[27] Оснивачи Кредитне банке „Косово" *А. Д.* били су: Танаско Арсић, Богдан Тодоровић, Јован К. Рајчић, Марко Т. Арсић, Вита Витковић, Лазар Перић, Стојан Ценић, Стојан Арсић, Зарије Н. Мицић, Стојан Витковић, Јован Ганић, Никола Трајић, Миле Т. Арсић и Драгољуб Дичић.[28] Била је то установа у којој су апсолутну доминацију имали чланови породице Арсић и са њима родбински повезане особе. Оснивачки капитал банке предвиђен је на 1 милион динара, а до краја 1928. године уплаћена је главница у висини од 800.000 динара. Иако је завод тек почео са радом, упадљив је високи износ улога на штедњу у односу на већ постојеће заводе у месту. Он је износио преко 350.000 динара и био свега 60.000 мањи од улога положених у Банку „Ново Брдо", иако је она радила већ пуне две године, а на крају 1929. године износио је чак 1.623.989,16 динара.[29] Висока сума почетних улога на штедњу последица је жеље породице Арсић да тиме укаже на сигурност завода који је основан, повлачење улога из Банке „Ново Брдо" услед поменутих збивања, али и полагање улога на штедњу оних људи који због привредне ситуације нису могли да своје капитале уложе у исплативе послове.

Раст улога на штедњу довео је до промене структуралног односа између властитих и туђих средстава којима су банке располагале. Док је тај однос 1920. године био 43:57%, због знатног пораста улога износио је 1929. године 24,1:75,9%.[30] Овај однос диктирао је инвестициону политику банака. Како су три четвртине средстава припадале штедишама, да би умањиле

26 АЈ, 65–1444–276, Извештај Комисије Министарства трговине и индустије од 5. јула 1930. и Записник са ванредног збора акционара од 19. новембра 1930.

27 *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1927–1928)*, svezak III, Zagreb, 1929, 681.

28 *Правила Кредитне банке „Косово" А. Д.*, Лесковац, 1929, 16.

29 АЈ, 65–1444–276, Рачун изравнања Кредитне банке „Косово" А. Д. на дан 1. јануар 1929. и 31. децембар 1929. године и Рачун изравнања Банке „Ново Брдо" на дан 31. децембар 1928.

30 Joso Lakatoš, *Jugoslovenska privreda*, Zagreb, 1933, 216.

ризик пословања банке су се опредељивале на краткорочно кредитирање индустрије и трговине. Дугорочни кредити пољопривреди нису разматрани као реална могућност, а кредитна способност клијената и гаранција отплате дуга стављани су испред зараде.[31]

Главницу у износу од милион динара акционари Банке „Ново Брдо" уплатили су током 1929. године, а за разлику од друга два локална завода, у овом је број акционара био далеко мањи и кретао се од 23 до 25. На другом редовном збору акционара, одржаном 2. фебруара 1930. године, Управни одбор Банке предложио је повећање главнице на два милиона динара до краја године, што је и учињено. Исте године главницу је на два милиона повећала и Кредитна банка.

Повећање главница банака крајем двадесетих година XX века био је потез којим се руководио највећи број банака у држави. И руководство Гњиланске привредне банке, додатно ослабљене повлачењем капитала битних акционара, било је свесно да са дотадшњим капиталом није било могуће успешно пословати, па је предвидело повећање главнице са милион на два милиона динара. Потреба смањења режије била је уочљива у свим заводима, па је број чланова Управног одбора смањен на пет, а Надзорног на три.[32] Ове пословне потезе треба посматрати и као резултат борбе интересних група, које су најчешће биле водеће породице у месту, за доминацију над финансијским установама у гњиланском крају.

У сваком случају, период после 1925. године није био толико повољан за рад банака крајем инфлаторног периода. Висина дивиденде опала је у банкама у свим крајевима земље и док је у хрватским банкама током 1922. године износила у просеку 11,2%, 1930. године достизала је 8,8%. У Србији је смањење дивиденде било још драстичније и са 11,1 опало је на 6,65%, док је у Словенији са 10,7% смањена на 6,3%.[33]

Табела 1. *Главне йозиције њиланских банака на крају 1929. їодине (у динарима) 34*

банка	менице	улози	резервни фонд	добит
Гњиланска привредна банка	2.216.004	900.330	303.323	73.000
Банка „Ново Брдо"	1.987.380	271.065	34.235	23.120
Кредитна банка „Косово"	2.023.300	1.623.989	1.692	20.000

31 Н. Поповић, Д. Мишић, *н.д.*, 60–61.

32 *Правила Гњиланске йривредне банке у Гњилану*, Панчево, 1929, 4–8.

33 Драгутин В. Гајић, „Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата", необјављен докторски рад, Економски факултет, Београд, 1965, 115.

34 М. Р. Гавриловић, „Стање новчаних завода у Вардарској бановини на дан 31. децембра 1929. год.", *Развиūак банкарсūва и йривреде у Јужној Србији*, Скопље, 1931.

Повољни услови за развијање банкарства трајали су до септембра 1931. године. Последице Велике економске кризе почеле су се осећати и у Краљевини Југославији, тако да су већ од септембра месеца Народна банка и друге велике установе почеле са рестрикцијом кредита, а онда због гласова о мораторијуму, уследила је навала улагача на банке, мада је у југоисточним крајевима државе она била мања него у другим. Разлози су били те природе да су новчани заводи у Јужној Србији имали незнатна туђа средстава у односу на своја, тако да се тај однос кретао редовно 2:1. Пласман је најчешће био у меничним кредитима са кратким роком отплате, па с обзиром на то колики су били касена готовина и могућност реализовања меничног портфеља, увек се могло на време реаговати на тражњу улагача и других поверилаца за враћање улога и кредита. Без обзира на све, то је утицало на умањење пословања. У 1931. години веома мали број завода делио је дивиденду, а највећи број употребио је добит на отпис сумњивих потраживања. Највише повећање капитала извршено је управо код новчаних завода који су били у саставу концерна Стара Србија.

Најтежа година за пословање банака у Јужној Србији била је 1932, када је донет Закон о заштити земљорадника, с обзиром на то да су они у просеку били 80% дужници провинцијских банака. Додатну отежавајућу околност чинили су извесни агитатори, који су протурали гласове о предстојећем брисању земљорадничких дугова, па сељаци нису одговарали својим обавезама ни у границама закона. Зато су многе менице биле утужене и стварале су сувишне трошкове, како дужницима, тако и новчаним заводима. Проблеми везани за потраживања наплаћена судским путем огледали су се у томе да су од новчаних завода наплаћивани порези на ренте, који, суштински, нису томе подлегали. О кривом тумачењу одређених чланова закона о непосредним порезима огласило се Удружење војвођанских банака, па је у склопу поменутог закона издато објашњење да банкама није било могуће наплаћивати порез на ренте из њихових потраживања судским путем.[35] Паника улагача била је изазвана тенденциозним причама, а проблем који се јављао био је када „инфамија заведе лакомислен и кратковидан свијет да сам дирне у темеље свога привредног живота".[36] Највећи број завода је ову годину завршио са губитком. Наведени догађаји били су велики удар на неразвијени Гњилански срез, који је 1931. године обухватао 1.610 km^2, састојао се од 18 општина, имао 200 насеља са 91.023 становника, а од привредних постројења само

35 *Порез на ренте, Чл. 60–73 Закона са правилником о непосредним порезима, остали прописи који су у вези са порезом на ренте, тумачења и потребна објашњења из праксе*, уредник Јован М. Радуловић, Београд, 1932, 158.

36 АЈ, фонд Централног прес бироа, 38–575–742, „Zločinačko širenje panike", *Slobodna tribina*, Zagreb 7. maj 1932.

један воћни и лозов расадник.[37] Структура становништва, према попису из 1931. године, показивала је да је у општини од укупно 9.861 становника, апсолутна већина припадала православнима – 5.078, а да је муслимана било 4.771.[38]

Крајем 1931. године банке су свакодневно упућивале апел влади, тражећи заштиту, а конкретизован предлог упућен је после конференције представника банкарских организација, одржане у Београду 28. октобра.[39] Банке су затражиле мораторијум на исплату штедних улога, на шта влада није пристала, јер би то довело до обуставе страних улагања. Влада је са своје стране желела да донесе закон о банкама, који би приватни банкарски сектор ставио под централну власт. Како се орочавање средстава вршило најчешће почетком године, у 1932. години очекивала се још већа навалица на шалтере. Жалбе земљорадника на захтеве банака за повраћај кредита и немогућност његове исплате довели су до мораторијума на исплату сељачких дугова 19. априла 1932. године. Овај поступак владе имао је за циљ да заштити најбројнију категорију становништва и, мада је законом о заштити земљорадника предвиђено да се и новчани заводи којима је угрожена ликвидност могу заштитити њиме, у пракси је довео до паралисања рада банака.

Доношење закона о заштити земљорадника попримило је у Гњилану једну особену конотацију. Под вођством Томе Поповића, бившег народног посланика, земљорадници из околине желели су да јавно искажу своје мишљење о донетом закону. Обавестили су полицијске власти у Гњилану да ће 15. маја 1932. године одржати збор, на коме ће јавно указати на низ неправилности у пословању локалних новчаних завода. У периоду прикривене диктатуре, полицијски органи збор нису ни забранили, нити дали одобрење за његово одржавање. Поменутог дана окупило се око 3.000 сељака и на челу са 15 до 20 предводника упутило се ка среском начелнику, уз клицање краљу Александру I Карађорђевићу, влади и Народном представништву.

За тешко стање земљорадника оптужени су новчани заводи, за које је наведено да су искоришћавали тренутне невоље сељака, уплели их у „мреже задуживања" и до крајњих граница експлоатисали, тако „да су му за мали дуг и црно испод ноката узели".[40] Камате које су новчани заводи зарачунавали окарактерисане су као зеленашке, тако да се земљорадник нашао у позицији да не може ни порез да плаћа. Изнете су тврдње да су се камате кретале од 36% до 48%, а у појединим случајевима и 100%. Банке су оптужене и за лажно приказивање стања у пословним књигама, чиме су прикривале праву

37 *Kraljevina Jugoslavija, Almanah (1929–1931)*, IV jubilarni svezak, Zagreb, 1932, 614.

38 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. год.*, књ. II, Сарајево, 1932, 99.

39 Boris Kršev, *Bankarstvo u Dunavskoj banovini*, Novi Sad, 1998, 92.

40 АЈ, 65–1444–276, Представка Томе Х. Поповића од 24. јула 1932.

висину камате и избегавале да плате адекватан порез. Нарочита пажња обраћена је на удвостручивање капитала које су Кредитна банка и Банка „Ново Брдо" извршиле две године раније, након кратког периода пословања, и да су оне суштински у власништву једне личности и да нису права акционарска друштва. Зато је предложено да се спроведе контрола која ће испитати књиге банака и позвати дужнике, тако да се утврди право стање ствари.[41]

Када је у питању оцена пословања банака у Гњилану, ситуација у којој су се оне нашле најбоље се може пратити преко прегледа рада Кредитне банке „Косово". Мораторијум на отплату земљорадничких дугова онемогућио је банке да исплаћују улоге на штедњу у висини отказних сума улагача. Стога су банке најчешће молиле Министарство трговине и индустрије да се користе Уредбом о регулисању исплата код појединих новчаних завода од 27. децембра 1932. године и правиле скале за исплату, које су често изазивале негодовање одређеног дела улагача, или нису наилазиле на одобрење ресорног министарства.

Табела 2. *Скала исплате улога на штедњу коју је примењивала Кредитна банка „Косово"*[42]

улози до (динара)	месечна исплата	30.000	350
1.000	75	40.000	400
2.000	100	60.000	600
5.000	120	70.000	1.000
10.000	200	100.000	1.500
15.000	250	150.000	3.000
20.000	300	200.000	4.000

Одговор Министарства трговине и индустрије био је позитиван по питању коришћења Уредбе, али је предложену скалу сматрало неправедном, па ју је стога требало изменити. Из извештаја комисије која је оцењивала испуњавање услова завода за коришћење Уредбе, може се видети да је Банка у свом власништву имала зграду у којој јој је било седиште и радњу и зграду које је издавала. Укупан број меница износио је 1.199, од којих је 1.158 (96,6%) било земљорадничких. Банка је по есконту земљорадницима наплаћивала 10% камате, док је осталима наплаћивано 12% камате и 6% провизије. На улоге на штедњу давала је 8% камате, док је члановима Управног и Надзорног одбора рачунала 6% камате. Банка је била у искључивом власништву Танаска Арсића и његових синова Марка, Тодора и Давида, док су

41 *Исто*.

42 АЈ, 65–1444–276, Молба Кредитне банке „Косово" Министарству трговине и индустрије од 6. јуна 1933.

остали чланови Управног одбора били блиски рођаци, а банчин чиновник Благоје Ђорђевић био је зет Танаска Арсића.

Породица Арсић поседовала је тровину, електричну централу, подигнуту 1932. године, и млин за брашно. Мишљење комисије било је да би требало прво исплатити остале улагаче, будући да породица Арсић неограничено учествује у добити новчаног завода. Улози су половином 1933. године били око 830.000 динара, при чему је осам улагача имало улог до 5.000 динара, шест од 5.000 до 20.000, шест од 20.000 до 50.000, један од 50.000 до 100.000 и три преко 100.000 динара.[43]

Фаворизовање мањих улагача, по скали која је била знатно повољнија по њих, примењивана је од 1. децембра 1933. године, а дотадашњу политику банке по питању исплата улога и пласирања средстава критиковала су двојица штедиша. Станислав Илић, лекар и Иван Илић, адвокат и секретар Банке „Ново Брдо", обојица из Врања, тврдили су да је Банка са улагачима уговорила исплату од 5.000 динара месечно, али да је одмах „иза леђа" то стопирала. Образложење је било да је Банка морала да плати машине наручене од фирме „Сименс" из Загреба, намењене млину који подиже. Озлојеђене штедише истакле су да млин у изградњи, као и електрична централа, нису у власништву Банке, већ су на име председника Управног одбора Танаска Арсића; ткође, да Арсићи месечно подижу из банке 15.000 динара, а њихови рођаци око 3.000 динара.[44] Оно што поменуте штедише нису истакле, то је да су улози на штедњу породице Арсић износили преко пола милиона динара и чинили 65% свих улога. У сваком случају, Банка је успела да преброди повлачење улога на штедњу и одрекла се заштите по поменутој уредби половином 1935. године.

Однос Кредитне банке и њених дужника одликовао се једном особеношћу. Закон о заштити земљорадника многи сељаци су користили да не плаћају ни најминималније обавезе према банкама, али се део њих опредељио за још једну солуцију. Арнаутски и турски живаљ почео је да продаје имања, узима пасоше и исељава се у Албанију и Турску, не плаћајући дуговања. Продавана су удаљенија имања, па се до сазнања није могло брзо доћи, а судови који су вршили пренос тапија и органи који су издавали пасоше нису благовремено о томе обавештавали банке. Полицијски органи нису могли да предузму никакву ограничавајућу меру, будући да нису имали законских основа да забране путовања.[45]

43 АЈ, 65–1444–276, Извештај Комисије за преглед Кредитне банке „Косово" Краљевско-банској управи Вардарске бановине у Скопљу од 27. јуна 1933.

44 АЈ, 65–1444–276, Жалба Краљевско-банској управи Вардарске бановине у Скопљу од 22. октобра 1933.

45 АЈ, 65–1444–276, Допис Кредитне банке „Косово" министру трговине и индустрије Милану Врбанићу од 7. марта 1935.

Док су преостала два завода била паралисана насталом ситуацијом, Кредитна банка покушала је да своје послове управи ка индустрији. Решивши питање улагача, породица Арсић је своје послове преко банке желела да управи ка инсталирању модерних постројења за производњу беле мељаве, капацитета 8.000 кг, пошто је срез био богат житарицама, а у околини није било таквог постројења и били би у прилици да снабдевају Гњилане, Урошевац и Бујановац. Зато су затражили дозволу за повећање банчиног капитала на 3 милиона динара, што представља јединствени пример у банкарству на простору Косова и Метохије. Међутим, како је Банка задржала право да прима улоге на штедњу, њен захтев није прихваћен.[46]

Кредитна банка је једини гњилански завод који се одрекао заштите, а њу је са подручја Косова и Метохије користило седам завода, који су 1930. године располагали са 18,7 од 44,6 милиона динара улога на штедњу, односно 41%.[47] Овај податак јасно говори о стању новчаних завода на овом подручју, а јасно оцртава и ситуацију у којој се нашао највећи број приватних новчаних завода на простору целе Краљевине Југославије. Управни одбор исправно је оценио ситуацију и констатовао да „како се удаљавамо од 1933. године, наши извештаји и закључни рачуни све су сличнији једни другим, тј. послови се рапидно умањују, управо врши се тиха ликвидација по прописима закона о регулисању земљорадничких дугова. Та слика у ствари је слика највећег броја новчаних установа у земљи, чији је круг пословања био углавном упућен на земљораднике".[48]

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије.
Архив Југославије, фонд Добривоја Стошовића.
Архив Југославије, фонд Централног прес бироа.

Објављени извори

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год., Сарајево, 1932.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. год., књ. II, Сарајево, 1932.

Извештај Управног и Надзорног одбора Гњиланске привредне банке о раду у 1923. години, Приштина, 1924.

46 АЈ, 65–1444–276, Одговор Краљевско-банске управе Вардарске бановине у Скопљу на молбу Кредитне банке „Косово" од 30. јула 1938.

47 Д. В. Гајић, *н.д.*, 89.

48 АЈ, 65–1444–276, Извештај Управног одбора поднет на десетој редовној скупштини акционара одржаној на дан 17. април 1938.

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1927–1928), svezak III, Zagreb, 1929.
Kraljevina Jugoslavija, Almanah (1929–1931), IV jubilarni svezak, Zagreb, 1932.
Порез на ренте, Чл. 60–73 Закона са правилником о непосредним порезима, остали прописи који су у вези са порезом на ренте, тумачења и потребна објашњења из праксе, уредник Јован М. Радуловић, Београд, 1932.
Правила Кредитне банке „Косово" А. Д., Лесковац, 1929.
Правила Гњиланске привредне банке у Гњилану, Панчево, 1929.
Статут Банке „Ново Брдо", Лесковац, 1928.
Удружење банака Београд, *Извештај Управног одбора о раду за 1922. годину са статистиком новчаних завода*, Београд, 1923.
Compass, Jugoslawien, Wien, 1937.

Штампа

Службене новине Краљевства СХС, 1924.

Литература

Бецић 2012: И. М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, Институт за савремену историју, Београд.
Гавриловић 1931: М. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Крајничанац, Скопље.
Гавриловић 1933: М. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Немања, Скопље.
Гајић 1965: Д. В. Гајић, „Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата", необјављен докторски рад, Економски факултет, Београд.
Ђорђевић 1924: В. Д. Ђорђевић, *Уложни проблем и новчана криза*, Геца Кон, Београд.
Enciklopedija Jugoslavije 1958: 3, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb.
Kršev 1998: B. Kršev, *Bankarstvo u Dunavskoj banovini*, Prometej, Novi Sad.
Lakatoš 1933: J. Lakatoš, *Jugoslovenska privreda*, Jugoslavenski Lloyd, Zagreb.
Поповић, Мишић 1929: Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Геца Кон, Београд.
Чемерикић 1937: М. Чемерикић, „Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875 до 1937 године", у: *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, уредник Алекса Јовановић, Јужна Србија, Скопље.

Ivan M. BECIĆ

LOCAL FINANCIAL INSTITUTIONS IN GJILANE IN INTERWAR PERIOD

Summary

Local financial institutions in the Gnjilane region were created in the Kingdom of Serbians, Croatians and Slovenians. During the twenties of the twentieth century the Gnjilane Commercial Bank, the Bank "Novo Brdo", and Credit Bank "Kosovo" A. D. were founded. These financial companies were carrying all the characteristics of Serbian local financial institutions, which meant that they disposed of the smallish capital and an extremely limited ability to invest. The Gnjilane Commercial Bank superseded the lack of its own investment fund by entering into a consortium of banks Old Serbia in Skopje. The other two banks were in absolute majority owned by two prominent families from Gnjilane. Lack of opportunities for local people to get any favourable credits anywhere, created a favourable climate for bank earnings. However, as the Bank "New Hill" and Credit Bank "Kosovo" A. D. were founded in the years preceding immediately the great economic crisis, the great earning did not last long. A moratorium on the repayment of farmers' debts prevented the normal operation of banks, and they were practically in a silent liquidation, just like the most banks in South Serbia.

This model differentiated Credit Bank "Kosovo" A. D. which, thanks to the financial power of the Arsic's family, redirected its business into economic activities.

Key words: The Gnjilane Commercial Bank, the Credit Bank "Kosovo", the Bank "New Hill", discount of bills, farmer debts, deposits in savings.

Рад је предат 19. фебруара 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 27(497)"18" ; 94:327(497.11:410)"18"

*Весна ЗАРКОВИЋ**

БОРБА ВИЛИЈАМА ДЕНТОНА ЗА ПОБОЉШАЊЕ ПОЛОЖАЈА ХРИШЋАНА НА БАЛКАНУ И У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ ПОЧЕТКОМ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА**

Апстракт: Међу ретким гласовима који су се средином XIX века могли чути на Западу, а који су говорили у корист Срба и хришћана у Османском царству, био је глас Вилијама Дентона (1815–1888), свештеника англиканске цркве. Он је у периоду од 1862. до 1877. године објавио више дела у којима се залагао за побољшање положаја хришћана и праведнију политику британске владе. У раду се даје преглед његових ставова, изнетих у књигама и другим списима.

Кључне речи: Вилијам Дентон, Срби, хришћани, Османско царство, XIX век, Велика Британија.

Предели Османског царства током XIX века још увек су добрим делом били обавијени велом тајне и непознати широком кругу људи у Европи. Сведочанства ретких путописаца који су пропутовали овим крајевима и оставили своја запажања, као да нису могла продрети у јавност. Обичан свет земаља западне Европе мало је знао о збивањима на истоку континента, а недостатак информација је ту незаинтересованост још више поткрепљивао. Владе најзначајнијих европских држава нису биле у таквом положају, јер су информације добијале од својих конзула, који су службовали широм Османског царства. Ипак, и оне често игноришу ситуацију у Турској гледају кроз

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, bozar@ptt.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

призму личних интереса. Борба за патронатом над хришћанима Османског царства претворила се у борбу за остварење личних интереса појединих држава. Тако проистекла политика великих сила није давала наде балканским народима, који су на крају своје питање решавали сами. Због такве ситуације избијали су устанци Срба и Грка, који су на тај начин стекли своје државе, али је ван њихових граница, у оквиру Османског царства, још дуго остао значајан део српског и грчког, али и другог хришћанског становништва. Очекујући ослобођење од своје слободне браће, ово становништво се нашло у незавидном положају и на мети бранитеља посусталог царства, које је у њима видело извор лоших прилика и све чешћег интервенционизма европских држава. Интервенције европских сила да се поправи положај хришћана резултирале су Хатишерифом од Гилхане 1839. и Хатишерифом из 1856. године, али хришћанима нису донеле значајна побољшања, што говори о (не) заинтересованости, како Порте и султана, тако и влада европских земаља да прокламоване реформе успеју.

Реформе не само да нису поправиле положај хришћанског становништва, већ су га и погоршале. Свака најава изједначавања у правима хришћана са муслиманима изазивала је реакцију конзервативног дела становништва, које је било у огромној већини и које је сматрало да је то удар на основне елементе државе и друштва утемељених на шеријатском праву. Треба знати да прокламоване реформе предвиђају, поред осталог, и увођење грађанских судова, што је било у директној супротности са схватањима утицајне улеме, која је на то гледала као на директан атак на своја права.[1] Управо је такав састав судова, од припадника свештенства, које је карактерисала неквалификованост, пристрасност и једностраност погледа, изазивао реакције обесправљених, који су помоћ тражили на другој страни, а не у суду.

У таквој ситуацији су били сви хришћани, а нарочито Срби из Старе Србије, који су осим од муслиманског, били притиснути и од арбанашког етничког елемента, који је био под утицајем не само идеолошких, већ и економских фактора. Код Арбанаса су ови фактори јако повезани; они своје понашање према Србима (од којих води порекло знатан део Арбанаса на простору Старе Србије) правдају идеолошким, а не економским разлозима, који су најчешће и прави узрок. Ненавикнути на рад, Арбанаси су се издржавали од рада српске раје, коју су често пљачкали.[2] Због зулума се Срби ис-

1 Процес увођења лаичких судова завршен је тек 1926. године такозваном „правном револуцијом". Илбер Ортајли, *Најдужи век империје*, Српска књижевна задруга, Београд 2004, 155.

2 Исте кфалификације за понашање Турака у другим деловима царства износи и Вилијам Дентон позивајући се на извештаје британских и других конзула (В. Дентон, *Христијани у Турској*, Нови Сад, 1864, passim). На више места у књизи он даје податке

ељавају, њихов број се смањује, а злодела Арбанаса појачавају. Ситуација се нарочито погоршала после Берлинског конгреса, када се доласком мухаџира из Босне и Топлице, који се, такође, нису бавили обрадом земље, број Срба за кратко време знатно смањио њиховим пресељавањем у Србију. Познат је пример сведочења турских ага почетком XX века, који кажу: „Док сте ви овде (мисли се на Србе, прим. В. З.) имаћемо и ми користи од земље, вашим одласком пропашће и она". Опадањем броја Срба смањује се радно и становништво које се може пљачкати, па је такав живот Арбанаса све теже опстајао. Због тога се, како је време одмицало и ближио се XX век, број зулума повећавао, а пљачкања била разноврснија и обимнија, обухватајући и најситније ствари.[3]

У таквој ситуацији Срби у Старој Србији покушавају да писањем жалби и молби поправе свој положај. Жалбе упућују на све стране, најчешће у Србију и Русију, али и султану и представницима западних земаља. Да то није било једноставно и да је скопчано с бројним опасностима, показује случај хаџи Серафима Ристића, који приликом предаје жалбе великом везиру Кибризли Мехмед паши септембра 1860. године умало није страдао.[4] Управо ова жалба, која је, за разлику од претходних, добро документована, одсликава ситуацију и судбину сличних покушаја. Како је изостао адекватан одговор и реакција, њен аутор је поново написао жалбу 20. октобра 1860. године и упутио опет, не само великом везиру,[5] већ и кнезу Михаилу и руском цару Александру II.[6] Она се од првобитне разликује само по редоследу наведених злочина. Схватајући значај и документарност изнетих чињеница, у жељи да с њима упозна што шири круг људи, хаџи Серафим Ристић је исту у облику књиге штампао у Земуну 1864. године.[7] Значај овог дела је, осим у изнетим подацима, и у томе што нас на самом почетку упознаје са једним

о пропадању турских села широм Османског царства, о смањивању броја становника појединих градова и регија. По њему, једини напредак види се код хришћана, било да су то Грци, Срби, Бугари, Јермени, Сиријци или други Арапи хришћани. Види ниже у раду пример града Смирне.

3 Има примера, изнетих у извештајима српских конзула, где се наводе предмети пљачке. Поред новца, то су све чешће крупна и ситна стока, али и најситнији делови покућства и, чак, гардероба. Примере види у: В. Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину*, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 2008, passim.

4 В. Секулић, „Векови нашег страдања", у: Хаџи Серафим Ристић, *Плач Старе Србије*, Дом културе Свети Сава, Хвосно, Исток – Лепосавић, 2004, 69.

5 *Савременици о Косову и Метохији 1852–1912*, избор, предговор и објашњења Душан Т. Батаковић, СКЗ, Београд, 1988, 423.

6 Молбу кнезу Михаилу објавио је Милорад Радевић у: *Весник. Орган савеза удруженог православног свештенства Југославије*, бр. 745 и 746, септембар и октобар 1985. године.

7 *Плач Старе Србіе*, написао и издао архимандрит Високих Дечана хаџи Серафим Ристић, Земун 1864. Књига је доживела још два издања под истим именом у Истоку – Приштини 1998. и Истоку – Лепосавићу 2004.

ретким примером залагања на западу да се поправи положај хришћана у Османском царству. Покретач ове идеје био је Енглез Вилијам Дентон, клерик англиканске цркве, коме је хаџи Серафим Ристић посветио своју књигу. У посвети читамо:

> „Ја посвећујем књигу ову пречасном господину Вилијаму Дентону; уздам се да ће великодушни пријатељ мога народа извинити слободу, коју сам узео нарочито у тој цели, да засведочим моју дубоку признателност красноречивом и храбром борцу за страдајуће христијанство.
>
> Што сам не давно видео и чуо – страдања и кукања несретног христијанског народа на истоку – ја не могу пређе објавити свету док то најпре не препоручим нарочитој пажњи и заштити онога човека који је патњи сународника мојих велико срце своје отворио, и интересима човечанства своје перо посветио".[8]

Хаџи Серафим Ристић био је потакнут на ово и вероватно охрабрен у својој намери да прикаже положај Срба у Старој Србији Дентоновом књигом која се управо у то време појавила у Енглеској, а затим и у Немачкој, двема утицајним земљама у Европи, чији се став пажљиво слушао и у Османском царству. Био је то редак и изузетан пример залагања на западу да се укаже на тежак положај Срба и осталих хришћана. Ова књига и њен аутор завређују посебну пажњу и стога што је њихова улога у данашњој нашој историографији слабо позната. Иако се у више својих дела Дентон бавио Србима и Србијом, као аутор није добио место у књигама које се баве овом проблематиком, чак ни у *Енциклопедији српске историографије*, одакле је изостављен вероватно зато што се у савременој литератури готово и не среће.[9]

Један од ретких савремених аутора који је обратио пажњу на Вилијама Дентона био је Дејан Медаковић, који га због његовог положаја у нашој историографији назива „заборављеним сведоком о Србији у XIX веку". Међутим, овај рад академика Медаковића бави се, пре свега, делом *Serbien und die Serben* Вилијама Дентона и посебно његовим погледима на уметничко наслеђе Србије средином XIX века. Медаковић истиче да је Дентон своја излагања о нашим уметничким, пре свега црквеним споменицима, засновао на постојећој литератури, али и на личном увиду, што је његов највећи допринос. Тиме постаје готово незаобилазан сведок о стању наших грађевина половином XIX века. Значај његовог дела је и у томе што он постојеће

8 Хаџи Серафим Ристић, *Плач Старе Србије*, Дом културе Свети Сава, Хвосно, Исток – Лепосавић, 2004, 7.

9 *Енциклопедија српске историографије*, приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Knowledge, Београд, 1997.

споменике и српску државу сагледава очима странца, другачије образованог и политички усмереног.[10] Дело на које се Медаковић осврће – *Serbien und die Serben*, настоји да пружи целовиту слику о Србији средином XIX века, због чега је значајно као извор не само за историју уметности, већ и за етнологију, историју и политикологију, али су Дентонови политички ставови више дошли до изражаја у другим делима. У најновије време Дентон је доведен у везу са делом хаџи Серафима Ристића и тако узгредно поменут у књизи *Стара Србија*.[11]

Ко је био Вилијам Дентон, чији је усамљени глас средином XIX века упозоравао Европу на тежак положај хришћана у Османском царству? Вилијам Дентон (William Denton) је рођен марта 1815. године у Њупорту (Newport) на Острву Вајт (Isle of Wight) као најстарији син Џејмса (James) Дентона. Дипломирао је на Ворчестер колеџу (Worcester College) у Оксфорду, где је и стекао титулу MA (Master of Art). За ђакона англиканске цркве постављен је 1844. године у Цркви св. Андрије (St. Andrew's) у Бредфилду у Беркширу. Наредне 1845. године је постављен за свештеника, а затим 1850. за викара Цркве св. Ватоломеја (St. Bartholomew) у Лондону, где је остао до своје смрти. Јуна 1848. године оженио се са Џејн Ешпител (Jane Ashpitel), са којом је имао најмање два сина.[12] Због својих заслуга у Србији је одликован Орденом Таковског крста и Орденом Светог Саве. Умро је 2. јануара 1888. године у свом дому у Педингтону, у Лондону.

И пре него што је објавио књигу о тешком положају хришћана у Османском царству, залагао се за заштиту угњетаваних и сиромашних у Британији. Тако је његова петиција поводом пресељења сиромашних због изградње пруге у Лондону била читана у Дому лордова 28. фебруара 1861. године.

Написао је више дела са црквеном тематиком, која се могу поделити у две области: догматика и црквена историја. Поред тога, писао је и црквене песме у славу Господа.[13] При крају живота написао је и историју Енглеске у XV веку,[14] али су ипак његова најзначајнија дела везана за путовања по Балкану и положај хришћана у Османском царству.[15]

---

10 Д. Медаковић, „Вилијам Дентон – један заборављени сведок о Србији у XIX веку", *Balcanica*, бр. 13–14, (1982–1983), Балканолошки институт, Београд, 392.

11 С. Терзић, „Стара Србија (XIX–XX век). Драма једне цивилизације, Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област" *Православна реч*, Историјски институт, Београд, 2012, 26, 63–64.

12 http://www.oxforddnb.com/templates/article.jsp?articleid=7522&back=, [12. 04. 2013].

13 http://www.hymnary.org/text/be_thyself_a_nobler_gospel, [13. 04. 2013].

14 W. Denton, *England in the Fifteenth Century*, George Bell and sons, London, 1888.

15 http://en.wikisource.org/wiki/Denton,_William_(1815-1888)_(DNB01), [12. 04. 2013].

Дентон је имао личне контакте са припадницима православних цркава на Блиском истоку и Балкану, одакле су произашла његова дела о Србији, Црној Гори, хришћанима у Османском царству и Источном питању. Као резултат тих контаката и личног боравка у Србији настала је 1862. године књига *Servia and the Servians*, једна од првих значајнијих и поузданих књига о Србији у Енглеској. Децембра 1876. године Дентон је у Сент Џејмс Холу у Лондону говорио на Националној конвенцији за Источно питање (National Convention on the Eastern Question), којом је председавао војвода од Вестминстера и лорд од Шефтсберија.[16] Познавање Источног питања нагнало га је да у току ратова за ослобођење Србије (1876–1878) објави памфлет *Fallacies of the Eastern question*, у коме је још једном скренуо пажњу енглеској јавности на збивања у Турској и погрешна схватања Британаца и осталих на Западу у вези Источног питања.[17]

С пролећа 1862. године Дентон је посетио Србију и том приликом се уверио у тежак положај српског народа. Кренуо је из Лондона 14. априла 1862. године и у Србију стигао после четири дана путовања возом преко Париза, Беча, Пеште и Земуна.

Наша престоница је оставила јак утисак на њега, па бележи да само неколико главних градова Европе има бољи положај од Београда.[18] У бољем упознавању Србије помогли су му бројни пријатељи, међу којима издваја Атанасија Јелића и М. Бујона (M. Buillon), француског трговца насељеног у Србији.[19] По доласку у Србију Дентон је као црквени човек и Енглез посебно заинтересован за две ствари. Као духовник, пажњу је усмерио на проучавање црквених прилика у Србији, док му је као Енглезу, навикнутом да живи у слободи, пажњу привукла борба српског народа за ослобођење. Утолико га је више погађао став који се сретао у Европи и који је фаворизовао турску деспотију насупрот српских ослободилачких тежњи.[20] Зато је убрзо по објављивању књиге о Србији издао и књигу *The Cristians in Turkey*, која се бави тешким положајем хришћана у Османском царству.[21] Он је овим делом хтео да скрене пажњу на то да је тежак положај Срба само део лошег положаја свих хришћана под османском влашћу и да анимира енглески народ и политичаре, а не владу, да учине нешто на поправљању тог стања. Књига је одмах по појављивању преведена на немачки језик и објављена у Пешти.[22]

16 http://www.oxforddnb.com/templates/article.jsp?articleid=7522&back=, [12. 04. 2013].

17 *Fallacies of the Eastern question*, by the rev. William Denton, M. A, Cassell Petter & Galpin, London, Paris & New York [1877].

18 W. Denton, *Servia and the Servians*, 45.

19 W. Denton, *Servia and the Servians*, vi.

20 W. Denton, *Servia and the Servians*, vii–viii.

21 *The Cristians in Turkey*, by rew. W. Denton, M. A. Bell and Daldy, London, 1863.

22 *Die Christen in der Türkei*, von W. Denton, Druck von G. Emich, Buchdrucker der ung. Akademie, Pest, 1863.

Дентон је путовао и у Црну Гору и као резултат тог пута појавила су се два путописа у листу *Good Words*,[23] која су убрзо преводена на српски језик и објављена у часопису Вила за 1866 – 1867. годину.[24] Након десетак година, током Ослободилачких ратова, Дентон је своја запажања са ових путовања објавио у облику књиге коју је посветио Николи I, кнезу Црне Горе.[25]

Боравак у Србији резултирао је исте 1862. године објављивањем књиге *Servia and the Serivans*, настале од писама које је аутор слао својој породици; посвећена је његовој жени.[26] Књигу је приметио и Д. фон Келн (D. v. Kölln), свештеник немачке евангелистичке општине у Београду, који ју је превео на немачки и, што је још важније, прилагодио немачком читаоцу.[27] То „прилагођавање" је представљало озбиљне интервенције, настале коришћењем стручне литературе, укључивањем података и информација добијених од научника који су се бавили овом проблематиком, личним увидом, познавањем и добијањем службених обавештења, или, како је сам истакао на насловној страни, на основу података које је „према другим изворима и властитом искуству слободно обрадио". Значај овог превода на немачки је, поред тога што се круг читалаца знатно проширио и на оне који говоре и познају немачки језик, у томе што се књига појавила у време док је Србија водила дипломатску акцију да Турке протера из градова Србије.

Непосредно пре ратова за ослобођење појавило се и друго енглеско издање књиге *The Cristians of Turkey*, допуњено од стране аутора, што се види и по делимично промењеном наслову.[28] Значај овог изадања огледа се у чињеници да је у току ратова Србије са Османским царством, мало пре Берлинског конгреса који је скројио карту Европе, западној јавности скренуло пажњу на оно што хришћане подстиче и руководи да се буне против Османског царства у циљу поправљања свог положаја. Ово издање је дошло у време када су западне владе стајале на становишту да иза побуна стоје страни елементи. Под овим се подразумевао руски утицај, о чему ће бити више речи.

---

23 W. Denton, „A Visit to the Capital of Montenegro", *Good Words*, Edinburgh, January 1866, 57–63; W. Denton, „A Ride through Montenegro", *Good Words*, Edinburgh, September 1866, 636–644.

24 „Поход у престолници црногорској", *Вила* II, бр. 4, 50–53; бр. 5, 66–71; бр. 6, 90–96, Београд 1866; „Неколико дана кроз Црну Гору", *Вила* III, бр. 7, 97–99; бр. 9, 138–141; бр. 11, 174–177; бр. 12, 185–188; бр. 13, 203–206; бр. 14, 217–220, Београд, 1867.

25 W. Denton, *Montenegro, Its people and their history*, Daldy, Isbister & Co, London, 1877.

26 W. Denton, *Servia and the Servians*, Bell and Daldy, London, 1862.

27 *Serbien und die Serben: Mit einem Titelbilde under einer Karte*, von W. Denton: Nach anderen Quellen und eigenen Erfahrungen frei bearbeitet von D. V. Cölln, Verlag von Wiegandt & Grieben, Berlin, 1865.

28 W. Denton, *The Cristians of Turkey, their condition under Mussulman rule*, Daldy, Isbister & Co, London, 1876.

Дентон је одмах по доласку у Србију примљен од стране митрополита Михаила, који му се захвалио на интересовању, као и на заузетом ставу. Митрополит Михаило је на Дентонов захтев написао препоруку која му је отварала врата широм Србије. Препорука је гласила:

> „Господин Вилијам Дентон, један енглески свештеник, викар цркве Светог Вартоломеја у граду Лондону, тренутно путује по Истоку да би стекао боља сазнања и информације о државама православне цркве и са оваквим жељама путује кроз нашу земљу у намери да посети наше манастире.
>
> Овим писмом, које му је дато по његовој жељи, ја га препоручујем свештенству и настојницима манастира по Србији, молећи их да га приме са хришћанским милосрђем када их посети, и да му дају, са свом љубазношћу, и у духу наше свете православне вере, све информације које имају везане за старине наше цркве.
>
> У Београду 18/30. априла 1862. године.
>
> Архиепископ Београда
> и митрополит Србије
> Михаило".[29]

Дентон је широм Србије љубазно дочекан, указана му је сва пажња и помоћ, због чега је по повратку у Енглеску посетио бискупа Лондона, који је у знак захвалности отпослао писмо митрополиту Михаилу пуно братске љубави.[30]

На Дентона је посебан утисак оставило присуство турских војних гарнизона у Београду и градовима Србије. Непосредно по његовом одласку уследило је бомбардовање Београда од стране турског војног гарнизона,[31] што му је, према његовим речима, дало још чвршћа убеђења у исправност сопствених ставова. Дентон се, међутим, није поуздао само у личне импресије, већ је долазио и до неких података које током боравка у Србији није могао сам сакупити. Подаци до којих је дошао потекли су од енглеских конзула, као и од других странаца који су живели у Турској.[32] Питању бомбардовања Београда посветио је читаво тринаесто поглавље књиге *Servia and the Servians*.[33]

Поред тешке ситуације у којој се налазио српски народ, Дентона је на овај корак нагнала и ситуација у Британији, где су политичари, част ретким

29 W. Denton, *Servia and the Servians*, 83.

30 *Исто*, 84.

31 О бомбардовању Београда 1862. године види: Života Đorđević, *Čukur-česma 1862: studija o odlasku Turaka iz Srbije*, Nolit, Beograd, 1983.

32 В. А. Дентон, *Христијани у Турској*, Нови Сад 1864, 3.

33 W. Denton, *Servia and the Servians*, 250–278.

изузецима, заузети својим партијским интересима, окретали главу од проблема хришћанске браће, а њихова влада подржавала је тиранију и постојање турске државе у Европи. Подршка коју је Британија пружила Турској након бомбардовања Београда 1862. године Дентона је још више учврстила у његовим ставовима.[34] Зато он не моли британску владу, већ се обраћа државницима и политичарима да зауставе овакво срамно понашање владе.[35] На то га је, свакако, навео и разговор са једним калуђером из манастира Раковица. Овај тридесетогодишњак љубазно је примио Дентона рекавши му да је доста читао о британској нацији, али да није имао прилике да се упозна и да разговара са неким Британцем. Пошто је добио одговор откуд Дентон и шта тражи у Србији, монах је приметио нешто занимљиво, што је донекле било и питање: како то да Енглеска, која је велика, највећа цивилизација, подржава једну такву државу као што је Турска, а насупрот Србији. Дентон, по сопственом признању, није могао да одговори монаху на овај „парадокс".[36] Тражио је разлог за овакво понашање и по повратку у Енглеску нашао га је у непознавању ситуације од стране британског народа. Али више га је чудило непознавање ситуације од стране чланова енглеске владе, који су имали могућности да се распитају и сазнају право стање ствари. Међутим, британска влада не да то није радила, већ је праве податке крила од својих поданика. Од појединих конзула је сазнао да о тешком положају хришћана у Турској не смеју да пишу и да им је на то указано из министарства, а они који би се усудили да о томе шта напишу били су кажњавани. Не желећи да своју каријеру доводе у питање, многи конзули су прелазили преко таквог стања и затварали очи пред свакаквим зулумима над хришћанима.[37]

Дентон указује да је једина критика таквог односа према хришћанима дошла од стране Русије, односно министра спољних послова Горчакова. Он је маја 1860. године упутио ноту дворовима Европе, у којој их је упозорио на лоше стање хришћана које се стално погоршава, иако је Порта у последњих 30 година више пута исказала намеру да то поправи. Као посебно тешко Горчаков је навео стање у областима Босне, Херцеговине и Бугарске.[38] Он у ноти позива европске кабинете да заједничком акцијом приморају Порту да предузме одређене кораке за које се иначе декларативно залаже. Ово не би била интервенција, нити би нарушило углед и ауторитет Порте, већ треба

34 О британској подршци Турској види: Љубодраг П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1865–1862)*, Балканолошки институт САНУ, Београд 2008, 203–231.

35 В. А. Дентон, *Христијани у Турској*, 4.

36 W. Denton, *Servia and the Servians*, 238–239.

37 В. А. Дентон, *Христијани у Турској*, 6.

38 О устанку који је у Херцеговини трајао десет година са прекидима, види: Душан Берић, *Устанак у Херцеговини 1852–1862*, Просвјета, Билећа – Гацко 2007.

схватити као пријатељски корак свих влада које се залажу за очување целовитости Османског царства.[39] Реагујући на руску ноту, британски посланик у Цариграду, Булвер, позвао је своје конзуле да доставе мишљење о стању у Турској. Први који је то урадио, заборављајући на претходне инструкције, био је је конзул из Алепа, Скене. Он је описао стварно стање, због чега је дошао у незгодну ситуацију да је морао да мења извештај и да га усклађује са ставовима владе и мишљењем Булвера.[40] Ово је био само један од бројних примера, како каже Дентон, који показују однос британске владе према Османском царству и према положају хришћана у њему. Дентон је навео још један пример, који није служио на част британској влади. Тај пример је био везан за бомбардовање Београда 1862. године, након чега је британска влада изашла са нејасним обавештењем да су за то криви Срби.

Руководећи се свим овим чињеницама и другим бројним примерима које није навео, а имајући лични увид у тешку ситуацију хришћанског народа са којим се као англикански свештеник солидарисао, Дентон се латио посла да у једној књизи изнесе тежак положај хришћана. За то га је квалификовало добро познавање ситуације у Србији, на Балкану и у Османском царству. Као резултат појавила се књига *Serbia and Serbians*. Резултат ангажовања за обелодањивање истине о хришћанима у Османском царству било је појављивање књиге *Christians in Turkey* 1863. године.[41] Овим двема књигама Дентон је сасвим другачије приказао прилике на Балкану и у Османском царству у односу на званичну британску политику. „Једна мисао влада у целој Турској, да је Енглеска необорима безсавестна савезница Султанова", тврдио је Дентон на основу извештаја британских конзула из Османског царства.[42] Ту политику је оличавао британски посланик у Цариграду Хенри Булвер, који је током 1862. године боравио у Београду и посредовао у склапању мира. Била је то круна његовог тромесечног ангажовања да се склопи мир између Србије и Османског царства. Због заштитничке улоге према Турској и због њеног одржавања у животу Булвер је назван „физикус (лекар) турског царства".[43]

У својим књигама, нарочито у *Christians in Turkey*, Дентон је, супротно ставовима и понашању британске владе, настојао да покаже колико је таква

39 В. А. Дентон, *Христијани у Турској*, 7–8.

40 *Исто*, 10–11. Хенри Булвер (Henry Bulwer) (1801–1872) је био британски либерални политичар, дипломата и писац. У то време је био британски посланик у Цариграду (1858–1865), http://en.wikipedia.org/wiki/Henry_Bulwer,_1st_Baron_Dalling_and_Bulwer, [13. 04. 2013]. О његовим ставовима према Србији и Источном питању види: Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија*, по регистру.

41 W. Denton, *Christians in Turkey*, Bell and Daldy, London, 1863.

42 В. А. Дентон, *Христијани у Турској*, 31.

43 Види више у: Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија*, 233–270.

политика погрешна и колико је лоша ситуација у Османском царству, које је целокупно било у пропадању. Разлог за опадање Османског царства Дентон је видео у опустошењу његових бројних области, које је било израженије у Малој Азији и на Блиском истоку, где се земљорадничко становништво повлачило пред номадима. Дентон наводи извештаје Сениора, пруског конзула из Смирне и Фина, британског конзула у Палестини, који готово истим речима описују тежак положај хришћана у овим деловима царства.[44] Због таквог положаја и неповерења између муслимана и хришћана опада привреда, нарочито индустрија, која је добрим делом била у хришћанским рукама. Положај земљорадника је ипак био далеко тежи и зависио је не само од пљачкаша и разбојника који су од тога живели, већ и од чиновника царства који су настојали да се што више окористе насталом ситуацијом. Описујући како се убира порез, наилазимо на сличности са закупом десетка у Старој Србији, с тим што су у Косовском вилајету од убирања десетка користи имали локални арбанашки предводници, а на Блиском истоку чланови савета.[45]

Опадање је видљиво у свим деловима Мале Азије, а од насеља напредују једино она у којима живе Грци. Опадање броја становника је велико; у оним градовима у којима је било по 3.000 становника, за 5-6 година их нема више од 2.000. Једини напредак који се десио био је за време владавине Мехмед Алија, који је у Сирији поставио Шериф пашу за цивилног и Ибрахим пашу за војног управника. Њих су Турци уз помоћ енглеске флоте протерали, након чега се вратила анархија и безакоње, а самим тим наступило и даље пропадање.[46] Дентон то илуструје бројем становника који је имала Смирна. Позивајући се на Карла Блунта, конзула у Смирни, Дентон каже да је овај град 1830. године имао 80.000 муслимана и 20.000 Грка. Међутим, 1860. године било је само 41.000 Турака и 75.000 хришћана.[47] По мишљењу Ј. Е. Блунта, иста ситуација је била и у Приштини, где Турци пропадају, нарочито они из виших слојева (трговци и земљовласници), док се хришћани уздижу.[48]

Ипак, ситуација у царству није била добра по хришћане. Они су трпели разне врсте зулума, чак и убистава широм државе. Ово је Дентону било незамисливо: „Кад је у Цариграду, у престолници тога царства у присуству европске цивилизације такво стање ствари, да су ханови, илице и усамљена места опасна за несмотреног, да шта мора народ трпити у Србији, Бугарској или у Сирији поред они кућа греху и окаљању намењени“.[49]

---

44 В. А. Дентон, *Христијани у Турској*, 16–17.
45 *Исто*, 18–19.
46 *Исто*, 23.
47 *Исто*, 25.
48 *Исто*, 26.
49 *Исто*, 30.

Један став хришћана је збуњивао Дентона – неповерење према хришћанским државама Европе, нарочито према Енглеској.[50] Дентон је тврдио да неповерење хришћана у Турској према Енглеској потиче од непружања помоћи. Од Француске нису очекивали помоћ, јер су на њу гледали као на заступника папства које има лош став према источним хришћанима. Аустрија је пропустила прилику да се наметне као њихов заштитник, а Русију су видели као некога ко се налази на самим границама и ко би их лако могао припојити својој држави, што би уништило народно осећање. Народ се у Енглеској учи да верује да су хришћани у Турској бунтовници, да желе оборити у корист Русије оно што Х. Булвер назива „трпељивом владом султановом".[51] Енглески политичари и влада били су у сталном страху да би Русија могла заузети Цариград и европски део Турске, због чега су стално спроводили антируску кампању.[52] Сматрали су да им је боља слаба Турска, зависна од Британије, него јака независна Русија.

Фина умешаност Русије у збивања у Турској, нарочито у устанцима хришћана, била је тема која се често јављала на европским дворовима. На то Дентон одговара: „Народи су у Турској незадовољни, што знаду, да су нека права – најпростија права што их само човештво захтевати може – обећана, али да им султанска та права закрађује".[53] Док год постоји угњетавање, нису потребне стране интриге да угњетене хришћане на незадовољство подстичу. Дентон је кривицу за устанке видео и у прокламованим реформама:

> „Јер мада Хат-и-хумајум ни прочитан им није [хришћанима], то он ипак не може мртво писмо остати ... он пробуђује надежду, ал тако исто и мржњу код Грка. Они виде да су Турци навадни, обманљива обећања давати, које су савезничке силе за њи од Турске изискале. Услед тога су они сада још гори поданици султанови, него што су пре Кримског рата били".[54]

Са таквим ставом Запада – да је у збивања умешана Русија – Дентон се обрачунао и у књизи *Servia and the Servians*.[55] Незадовољство хришћана изазива и то што за њихово страдање нико не одговара. Дентон наводи, према сведочењу Роџера,[56] да је у једном округу за 19 година било 1100 убистава, а

50 *Fallacies of the Eastern question*, 10.
51 В. А. Дентон, *Христијани у Турској*, 33.
52 *Fallacies of the Eastern question*, 8–9.
53 В. А. Дентон, *Христијани у Турској*, 38–39.
54 *Исто*, 39.
55 W. Denton, *Servia and the Servians*, 288.
56 Коресподенција о злочинима у Сирији 1860. године – В. А. Дентон, *Христијани у Турској*, 39.

да нико није кажњен од стране суда. Нема лека за та убиства све док постоји неједнакост између Турака и хришћана и док се хришћанско сведочанство на суду не узима за веродостојно.

О стању у Босни из Сарајева је извештавао британски конзул Холмс. Он је писао: „Непрестано стижу вести о убијању Кристијана [sic], које, све да су неистините, показују немир и раздраженост".[57] О стању у истој области јављао је и М. Зораб (Zohrab): „Уплив владин сваки дан слабији бива, а беснило и фанатизам Бошњачки муслимана [sic] бујно се подиже и развија".[58] Дентон је за такво стање кривио султана и владу, који могу добити два непријатеља: хришћане, који су изгубили сваку наду да им се може поправити стање под овом владом, и муслимане, који на султанову владу гледају са презиром. По Дентону, Босни је требао неки енергични гувернер који би решио накупљене проблеме.[59]

О стању у Манастиру (Битољу) извештавао је Калверт, који је начин да се поправи лоша ситуација у царству видео „[...] у томе [...] кад би непрекидно озбиљне, стварне доказе о добрим намерама својим давала".[60] Када је Дентон након једног примера о страдању хришћана у околини Солуна и неприхватања хришћанског сведочења, упитао Калверта: „А хат-и-хумајум?", мислећи на одредбе овог акта, Калверт му је одговорио: „Хат-и-хумајум не допире даље до 37 географских миља од Цариграда".[61] За лошу ситуацију у Босни и Херцеговини М. Зораб, конзул у Сарајеву, кривио је „невољаство и поганлук турских официра и нижих чиновника".[62] Каква је корист од тог Танзимата? – пита се Дентон и затим наводи мишљење Челеби Јона: „Корист од њега – та што он сипа песак у очи страним посланицима у Цариграду, ко[j]и су настојавали да се обнародује, и што се тим варају народи кристијански у Европи, читајући о том новинарска известија, и верујући у њи[x]".[63] Дентон наводи више случајева као изразите примере неправде и свирепости које трпе хришћани. Неки од тих случајева преузети су из његових других дела о положају хришћана у овим деловима Европе.[64]

Због овога не стоји оптужба Турске да до немира долази због деловања страних агената, већ због разних зулума које хришћани трпе, а обраћају се страним владама због неповерења у султанову владу.[65]

57 *Исто*, 40.
58 *Исто*, 41.
59 *Исто*.
60 *Исто*, 42.
61 *Исто*, 43.
62 *Исто*, 45.
63 *Исто*, 48.
64 *Исто*, 50, W. Denton, *Servia and the Servians*, 288–292.
65 В. А. Дентон, *Кристијани у Турској*, 51.

Лош положај хришћана, по Дентону, није само резултат непоштовања и кршења закона, већ се његови корени налазе у шеријатском законодавству које их негативно издваја од муслимана. Дентон за такав став наводи извод из Мулкте и тврди да се са прокламованим реформама положај хришћана није променио на боље зато што се кадије и судије придржавају ових прописа који су за њих неоспориви ауторитет, чак већи и од султана. За хришћане је по шеријату предвиђен положај робова. „Гоњени за живота, вечити робови, и то 'не само робови, но такови робови, на које господар њиов мрзи', прати их гоњење, мржња и презирање и у гроб". Колико се та мржња манифестовала и на умрлима сведочи један „цертификат" који су хришћани у области Карса морали да имају пре сахрањивања. У њему стоји: „Потврђујемо свештенику цркве св. Марије, да се гадно, труло, смрдно тело оног раје, што је данас проклет, у земљу затрпати може".[66]

Ту и такву Турску подржавале су на штету хришћана европске велике силе са запада. Тај парадокс, као што смо видели, био је Дентону неразумљив. Ипак, европске земље нису могле остати потпуно по страни, јер су зулуми над хришћанима били све присутнији. За услуге учињене Турској европске земље су тражиле одређена права за хришћане. Те олакшице тражене су 1839. године, затим 1856, али никада нису биле испуњене. Суштина захтева сводила се на неколико ставки:

1) Сведочење хришћанина мора се прихватити као сведочење муслимана,
2) Право је хришћана да поседују земљу и да је не морају напустати због жеље суседа муслимана,
3) Једнако опорезивање, како за хришћане, тако и за муслимане,
4) Да се и хришћани примају у војску и да им је дозвољено ношење оружја,
5) Да се престане са насилним превођењем хришћана у ислам.[67]

Када се поставило питање тешког положаја хришћана, британски посланик Булвер је разаслао писмо конзулима, у којем их је, поред осталог, питао и да ли се прима сведочење хришћана, и ако се не прима да се наведу случајеви у којима се то десило. Конзули су му одговорили готово истоветно, међу њима и конзул у Приштини Ј. Е. Блунт, који је написао да се сведочење хришћана не прима, осим у случајевима када обе парничне странке нису муслимани. Исти је био одговор и конзула Зораба из Сарајева, као и конзула из других делова царства.

Честа појава у Османском царству је и отмица хришћанских девојака, или само њихово напаствовање. Наводећи овакве примере, Дентон се позива на М. Лонгворта, конзула у Београду, раније у Битољу. На овај злочин

66 *Исто*, 53.
67 *Исто*, 54.

Турци и муслимани су наведени зато што се на тај начин ослобађају служења војног рока. Наиме, уколико муслиман отме хришћанку и преведе је у ислам, бива ослобођен позива у војску. Овај злочин остаје некажњен, јер сви случајеви не доспевају на суд. А у онима који дођу до суда, уколико је девојка променила веру, она не сведочи, а уколико није, њено се сведочење као хришћанке не узима се у обзир, па је епилог исти.[68]

Дентон је критиковао владу Енглеске која „подржава целокупност Турске", а заузврат добија обећања у виду разних фермана која никада нису била испоштована.[69] Указујући на одредбе Танзимата, Хати-хумајума из 1839. и Хати-шерифа из 1856. године, он говори да се њима хришћани изједначавају у правима са муслиманима, али да је то само „празно слово на папиру", јер ти фермани нису ни обнародовани широм Османског царства, па се са спровођењем њихових одлука није ни почело.[70] Управо за изједначавање права хришћана и муслимана залагао се Дентон и Друштво Источног питања (The Eastern question Association) којем је припадао: „Ми желимо да видимо ове народе како имају сигурност живота и имовине, слободу да раде и привређују и пристојна права за њихове породице".[71]

Једна од одлука која је изједначавала хришћане са муслиманима дозвољавала је да и они поседују своју земљу. Како је ово било спорно, британски посланик Х. Булвер је од својих конзула затражио да му одговоре да ли се ова одлука поштује, односно да ли хришћани могу да купују земљу. Одговори конзула из разних делова Османског царства били су готово истоветни: хришћани могу купити земљу, али су приликом куповине толико оптерећени разним потраживањима, па чак и претњама, нарочито уколико земљу купују од Турчина, да није било исплативо да улазе у тај посао. Често се након окончаног посла дешавало да хришћанин изгуби новац, а не реализује право на „купљену" земљу. Дентон наводи бројне изјаве британских конзула које су поводом овог питања доспеле до Булвера.[72]

Иста је ситуација и са прикупљањем данка и десетка. Мада је положај сељака (и хришћана и мухамеданаца) тежак, у тежем положају је био хришћанин. Муслиман је имао бар формалну могућност да се за учињену неправду приликом сакупљања ових намета жали суду, док је хришћанин није имао. Нарочито је био тежак положај хришћана на чифлуцима, који су због својих обавеза и нагомиланих дугова према агама били у готово робовском положају. То се види по сачуваним подацима приликом продаје

68 *Исто*, 62.
69 *Исто*, 63–64.
70 *Исто*, 65.
71 *Fallacies of the Eastern question*, 4.
72 В. А. Дентон, *Христијани у Турској*, 66–67.

чифлука, када сељаци који се налазе на њему, са свим покућством и стоком, прелазе у посед новог власника.[73]

У жељи да реши неправилности у раду неких паша, Порта је почела да шаље поједине људе из Цариграда да контролишу локалну власт. И шта се дешавало? Често су гори људи контролисали боље од себе, па се ситуација на тај начин није поправљала.[74]

Хришћане је оптерећивао и данак који су плаћали држави, али не његов износ, већ начин на који је порез сакупљан. Познато је да је у Турској сакупљање пореза давано у закуп (илтизам), што је пружало прилику за разне малверзације. Најчешћа је била што се порез закупљивао по минималној цени, а закупци су настојали да уберу што више. На тај начин држава је закидана, а раја се непотребно доводила у тежак положај. Да би сакупио већи порез, закупац је са собом водио бројну пратњу коју је требало хранити и издржавати, што је био додатни напор и трошак. Зато Дентон каже: „Доказано је да трошкови илтизма скупитеља десетка, увек толико износе колико и сам десетак, и тако кристијани морају два десетка давати".[75]

Сумирајући податке о тешком положају хришћана, Дентон каже:

> „[...] оптерећени данцима државним, глобљени неситим закупцима данка; без помоћи код суда ди им се свадочба не прима; изиграни и исмејани обећањем заштите од стране султанове, које се никад испунило није – ето то је судбина кристијана, то је жалосно стање оног народа, који више од две трећине житеља европске Турске и знатан број у Малој Азији и Сирији сачињава – ето то је судбина, очајна судбина његова".[76]

Још једно неиспуњење обавеза Дентон види у неузимању хришћана у војску, иако је Хати-хумајумом из 1839. и Хати-шерифом из 1856. године то предвиђено.[77] У складу са турском праксом, то је послужило за нове намете, па је хришћанима уведен данак плаћања откупа од војске, иако они то нису желели. На Булверово питање конзулима да ли хришћани више воле служити војску или се данком откупити, конзули, међу којима и Блунт из Приштине, одговорили су да сви хришћани, нарочито они са села, више воле ићи у војску него плаћати данак на име откупа. Ово је само још једна од превара коју је Порта учинила захтевима европских сила.[78] То је и разлог

73 *Исто*, 68–69.
74 *Исто*, 70–71.
75 *Исто*, 72.
76 *Исто*, 73.
77 Уп. *Fallacies of the Eastern question*, 7.
78 В. А. Дентон, *Кристијани у Турској*, 73–75.

што су хришћани били неповерљиви према прокламованим реформама – на основу свог животног искуства очекивали су да ће се из њих изродити нешто лоше. У том извртању циљева реформи значајну улогу играле су дипломате западних земаља, међу којима предњачи Хенри Булвер. По Дентону, питања која је Булвер као британски посланик послао својим конзулима, показују његово слабо познавање Турске, и(ли) његов „безсрам".[79]

Дентон је налазио узроке за лоше стање хришћана у турској власти и власти европских држава, али је кривицу видео и у самом муслиманском начину привређивања. Његове књиге обилују примерима који показују економско и физичко пропадање Турака. По њему, „европски Турци не производе ништа, они живе само од грабежи и глобе коју кристијанима чине. А кад то не могу чинити, онда се исељавају или изумиру. Турска би сила у Бугарској и Румелији могла сама по себи пасти, без икаквог насилног завојевања, као што се то у Србији и кнежевинама догодило".[80] Разлика између хришћанских и муслиманских насеља била је видљива широм царства. О стању у Старој Србији Дентон по овом питању каже: „Господин Блунт, конзул енглески у Приштини каже истина у свом известију, да сељаци кристијани имају неке мане, које Турци имају, али ипак додаје: кристијанско село изгледа уопште боље и чистије него турско, дворишта су им обично у бољем реду и млого су одевенији од турски[х] сељака".[81]

Оптужујући турске власти за лоше стање и покоље који се дешавају у Османском царству, Дентон прихвата мишљење више енглеских конзула, који кривце виде у чиновницима. Уједно, критикује као погрешна малобројна мишљења која за лошу ситуацију оптужују турски народ. С тим у вези, он каже: „Један [британски] конзул изриком каже да се фанатизам Турака никад пре не појављује, док се фанатизам гувернатора турског не покаже".[82] У Енглеској се тада заборављало да у Османском царству не живе само Турци, већ и Срби, Грци, Бугари и други.[83] Дентон наводи улогу коју су турски војници имали у покољима у Сирији. Они те покоље нису извршили, али су хришћанима одузели оружје и натерали их да напусте и поруше своје утврђене положаје, а потом отварали пролазе Друзима, који су починили злочине. Сви турски чиновници, војни и цивилни, били су по казни премештени, али на боље или исте положаје.[84] Чак и онда када је Турска под притиском Европе осудила Тахир пашу, предводника покоља у Сирији, казна се није поштовала. Тахир паша је првобитно осуђен на смрт, али му је казна

79 *Исто*, 76.
80 *Исто*, 79.
81 *Исто*, 86.
82 *Исто*, 88.
83 *Fallacies of the Eastern question*, 4.
84 В. А. Дентон, *Кристијани у Турској*, 88.

преиначена у доживотну робију. Међутим, по сведочењу британског конзула др Сандвита, казну није издржавао у затвору, већ је слободно живео у велелепној палати.[85] Очигледна је сличност са ситуацијом у Старој Србији и потрагом за оружјем у Ибарском Колашину, коју су вршили Арбанаси под заштитом и покровитељством турских војних одреда.

У Енглеској је постојала јака струја, нарочито међу трговцима, која се залагала за целовитост Турске због сталног повећања трговинске размене. Супротстављајући се њима, Дентон наводи да им је мишљење погрешно, јер је у обзир узета целокупна територија Османског царства. Ту су се убрајале некадашње турске територије, које он зове подунавским кнежевинама: Србија, Влашка, Молдавија. Оне су биле полуслободне. Дентон наводи пример Србије, која је веома лоше представљена у говору државног подсекретара, тврдећи да се ова земља ослободила турског јарма плаћајући скупу цену тридесетогодишњег рата. И поред тога, она није потпуно слободна, већ полузависна, што се огледа у плаћању малог данка и присуства пет турских гарнизона у градовима. Напредак Србије у односу на Турску Дентон види у порасту броја становника, као и у изграђеним путевима.[86] Иако мала по обиму, она је тада имала десет пута више изграђених путева него било која турска провинција. Вредност земље била је 100 пута већа него у Малој Азији. „То су знаци напретка који бранитељима Турске нису пријатни и зато је Србија предмет непрестаног нападања њи[х]овог".[87]

У Енглеској пребацују кнезу Михаилу што је извршио реформу и формирао народну војску.[88] Заборавља се положај у коме се Србија у то време налазила окружена турском војском. Србија је имала 3.000–4.000 војника, док је турска посада у њеним градовима бројала 8.000. Поред тога, Турска је у Босни имала 20 батаљона војске, а у Бугарској се налазио најбољи турски генерал, крећући се према Херцеговини да угуши устанак који је избио због „грабљивости Хаџипашине, чиновника портиног".[89] Један од највећих заговорника целовитости Турске, Лејер, пребацивао је Србији што тражи оружје када јој положај гарантују велике европске силе. Дентон је то прокоментарисао речима: „Када може вук нокте и зубе

85 *Исто*, нап. 3.

86 Уп. *Fallacies of the Eastern question*, 13.

87 W. Denton, *Servia and the Servians*, 248–249.

88 Види: *Михаиль М. Обреновићъ III. Князь Србскій, по саслушаню Св.-Преображенске ванредне народне скупштине, а у сагласію са Совѣтомъ опредѣлили смо и опредѣлюемо: Устроєніе народне војске*; Живота Ђорђевић, *Српска народна војска 1861–1864*, Народна књига, Београд 1984.

89 О устанку у Херцеговини вид. Душан Берић, *Устанак у Херцеговини 1852–1862*, Просвјета, Билећа – Гацко 2007.

своје оштрити, како се може овцама замерити, што се старају за сигурност своју".[90] Усвом говору Лејер се послужио реториком, али и предметом који је стални изазивач страха на западу – Русијом, која је, како Дентон примећује, „подметнута као тичије страшило". Дентон затим даје праву слику како је то оружје купљено, наводећи да је првобитно требало да буде набављено из Енглеске, али је објавом подсекретара Лејера спречена та трансакција. Након тога, кнез Михаило је оружје поручио и добио из Русије.[91] Радило се о зајму од 300.000 дуката, који је добијен од Русије за набавку пушака.[92]

Много прецизнију слику о саставу и бројном стању војске и милиције Дентон је дао у свом другом делу *Servia and the Servians*, наводећи да Србија има око 4.000 плаћених војника, већином пешадије, мали артиљеријски корпус и две стотине коњаника. Одреди сталне војске били су у Београду и Крагујевцу, где се налазила и артиљерија. Осим тога, српску војску сачињавала је и резерва, тако да су српске снаге бројале укупно око 150.000 војника, што је респектабилна одбрамбена снага, али не и офанзивна.[93]

Дентон наводи још један пример директног и, најблаже речено, непоштеног мешања Енглеске у збивања на Балкану. Након Кримског рата била је формирана комисија са задатком да реши нека спорна питања између Османског царства и Црне Горе. Из Енглеске је тада био упућен и један официр, некадашњи конзул у Сарајеву. Комисија је пропутовала Црном Гором и том приликом видела начине и путеве којим се ова мала држава бранила од далеко моћније Турске. Тек што је комисија завршила свој посао, дошло је до новог рата између ове две државе. Из Британије је у Турску, као помоћ при штабу Омер паше, упућен управо онај члан комисије који је детаљно био упознат са путевима одбране Црне Горе. Ма колико ова прича била невероватна, она је потврђена од *Тајмсовог* дописника у извештају од 31. августа 1862. године: „[...] једине поуздане скице о бојном терену које употребљавају [Турци] имају захвалити г. Куршилу, комесару Њеног Величества у земљи овој. Без његови[х] скица и лични[х] познавања бојног поља никуд се мањи не би могли".[94] Сваки коментар је сувишан. Веродостојност ове приче се није доводила у питање. Питање веродостојности се поставило након две године, што је Дентона навело да упита: „Да ли има икаквог закона који овим поступком комесара нашег погажен није?" Најгорим од свега сматра што се после овога говори о „руским агентима" и „страним интригама" које доводе до побуна хришћана

90 В. А. Дентон, *Христијани у Турској*, 94–95.

91 *Исто*, 94–95.

92 *Историја српског народа*, књ. V-1, СКЗ, Београд 1981, 295 (*Јован Милићевић*).

93 W. Denton, *Servia and the Servians*, 247–248.

94 В. А. Дентон, *Христијани у Турској*, 98.

у Турској.[95] У енглеској јавности је, такође, било веома присутно мишљење проистекло из владине политике – да иза хришћанских побуна у Османском царству стоје „руске интриге".[96]

Да Дентон није неки авантуриста и пркосник у завади са својом државом, коју критикује у целој књизи о хришћанима у Турској, сведочи реченица: „Али ја не смем више о овом предмету говорити; јер за онога ко[ј]и своје отачаство с највећом ватром љуби, не може ништа мучније бити, него овако и овим подобно откривање ужасног вероломства".[97]

Када је почео да пише књигу, Дентон се руководио мишљу да у њој наведе и српске извештаје који говоре о тешком положају хришћана у Турској. Међутим, од такве идеје је одустао јер би књига била преобимна. С друге стране, иако ови извештаји нису мање веродостојни од енглеских, у Европи се више веровало британским него српским конзулима. Поред тога, то су били извештаји уважених британских дипломата, који су своја сазнања о Турској стекли боравећи и путујући више година по овој земљи.[98]

У искреној намери да британској јавности скрене пажњу на тежак положај хришћана, Дентон је објавио више књига које се баве овом проблематиком. Сматрајући да је задржавање само на Србији један узан круг, тему је проширио на све хришћане Османског царства. У књизи *Христијани у Турској* он је у сталној комуникацији са енглеским политичарима, махом са најодговорнијим и најбољим познаваоцима ситуације у Турској. То је, у првом реду, енглески посланик у Цариграду Х. Булвер.

Књига *Христијани у Турској* има више циљева. Један је да разоткрије незнање које постоји у Енглеској у погледу положаја хришћана у Османском царству. Ту Дентон приступа као историчар и у књигу уноси запажања људи присутних на терену, оних којима је посао управо то – да осматрају ситуацију и да о томе информишу своју владу. Следећи циљ је разрачунавање са енглеским политиком, која се по њему неоправдано и неморално држи зацртаног става, оличеног у флоскули „целокупност Турске". Он се ту жестоко обрушава на посланика Булвера и на његово писмо, настало као реакција на допис Горчакова, у коме тражи да британски конзули из разних делова Турске одговоре на питања која су више него јасна. Дентон се ту не задржава, већ својим петицијама упућеним Дому лордова настоји да анимира оне који одлучују о енглеској политици и доносе другачије одлуке у односу на његове ставове. Сводећи своје мишљење, Дентон каже да је дошло крајње време да Енглеска промени своју политику, која више њих понижава него што Турцима користи.[99]

95 *Исто*, 99.
96 *Fallacies of the Eastern question*, 12.
97 В. А. Дентон, *Христијани у Турској*, 99.
98 *Исто*, 100–101.
99 *Исто*, 104.

Објављени извори

Батаковић 1988: Д. Т. Батаковић, *Савременици о Косову и Метохији 1852–1912*, Српска књижевна задруга, Београд.

Denton 1862: W. Denton, *Servia and the Servians*, Bell and Daldy, London.

Denton 1863: W. Denton, *The Cristians in Turkey*, Bell and Daldy, London.

Denton, Cölln 1863: W. Denton , *Die Christen in der Türkei*, Druck von G. Emich, Buchdrucker der ung. Akademie, Pest.

Дентон 1864: В. Дентон, *Христијани у Турској*, Епископска књигопечатња, Нови Сад.

Denton, Cölln 1865: W. Denton, *Serbien und die Serben: Mit einem Titelbilde under einer Karte*, Verlag von Wiegandt&Grieben, Berlin.

Denton 1876: W. Denton, *The Cristians of Turkey, their condition under Mussulman rule*, Daldy, Isbister & Co, London.

Denton 1877: W. Denton, *Fallacies of the Eastern question*, Cassell Petter & Galpin, London, Paris & New York.

Denton 1877: W. Denton, *Montenegro, Its people and their history*, Daldy, Isbister & Co, London.

Denton 1888: W. Denton, *England in the Fifteenth Century*, George Bell and sons, London.

Михаиль М. Обреновичь III. Князь Србскій, по саслушаню Св.-Преображенске ванредне народне скупштине, а у сагласію са Советомь определили смо и определујемо: Устроєніе народне войске [1861].

Ристић 2004: Х. С. Ристић, *Плач Старе Србије*, Дом културе Свети Сава, Хвосно, Исток – Лепосавић.

Штампа

Вила II, бр. 4, 5, 6, Београд 1866.

Вила III, бр. 7, 9, 11, 12, 13, 14, Београд 1867.

Denton 1866: W. Denton, „A Visit to the Capital of Montenegro", *Good Words*, Edinburgh.

Denton 1866a: W. Denton, „A Ride through Montenegro", *Good Words*, Edinburgh.

Радевић 1985: М. Радевић у *Весник. Орган савеза удруженог православног свештенства Југославије*, бр. 745 и 746, септембар и октобар 1985. године.

Литература

Берић 2007: Д. Берић, *Устанак у Херцеговини 1852–1862*, Билећа – Гацко: Просвјета. Đorđević 1983: Ž. Đorđević, *Čukur-česma 1862: studija o odlasku Turaka iz Srbije*, Nolit, Beograd.

Ђорђевић 1984: Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861–1864*, Народна књига, Београд.

Енциклопедија српске историографије, приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Knowledge, Београд, 1997.

Зарковић 2008: В. Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину*, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић.

Историја српског народа, књ. V-1, 1981, Српска књижевна задруга, Београд.

Медаковић 1982–1983: Д. Медаковић, „Вилијам Дентон – један заборављени сведок о Србији у XIX веку", Balcanica, бр. 13-14, Балканолошки институт, Београд.

Ортајли 2004: И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Српска књижевна задруга, Београд.

Ристић 2008: Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1865–1862)*, Балканолошки институт САНУ, Београд.

Секулић 2004: В. Секулић, „Векови нашег страдања", Хаџи Серафим Ристић, *Плач Старе Србије*, Дом културе Свети Сава, Хвосно, Исток – Лепосавић.

Терзић 2012: С. Терзић, *Стара Србија (XIX – XX век). Драма једне цивилизације, Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*, Православна реч, Историјски институт, Нови Сад – Београд.

Интернет

http://www.oxforddnb.com/templates/article.jsp?articleid=7522&back=, [12. 04. 2013].

http://en.wikisource.org/wiki/Denton,_William_(1815-1888)_(DNB01), [12. 04. 2013].

http://www.hymnary.org/text/be_thyself_a_nobler_gospel, [13. 04. 2013].

http://en.wikipedia.org/wiki/Henry_Bulwer,_1st_Baron_Dalling_and_Bulwer, [13. 04. 2013].

Vesna ZARKOVIĆ

THE FIGHT OF WILLIAM DENTON FOR THE CHRISTIAN'S POSITION IMPROVEMENT IN THE BALKAN, AND OSMAN'S EMPIRE AT THE BEGINNING OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Summary

William Denton (1815-1888), the priest of Anglican's Church, vicar of the Church of St. Vartolomey in London, came in the spring of 1862 in Serbia with the aim to be acquainted with this country little known to the British's. As the priest, he was especially interested in the position of the Orthodox Church not only in Serbia, but within the whole Osman's Empire as well. As the Englishman, he was struck by the situation in Serbian towns in which Turkish garnizones had been situated. A cordial reception during the sightseeing resulted in letters sending to his family in Great Britain. Those letters were collected and published in his book after his way back home. Little after his leaving of Serbia, there was bombing of Belgrade, which gave him the incentive to dedicate the whole chapter to that event. Nevertheless, more than Turkish bombing, he was upset with the attitude of the British government which had supported Turkey. The personification of such policy was Henry Bulwer, British deputy in Tsar Grad, and mediator in negotiations between Serbia and Osman's Empire in 1862, who was called „Physicus of Turkish Empire" due to his commitment for Turkey and its survival. In order to reveal the British policy and indicate difficult position of Christians throughout of Osman's Empire Denton published in 1863 the book *Christians in Turkey*. The presented data accompanied by the testimony of British consuls from many places of Osman's Empire raised the interest not only in Britain, but out of it as well. The book was translated into German language, and published the same year in Budapest, and the next, 1864; it was translated into Serbian language and published in Novi Sad. In the next 1865 year, the book *Servia and Servians* was translated into German language, so that thanks to Denton a great part of Europe was able to be acquainted with the real condition and position of the Orthodox Christians and Serbian people in Osman's Empire and out of it.

Key words: William Denton, Serbs, Christians, Osman's Empire, 19th century, Great Britain.

Рад је предат 10. априла 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 94:342.52(497.11)"1944/1945"(093.2)

*Јован СИМИЈАНОВИЋ**

ДЕЛАТНОСТ ГРАДСКОГ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ОДБОРА У КРАЉЕВУ ТОКОМ 1945. ГОДИНЕ**

Апстракт: Овај рад, ослоњен на архивску грађу Историјског архива у Краљеву и релевантну литературу, представља прилог проучавању друштвене историје града Краљева у првој години након ослобођења од немачких трупа 1944, па до краја 1945. године. Овај динамичан период карактеришу веома тешко материјално стање становника, велики број незбринутих, разрушена и онеспособљена инфраструктура. Градски народноослободилачки одбор имао је широк спектар надлежности у организовању и руковођењу локалног друштвеног живота и спроводио је задатке у духу тадашње идеологије. Аутор је покушао да реконструише делатност Градског народноослободилачког одбора колико то омогућавају сачувани извори: извештаји одсека и одлуке које су донете на седницама Градског и Среског народноослободилачког одбора.

Кључне речи: Краљево, Градски народноослободилачки одбор, 1945. година, Србија, Југославија, локална самоуправа, исхрана и снабдевање, реквизиција.

Нечувено страдање Краљева и његових становника у Другом светском рату окончано је повлачењем немачких трупа и уласком у град јединица НОВЈ и Црвене армије 29. новембра 1944. године. Времена за уживање у победи, након година страховитих патњи, било је, међутим, мало. Зима је била на прагу, бројне разорене стамбене јединице морале су бити

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, jovan_simijanovic@yaho.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

обновљене. Измучено становништво, увећано бројним избеглицама, било је потребно збринути и нахранити. Такве околности изискивале су најхитније успостављање органа власти, који ће се са бројним проблемима сместа ухватити у коштац.

Градски народноослободилачки одбор (у даљем тексту: ГНОО) изабран је и конституисан на збору грађана 10. децембра.[1] У истом месецу (нема датума) формиран је и Срески народноослободилачки одбор Жичког среза (у даљем тексту: СНОО). Краљевачки ГНОО је био под непосредном ингеренцијом СНОО-а до 21. децембра 1945. године, када је краљевачки ГНОО подигнут на срески степен надлежности.[2] Заједно са Жичким срезом, чије је седиште такође било у Краљеву, ГНОО је био непосредно потчињен Чачанском округу све до 1947. године.[3]

Организација локалне самоуправе је пре доношења Општег закона о народним одборима у мају 1946. године била заснована на *Тезама о изградњи народноослободилачких одбора* Министарства за конституанту привремене владе ДФЈ, на чијем је челу био Едвард Кардељ.[4] Будући да су у *Тезама* била предвиђена три ранга градских народноослободилачких одбора, може се рећи да је 21. децембра 1945. године краљевачки ГНОО добио степен надлежности који је и заслуживао у погледу величине територије, броја становника и општег значаја.

Пред Одбором је, у првим данима по ослобођењу, било много важних задатака: исхрана, стамбено, социјално и здравствено збрињавање бројног угроженог становништва, рашчишћавање рушевина, обнова најнужније инфраструктуре и сл.[5] Велики проблем је представљао и недостатак стручног чиновничког кадра, тим пре што је и постојећи био под лупом истраге у погледу могуће „компромитације“ за време окупације.[6]

---

1 Историјски архив Краљево, фонд Скупштине општине Краљево (у даљем тексту: ИАК, СОК), књ. 1, Записник са седнице ГНОО-а од 10. 12. 1944.

2 *Службени гласник НР Србије*, бр. 44/1945.

3 *Службени гласник НР Србије*, бр. 17/1947.

4 Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd, 1969, 280-282.

5 Устројство, улога и задаци народноослободилачких одбора били су дефинисани и објављени у *Службеном гласнику НРС*, бр. 2/1945.

6 Надлежности ГНОО-а су од оснивања биле подељене на управни, санитетски, за социјално старање, обнову, просвету, привреду, саобраћај, војни и стамбени одсек. Накнадно, 13. 01. 1945. године, основан је одсек за исхрану. Исте године, 08. 03. основан је финансијски одсек, а 11. 03. први пут се помињу одсеци за унутрашње послове и грађевинарство. Комисија за контролу цена основана је 03. 06. 1945. године, а на скупштини ГНОО-а од 04. 06. 1945. године изабран је извршни одбор, који се састојао од повереника унутрашњег, социјалног, здравственог, просветног, финансијског, привредног и грађевинског одсека. ИАК, СОК, Записници ГНОО-а 1944-1945; *Водич Историјског архива Краљево*, прир. Драга Миловановић, Краљево, 2010, 72.

Исхрана, снабдевање и збрињавање угрожених

Краљево је из Другог светског рата изашло са великим бројем настрадалог становништва, а истовремено је било и стециште многобројних избеглица из разних крајева Југославије. Биле су бројне породице чији су мушки чланови још увек били мобилисани или у заробљеништву. Крајње сиромаштво већине становника града наметнуло је ГНОО-у питање ургентне помоћи као најважнији приоритет у раду. Прва одлука прве седнице Градског народноослободилачког одбора била је да се прикупи помоћ угроженом становништву.[7] На следећој седници, пред нову годину, одлучено је да се најугроженијим породицама додели по 1000 динара помоћи по члану породице. Такође, додељена је и помоћ од 7 кг пшенице по члану породицама бораца НОБ-а који су се још увек налазили на фронту. Одбор је за ову сврху располагао са 1200 кг пшенице.[8] Почетком јануара 1945. године 57 породица чији су чланови изгинули или су се налазили у НОЈ-у добило је по 2 кг кукурузног брашна, 7 кг пшенице, 500 г шећера, 500 г меса. За новчану помоћ од укупно 2.487.000 динара тада су се пријавиле 874 породице са укупно 2515 чланова, чији су чланови пострадали у рату као борци или жртве; помоћ је, међутим, добило 797 породица.[9]

До јануара 1945. године основана је гадска кухиња за исхрану чиновника и радника. Такође је основан и дом стараца и хранилиште за децу, чиме се настојало да се реши врло актуелно хуманитарно питање. На седници ГНОО-а 13. јануара 1945. године основан је Одсек за питања исхране становништва. [10]

Почетком марта ГНОО је располагао са 20.000 кг пшенице помешане са ражи, добијене као помоћ од СССР-а. У сврху праведне расподеле Одбор одлучује да се увиђајем по кућама утврди ко је најугроженији, а потом да се подели најсиромашнијима по 5 кг тог брашна по члану; мање угроженим је омогућена куповина по цени од 50 дин. за килограм.[11]

Уочи Васкрса Социјални одсек ГНОО-а наменио је 1.000.000 динара као помоћ породицама бораца, ратом пострадалих и најсиромашнијих. Истовремено је Дечјем хранилишту Црвеног крста у Краљеву, у коме је било преко 200 сиромашне деце, додељено 600 кг ражи и 50.000 динара у готовини.[12] Сво незбринуто становништво је, према извештају ГНОО-а, већ до средине марта 1945. године било смештено у станове оних који су

7 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са прве седнице ГНОО-а од 13. 12. 1944.
8 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са седнице ГНОО-а од 30. 12. 1944.
9 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са пете седнице ГНОО-а од 13. 01. 1945.
10 *Исто*.
11 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са пете седнице ГНОО-а (нема датума).
12 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са шеснаесте седнице ГНОО-а од 16. 04. 1945.

имали вишка стамбеног простора.[13] Крајем априла 1945. године СНОО је директно под своју надлежност сврстао бригу о исхрани и издржавању деце смештене у хранилишту.[14]

Обнова инфраструктуре

Један од градова који је претрпео највећа разарања и погибију процентуално највећег броја становника, било је Краљево.[15] Чачански округ, у чијем саставу је непосредно по окончању рата било и Краљево, имао је укупно 9.440 порушених, теже или лакше оштећених зграда. По том основу то је највише страдали округ у Србији током Другог светског рата.[16]

Пред новоформираним властима крајем 1944. године били су озбиљни и задаци обнове најнужније инфраструктуре. До јануара 1945. године, бар према записнику ГНОО-а, били су поправљени сви кровови државних зграда, оспособљена је нова основна школа и у њу је усељена болница, обновљена је велика стара касарна и у њу је био смештен радни батаљон, оспособљено је хранилиште за децу, које је тада већ радило. Поправљена је зграда Државног суда, у коју је смештен ГНОО. Обновљена је и зграда Дома народног здравља. Зграда Женске занатске школе је оспособљена за потребе основне школе, а једна зграда железничких станова адаптирана је за нову основну школу. Обновљене су радничке зграде. За војне потребе оспособљене су зграде поште, старе општине и гимназије.[17] Обновљена је ватрогасна чета. Поред осталог, акутни проблем функционисања града у периоду одмах по ослобођењу представљао је и недостатак вучне стоке за превоз робе и изношења смећа.[18] Већ крајем марта на седницама ГНОО констатује се да је град скоро потпуно очишћен.[19]

Дана 3. маја 1945. године основан је фонд за обнову града, пре свега за изградњу водовода и пијаце.[20] Један од извора финансирања овог фонда била је и такса у износу од 5 динара за сваку наручену чашу ракије или вина у градским кафанама.[21] Нема тачних података са колико процената је

13 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са четрнаесте седнице ГНОО-а од 22. 03. 1945.

14 ИАК, Скупштина среза Краљево (у даљем тексту: ССК) књ. 1, седница Среског народноослободилачког одбора (у даљем тексту: СНОО) од 17. 04. 1945.

15 Milan Ristović, „Rat i razaranje društva u Srbiji 1941–1945. godine: skica za jednu društvenu istoriju", *Dijalog povjesničara – istoričara*, 3, 2001, 203–219.

16 Момчило Митровић, *Друштвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944-52. године"*, Београд, 1988, 60.

17 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са пете седнице ГНОО-а од 13. 01.1945.

18 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са четврте седнице ГНОО-а од 08. 01. 1945.

19 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са четрнаесте седнице ГНОО-а од 22. 03. 1945.

20 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са двадесет друге седнице ГНОО-а од 03. 06. 1945.

21 ИАК, СОК, Записник са скупштине ГНОО-а од 30. 09. 1945.

овај начин финансирања учествовао у укупном фонду. Упркос плановима, до краја 1945. године није завршена изградња водовода. Са друге стране, релативно брзо по ослобођењу поправљена је градска електрична мрежа са предратним капацитетима и град је, судећи по извештају са седнице ГНОО-а, био осветљен већ крајем фебруара 1945. године.[22] ГНОО је неколико месеци касније изгласао и ценовник електричне енергије. За станове и канцеларије цена је била 100 динара по киловат часу, за индустрију 50 динара, за трговинске и услужне радње 200 динара, а за паушалне потрошаче одређена је цена од 15 динара по вату. За Рибничку општину (предграђе Краљева) одређена је цена од 50 динара по киловат часу.[23]

У школама се изводила настава, иако није било инвентара – деца су са собом носила столице. Тек се у мају кренуло са изградњом школског тоалета.[24] Недостатак школског намештаја био је тек делимично решен до јесени 1945. године. Недостатак просторија за наставу је током 1945. године био велики проблем, јер су школске просторије биле заузете за потребе болнице и војних јединица.[25]

Поводом 29. новембра 1945. године и прве годишњице ослобођења Краљева у Другом светском рату, ГНОО је одлучио да се промене имена улица и тргова, па је: Трг краља Александра преименован у Трг маршала Тита, Улица краља Петра у Улицу генерала Ранковића, Улица генерала Станојловића у Улицу Коче Поповића, Улица Марка Трифковића у Улицу хероја Живана Маричића, а Трг испред цркве Св. Тројице назван је Тргом 29. новембра.[26]

Здравствена заштита

У погледу стања здравствене заштите Краљево није представљало изузетак у односу на остале градове у Србији. Веома тешко стање здравствене заштите у граду илуструју подаци да је тада било само три лекара и једне апотеке у срезу који је бројао 65.000 становника. Лекари су се најчешће сусретали са озеблинама.[27] Од ослобођења града крајем 1944. године па током целе 1945. године, непрестано је претила опасност од епидемије тифуса. Срески НОО је у сарадњи са војском активно настојао да сузбије ову болест организовањем курсева хигијене у селима у околини града. Иако се већ у првој половини јануара у извештајима констатује да је заразна болест угушена,[28] и даље су се појављивали појединачни случајеви заразе тифусом.[29]

---

22 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са четрнаесте седнице ГНОО-а од 22. 03. 1945.
23 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са петнаесте седнице ГНОО-а од 09. 04. 1945.
24 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са двадесет друге седнице ГНОО-а од 03. 06. 1945.
25 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са тридесет прве седнице ГНОО-а од 27. 09. 1945.
26 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са тридесет пете седнице ГНОО-а од 28. 11. 1945.
27 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са четрнаесте седнице ГНОО-а од 22. 03. 1945.
28 ИАК, ССК, књ. 1, Записник са седнице СНОО 16. 01. 1945.
29 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са двадесет шесте седнице ГНОО-а од 08. 08. 1945.

На седници ГНОО-а од 28. 12. 1945. године одлучено је и да се општинска амбуланта споји са среском и да се смести у кућу Жарковића у Хајдук Вељковој улици. Амбуланта је имала бабицу и лекара, а у њу је смештено и саветовалиште за децу и породиље.[30]

Реквизиција

Преко народноослободилачких одбора, све до јуна 1945. године спроводила се реквизиција за потребе војске, обухватајући све – од „хлеба до сламе".[31] Реквизиција је у то време била формулисана *Фочанским прописима* из 1942. године, а њена примена је била задржана и скоро годину дана после ослобођења Србије. Реквизиција је, формално, била куповина неопходних намирница и средстава за потребе партизанске војске, с тим што се роба није исплаћивала одмах, него су издаване тзв. реквизиционе признанице (реверси), које су касније требале да буду наплативе од виших војних команди или среских НОО. Реквизиције су вршене на захтев војних власти, а примењиване су према онима за које се сматрало да поседују вишкове пољопривредних производа. Најчешће су овом мером били погођени они за које се процењивало да нису били симпатизери НОП-а.[32]

Тако је и у Краљеву, на састанку СНОО-а, одржаном 26. јануара 1945. године, одборник за економију Драган Лазаревић предложио да се изврши реквизиција која би пала на терет градског становништва, пошто је, како је нагласио, реквизиција већ три пута падала на рачун околног сеоског стаовништва. Одлучено је да се од ГНОО-а тражи да обезбеди 60.000 кг пшенице, по 10.000 кг јечма, овса и масти, 5.000 кг сланине и 4.000 кг меса. ГНОО се на седници, одржаној 29. јануара, обавезао да прикупи и испоручи наведени разрез до 15. фебруара. Процењено је да новчана противвредност наведених намирница износи укупно 68.120.000 динара, а као крајњи рок за наплату одређен је 10. фебруар 1945. године.[33] На истој седници састављен је списак од 150 грађана, углавном трговаца, затим занатлија, лекара, чак и три установе, на које је пао терет реквизиције.[34] Критеријум

30 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са тридесет седме седнице ГНОО-а од 28. 12. 1945.

31 Branko Petranović, *nav. delo*, 287.

32 Момчило Павловић, *Српско село 1945–1952 – откуп*, Београд, 1997, 53.

33 ИАК, ССК, књ. 1, Састанак СНОО, 26. 01. 1945; ИАК, СОК, књ. 1, Записник ГНОО-а од 29. 01. 1945.

34 Комплетни спискови лица и установа која су била обавезна да исплате реквизицију, са износима који им је одређен и подацима о успешности наплате, видети у: Драга Миловановић, „Реквизиција у Краљеву 1945. године", *Наша прошлост*, бр. 10, Краљево, 2009, 193–201.

по коме је састављен списак, према мишљењу чланова ГНОО-а, требала је бити имовина стечена у току ратних година, а поготову приликом пословања са немачком војском. На следећој седници, 1. фебруара 1945. године, смањена је укупна висина реквизиције на 43.680.000 динара и представљен је списак од 150 грађана и три установе.[35]

На седници ГНОО-а, одржаној дан по истеку рока за наплату реквизиције, констатовано је да је до тада на каси одбора разрез уплатило 75 грађана, у износу од 3.520.000 динара. Неколико грађана је упутило жалбе на висину реквизиције. Уважене су једино две жалбе, градског свештеника Бошка Миленковића и кафеџијке Јулке Матић. Осталим жалбеницима је саопштено да, уколико не исплате предвиђене износе у року од три дана, може им бити дуплирана висина реквизиције; а млађима од 50 година претила је могућност да буду предложени Команди места за мобилизацију и слање на фронт.[36]

На седници од 18. фебруара одлучено је да се ревидира висина реквизиције. Реквизициони обвезници који до тада нису измирили прописане обавезе, на основу класног припадништва и занимања подељени су у три категорије: на трговце, занатлије и раднике. У ревизији реквизиције, заједно са члановима ГНОО-а учествовало је и по пет представника из сваке категорије. У новом разрезу, који је представљен на новој седници, у току истог дана појединим жалиоцима је износ био смањен, појединим је остао исти, а некима је и повећан.[37] Пошто ни након ове ревизије ГНОО није био задовољан наплатом реквизиције, организовао је, у сали хотела „Париз", 11. марта 1945. године, збор грађана ради упознавања са овим проблемом (као и са резултатима свог дотадашњег рада). Окупило се чак 500 грађана. *Веома је илустративна изјава Бранислава Стојановића: „Наши другови дају главу на фронту, а буржоазија неће да дâ хартију, коју су зарадили на прљав начин. Све њих треба послати на фронт, то је за њих наш суд. Оно што су радници и сељаци стекли, бранићемо са пушком у руци."*[38] *И поред претњи и одлука о репресивним мерама ГНОО-а, нема доступних података да ли је спроведена наплата разреза од 18. фебруара 1945. године. Од разреза је ослобођено осам грађана и две установе.*[39] *У записнику са седнице ГНОО-а од 22. марта наводи се да је до тада остало седамдесеторо оних који нису платили реквизицију,* па је донесена одлука да се од опорезованих грађана реквизиција наплати принудним путем – пленидбом имовине, и да

35 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са седме седнице ГНОО-а од 01. 02. 1945.

36 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са осме седнице ГНОО-а од 16. 02. 1945; Драга Миловановић, *нав. дело*, 195.

37 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са десете седнице ГНОО-а од 18. 02 1945.

38 ИАК, СОК, књ. 1, Записник ГНОО-а, збор грађана 11. 03. 1945.

39 Драга Миловановић, нав. дело, 195–200.

се сваки појединац као саботер оптужи Суду за заштиту српске националне части.[40] *На седници ГНОО-а од 19. јуна помиње се вишак који је остао од укидања реквизиција у износу од* 277.371,20 динара. Одлучено је да се ова сума употреби као обртни капитал, за ванредне и остале кредите по одобрењу Окружног НОО.[41] Цео износ је на седници од 8. августа пребачен у грађевински фонд.[42]

Контрола цена

У условима опште немаштине и неизвесног снабдевања основним животним намирницама Срески и Градски народноослободилачки одбор покушавали су да путем контроле цена основних животних намирница сузбију шпекулације и црну берзу.[43] Била је честа пракса да народни одбори на ослобођеним територијама прописују разноврсне мере карактеристичне за социјалистички привредни развој.[44] Једна од најпопуларнијих била је утврђивање цена. И у Краљеву, као што је тада била пракса у целој држави, политика максимирања цена није донела очекиване резултате. Штавише, изазивала је потпуно супротан ефекат и стимулисала несташице, црну берзу и малверзације.

Цена хлеба као основне животне намирнице често је била тема на седницама Среског и Градског НОО-а. На седници одржаној 18. фебруара 1945. године, председник СНОО-а Благоје Рудњанин своје излагање завршио је реченицом: „Становништво се не осећа заштићено од власти у односу према пекарима, морамо наћи начина да град заштитимо од дерикожа".[45] На овој седници је одређена максимирана цена хлеба. Такође је донет закључак да тежина векне хлеба треба да буде 1 кг. „Ко хоће да види хлеб мора се повиновати тој наредби".[46]

На седници СНОО-а од 10. 05. 1945. године говорило се о слабој понуди меса због цене која није одговарала сељацима. СНОО је одлучно одбијао повећање максимираних цена, јер би таква одлука била протумачена као попуштање. Одлучило се да се овај проблем реши тако што би се при Градском одбору формирала комисија за сузбијање шпекулација; на истој седници формирана је и комисија за конфискацију.[47]

---

40 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са четрнаесте седнице ГНОО-а од 22. 03. 1945.
41 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са двадесет четврте седнице ГНОО-а од 19. 06. 1945.
42 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са двадесет шесте седнице ГНОО-а од 08. 08. 1945.
43 Branko Petranović, *nav. delo*, 366.
44 Момчило Митровић, *нав. дело*, 178.
45 ИАК, ССК, књ. 1, Записник са седнице СНОО од 19. 02. 1945.
46 *Исто*.
47 ИАК, ССК, књ. 1, Записник са седнице СНОО од 10. 05. 1945.

На седници СНОО од 20. 08. 1945. године донета је одлука да се формира комисија за контролу зарада и цена.[48] Сходно овоме, ГНОО је после неколико дана донео одлуку да се цене воћу, поврћу и млечним производима максимирају и да се спроведе строга контрола, у складу са среским одобрењем. На истој седници је донета и одлука да се забрани трговина текстилом на пијаци.[49]

Због несташице меса ГНОО крајем децембра 1945. године одлучује да подигне максимиране цене меса, говедине са 30 на 34, а телетине са 36 на 40 динара.[50]

Када је пак у питању одевање и обућа становништа, СНОО је такође водио политику контроле цена. На седници СНОО-а од 17. 04. 1945. године износе се жалбе на превисоке цене за израду обуће и одеће у обућарским и кројачким задругама. Израда једног пара „гојзерица" коштала је између 8.000 и 12.000 динара; израда одела А класе 20.000 дин, прве класе 15.000 дин, а друге калсе од 10.000 до 12.000 динара. Одлучено је да се цене израде одеће и обуће смање за 50%.[51]

На седници СНОО-а, одржаној 08. 10. 1945. године, председник ГНОО-а је говорио о несташици хлеба у Краљеву, напомињући да резерви жита готово да нема и да је стање критично. Надајући се да ће добити два вагона пшенице, обећана од Окружног НОО-а, Одбор је одлучио да још пшенице обезбеди принудним откупом у околним сеоским насељима.[52]

Према споразуму са Окружним одбором, на седници дана 22. 10. 1945. године, приступило се формирању комисије за попис вишкова, коју би сачињавали по један месни одборник, као и по један члан Народног фронта, АФЖ-а, УСАОЈ-а, и по један учитељ или учитељица као обавезни чланови. Њихов задатак је био да попишу стоку и жито и да, гарантујући тачност личном одговорношћу, податке пописа проследе месном Одбору, чији ће га чланови, такође под личном одговорношћу, потврдити. Крајњи рок за завршетак пописа био је 5. новембар. У циљу што ефикаснијег и ревноснијег испуњења задатка, учитељима је запрећено да неће добити плату ако не заврше посао ваљано и на време, а поред тога, као и остале чланове комисије, чекало би их и суђење као саботерима.[53] У извештају о раду и достигнућима одсека СНОО-а на крају 1945. године, констатује се да је откуп подбацио због лошег и површног рада пописне комисије и нетачних података које је

48 ИАК, ССК, књ. 1, Записник са седнице СНОО од 20. 08. 1945

49 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са двадесет осме седнице ГНОО-а од 26. 08 1945.

50 ИАК, СОК, књ. 1, Записник са тридесет седме седнице ГНОО-а од 28. 12. 1945.

51 ИАК, ССК, књ. 1, Записник са седнице СНОО од 17. 04. 1945.

52 ИАК, ССК, књ. 1, Записник са седнице СНОО од 08. 10. 1945.

53 ИАК, ССК, књ. 1, Записник са седнице СНОО од 22. 10. 1945.

она поднела.[54] Као организован систем, Откуп ће се у Краљеву, као и у целој Србији, развити тек наредне, 1946. године.[55] На седници СНОО-а, одржаној 15. децембра, укинута је комисија за контролу цена због, како је наведено, недовољних средстава у буџету среског Одбора.[56]

* * *

Судећи по писаном трагу који је преостао са седница Градског народноослободилачког одбора, прва година слободе Краљева након Другог светског рата била је веома динамична и важна за даљи ток његовог политичког, привредног, културног живота. Ургентни задаци са којима се ГНОО суочавао били су збрињавање и исхрана угроженог становништва. ГНОО је убрзо након формирања прибегао мерама максимирања цена и откупа, које су тада биле веома популарне у целој држави. Максимирањем цена, тј. одређивањем највише дозвољене цене за одређени артикал, државни органи су настојали да успоставе контролу на тржишту најважнијих намирница. Међутим, ова мера није донела очекиване резултате, чак је изазвала дефицит неопходне робе на тржишту и појаву црне берзе. Још мање успешна мера за обезбеђивање намирница у току 1945. године била је политика откупа, која тада још увек није добила своју организовану форму.

Реквизиција се у Краљеву формално претворила у ванредни порез. На удару реквизиције су били они за које је ГНОО проценио да су својим понашањем и пословањем за време окупације неморално зарађивали. Овом мером су били обухваћени и они који су се у току рата држали неопредељено и пасивно, јер до тада нису ни на који начин допринели ослобођењу и револуцији. Свакако да је у појединим случајевима било политичких и идеолошких мотива приликом састављања списка лица која су била дужна да исплате реквизицију.

Обнова и санирање најнужнијих објеката била је релативно брзо завршена, али је зато обнова и изградња стратешки важне инфраструктуре била спорија. Упркос плановима, водовод није био изграђен до краја 1945. године.

На примеру Краљева уочљиво је да је у првој послератној години Градски народноослободилачки одбор био кичма државног устројства на локалном нивоу. ГНОО је располагао широким спектром надлежности у организовању и руковођењу локалним друштвеним животом и спроводио је задатке у духу тадашње идеологије.

54 ИАК, ССК, књ. 1, Записник са седнице СНОО, место датума празно [крај 1945].

55 Branko Petranović, *nav. delo*, 357.

56 ИАК, ССК, књ. 1, Записник са седнице СНОО од 15. 12. 1945.

Необјављени извори

Историјски архив Краљево, фонд Скупштине среза Краљево, Краљево.
Историјски архив Краљево, фонд Скупштине општине Краљево, Краљево.

Објављени извори

Службени гласник НР Србије, бр. 2/1945.
Службени гласник НР Србије, бр. 44/1945.
Службени гласник НР Србије, бр. 17/1947.

Литература

Миловановић 2009: Д. Миловановић, „Реквизиција у Краљеву 1945. године", *Наша прошлост*, бр. 10, Историјски архив Краљево – Народни музеј Краљево, Краљево.

Митровић 1988: М. Митровић, *Друштвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944-52. године*, Институт за историју радничког покрета Србије – Центар за културу Пожаревац, Београд – Пожаревац.

Павловић 1997: М. Павловић, *Српско село 1945–1952. – откуп*, Институт за савремену историју, Београд.

Petranović 1969: B. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Institut za savremenu istoriju, Beograd.

Ristović 2001: M. Ristović, „Rat i razaranje društva u Srbiji 1941–1945. godine: skica za jednu društvenu istoriju", *Dijalog povjesničara – istoričara*, 3. Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb.

Jovan SIMIJANOVIĆ

THE ACTIVITY OF THE CITY PEOPLE'S LIBERATION COMMITTEE IN KRALJEVO DURING 1945

Summary

Unprecedented suffering of Kraljevo and its inhabitants in the Second World War was terminated by the German troops retreat and entering the city of Units of National Liberation Army and Red Army on the 29th of November 1944. The time to enjoy the victory was very little. The winter was on the verge and numerous destroyed building units had to be rebuilt. Battered population enlarged by numerous refugees should have been cared and fed. Such circumstances needed a prompt establishing of authorities, which would be resolving this difficult situation.

City People's Liberation Committee had a wide spectrum of competences in the organization and management of local social life, and carried out all tasks in the spirit of that time ideology.

Urgent tasks City PLC faced tackled the care and feed of the vulnerable population. The Main PLC soon after the formation resorted to measures of prices and purchase maximization, which were very popular in the state at that time. By prices maximization or determination of the highest permitted price for some articles, the authorities were trying to set up the control in the most important foods market. Nevertheless, this measure did not achieve expected results; it even brought about deficit of necessary goods in the market, and the appearance of black one. The one less successful measure for foods acquisition during 1945 was the policy of purchase, which still had not been given its organized form.

Requisitions in Kraljevo are formally turned into extraordinary tax. Requisitions targeted the ones for whom the Main PLC had assessed that they, by their behaviour and doing business during the occupation, earned immorally. This measure included the ones who during the war had taken a passive and undeterminable role, since up to that they had not contributed to the liberation and revolution. Certainly, in some cases there were political and ideological motives during the list elaboration of persons that had been due to pay the requisitions.

The renewal and rehabilitation of the most urgent facilities terminated relatively quickly, but the renewal and building of strategically important infrastructure was slower. In spite of the plans water supply system was not built until the end of 1945.

Following the example of Kraljevo it is noticeable that City People's Liberation Committee was the backbone of the state organization at local level.

Key words: Kraljevo, City People's Liberation Committee, the year 1945, Serbia, Yugoslavia, local government, food and supply, requisitions.

Рад је предат 22. априла 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

АРХЕОЛОГИЈА

УДК 904:622”652”(497.115) ;
904:669”652”(497.115)

*Марија САВИЋ**

АНТИЧКИ РУДАРСКИ ЦЕНТРИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ**

Апстракт: Колико важну улогу је област Косова и Метохије имала за Римско царство, најбоље се може сагледати кроз призму рударства и производње метала. Рударски центри Косова и Метохије, подељени на два региона, у којима представљају и два главна и највећа урбана средишта, показују комплетан производни процес, од експлоатације руде и њене прераде до производње метала. За реконструкцију овог производног процеса, поред писаних извора и натписа на епиграфским споменицима, важне информације дају нам и резултати археолошких истраживања и археометалуршких анализа.

Кључне речи: рударство, металургија, рударски центри, Косово и Метохија, Горња Мезија, Дарданија, римски период.

За Римско царство рударство и металургија су били од велике важности, јер је за стабилност новчаног система било потребно постојање сребоносних рудника, због чега је рударска активност у провинцијама била од посебног значаја.[1] Традиција у експлоатисању рудника у самој Италији није била дуга, па су Римљани форсирали рударску активност у провинцијама, чији су рудници давали велике приходе. Значајну улогу у томе имали су балканско-подунавски рудници Норика, Панонија, Далмације и Горње Мезије, који су припадали једном царинском округу,

* Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, marijasavic84@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Слободан Душанић, „Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији“, *Историјски гласник,* бр. 1-2, Друштво историчара Србије, Београд, 1980, 7.

porotirum Illyrici, чинећи једну целину. По броју су се издвајали мезијски рудници, јер је Мезија, по белешкама једног правника, важила за провинцију рударства, као што је Африка сматрана провинцијом жита.[2] Провинција Мезија формирана је 15. године, да би већ 86. године Домицијан извршио реформу ради лакше одбране северне границе. Том реформом Мезија је подељена на две провинције –Горњу и Доњу Мезију, приликом чега је територија Косова и Метохије припала Горњој Мезији. На северу, граница провинције Горње Мезије је обухватала подручје од ушћа Саве у Дунав па низводно до ушћа Цибрице, на југу је обухватала област Косова и Метохије и северну Македонију, док западна граница није сасвим прецизно утврђена, али се може рећи да је ишла источно од Дрине. Поновним реформама крајем III века, у време Диоклецијана, источни делови провинције Горње Мезије припали су новооснованој провицији *Dacia Repensis*, док су јужни делови са Косовом и Метохијом припали Дарданији (*Dardania*).[3] У административном погледу рудници Горње Мезије су били подељени у две зоне – дарданске руднике на југу и три рудничке области на северу, названи једним именом *ripa Danuvii.* Рудници Дарданије су били подељени на најмање пет рудничких региона, са центрима: *Municipium Dardanorum*, *Ulpiana, Lamodum*, *Remesiana* и *Timacum Minus*. То је област која обухвата ибарске, јањевске, кумановске, ремесијанске и раванске руднике, у којима се највише експлоатисало сребро са оловом и златоносно сребро, али су топљене и руде гвожђа, бакра и живе.[4] Управа целокупних дарданских metalla налазила се у Улпијани, док се једно од најзначајнијих насеља ибарског региона, са свим карактеристикама металуршког и урбанистичког рударског центра, налазило код Сочанице, познато као *Municipium Dardanorum* (Муниципијум ДД). Насупрот овим, материјални остаци рударске активносту у северним регионима Горње Мезије нису сразмерни значају и улози коју је, судећи према писаним изворима, имала јужна област горњомезијске провинције.[5]

Римљани су крајем првог века, када и започиње процес насељавања области Косова и Метохије, односно јужне области горњомезијске Дарданије, почели са експлоатацијом рудних ревира, који су били основни разлог романизације ових крајева. Они су у овим крајевима затекли руднике које су експлоатисали Дарданци, дајући им нови значај, с тим што

2 Ивана Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Народни музеј, Београд, 1988, 214.

3 Miroslava Mirković, Rimski gradovi na Dunavu, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1968, 22.

4 Slobodan Dušanić, „Roman mining in Illirycum, historical aspects", *Dall' adriatico Danubo*, Beograd, 2003, 257.

5 Ивана Поповић, *нав. дело*, 214.

су повећали производњу и учинили их основама своје економије на простору Косова и Метохије.[6] Насеља смештена уз саме рударске ревире најбољи су докази експлоатације у античком периоду ових крајева. Уз многе од ових насеобинских агломерација откривено је много тросквишта, зарушених окана и делова грађевина за екстракцију руда, чији обим и указује на веома интензивну експлоатацију. То је оправдано када се има у виду да су рудници на Косову и Метохији доживљавали свој процват баш у периоду озбиљне кризе у резервама племенитих метала, пре свега сребра, настале због исцрпљивања сличних налазишта у Шпанији и Британији, као и након напуштања Дакије 272. године, када су изгубљени велики рудници злата и сребра.[7]

Античко рударство и металургија

Провинцијска територија у правном погледу припадала је римском народу, односно сенату и императору као њиховим представницима, где су рудници, као и остала значајна налазишта, улазили у састав царске благајне (*fiscus*). Рудничке територије су део већих фискалних домена заједно с царским њивама, пашњацима, шумама и насељима. Границе рудничке територије (*finesmetallorum*) су због разуђености рудоносне жице по правилу обухватале знатне, али расцепкане површине са неколико насеља ранга *vici* и *castella*. У једном од њих био је део рудничке управе, директно везан за саму рударску активност, а статус насеља зависио је од његовог богатства, насељености и потребе судске самосталности.[8] Већина рудника припадала је цару, а у погледу управе њихова територија је била изузета из надлежности провинцијског управника и поверена царском прокуратору,[9] односно нису зависили од провинцијске управе, већ су представљали самосталне области у царском власништву. У име цара њима управљају прокуратори (*procurator metallorum*), који су прво били царски ослобођеници, а од краја II века су припадали племенском сталежу.[10] У раноцарском периоду настају две велике категорије рудника: јавни и приватни. Јавне руднике, који су давани у закуп, надгледао је специјални државни службеник (*comes* или *procurator metallorum*), под којим су били чиновници нижег ранга (*subprocurator, commentariensis, tabularius, dispensator villicus*).

6 Emil Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Arheološko društvo Jugoslavije, Priština – Beograd 1969, 50.

7 *Исто*.

8 Ивана Поповић, *нав. дело*, 214.

9 Мирослава Мирковић, „Економско-социјални развој у II и III веку", *Историја српског народа I*, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, 88.

10 Slobodan Dušanić, *nav. delo*, 261.

У јавним рудницима ноћу су радили радници, ратни заробљеници или они који су били осуђени на рад под земљом (*metallari*), а током дана рудари (*metallici*).[11] Рудари су потицали из разних земаља. Поред мањег броја староседелаца,[12] било је и оних страног порекла, најчешће грчког и малоазијског, царским декретима пресељених у рудоносне области ради интензивније експлоатације минералних блага и побољшање економске ситуације у тим областима.[13]

Процес од експлоатације руде и њене прераде до добијања финалних производа састојао се из више фаза, чије познавање може утицати на бољу реконструкцију процеса античке металургије. Пре експлоатације руде било је потребно проналажење и познавање рудних лежишта. Најпознатија су два типа рудника: површинске јаме и рударска окна у којима се експлоатација вршила путем галерија (*fosei*) и окана (*putei*).[14] Улаз у окно отваран је често у средишту рудне жиле, коју потом прате главна и споредне галерије и проширења.[15] Рудна жица је била праћена онолико колико је то било могуће, односно колико је терен дозвољавао, а руда се у извесним случајевима вадила на различитим висинама, уз помоћ етажног система експлоатације. Сваки спрат имао је одређени број радилишта, из којих се извлачила рудна маса тако што је прва група радника прикупљала површинске слојеве руде, а следеће групе су радиле на доњим деловима рудне жице. Сводови галерија су били придржавани дрвеним стубовима, које су радници уништавали по завршетку радова.[16] Главна галерија је обично била дуга око 30 м, уз мноштво бочних проширења и споредних спратних галерија различитих величина. Облик и димензије главне галерије прилагођени су изношењу ископане руде. Ширина пода обично је била до 70 цм, бочне стране су биле искошене, са максималном ширином до 1,80 м, док су се у горњем делу сужавале на 1 м. Максимална висина галерије је износила 2 м. На зидовима галерије обично су се налазиле нише за светиљке.[17]

Примарна обрада руде углавном се вршила у непосредној близини рудника,[18] где се одвијао процес „бенефикације" или одвајање и ситњење комада који су били богати минералима, за шта су се најчешће употребљавали камени чекићи.[19] Руда се затим дробила у специјализованим

11 Ивана Поповић, *нав. дело,* 213.
12 Мирослава Мирковић, *нав. дело*, 88.
13 Слободан Фидановски, *нав. дело*, 306.
14 Ивана Поповић *нав. дело*, 214.
15 Миодраг Томовић, „Римско рударство и металургија сребра у Горњој Мезији", *Радионице и ковнице сребра*, Народни музеј, Београд, 1995, 121.
16 Ивана Поповић, *нав. дело*, 214.
17 Миодраг Томовић, *нав. дело*, 121.
18 Ивана Поповић, *нав. дело,* 217.
19 http://en.wikipedia.org/wiki/Roman _metallurgy/Technology, [15. 6. 2011].

млиновима, који су се, судећи према једном помпејанском примеру, састојали од каменог фиксираног језгра и покретног прстенастог дела, након чега се вршило испирање у базенима различитих величина.[20] Након дробљења, руда се подвргавала процесу топљења како би се из ње одвојио метал од неметалних састојака. За добијање неких метала, пре топљења се одвијао процес жарења, обично гвоздених сулфидних руда, како би се на тај начин одвојио сумпор. Сам процес се одвијао на температури од преко 1300^{0}C, у добро затвореној и изолованој просторији. Руда се жарила тако што је стављана у пећ заједно са запаљеним дрветом. Нагорела руда је вађена и просејавана како би се ослободила гари и пепела, и након тог процеса одношена је у пећи за топљење.[21]

Међутим, сам процес топљења био је различит, у зависности од врсте руда и од метала који се жели добити. Топљење руде вршило се у херметички затвореним пећима, направљеним од глине, зато што је глина била непропустљива и могла је да поднесе високе температуре. Основна конструкција пећи могла је бити од камена, а иловача је могла бити коришћена да се запуши отвор кроз који је руда убацивана у пећ. За постизање жељеног производа важни су били струјање и контрола ваздуха. Нека шљакишта су се налазила на местима где је природно струјање ваздуха погодовало металима којима је потребна ниска тачка топљења, као што су олово и жива. Међутим, у металургији се за струјање ваздуха углавном користила људска снага као покретач мехова и дуваљке од глине. Позната су три основна типа римских пећи за топљење руда: пећи без супраструктуре, пећи са цилиндричним и пећи са коничним горњим делом. Пре топљења руде пећи су морале бити осушене и загрејане тако што је у њима данима ложена ватра помоћу дрвета (како би се загрејала калота). Да би се добила температура од око 1300 ^{0}C, убациван је ћумур који би се активирао вештачким путем под притиском ваздуха из цеви. Приликом топљења гвожђе се одвајало на дну, а шљака лепила за зидове пећи, након чега су пећи биле разбијане како би се очистила шљака која је садржавала неметалне компоненте. Основно гориво које се користило за топљење руде био је дрвени угаљ. У областима где је дрво било ретко, користио се тресет.[22] Након топљења добијени метал се подвргавао процесу финалне обраде за прављење одређених предмета. Тај процес се одвијао у специјалним радионицама, у зависности од врсте метала који се обрађивао. Састојао се од три метода: ливење, рад на топло – ковањем, и рад на хладно – искуцавањем, сечењем и цизелирањем.[23]

---

20 Ивана Поповић, *нав. дело*, 217.

21 *Исто*.

22 *Исто*.

23 *Исто*, 220.

Област горњомезијске Дараније, односно данашња територија Косова и Метохије, богата је рудама олова, цинка, сребра и злата, које су се још у античком периоду експлоатисале за добијање племенитих метала. У овој рудничкој области током римског и касноантичког периода сребро је било најзначајнији метал, који се добијао из среброносних оловних руда, где је основна била оловно-цинкова или галенит.[24] За добијање сребра било је потребно среброносну руду олова подвргнути топљењу на високој температури, како би се сребро одвојило од отопљеног олова. Том приликом део олова испари, а остатак се концентрише са сребром у виду шљаке. Како би се добило што чистије сребро, спроводио се процес купелације, који је подразумевао да се легура олова и сребра загрева на високој температури док се не истопи. Кроз добијени раствор или изнад њега спроводи се ваздушна струја, која оксидује олово од оловооксида, који, као лакши, плива на растопу. Пливајућа згура се уклања, а процес купелације се спроводи више пута, све док се не добије потпуно чисто сребро.[25]

Рударски центри

Две рударске регије, ибарска и јањевска, представљале су области у којима ће се у римском периоду преоцес експлоатације руде толико интензивирати и условити формирање два велика рударска центра. Она ће прерасти у велика и највећа античка насеља на Косову и Метохији, са одликама муниципалног карактера. У ибарском региону такво насеље и рударки центар налазило се код села Сочанице, познато као Муниципијум ДД, а у јањевском региону одлике града и рударског центра имаће насеље Улпијана код Грачанице.

Ибарски регион

Ибарски руднички регион обухвата планинске масиве Рогозне и јужне и југоисточне падине Копаоника, где је кроз читав средњи век постојала жива рударска активност. Због тога је тешко издвојити римске радове од познијих средњовековних.

Рогозна и Копаоник су планине на којима је јака вулканска активност створила услове за појаву рудних жица, пре свега галенита. Простране

24 Миодраг Томовић, *нав. дело*, 123.

25 Иван А. Гржетић, Раде Ј. Јеленковић, „Особине сребра и његова налазишта у Србији“, у зборнику: *Радионице и ковнице сребра,* приредиле Ивана Поповић, Татјана Цвјетићанин и Бојана Борић Брешковић, Народни музеј, Београд, 1995, 14.

рудне области ове две планине биле су основни услов за стварање Муниципијума ДД код Сочанице, који је постао главни рударски центар ибарског региона.[26] Ибарска рудоносна област са средиштем у Сочаници представља један од најзначајнихих рударских ревира античког периода на Косову, где је интензивна рударска активност оставила бројне трагове. Копање среброносне руде у овим крајевима започело је знатно раније, у предримском периоду. Са доласком Римљана та активност бива настављена са знатним проширењима, крајем I почетком II века.[27]

Насеље код Сочанице се слободно простирало, формирајући трапезоидну основу без обимних зидова. Форум је био битан елеменат оријентације, односно место коме су подређени правци простирања околних објеката, на чијем месту су уочени трагови формирања првих римских насеља. Изнад њих ће касније бити подигнути хореум и базилика.[28] На територији насеља, трагови рударске активности налазе се североисточно од форума, на левој обали Сочанске реке, где су уочени објекти повезани са металуршком делатношћу. У подножју Равништанског брега, на локалитету Мајдан, могле су се уочити велике количине оловне згуре, а у близини овог шљакишта се могу распознати две до три правоугаоне просторије издубљене у стени, за које се претпоставља да су остаци топионица.[29] Интензивна рударска активност одвијала се у области југоисточних и источних падина Копаоника, где се рудна област простирала око 12 км у дужину и 8 км у ширину. У комплексу Копаоника остаци рударских радова најближи насељу у Сочаници откривени су испод утврђења на Сокољачи и на падинама Градац, као и остаци рударских радова у селу Борчани, удаљном од Сочанице око 20 км.[30]

Највећа рударска активност у римском периоду ибарског региона одвијала се на планинском масиву Рогозне, и то у њеном северозападном крају, у изворном делу Гркајске реке, на местима Змињак и Плакаоница, удаљеним око 10 км од античког насеља у Сочаници. На овом простору углавном је експлоатисана руда олова и цинка, са доста примеса сребра, бакра и злата. На платоу брда око Змињака и Плакаонице утврђене су огромне количине одбачене рудаче и бројне галерије распоређене по спратовима са вертикалним бунарима за проветравање и хоризонталним за отицање подземних вода.[31] Многе галерије имале су проширења у којима су

26 Драгица Премовић Алексић, „Рудник Жежна на Рогозни", *Новопазарски зборник*, бр. 17, Нови Пазар, 1993, 27.

27 Emil Čerškov, *Municipium DD*, Arheološko društvo Jugoslavije, Priština – Beograd, 1970, 70.

28 *Исто*, 73.

29 *Исто*, 55.

30 *Исто*, 71.

31 Драгица Премовић Алексић, *нав. дело*, 27.

се налазили дрвени стубови, који су подупирали свод, што је честа појава у римским рудницима. У овим проширеним деловима вршено је претходно одабирање руде, а остатак је изношен на површину, где је вршена коначна селекција. Да је реч о римском рударењу, указују нам бројна проширења рударских окана на брду Змињак, која делују као велике подземне сале у којима су откривене наслаге одбачене рудаче, што није познат метод рударења у средњем веку.[32] Осим тога, на овом простору вршено је издвајање руде, што је још један метод римског начина рударења. Притом је ветар сушио остатке јаловине и потпомагао издвајању чистих комада галенита, због чега су на овом простору сачуване огромне количине халда. Са овог места руда је одвожена путем чији трагови се још увек могу приметити, а који је спајао рударски ревир око Плакаонице са римским насељем у Сочаници. Пут је водио према истоку, долинама Гркајске и Сочаничке реке спуштајући се у долину Ибра, на основу чега се претоставља да је постојање Муниципијума ДД уско повезано са експлоатацијом оловно-сребрне руде на планини Рогозни.[33]

Од налаза који указују на велики значај насеља код Сочанице као рударског центра, потребно је споменути базу која је служила за статуу Гордијана III, откривену на форуму, југозападно од базилике. На натпису се спомиње: Titenius Verus v(iro) e(gregio) / proc(uratori) m(etallorum) m(municipii) D. D./ordo colonor(um). Натпис указује на прокуратора, односно царског управитеља као посебне правне јединице и власника рудника, док се садржај ordo coloniae Amandus односи на царског ослобођеника, који врши улогу прокуратора у оним рудницима који су били у поседу цара. Ово указује на постојање две функције на истој територији, тј. на два упоредна муниципалитета као облика самосталне власти у насељу код Сочанице.[34]

Значајан налаз представља и фрагмент верификационог тега од кречњака, нађен у средишњем простору на форуму, са натписом: ANTONINI AVG PO, који представља име префекта и императора, доказ царске својине над једним делом рудника. Верификациони тегови у рударским и металуршким центрима имали су исту улогу као и царски печати на шипкама метала чију тежину одређују. Налаз овог натписа значајан је за решавање проблема својине над рудницима, као и карактера рудне области око Муниципијума ДД.[35] Да је рударска активност у римском периоду била развијена, указују нам налази алата, претежно рударског карактера

32 Emil Čerškov, *Municipium DD*, 72.

33 *Исто*.

34 *Исто*, 64.

35 *Исто*, 67.

(наковањ, клинови, будак и чекићи), откривени у шуту у средишњем простору на форуму[36] (слика 1, 2, 3).

Јањевски регион

Јањевски регион обухвата област Косова у планинском пределу између огранка Копаоника и Скопске Црне Горе, са масивима Велике и Мале планине, богате рудним наслагама племенитих метала.[37] Богата налазишта сребоносне руде са примесама злата, утицала су на то да се на овом простору у средњем веку развије једно од најзначајнијих тадашњих насеља, тзв. Ново Брдо. С обзиром на прихватљиву чињеницу да се рударство на овом простору развило у средњем веку, постоји мишљење да је рударска активност ове области много старијег датума, да сеже у касноримски и рановизантијски период, и да је експлоатација руде у средњем веку само пратила трагове античких рударских радова. Упркос недостатку писаних извора и археолошких података, С. Душанић ипак допушта могућност да се неки од подземних ходника јањевског басена вежу за римско рударство, као и у случају код Новог Брда и Леца.[38] Најближе место са траговима римске рударске активности се налази близу села Гуштерица, јужно у правцу Јањева. На благој падини и равници између Доње и Горње Гуштерице уочени су трагови обраде метала и алатке из римског периода. Да је римска рударска делатност постојала у околини Јањева, сведоче налази великих гомила троске и рударских јама испод Оштрог врха и планине Чеове, где су нађени примерци римског новца.[39]

Центар јањевске рудоносне области налазио се у Улпијани,[40] коју у току II и III века захвата период интензивне урбанизације, где убрзо стиче статус муниципијума и постаје центар рударског региона на територији од Новог Брда до Липљана и Ајвалије и Доње Гуштерице, где су константовани трагови старих рудника, обједињени називом matalla Dardaniae.[41] Остаци античке Улпијане налазе се у Грачаници, на 1 км од зидина манастира, у чијој се близини источно од бедема налази каструм са 16 ха

36 *Исто*, 31.

37 Марко Поповић, „Ново Брдо – сазнања и могућности", у: *Гласник српског археолошког друштва*, бр. 5, Археолошко друштво Србије, Београд, 1989, 52.

38 Војислав С. Јовановић, Ново Брдо, Народни музеј, Београд, 2004, 26.

39 Maja Parović Pešikan, „Kompleks antičkih metalurških peći na Ulpijani", *Zbornik radova*, 5/6, 1987–1990, 54.

40 Слободан Душанић, *нав. дело,* 30.

41 Maja Parović Pešikan, „Neka zapažanja o urbanom razvoju Ulpijane – ispitivanje ulica", *Лихнид*, бр. 7, Завод за заштита на спомениците на културата, Народен музеј, Охрид, 1989, 11.

површине. Укупна површина насеља опасаног бедемима износила је 35,5 ха, не узимајући у обзир површину каструма.[42] Писани извори потврђују боравак једне војне јединице на Улпијани (pseudocomitatenses Ulpianensis). Величина логора сведочи да је та војна јединица могла опслуживати потребе не само једног града, већ и читавог подручја царских рудника metalla Dardaniae.[43]

С обзиром на то да је насеље у Улпијани представљало важан рударски центар, трагови античког рударења, пре свега прераде руде, остали су запажени на неколико локација унутар насеља. У грађевини, на простору северне капије, са унутрашње стране фортификације, констатовани су остаци радионице за топљење и обраду метала са неколико пећи (слика 7). Радионица је настала у периоду обнове, после снажних готских разарања крајем III века, као и у време након провале варвара 376. године. Радионички комплекс лежи непосредно изнад слоја пљевине и гарежи, на отвореном простору или евентуално покривен неком лаком надстрешницом. На истраженом простору откривено је више пећи, од којих су две добро очуване, као и једно огњиште. Све пећи су се налазиле у једном радионичком комплексу и представљале су јединствену целину, како у просторном тако и у производном смислу, у оквиру једног ланца – од процеса припреме и обраде руде до њеног топљења и добијања метала. Радионица са металуршким пећима је обухватала простор величине 5 x 6 м, са две пећи и огњиштем. Служила је за производњу мањег обима и припадала је типу занатских радионица. У њој су се пећ 1 и 2 налазиле једна уз другу, док се огњиште налазило у северном делу радионице, где се вршила припрема и обогаћивање руде за топљење, о чему сведочи налаз рударског каменог жрвња in situ.

Пећ 1 је припадала калотастом типу са овалном основом, постављена на подлогу од две камене плоче које су носиле њену конструкцију. Унутрашњост калоте била је облепљена глином, а на источној страни пећи откривене су две веће опеке, за које се претпоставља да су остаци отвора за ложење. О намени ове пећи у металуршке сврхе сведоче налази шљаке са траговима метала, на горњем зиду калоте, као и бројни налази згуре, шљаке и разних врста отпадних материјала. На дну пећи нађен је један већи комад олова in situ. Испред пећи на источној страни запажено је постојање канала оштећених зидова, који се налазио испред отвора пећи, око 0,3 м испод нивоа опеке на подници пећи. Канал се пружао у правцу истока у дужини 1,5 м и 0,4 м ширине, док је дубина канала,

42 Маја Паровић Пешикан, „Античка Улпијана према досадашњим истраживањима“, *Старинар*, бр. XXXII, Археолошки институт, Београд, 1982, 59.

43 Maja Parović Pešikan, *nav. delo,* 57.

за који се претпоставља да је служио за изливање метала, износила неколико центиметара.

Пећ 2 припада типу високих цилиндричних пећи са овалним горњим делом, чије дно је било поплочено поређаним камењем (слика 8). Унутар пећи нису нађени комади шљаке, већ велике количине гарежи са већим и мањим комадима угљенисаног дрвета, на основу чега се претпоставља да је пећ могла служити за изрду ћумура, неопходног елемента у процесу топљења метала. У северном делу радионице налази се огњиште правоугаоне форме, оивичено са стране крупним камењем (слика 9). Велика количина гарежи и црвено печене земље указује да би ово могло бити ватриште за жарење руде у току њене припреме за топљење метала. Северно од огњишта уочена је правоугаона површина црвено запечене земље, а непосредно уз њу слој пепела и танки слој креча као траг секундарног материјала, с обзиром на то да је познато да су калцитне руде употребљаване у металуршким пећима као катализатор за ослобађање сребра од оловносребрне руде.[44]

Поред ових очуваних, уочено је и постојање неколико порушених пећи, са нешто очуваних комада рудаче. Дуж источне стране главне градске улице (*cardo*) откривени су остаци грађевина са пећима, од којих су неке биле зидане од опеке, док је једна овалног облика била зидана од камена и одломака опеке. Откривена је и једна мања пећ кружног облика, са подницом од опеке, значајна по томе што је у њеној близини нађен гвоздени алат, који се обично употребљавао у топионичарским или ливачким радионицама.

Од покретног материјала који је служило за обраду и припрему руде за топљење пронађено је неколико камених жрвања и три камене зделе, које су се користиле приликом топљења метала. Жрвњеви су се користили у поступку припреме руде за топљење, који укључује низ процеса, од чишћења руде од јаловине и земље, до уситњавања, мрвљења и млевења руде, уз повремено испирање све до прашкастог стања. Један такав камени жрвањ купастог облика служио је као млин за млевење руде у праху.[45]

Значајан налаз представља откриће калупа за ливење, имитација Константинових фолиса, намењеног рудничким потребама. Откривен је приликом откопавања темеља припрате манастира Грачанице[46] (слика 6). Калуп се састоји од шест удубљења, са сликама реверса на коме се налази легенда VICTORIAE LAETAE PRINC PERP, преузета с познатих државних

44 *Исто*, 43.

45 *Исто*, 44.

46 Слободан Душанић, „Ковање новца у рудничким дистриктима римског Илирика", *Радионице и ковнице сребра*, Народни музеј, Београд, 1995, 124.

издања из 318. године,[47] која представља имитацију званичног царског новца. Направљен је од сиве глине, са примесама туцане опеке и млевене згуре.[48] Поред калупа за ливење новца, откривен је и калуп за изливање метала са три округла удубљења различите величине, где се добро уочавају жлебови за изливање метала (слика 4). С обзиром на то да је био малих димензија, могуће је да је служио за изливање драгоценог метала, највероватније сребра.[49]

Поред калупа за изливање метала, користиле су се различите алатке, међу којима занимљив налаз представља гвоздена ливачка кашика за разливање мањих количина истопљеног метала у калупе (слика 5). Интересантан је и гвоздени ашов, на чијем врху се налазе трагови угљенисаног дрвета, на основу чега се сматра да је служио за пуњење пећи дрвеним угљем.[50] Осим ових налаза, пронађена је и одређена количина металне згуре различитих предмета од олова, најчешће различитих врста трака, лимова, жица, танких плочица за оплату; затим, делови оловних посуда, као и оловни тегови, плочице и жетони.[51] Значајне налазе на простору радионице представљају примерци различитог новца, који су откривени у прилично великом броју, укупно 30, док је на простору са пећима нађен само један новчић испод нивоа пода. На основу нумизматичких налаза, радионица са металуршким пећима би се могла датирати у IV-V век, када је последњи пут президана монументална северна капија Улпијане.[52]

Богате рудоносне области ибарског и јањевског региона условиле су долазак римских грађана на територију Косова и Метохије. Процес њиховог насељавања овог дела горњомезијске Дарданије може се пратити од краја I века, када прво долази војска, а за њом трговци, који се вероватно прикључују насељима. Доласком већег броја Римљана и учвршћивањем њихове власти, ствара се један систем урбанизације који се у почетку ослања на постојећу мрежу насеља.[53] На формирање и распоред насеља главни утицај имали су привредни чиниоци од великог економског значаја. На подручју Косова то су рудоносне области ибарско-јањевског региона, богате рудама олова, цинка, сребра и злата, са рудничким центрима у Муниципијуму ДД и Улпијани. Римљани су у овим крајевима зетекли руднике које су експлоатисали Дарданци, с тим што су они само наставили и проширили рударске радове и на тај начин

47 *Исто*.
48 Maja Parović Pešikin, *nav. delo*, 47.
49 *Исто.*
50 *Исто,* 48.
51 *Исто,* 51.
52 *Исто,* 53.
53 Emil Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, 29.

повећали производњу и учинили рударство основним видом економије на територији Косова и Метохије.[54]

Интензивна експлоатација рудног блага од стране Римљана на простору горњомезијске Дарданије започиње негде крајем I и почетком II века, док је највећи успон рударство у овој области доживело током II и III века, и то у периоду озбиљне кризе, када су исцрпљене резерве племенитих метала, пре свега сребра, у шпанским и британским рудницима.[55] Римско рударство на овим просторима сигурно је трајало до краја V века, што донекле потврђују налази са Улпијане. Већина рудника је била у власништву цара, у чије име су управљали прокуратори, који су у почетку били царски ослобођеници, а од другог века су припадали племенском сталежу. Од II и у раном III веку прокуратор је водио само рудничке послове и био је надлежан само за оне делове где се копала руда. Административни центар целог рударског подручја на територији Дарданије налазио се у Улпијани.[56] Од IV века долази до појаве муниципалних рудника, за чији рад је одговорно градско муниципално веће, које је задужено и за читав низ послова из оквира рудничке администрације, као што су издавање у закуп парцела, обезбеђивање радне снаге и сл.[57] Међутим, рудници у најближој околини рудних ревира Копаоника и Рогозне били су у поседу две врсте прокуратора, *procuratores Avgusti*, који су били највероватније ослобођеници, и procuratores *municipi*, међу којима је са натписа из Сочанице познат *vire gregius*, који је припадао владајућем слоју. Није познато да ли се њихова власт простирала и на остале руднике дарданске територије. Познато је да се у локалним оквирима вршила подела територије, па се на основу тога сматра да је комплексу царских рудника припадало подручје источно и североисточно од Муниципијума ДД, рударска окна на брду Градац, у Церањској реци, под литицом Сокољаче и у горњем току сочаничке реке, укључујући и околину села Борчана.[58]

Поред малобројног домаћег становништва, у рудницима су радили слободни људи и робови страног порекла, пресељени из различитих земаља зарад интензивније експлоатације рудног блага. Контролу над радом робова у рудницима, као и чувању царских поседа, вршила је војска, на чије присуство указује постојање конзуларних бенефицијарија. Станице конзуларних бенефицијарија су формиране у близини царских рудника на важним раскрсницама, са циљем да врше надзор и контролу приликом

54 *Исто,* 50.

55 *Исто.*

56 Slobodan Dušanić, „Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji", u: *Arheološki vesnik*, br. XXVIII, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1977, 170.

57 Maja Parović Pešikan, *nav. delo*, 57.

58 Emil Čerškov, *Municipium DD*, 81.

транспорта руда и метала.[59] У рудничким басенима богатим рудама олова, цинка, сребра и злата, највише се експлоатисала среброносно оловна руда. Процес прераде руде и добијања метала посведочен је налазима шљаке и одбачене рудаче у околини Муниципијума ДД, као и налазима рударског алата за обраду руде. Када је у питању Улпијана, трагови металуршког процеса најбоље су документовани налазима пећи за топљење руде, као и примерцима алата коришћених приликом припреме руде за топљење и за ливење топљеног метала.

Добијени метал се користио у различите сврхе. Гвожђе се употребљавало за израду оруђа и оружја у локалним мануфактурама, док се олово користило у грађевинарству, козметици и медицини.[60] Племенити метал је највише служио за израду новца, како би се одржао стабилан монетарни систем Империје. Осим тога, сребро, олово и злато користило се и за израду слитака који су одвожени у Рим. Постоји мишљење да су се кроз ибарску долину транспортовали копненим и воденим путем, који је излазио на главну магистралу Наисус – Лисус, где је даље водио до мора, а затим у Рим. Ова траса је вероватно била најпогоднија и за транспорт сребра и олова из дарданских рудника, који су најближи овом путу.[61]

С обзиром на то да је у области оба рударска региона, ибарског и јањевског, постојала интензивна рударска активност и током средњег века, постоје извесне потешкоће у издвајању римских радова од познијих средњовековних. Можда би будућа истраживања допринела раздвајању античке од средњовековне рударске активности, и помоћу различитих анализа, дала још јаснију слику процеса експлоатације, прераде руде и добијања појединих метала, као и дистрибуције финалних производа. Колико су оба рударска региона била значајна, најбоље илуструју насеља муниципалног карактера као њихови главни урбани центри. Она своје оснивање, развој и највећи просперитет дугују близини ових области богатим рудама племенитих метала.

Литература

Гржетић, Јеленковић 1995: И. А. Гржетић, Р. Ј. Јеленковић, „Особине сребра и његова налазишта у Србији“, у зборнику: *Радионице и ковнице сребра*, приредиле Ивана Поповић, Татјана Цвјетићанин и Бојана Борић Брешковић, Народни музеј, Београд, 13–21.

Душанић 1980: С. Душанић, „Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији“, *Историјски часник*, бр. 1-2, Друштво историчара Србије, Београд, 7–54.

59 Emil Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, 43.

60 Ивана Поповић, *нав. дело*, 217.

61 Миодраг Томовић, *нав. дело*, 126.

Душанић 1995: С. Душанић, „Ковање новца у рудничким дистриктима Илирика“, *Радионице и ковнице сребра*, Народни музеј, Београд, 131–142.

Dušanić 2003: S. Dušanić, „Roman mining in Illirycum historical aspects*“, Dall'adriatico Danubo,* Beograd, 247–270.

Dušanić 1977: S. Dušanić, „Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji“, u*: Arheološki vestnik*, br. XXVIII, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 163–177.

Јовановић 2004: В. С. Јовановић, *Ново Брдо*, Народни музеј, Београд,10–25.

Мирковић 1994: М. Мирковић, „Римска освајања и организација римске власти“, *Историја српског народа I,* Српска књижевна задруга, Београд, 66–76.

Мирковић 1994: М. Мирковић, „Економско-социјални развој у II и III веку“, *Историја српског народа I,* Српска књижевна задруга, Београд, 77–88.

Mirković 1968: M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu*, Arheološko društvo Jugolsavije, Beograd.

Паровић Пешикан 1982: М. Паровић Пашикин, „Античка Улпијана према досадашњим истраживањима“, *Старинар*, бр. XXXII, Археолошки институт, Београд, 58–61.

Parović Pešikan 1989: M. Parović Pešikan, „Neka zapažanja o urbanom razvoju Ulpijane – ispitivanje ulica“, *Лихнид*, бр. 7, Завод за заштита на спомениците на културата, Народен музеј, Охрид, 117–121.

Parović Pešikan 1987–1990: M. Parović Pešikan, „Kompleks metalurških peći na Ulpiajni“, *Zbornik radova*, 5/6, Muzej rudarstva i metalurgije, Bor, 33–58.

Поповић 1989: М. Поповић, „Ново Брдо – сазнања и могућности“, *Гласник српског археолошког друштва*, бр. 5, Археолошко друштво Србије, Београд, 51–54.

Поповић 1988: И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Народни музеј, Београд, 211–214.

Премовић Алексић 1993: Д. Премовић Алексић, „Рудник Жежна на Рогозни“, *Новопазарски зборник*, бр. 17, Нови Пазар, 27–36.

Тасић 1994: Н. Тасић, „Увод у праисторију, антику и средњи век Косова и Метохије“, *Археолошко благо Косова и Метохије,* Галерија српске академије наука и уметности, Београд, 16–28.

Томовић 1995: М. Томовић, „Римско рударство и металургија сребра у Горњој Мезији“, *Радионице и ковнице сребра,* Народни музеј, Београд, 117–126.

Фидановски 1994: С. Фидановски, „Римски и рановизантисјки период“, *Археолошко благо Косова и Метохије*, Галерија српске академије наука и уметности, Београд, 260–346.

Čerškov 1969: E. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Arheološko društvo Jugoslavije, Priština – Beograd.

Čerškov 1970: E. Čerškov, *Municipium DD*, Muzej Kosova, Arheološko društvo Jugoslavije, Priština – Beograd.

http://en.wikipedia.org./wiki/Roman_metallurgy/Technology, [15. 6. 2011].

Сл. 1. Гвоздени будак,
(E. Čerškov, 1970)

Сл. 2. Чекић од кованог гвожђа,
(E. Čerškov, 1970)

Сл. 3. Гвоздени клин,
(E. Čerškov, 1970)

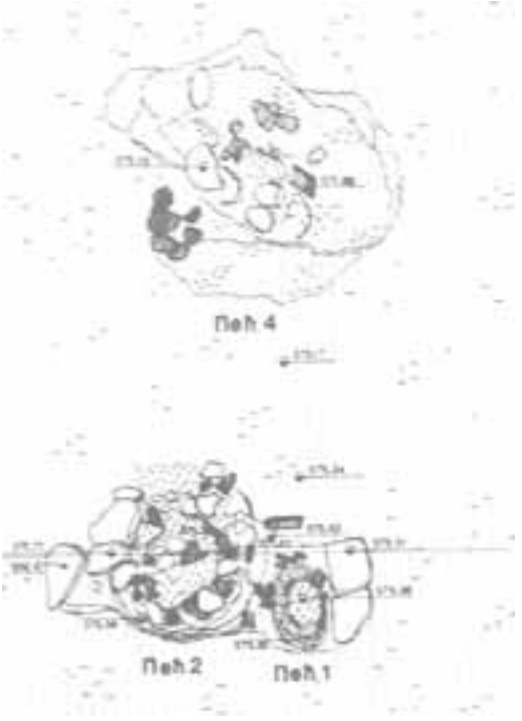
Сл. 4. Калуп
за ливење метала,
(M. Parović Pešikan,
1987–1990, 51)

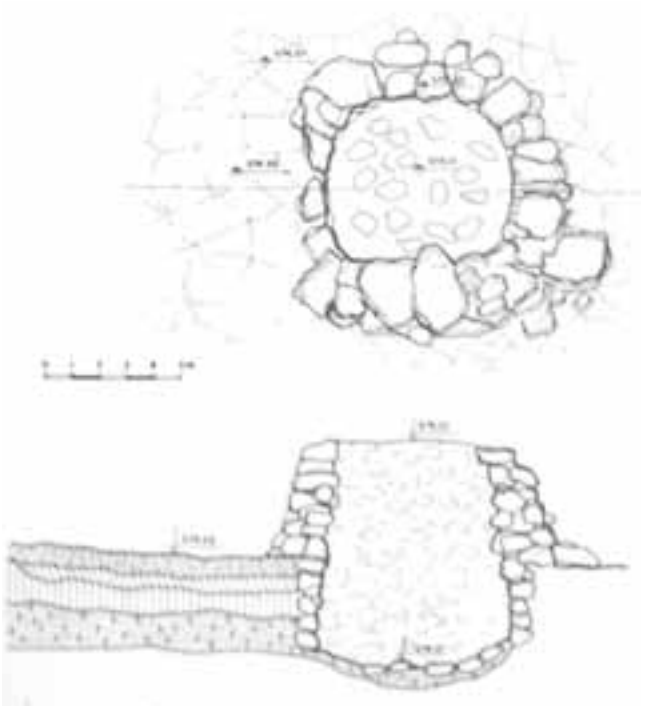
Сл. 5. Ливачка кашика,
(M. Parović Pešikan,
1987–1990, 53)

Сл. 6. Калуп за ливење
римских новчића,
(M. Parović Pešikan,
1987–1990, 52)

Сл. 7. План радионице
(M. Parović Pešikan, 1987–1990, 46)

Сл. 8. Пећ 2, основа и пресек
M. Parović Pešikan, 1987–1990, 50)

Сл. 9. Основа огњишта,
(M. Parović Pešikan, 1987–1990, 52)

Marija SAVIĆ

ANTIQUE MINING CENTRES OF KOSOVO AND METOHIA

Summary

The territory of Kosovo and Metohia with two mining regions rich with ores of lead, zinc, silver and gold was for Roman Empire of particular importance, and first of all, had represented and important economic motive during the Romanization of these areas. The Romanization of these areas begins at the end of the 1st century, where the first settlements are being founded, which formation and schedule were influenced by economic factors. Romans came across mines at this area which had been exploited by Dardans with the increased and enlarged mining activity, and made mining an important economic branch. For Roman Empire, mining and metallurgy played an important role as to maintain a stable monetary system having impact on economic security, so that it was necessary to ensure a continuous influx of precious metals. Bearing in mind the provinces rich in precious metals ores, Romans were forcing in them a mining activity in order to ensure a permanent income. Such activity neither bypassed the territory of Kosovo and Metohia, that is Gornjomezijska Dardania, where an intensive exploitation had started at the end of the 1st and at the beginning of the 2nd century, immediately after the province being founded, and its apogee was written down during the 2nd and the 3rd century in the period of serious crisis where the supplies of precious ores had been depleted in Spanish and British mines where due to the frequent breakthrough of Barbarian tribes the province of Dacia had been abandoned in 272, during which great mines of silver and gold were lost.

Roman Empire at these areas lasted until the 5th century which was indicated by the traces of mining and metallurgy activities at Ulpiana. The majority of mines belonged to the tsar, and regarding the government they were exempted from provincial head, and their jurisdiction was delegated to the tsar's procurer representing in that way independent areas in tsar's property. Besides a poor turnout of domestic population, mostly free people were working in mines and slaves of foreign origin, settled on the basis of imperial decrees for intensive exploitation of ores. Settlements and mining labour were controlled by the army and tsar's procurer. Many settlements of miners developed highly, while some of them turned into real urban focal points accompanied by urban scheme of Roman towns. In the territory of Kosovo and Metohia such role was shared by municipium Dardanorum, urban focal point and centre of Ibar's Mine's Region

and Ulpian, which besides it was the urban focal point of Janjevski district, it was administrative centre of the whole mining area of Dardania as well.

Key words: mining, metallurgy, mining centres, Kosovo and Metohia, Gornja Mezia, Dardania, Roman period.

Рад је предат 30. марта 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА

УДК 398.332.39(497.115)"2012" ;
394.2(497.115)"2012"

*Александар ПАВЛОВИЋ**

ЛИТИЈСКИ ОПХОД У СЕВЕРНОЈ КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ НА ДАН ПРОСЛАВЕ ГРАДСКЕ СЛАВЕ МИТРОВДАНА**

Апстракт: У раду се износи опис конкретних јавних радњи у склопу прославе градске славе Митровдана у северној Косовској Митровици, са посебним освртом на ритуал литијског опхода који се тог дана практикује централним улицама града. Активности које се том приликом одвијају приказане су у јасно дефинисаним временским и просторним оквирима, са препознатљивим организаторима и главним актерима. Презентовани резултати добијени су на основу истраживања обављеног на Митровдан 2012. године.

Кључне речи: градска слава, Митровдан, литијски опход, Косовска Митровица, Српска православна црква.

У раду износим конкретан, временски јасно детерминисан приказ прославе градске славе Митровдана у северној Косовској Митровици, пре свега са аспекта јавних радњи које тим поводом организује Српска православна црква. Нарочиту пажњу у том смислу посвећујем једном од кључних славских ритуала, а то је литијски опход кроз град, у којем, поред црквеног свештенства, учествују и припадници локалне друштвене заједнице. Митровданске радње, заједно са литијским опходом, третирам кроз концепт *етнографског догађаја*, под којим Весна Вучинић Нешковић подразумева временски и просторно добро дефинисану колективну активност организовану одређеним поводом.[1]

---

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, alek.pavlovic@orion.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Весна Вучинић Нешковић, „Прослава Божића на полуострву Луштица у Боки Которској", у: Драгана Радојичић (ур.), *Традиционално и савремено у култури Срба*, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 49, Београд, 2003, 73.

Опис који износим део је ширег истраживања, које сам међу становништвом северне Косовске Митровице започео 2011. године. За истраживање на тој локацији одлучио сам се имајући у виду сложеност друштвено-политичке ситуације у том граду, који је од рата на Косову и Метохији 1999. године реком Ибар подељен на два дела – јужни, насељен готово искључиво Албанцима, и северни, настањен већином српским становништвом. Оно што поделу града на етничкој основи чини додатно специфичном јесте свакодневица Срба, коју карактерише скоро стално ванредно стање, испуњено, са једне стране, међуетничким тензијама и ризиком од избијања сукоба са албанским становништвом, и, са друге, неизвесношћу у погледу решавања институционално-правног статуса (севера) Косова и Метохије. Истраживањем конкретних радњи које на Митровдан организује Српска православна црква, настојао сам да сагледам на који начин се те радње, међу њима нарочито литијски опход, одвијају управо у средини која је под својеврсном опсадом, а у којој, у светлу наведене свакодневице, српско становништво несумњиво има потребу да искаже свој верски и етнички идентитет.

Истраживање за потребе рада методом опсервације са учествовањем, уз бележење догађаја диктафоном и фотоапаратом, обавио сам на Митровдан 2012. године.[2] Резултате истраживања сматрам само делимичним и прелиминарним. Видим их као допринос етнолошко-антрополошким проучавањима, којима је циљ да се уопштавајућа бављења појединим појавама у култури, која обично подразумевају тумачења заснована на одсуству јасних временских и просторних координата, замене сагледавањем прецизно одређених догађаја како би се дошло до етнографског материјала који би могао да послужи за евентуална компаративна или поновљена истраживања истих феномена. Резултате истраживања на првом месту видим као допринос недовољно проученим савременим појавама у култури српског становништва на Косову и Метохији, посебно ако се има у виду значај тих појава у контексту деловања крупних друштвених, политичких и економских процеса, који се на том подручју у рецентном периоду, поготову у последњих пар деценија, одвијају. Од нарочите важности ту свакако могу бити истраживања културних феномена на подручју Косовске Митровице, које је од 1999. године кризно, условно речено пограничко, али и мултиетничко.

Феномен литијског опхода

Ритуал литијског опхода је, на најопштији начин, најчешће дефинисан као обичај обилажења села и земљишних парцела уз ношење црквених реликвија, са замишљу да се тиме спречавају суша, град и друге елементарне

2 Помоћ током истраживања добио сам од колегиница Иване Аритоновић Миловановић и Марије Јефтимијевић Михајловић из Косовске Митровице. Овом приликом им се на томе још једном захваљујем.

непогоде које штете летини на њиви. Забележен је на свим подручјима насељеним српским становништвом, с тим да је најбоље и најдуже био очуван у источној Србији. Овај се ритуал среће и у западној Бугарској, под називима *ӣокрьсти, скрьсти, куни, крьстоноше, черкуване, молебия*, где је често био спојен са елементима обреда пеперуда.[3]

Сама реч *литија* потиче од грчке речи λιτη, која означава „усрдну молитву", односно молитву која се одвија изван храма. У контексту хришћанства и хришћанске цркве литија се помиње још у давној прошлости, док се слични ритуали срећу и много раније; на пример, у месопотамијским културама старим више хиљада година.[4] Литија се на нашим просторима често јавља у тесној вези са *завешином*, која је, према Вуку Караџићу, дан који има свако село у Србији, а када цело село слави и светкује („и то обично бива љети, од Васкрсенија до Петрова поста").[5] Поред наведеног назива, Караџић бележи да се за исти обичај негде каже и *носиши крсша* или *крсшоноше* („они што иду с крстовима и с иконама по пољу и по селу").[6] Према Милету Недељковићу, заветина је општа сеоска слава, коју заједнички прослављају сва домаћинства у селу. Он истиче да уместо заветине у многим крајевима постоје литије, које су исто што и заветине. У појединим подручјима истовремено се јављају и литије и заветине, па тако, рецимо, у Гружи „свако село има одређени дан који се светкује као заштитник усева и остале летине. Обичај ношења крста, икона, црквеног барјака и меденице по пољу и по њивама назива се литија, ређе се чује молитва, а учесници на литији називају се крстоноше. У Лесковачкој Морави свако село, па чак и заселак има своју сеоску славу, *крсши*, или како се обично каже, литије",[7] итд. Оно што је карактеристично за заветину или сеоску славу, јесте да настаје када неко село, његов крај или заселак снађе каква несрећа, као што су помор људи или стоке, или када се догоди каква велика штета од временских непогода, пожара, и сл. Људи се тада заветују да заједнички празнују свеца оног дана у који се догодила несрећа, а сходно уверењу да се непогода догодила управо као казна дотичног свеца који до тада наводно није био довољно уважаван.[8]

Литијски ойход, као најзначајнији део сеоске славе – заветине, по Ивици Тодоровићу представља један од најсложенијих обредних

---

3 Ивица Тодоровић, „Проблематика ритуала литијског ойхода у светлу новијих истраживања", у: Д. Радојичић (ур.), *нав. дело*, 62.

4 *Исшо*.

5 Вук Стефановић Караџић, *Ешноӣрафски сйиси*, Просвета, Београд, 1972, 173.

6 *Исшо*, 173–174.

7 Миле Недељковић, *Годишњи обичаји у Срба*, „Вук Караџић", Београд, 1990, 141.

8 Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, *Срйски миӣолошки речник*, Етнографски институт САНУ, Београд, 1998, 183.

комплекса у традиционалној култури Срба, који истовремено показује сличност са обичајима који се заснивају на формирању магијског круга (као што је, на пример, магијско оборавање), али и са обичајима који се спроводе са идејом призивања повољних атмосферских услова, као што је то, рецимо, ритуал додола.[9] У питању је феномен код којег је, са једне стране, могуће препознати повезаност са сличним опходима који се јављају и код других православних и римокатоличких народа,[10] односно феномен у којем је, са друге стране, уочљиво прожимање елемената различитог порекла, почевши од претхришћанских, у којима доминира представа о владару атмосферских појава, па до хришћанских, у којима преовлађују идеје о хришћанском богу и хришћанским свецима.[11] У контексту представа са православно-хришћанским предзнаком, литија се тумачи као обред који се врши „да би се измолила милост Божија за освећење жита или подарење неке друге милости и благодати, или да би се отклонила каква општа несрећа, опасност, непогода или невоља".[12] Према истом схватању, будући да њоме црква из освећене средине свога храма излази у спољашњи свет, а са циљем да све оне који у том свету живе „облагодати", главни циљ литије јесте очишћење од грехова, освећење народа, тј. целокупне заједнице, чиме црква заправо шири простор свог дејства и утицаја.[13]

Као „класични" период одржавања ритуала литијског опхода И. Тодоровић узима раздобље између два светска рата, с обзиром на то да након Другог светског рата долази до његове забране од стране нових, комунистичких власти. Литијски ритуал је у насељима многих области са српским становништвом до тог доба неизоставно извођен сваке године, са замишљу да се тим путем обезбеђују добробит и плодност сваке врсте, односно са реалним ефектом обједињавања шире друштвене заједнице.[14] Литије се, осим по селима, до почетка Другог светског рата срећу и по градовима, обично на дан прославе градских слава, па је тако и Београд, главни и највећи град Краљевине Југославије, крајем 30-их и почетком 40-их година 20. века био познат по свечаној празничној литији, која се, састављена од

9 И. Тодоровић, *нав. дело*, 63.

10 И. Тодоровић, „Хришћанска и претхришћанска димензија ритуала литијског опхода", *Гласник Етнографског института САНУ*, LIV, Београд, 2006, 273.

11 И. Тодоровић, „Проблематика ритуала литијског опхода у светлу новијих истраживања", 63.

12 Љиљана Стошић, *Мали речник црквених појмова*, Ars Libri – Бесједа, Београд – Бања Лука, 2001, 83.

13 И. Тодоровић, „Хришћанска и претхришћанска димензија ритуала литијског опхода", 273.

14 И. Тодоровић, *Ритуал ума: Значење и структура литијског опхода*, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 53, Београд, 2005, 14–15.

поворки формираних испред Саборне и Вазнесењске цркве, и са патријархом на челу, на дан градске славе Спасовдана кретала централним улицама, описујући пун круг око најужег градског језгра.[15]

После Другог светског рата, тачније од 1947. године и доношења директива Комунистичке партије Југославије, којима се забрањују прославе верских празника ван круга цркве, практиковање литијског одхода више није било могуће. До промена у том смислу долази крајем 80-их година 20. века, када власти отклањају вишедеценијску резерву према религији и цркви, чиме Српска православна црква враћа свој утицај у друштву. Захваљујући томе, њене поруке почињу поново да проналазе пут до најширих слојева становништва.[16] Окретање религији довело је до обнављања запуштених или одбачених верских празника, док све већи број људи почиње да одлази у цркву на недељна и празнична богослужења. Управо тада, под окриљем догађаја који су уследили распадом југословенске државе, ратовима, свеопштом друштвено-економском кризом, практиковање верских обреда поново искорачује у јавне просторе. Парохијски свештеници, заједно са својим црквеним одборима, здушно излазе у сусрет налету националних и верских осећања као потреби за потврђивањем традиционалног идентитета. Сходно томе, највиши кругови Српске православне цркве увидели су значај јавних верских прослава за уздизање статуса и ауторитета Цркве, као и за успостављање дубље везе са народом, те укључивање нових верника у јединствену духовну заједницу.[17]

---

15 *Политика*, 19. мај 1939, бр. 11122, год. XXXVI, 5–6; 7. јун 1940, бр. 11498, год. XXXVII, 9.

16 Ревитализација религије и цркве у Србији на крају 20. века, по Слободану Наумовићу, иницирана је превасходно *одозго*, као стратегија водећих политичких структура у циљу прокламовања новог етнонационалистичког курса, односно властитог опстанка на власти. Slobodan Naumović, *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i „Filip Višnjić", Beograd, 2009, 9–10. Поједини аутори, пак, заступају гледиште да су главни узроци десекуларизације дошли *одоздо*, од самог становништва. Драгољуб Б. Ђорђевић, на пример, сматра да је *повратак вери* у Србији иницран следећим чиниоцима: 1) дубоком моралном, политичком и економском кризом која југословенско друштво захвата у другој половини 80-их година 20. века; 2) десекуларизацијом читаве источне Европе, која наступа сломом социјалистичких система, а услед које, снажењем ислама и католицизма у окружењу, долази до јачања православља и Српске православне цркве; 3) сукобима са Албанцима на Косову и Метохији, који „изричито погађају свест и подсвест Срба и подстичу повратак православљу и СПЦ". Dragoljub B. Đorđević, „Sekularizacija, religija i razvoj Jugoslovenskog društva", u: Bogdan Đurović (ur.), *Religija i razvoj*, Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije, Niš, 1995, 17.

17 В. Вучинић Нешковић, *Божић у Боки Которској: Антрополошки есеји о јавном налаћању бадњака у доба постсоцијализма*, Филозофски факултет Универзитета у Београду и Чигоја штампа, Београд, 2008, 70–71.

Са јачањем утицаја Српске православне цркве на крају 20. века и са поновним искорачивањем верских обреда у јавне просторе, обнавља се и ритуал литијског опхода. Његово оживљавање добија посебан значај у градовима, где почиње да се обавља на дан градских слава, које у част појединих хришћанских празника и хришћанских светаца поново улазе у званичне календаре градских свечаности. Тако се у Београду, након скоро пола века, 1992. године опет организује литијска поворка, додуше прилично скромно – само око Вазнесењске цркве, да би већ наредне, 1993. године, када се обнавља празновање Спасовдана као славе града, литија у много свечанијем руху поново кренула главним градским улицама.[18] Слично се догађа и у многим другим градовима и местима на подручју Србије и бивше Југославије, у којима практиковање литијског опхода у организацији Српске православне цркве остаје присутно све до данас.

Прослава градске славе Митровдана и литијски опход у северној Косовској Митровици 2012. године

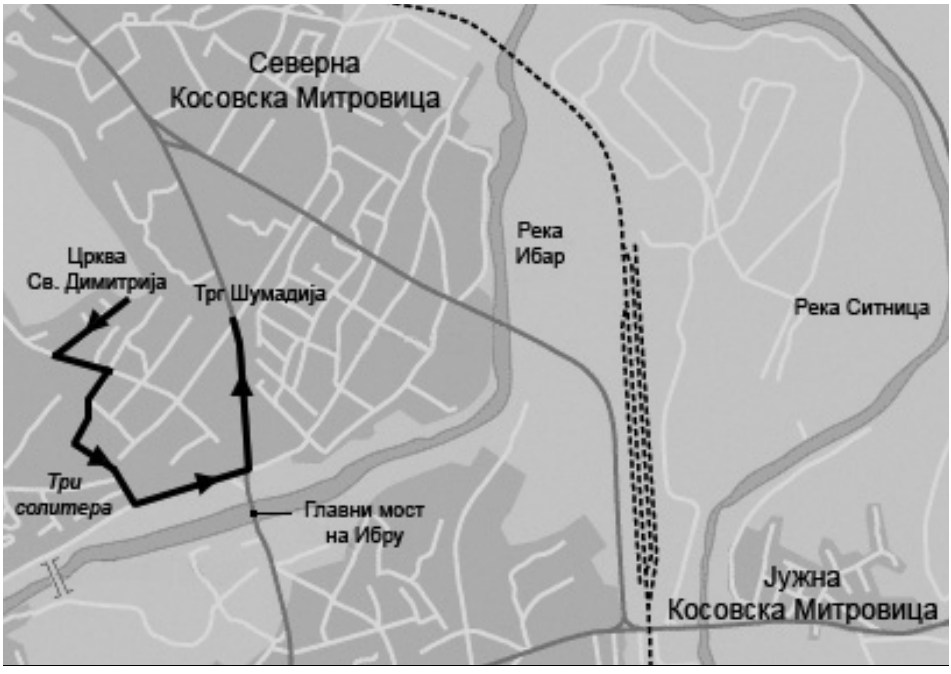
Литијски опход се у периоду након 1999. године и поделе града на два дела практикује и у Косовској Митровици северно од реке Ибар. Практикује се 26. октобра по старом, тј. 8. новембра по новом календару, на празник Митровдан, који становници града славе као градску славу. Тај се датум као градска слава обележава сходно уверењу да је Косовска Митровица добила име по некадашњој цркви из средњовековног, немањићког периода, подигнутој у част Св. Димитрија Солунског, античког заповедника Солуна, који је страдао због ширења хришћанства, а којем је празник Митровдан управо посвећен. Митровдан се, другим речима, као градска слава обележава према предању да Св. Димитрије, којем је дотична црква била намењена, представља у ствари заштитника града.

Литијски опход у северној Косовској Митровици на дан градске славе обавља се после свечане празничне литургије у Цркви Св. Димитрија, подигнутој 2005. године на месту за које становништво града сматра да представља исти или приближно исти локалитет на којем се некада налазила средњовековна црква посвећена поменутом свецу. Реч је о узвишењу непосредно изнад града, са којег је црквено здање видљиво из свих градских подручја, односно са обе стране реке Ибар. Формирање литијске

18 *Политика*, 28. мај 1993, бр. 28601, год. XC, 6.

поворке обавља се у порти Цркве Св. Димитрија непосредно по завршетку празничне литургије, након чега литија убрзо креће градским улицама. Поворку организује свештенство Цркве, на челу са црквеним старешином протојерејем ставрофором Милијом Арсовићем, а чине је грађани који су присуствовали литургији или који су се током њеног служења окупили у црквеној порти. Празничну литургију по правилу служи неко од високих представника Српске православне цркве, као што је то, на пример, епископ рашко-призренски Теодосије, који потом такође учествује у литијском одходу.

Литија на Митровдан иде јасно одређеном трасом, која подразумева пролазак следећим улицама северне Косовске Митровице: Колубарском, Милана Шуфлаја, Дрварском, Колашинском, Краља Петра првог. У питању је неколико улица које захватају централно градско језгро, при чему се литија приликом кретања зауставља на више места: код Медицинске школе, испред главног моста преко реке Ибар, на Тргу Шумадија. Кретање литије градским улицама описује, дакле, круг којим се на пар места додирују и делови града настањени албанским становништвом. Та места су кварт „Три солитера", који се налази на потезу Дрварска – Колашинска улица, и простор испред главног моста преко реке Ибар, који спаја јужни и северни део града, а који у читавој Косовској Митровици фигурира као главни симбол етничке, српско-албанске поделе (сл. 1).

Слика 1. Путања митровданске литије у северној Косовској Митровици

У даљем излагању покушаћу да хронолошким редоследом прикажем митровданске радње у северној Косовској Митровици у организацији Српске православне цркве, са посебним осртом на поруке њихових главних актера и ритуал литијског опхода градским улицама. Приказ ћу дати према подацима које сам забележио на Митровдан 2012. године.

08:00 – 10:10. Цркви Св. Димитрија служи се празнична литургија. Литургију служи епископ рашко-призренски Теодосије, уз саслужење 20 свештенослужитеља и пратњу хора „Бранислав Нушић" из Косовске Митровице. Литургији присуствује неколико стотина грађана, заједно са председником Општине Крстимиром Пантићем, начелником Косовско-митровачког округа Недељком Раденковићем, помоћником директора Канцеларије за Косово и Метохију Владе Републике Србије Мирком Крлићем, као и неколико гостију из Републике Српске. У средишњем делу литургије епископ Теодосије обраћа се окупљеним грађанима. Поред осталог, истиче:

> „Нека је срећан данашњи празник, јер данас је Митровдан, Свети великомученик Димитрије, заштитник и овог храма и овог града и свих људи који живе у њему; исто тако, који је много пута спасао град Солун, и тамо су његове мошти, у предивном храму, и побожни хришћани се данас њему моле широм света, да нас он заштити, јер је нашао слободу пред Господом, страдавши за њега. Тако се и ми молимо Светом великомученику Димитрију да заштити овај град. И да заштити овај народ, и да, онако како је увек хришћанима давао победу над овим светом, нама дарује победу. Не само овде на земљи, већ ону победу над сваким злом, над грехом, над смрћу. Јер, шта нам вреди ако овај живот проживимо, а изгубимо душу своју, изгубимо вечни живот. И зато, противећи се свету, противећи се греху и свему ономе чиме се овај свет противи Христу, треба да и ми победимо овај свет и да душе наше васкрсну са надом да вечни живот има царство небеско".

10:10 – 10:20. Након завршене литургије грађани прилазе епископу Теодосију да приме причешће. Људи полако излазе из Цркве и окупљају се у порти, где се формира литијска поворка. Поворку у великом броју сачињавају млади, међу којима је много деце школског и средњошколског узраста. На чело поворке стаје управо неколико младића, од којих један носи дрвени крст украшен цвећем, двојица икону Св. Димитрија, а двојица по један црквени барјак. Иза њих ређају се такође млади; два младића носе славску свећу и славски колач, док пар десетина момака и девојака носи иконе хришћанских светаца, попут Св. Саве, Богородице, итд. (сл. 2).

Слика 2. Формирање литијске поворке у порти Цркве Св. Димитрија

10:20 – 10:30. Формирање литијске поворке приводи се крају, након чега литија креће. На челу поворке налази се укупно до стотинак лица млађих узраста, поред којих упоредо корача старешина Цркве Св. Димитрија протојерej Милија Арсовић. Иза њих иде свештенство са епископом Теодосијем, затим председник Општине Крстимир Пантић, начелник Косовскомитровачког округа и помоћник директора Канцеларије за Косово и Метохију (сл. 3). После њих долази хор „Бранислав Нушић", а онда и остали учесници литије. Према процени, укупан број људи који учествују у литијском одходу износи више стотина до хиљаду, можда и преко тога.

10:30 – 10:40. Литија се од порте Цркве Св. Димитрија креће Колубарском улицом, да би се, након што прође целом њеном дужином, укључила у Улицу Милана Шуфлаја, скрећући улево. Наведена улица протеже се из правца етнички мешовитог „Микро-насеља" и поред градске болнице спушта се до Улице Владе Ћетковића, која се, опет, спушта до Трга браће Милић, односно до самог главног моста преко реке Ибар. Поворка се, међутим, до моста преко Ибра не спушта тим правцем, већ из Улице Милана Шуфлаја, а пре Улице Владе Ћетковића, скреће десно, улазећи у Дрварску улицу. Том се улицом затим креће до Медицинске школе, где застаје.

Слика 3. Епископ Теодосије у пратњи представника локалне самоуправе и помоћника директора Канцеларије за Косово и Метохију

10:40 – 10:50. Код Медицинске школе литија стоји неколико минута. Епископ рашко-призренски Теодосије држи молебан читајући Јеванђеље, након чега литијску поворку благосиља освећеном водицом. Учесници поворке епископову молитву слушају преко озвучења, док молебан појањем прати хор „Бранислав Нушић". Испред улаза у Медицинску школу литију и молитвени обред прате запослени радници и наставно особље школе.

10:50 – 11:00. Литија наставља да се креће Дрварском улицом. Пролази поред „Три солитера" и спушта се до Колашинске улице, која се протеже дуж обале Ибра. Учесници поворке иза епископа Теодосија, свештенства, представника локалне самоуправе и Канцеларије за Косово и Метохију, затим и хора „Бранислав Нушић", а који су најбројнији, корачају ћутке, мада је међу њима много више оних који међусобно разговарају о различитим, углавном свакодневним темама. Међу ученицима школа понегде се чује жагор, понекад и смех. Колашинском улицом поворка стиже до главног моста преко реке (сл. 4). Ту застаје.

11:00 – 11:10. Испред главног моста преко реке Ибар епископ Теодосије, уз саслужење неколико свештеника, поново држи молебан и благосиља поворку освећеном водицом. Молебан појањем прати хор „Бранислав Нушић". Према мосту, у дужини од неких 20-30 метара, раширена је велика српска тробојка, тако да заклања мост и сваки пролаз преко њега ка јужном делу града. На тробојци је ћирилицом написана порука: „УВЕК С ВАМА – Р. С. БАЊА ЛУКА".

Слика 4. Долазак литијске поворке до главног моста преко реке Ибар

Слика 5. Пролазак литије Улицом краља Петра првог

11:10 – 11:15. Литија од главног моста преко реке Ибар наставља да се креће Улицом краља Петра првог према самом центру северне Косовске Митровице (сл. 5). Пролазак поворке кроз главну и најдужу улицу у овом

делу града са прозора својих станова или са тротоара прате бројни грађани. Кретање литије се одвија уз звуке пригодних црквених песама које стижу са разгласа, који се, постављен на аутомобил на челу поворке, креће од самог поласка испред црквене порте.

11:15 – 11:25. Литија стиже до Трга Шумадија, где поново застаје. Трг представља централну тачку у северној Косовској Митровици, познату и по споменику руском конзулу Григорију Степановичу Шчербини, убијеном у том граду 1903. године. Епископ Теодосије се на Тргу по трећи пут оглашава читањем молитве. Хор „Бранислав Нушић" га и овога пута прати певањем молитвених стихова. Епископ се у молитви моли за спас душа Срба пострадалих на Косову и Метохији и другде.

Слика 6. Епископ Теодосије са главним учесницима литије пред ломљење славског колача на Тргу Шумадија

11:25 – 11:35. Након молебана, епископ Теодосије се са свештенством пење на позорницу која је на Тргу Шумадија у годинама после 1999. подигнута од дасака. На позорницу се пењу и председник Општине, начелник Косовскомитровачког округа, помоћник директора Канцеларије за Косово и Метохију, чланови хора „Бранислав Нушић", два младића која носе икону Св. Димитрија. Епископ се беседом обраћа окупљеним грађанима, који сада више нису у поворци, већ су кружно распоређени око позорнице:

„Овај град данас слави Светога Димитрија. […] А сами знамо шта смо прошли, само ових последњих 13 година, од 1999. године до данас. И да није било силе Божије, да није било молитава и заштите Светога великомученика Димитрија, заиста не бисмо ни ми данас опстали у овоме граду. Али помоћу Божијом и заштитништвом Светога Димитрија, ево, усправно стојимо, непоколебљиво, овде, живећи у овом граду, и само тако овај град ће и бити наш и биће српски. Каже отац Јустин у својој једној проповеди да се не бојимо људи овога света, да се не бојимо силе, моћи, да се не бојимо мноштва оружја, војски, све је то ништа наспрам Христа кога имамо у срцу нашем. И каже он, када би сви стали на једну страну, а на овој другој страни био Христос, један хришћанин, онда заиста би била победа тамо где је тај хришћанин, јер он у срцу свом носи Христа. И ми данашњим даном потврђујемо да смо Христови, и потврђујемо да смо опредељени за веру православну и да смо опредељени да чувамо оно што је најсветије […] и да чувамо слободу коју су нам предали наши оци проливајући крв, управо за ту слободу. Ево и овде, код споменика Григорија Шчербина, који је убијен у овом граду, и ми смо сведоци да овај народ непоколебљиво стоји усправно, чувајући своју веру, овај град и оно што је најсветлије, свето и честито. Како би Свети великомученик Димитрије помогао и од сада, као што је и до сада, молитвама заштитио овај град, ми, грађани, морамо да волимо свој град и да га чувамо. А волећемо свој град ако будемо водили рачуна, ако буде овај град чист и ако будемо у њему свето и побожно чинили. Нек је благословен данашњи празник и срећна слава. Амин“.

11:35 – 11:45. На позорници је постављен сто, на коме се налазе славски колач, славска свећа, посуда са освећеном водицом и гранчица босиљка (сл. 6). Епископ Теодосије, заједно са председником Општине Крстимиром Пантићем, двојицом свештеника, начелником Косовскомитровачког округа и помоћником директора Канцеларије за Косово и Метохију, приступа ломљењу славског колача. Након што је колач изломљен, окупљеним грађанима обраћа се председник Општине:

„Поштовани суграђани, браћо и сестре,

Захваљујући Божијој милости и нашем заштитинику Светоме Димитрију, овде смо у прилици да у каквом-таквом миру прославимо нашу градску славу, славу црквене општине Косовска Митровица. Нека нам Свети Димитрије подари мудрост, храброст и стрпљење да истрпимо сву неправду која нам се чини свих ових година, да победимо сваку пакост и злобу коју наши непријатељи спремају, а Божија воља ће стићи све оне који су нам чинили неправду. Нека нам је срећна слава свима и да је убудуће славимо у миру, здрављу и весељу. Живели!“

11:45 – 11:55. Литијски опход и прослава Митровдана завршавају се управо скупом на Тргу Шумадија. Након обраћања председника Општине, прота Милија Арсовић преко разгласа позива грађане да, уколико то нису урадили у Цркви, приђу епископу Теодосију да приме причешће. Окупљених грађана сада је већ много мање него што их је било када је литија стигла до главног градског трга. Веома брзо и последњи учесници поворке се разилазе. На позорници и око ње још неколико тренутака остају епископ Теодосије, прота Милија, свештенство, председник Општине, начелник Косовскомитровачког округа и помоћник директора Канцеларије за Косово и Метохију. Ту је и пар новинарских екипа које узимају изјаве од главних организатора и учесника митровданске прославе. Свечаност се завршава појањем хора „Бранислав Нушић".

Завршно разматрање

Приказ митровданских радњи које организује Српска православна црква имао је за циљ да понуди конкретан опис појединих јавних ритуала које је међу српским становништвом у Косовској Митровици могуће срести данас. То је учињено са идејом да се истраживањима савремених појава у култури Срба на Косову и Метохији пружи одређени допринос, нарочито са аспекта сагледавања значаја тих појава у граду подељеном на етничкој основи, у којем свакодневицу дела популације оптерећују безбедносни ризици, институционално-правна и егзистенцијална неизвесност. На основу датог приказа могуће је донети неколико закључака. Први од њих је констатација да јавни ритуали поводом прославе градске славе Митровдана у северној Косовској Митровици одражавају јасно дефинисану структуру, коју је могуће посматрати на неколико нивоа: 1) ниво простора, 2) времена и 3) учесника. Прослава Митровдана одвија се у Цркви Св. Димитрија и њеној порти, али и ван ње – дуж трасе која, обухватајући неколико улица, описује круг око градског језгра, као и на неколико пунктова који се на тој траси налазе (Медицинска школа, главни мост преко реке Ибар, Трг Шумадија). Јавни ритуали на дан градске славе обављају се у оквиру мање-више прецизно одређених временских интервала, и то од 08:00 часова, када почиње празнична црквена литургија, па од око 10:30 часова, када из црквене порте креће литијска поворка, до око 12:00 часова, када се литијски опход завршава скупом на Тргу Шумадија. Међу актерима митровданске прославе могуће је, са једне стране, уочити организаторе и главне актере, међу које спадају представници Српске православне цркве, локалне самоуправе и појединих политичких институција, као и, са друге стране, посетиоце, учеснике у прослави, у које се убрајају припадници шире српске заједнице у северној Косовској Митровици.

С обзиром на то да митровданске јавне ритуале организује Српска православна црква, уочљиво је да се радње које се поводом тог празника одвијају у самом здању Цркве Св. Димитрија, а у које, пре свега, спада служење литургије, практикују готово потпуно у складу са црквеним канонима, тј. онако како налаже православна црквена пракса. Иако представници Цркве литијски одход интерпретирају у складу са хришћанским представама, карактеристично је да са измештањем митровданских радњи ван црквеног здања, строга канонска начела прелазе у други план. По томе треба претпоставити да се до начина њиховог практиковања дошло усклађивањем између схватања свештенства и локалне друштвене заједнице. Колико је литија усклађена са потребама становништва северне Косовске Митровице, можда најбоље говори управо популарност коју овај обред међу њима ужива. У литијском одходу на дан прославе Митровдана учествовало је више грађана него на празничној литургији у здању Цркве Св. Димитрија. Велики део Митровчана у литији чинили су млади, који су тај догађај искористили за дружење, разговор, забаву; несумњиво да је међу њима било и доста ученика који су ту прилику искористили за одсуство са часова у школи, и сл. Тај је догађај послужио и многим другим Митровчанима за разговор и дружење; дакле, не само школарцима, што је литијском одходу само додатно давало карактер догађаја који пре наликује каквој народној, профаној свечаности него стриктно прописаном црквеном обреду.

Литијски одход на дан градске славе, најзад, представља више него важан симболички акт. Тај догађај садржи симболику индивидуалне и групне идентификације са православном верском традицијом. Његова симболика се огледа и на пољу етничке идентификације, будући да га организатори, са њима свакако и грађани, виде као догађај са којим се поистовећују као православни верници, али и као догађај чији је задатак да окупља српско становништво северне Косовске Митровице. Симболика литијског одхода у процесу самоидентификације стога добија на нарочитом значају, утолико више уколико се узме у обзир свакодневица Срба у Косовској Митровици, која је нераскидиво повезана са животом у етнички подељеном граду и међуетничким тензијама у односу на албанско становништво. Одатле не чуди што тај догађај прати масовна посећеност, која је у најдиректнијој вези са потребом српског становништва да у конфликту са *онима другима*, односно са Албанцима, искаже и потврди свој верски и етнички идентитет. Учествовањем у литијском одходу Митровчани северно од Ибра оснажују осећај унутаргрупне повезаности и заједништва. Улогу тог догађаја, у смислу симболичког потенцијала који садржи, могуће је третирати као веома важну управо у постојећем сукобу између наведене две етничке скупине, и то посебно са аспекта његовог значаја у друштвено-политичкој мобилизацији српског становништва северне

Косовске Митровице у циљу артикулисања властитих интереса, међу којима као најактуелнији свакако фигурира останак у оквирима државе Србије, односно одбијање интеграције у институције независног Косова. Запажено учешће представника локалне самоуправе и појединих органа власти Републике Србије у литијском опходу, затим симболика кретања литијске поворке, која на свом путу долази у директан контакт са градским просторима насељеним албанским становништвом, потом и поруке високог представника Српске православне цркве и председника Општине упућене становништву да истраје у борби за опстанак у свом граду, само су неки од елемената који на тако нешто могу јасно да указују.

Извори

Политика, Београд
– бр. 11122, год. XXXVI, 19. мај 1939, 5–6.
– бр. 11498, год. XXXVII, 7. јун 1940, 9.
– бр. 28601, год. XC, 28. мај 1993, 6.

Литература

Вучинић Нешковић 2003: В. Вучинић Нешковић, „Прослава Божића на полуострву Луштица у Боки Которској“, у: *Традиционално и савремено у култури Срба* (уредник Драгана Радојичић), Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 49, Београд.

Вучинић Нешковић 2008: В. Вучинић Нешковић, *Божић у Боки Которској: Антрополошки есеји о јавном налаганју бадњака у доба постсоцијализма*, Филозофски факултет Универзитета у Београду – Чигоја штампа, Београд.

Đorđević 1995: D. B. Đorđević, „Sekularizacija, religija i razvoj Jugoslovenskog društva“, u: *Religija i razvoj* (urednik Bogdan Đurović), Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije, Niš.

Кулишић, Петровић, Пантелић 1998: Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Етнографски институт САНУ, Београд.

Naumović 2009: S. Naumović, Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka, Institut za filozofiju i društvenu teoriju – „Filip Višnjić“, Beograd.

Недељковић 1990: М. Недељковић, *Годишњи обичаји у Срба*, „Вук Караџић“, Београд.

Стефановић Караџић 1972: В. Стефановић Караџић, *Етнографски списи*, Просвета, Београд.

Стошић 2001: Љ. Стошић, *Мали речник црквених појмова*, Ars Libri – Бесједа, Београд – Бања Лука.

Тодоровић 2003: И. Тодоровић, „Проблематика ритуала литијског одхода у светлу новијих истраживања“, у: *Традиционално и савремено у култури Срба* (уредник Драгана Радојичић), Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 49, Београд.

Тодоровић 2005: И. Тодоровић, *Ритуал ума: Значење и структура литијског одхода*, Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 53, Београд.

Тодоровић 2006: И. Тодоровић, „Хришћанска и претхришћанска димензија ритуала литијског одхода“, *Гласник Етнографског института САНУ*, LIV, Београд.

Aleksandar PAVLOVIĆ

PROCESSION IN NORTHERN KOSOVSKA MITROVICA ON THE FEAST DAY OF THE CITY'S CELEBRATION OF DEMETRIUS

Summary

This paper deals with the celebration of Demetrius, city's celebration of Kosovska Mitrovica, which the author wishes to show within clearly defined spacious and timely frames including a recognizable organizers and main actors. A special attention was paid to the one of the crucial celebration rituals – procession which, with its starting point in the churchyard of St. Demetrius, is moving via main streets of the city making a circle around the narrowest core of it. The reason for such theme choosing lies in the fact the author wishes to give a contribution to ethnologic-anthropologic study which aim is to replace generalized studies of some phenomena in culture, which generally mean interpretations based on the absence of clear temporally and spacious co-ordinate, by taking into account precisely determined events in order to achieve ethnographic material which could serve for eventual comparative or repeated researches of the same phenomena. No less important motive for the research of the mentioned theme the author sees in the endeavour to give contribution to the studies of modern phenomena in the culture of Serbian population in the ethnically divided city as Kosovska Mitrovica, in which from the war in 1999 everyday life of Serbs is characterized almost by permanent emergency situations filled with tensions with respect to the Albanian population, security risks, institutional-legal and existential uncertainty.

The research for the needs of paper by the method of observation with participation including jotting down the events with camera and dictaphone was carried out at the day of Demetrius in 2012. The achieved results show the feast of city's celebration day in Northern Kosovska Mitrovica together with public rituals being partitioned during that day are structured at three levels such as: 1) at the level of apace, 2) time, and 3) participants. The celebration of Demetrius is performed in the Church of St. Demetrius and its churchyard, and outside of it – along the trace which including some streets makes a circle around the city's core, and at some points being situated in that trace. Public rituals at the day of the city's celebration are carried out in the frames of more-less precisely determined time intervals – at 08:00 o'clock where feast's church liturgy starts, and around 10:30 when procession sets out from the churchyard until 12:00 o'clock when the procession by the turnout at the Square of Šumadija is terminated. Among the actors of Demetrius' celebration is possible

to notice organizers and main actors, which include representatives of the Serbian Orthodox Church, local self-management, and some bodies of power from the Republic of Serbia from one part, and from another, visitors, participants including the members of wider Serbian community in Northern Kosovska Mitrovica.

Feast's rituals in the church building of St. Demetrius, as the author noticed, are carried out completely in accordance with Church's Law, in the way the Orthodox church's practice impose it. Nevertheless, although church's representatives interpret part of the celebration including procession in accordance with Christian images, it is featured with the displace of Demetrius' acts out of church's building, strict Church's principles are put in the second plan, from which it can be supposed the way of their practicing was achieved by harmonization of the priesthood concepts and the population needs themselves. Harmonization of the procession with the needs of population of Northern Kosovska Mitrovica is better shown by the popularity of this ritual among them, and which in some elements is more like folk, profane celebrity than strictly prescribed church's ritual. The importance of that ritual is noticeable in the symbolic it contains: symbolic of individual and group identification with the Orthodox religious tradition and the one in the field of ethnic identification are being overlapped in it. The procession is seen by the representatives of the Serbian Orthodox Church including the citizens as the event they are identifying with as the Orthodox believers and the one serving for the Serbian people from Northern Kosovska Mitrovica gathering, and in the reinforcing of its mutual connection and fellowship feeling. The mentioned symbolic is not able to be viewed independently from the interethnic tensions which have been present for many years among the citizens of the city for which Serbian population has got doubtlessly the need in the conflict *with others*, or Albanians, to express and confirm its religious and ethnic identity.

Kea words: city's celebration, Demetrius, procession, Kosovska Mitrovica, Serbian Orthodox Church.

Рад је предат 12. априла 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 316.74:2(497.115) ; 305

*Милена АДАМОВИЋ**

РЕЛИГИЈСКИ ИДЕНТИТЕТ КРОЗ РОДНИ АСПЕКТ**

(На примеру избеглица са Косова и Метохије)

Апстракт: Циљ рада је да објасни суштину и садржину наведеног идентитета, посматраног кроз призму родног аспекта, као и да покаже како се путем вере конструишу, оправдавају и репродукују родни односи на примеру избеглица са Косова и Метохије.

Кључне речи: род, религиозност, религијски идентитет, избеглице са Косова и Метохије.

Један од интегралних чинилаца друштва свакако је религија. Изградњу вредносних и моралних норми већина људских друштава повезује, поред осталог, с неким обликом религије, те са конструисањем одређеног религијског идентитета као дела колективног, друштвеног идентитета.

Какав однос треба да буде између религије и претежно атеизованог друштва је питање које се поставља пред свако савремено друштво. Има ли религија (црква) као духовна заједница *хоризонталну* политичку идеологију и може ли она и до које мере да се осврће и на горуће социјално-политичке теме, питања су око којих се воде бројне полемике. У тим полемикама се разматра однос друштва и верских заједница: да ли у савременим друштвима има клерикализма и у којој мери; колики је стварни утицај цркве (колико поседује економске и политичке моћи); да ли би већа пасивност цркве

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, milena4music@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

у друштвеним питањима значила и њену својеврсну гетоизацију у односу на друштвену реалност; може ли црква више помоћи широј заједници ако се социјално и културно више интегрише у друштво и како, у том контексту, на прави начин дефинисати односе државе и цркве?

Са секуларизацијом, која значи давање приоритета световним стварима, цркве појачавају своје напоре у премошћавању разлика између духовног и световног. А то за њих као крајњи циљ има успостављање ефикасније одбране од појаве масовног атеизма. Цркве, наиме, настоје не да заустављају процес напуштања црквених и световних звања, него да га трансформишу у процес проширивања поља дејства духовних и црквених вредности, односно теже да световне вредности апсорбују и укомпонују у црквене, и то као опште – и црквене и друштвене вредности у исти мах.

Појам родног идентитета

Родни идентитет је социјални конструкт културно прописаних особина и облика понашања. Он се обликује кроз мрежу подстицаја различитих економских, социјалних и политичких снага. Као резултат ових утицаја настаје подела женских и мушких родних улога и карактерних особина. Оваква подела карактерише сва до сада позната друштва.

Родни идентитет се усваја кроз процес социјализације, који траје током читавог живота. Темељне поставке родних идентитета усвајају се кроз примарну (у оквиру породице) и секундарну (школску) социјализацију и даље се спецификују, крећу различитим путевима и развијају кроз тзв. социјализацију одраслих.

Род је друштвено (и културно) утемељена категорија која се заснива на полу и зато је она једним својим делом „задана", али је променљиве нарави и зато је динамична и нестабилна. Из овога произилази да биолошки пол и друштвени род нису једно те исто:

> „Род у српском језику не значи пол већ врсту, категорију, групу људи који су у сродству, док се термин пол користи када се ради о јасном друштвеном карактеру људске полности. *Мушко* и *женско* се односи на биолошке карактеристике, дакле на природне полне разлике док се *мушкост* и *женскост* односе на друштвено конструисане културно-симболичке разлике које се мењају у складу са променама у друштву и култури. Дакле, род је појам који се користи како би се означиле оне културне и социјалне норме, правила и улоге које се приписују људима у зависности од биолошког пола. За разлику од пола, род је достигнути статус конструисан психолошким, културним и социјалним средствима."[1]

1 Л. Радуловић, *Пол, род и религија*, Српски генеалошки центар, Београд, 2009, 49–56.

Друштвена категорија рода тако обухвата полно утемељену категорију, али се она може дорадити понашањем и различитим улогама које друштво додељује својим припадницима.

Због вишеслојне природе родног идентитета, реконструисање родних улога пружа увид у широк спектар социјалних процеса, који утичу на очекивања и захтеве и имају удела у обликовању мушких и женских идентитета. Претпоставља се да форме родних идентитета нису никада случајне и да су највише повезане са социо-културним притисцима и околностима у којима жене и мушкарци живе.

Истраживачи и теоретичари рода приступају различито, понекад чак и опречно, конструкту хегемоних родних улога. Док једни инсистирају на његовој важности за процес социјализације, посебно оне родне, и одржавање социјалне стабилности, други га виде као средство које лимитира слободу индивидуе да дизајнира властити живот сопственим личним, социјалним и емоционалним жељама и потребама. С једне стране, хегемоне родне улоге се препознају као имагинарни социјални стандард друштвено прихватљивог родног понашања и праксе, а с друге, као „негативни стандард", у коме се различите субверзивне праксе рефлектују и огледају.[2]

Однос рода и религиозности

У многим друштвима влада уверење да су жене религиозније од мушкараца. У току седамдесетих година XX века, под утицајем феминистичке критике у антропологији, истраживања су била фокусирана искључиво на жене и њихова искуства маргинализације и потчињености у религијама. Концепт пола/рода, прихваћен и развијан у друштвеним наукама и хуманистичким дисциплинама, тешко је продирао у студије религије и феминистичку теологију.

Да би се приближио концепт пола/рода, треба рећи да је пол једно од основних обележја човека. „Пол се односи на биолошке разлике између жена и мушкараца, али и на генетичке и ендокринолошке карактеристике. Оне су углавном трајне и универзалне. Род представља социјалну организацију полних разлика, мада је у широкој употреби интернационализовани енглески израз *gender*."[3] Род је једна од најважнијих социјалних категорија и прва категорија према којој се јављају стереотипи. Сматра се да деца разликују

2 И. Јарић, „Реконфигурација хегемоних модела (мушких и женских) родних улога у процесу трансформације српског друштва", у зборнику: *Филозофија и друштво*, бр. 2, Универзитет у Београду – Институт друштвених наука – Центар за филозофију и друштвену теорију, Београд, 176.

3 Н. Бркић, М. Несторовић, „Полне предрасуде младих: шта се заиста променило?", *Педагошка стварност*, LVII/3-4, Нови Сад, 2011, 313.

ову социјалну категорију већ са девет месеци. За разлику од пола, где се биолошке разлике подразумевају, родне улоге су базиране на претпостављеним разликама између мушкараца и жена, на симболичким конструкцијама. Род је друштвена, а не биолошка категорија, па је самим тим променљива. На који начин једно друштво види улогу жене и мушкарца и шта од сваког од њих очекује, зависи од низа фактора: културних, политичких, економских, друштвених и религиозних. На њих подједнако утичу и обичаји, право, класна и етничка припадност, као и предрасуде раширене у датом друштву. Родна неравноправност значи неједнак статус и неједнаке шансе жена и мушкараца да остваре своје потенцијале. Постоје различита очекивања од дечака и девојчица (жена и мушкараца) у погледу дужности, обавеза, права, осећања, ставова, вредности, когнитивног реаговања и карактеристика личности.

Приступи по којима се разлике у религиозности тумаче као последица *природних*, биолошких разлика између мушкараца и жена нису карактеристични само за теолошка тумачења, већ и есенцијалистички приступ у многим наукама: социобиологији, психологији, социологији. Есенцијализам подразумева да људско искуство, мисли, осећања и понашање зависе од *суштинске природе*, те да између мушкараца и жена постоје онтолошке разлике у психолошким особинама, способностима и понашању. Жене су интуитивне, емотивне, емпатичне, брижне, док су мушкарци рационални, агресивни, независни. Они су окренути интелектуалним занимањима и спорту, док су жене више склоне занимањима везаним за културу, уметност, бригу о другима кроз занимања као што су учитељице, неговатељице, медицинске сестре, васпитачице и друга. Жене су више везане за духовне вредности и у том смислу се у есенцијалистичким тумачењима родних разлика у религиозности тврди да религија више одговара суштинској природи жена. Наиме, оне су још у детињству научене да буду послушне, нежне, да зависе од других и брину о другима, и да на тај начин развијају предиспозиције за религијске вредности. Мушкарци су због своје хормонске структуре склонији агресивности и доминацији, што су показивали још од времена ловачке привреде па до савремених софистицираних оружја. Ребека Солнит сматра да су „жене својом биолошком конституцијом погодне за рађање и васпитање деце. Због тога треба да остану везане за кућу. То је једна од претпоставки о улогама која има за циљ да жену смести у приватну сферу и да је изолује од јавног живота. Такав положај жене у кући има двоструко значење: са једне стране, место жене је у кући где се бави подизањем и бригом о деци, док мушкарац за себе узима привилегију да дуже и чешће борави изван породице.“[4] Солнит даље истиче да се „жена у неким теоријама одређује

4 Р. Солнит, „Шетња после поноћи: жене, секс и јавни простори“ у: *Луталаштво – Историја ходања*, Геопоетика, Београд, 2010, 231.

као ближа природи, за разлику од мушкарца, који је везан за културу. Отуда следи универзалност подређености жена у свим познатим друштвима, што се објашњава тиме да се жена поистовећује са нечим што свака култура обезвређује, нечим што свака култура дефинише као да је нижег реда постојања, него што је она сама."[5]

У зборнику под називом *Религија и род*, Урсула Кинг упозорава да би „холистичка антропологија требало да конструкцију рода разматра на основу социјалних и културних конструкција мушкости и женскости и њиховог релационог односа."[6] Ипак, ствар не може бити спорна: евиденција о више распрострањеној религиозности међу женама у хришћанском културном кругу је огромна. Те разлике између жена и мушкараца нису увек радикалне, али су систематске у погледу постојања и односе се на све сегменте религиозности.

Сергеј Флере сматра да се различитост религиозности мушкараца и жена, дечака и девојчица састоји у „поимању монотеистичког Бога, који је за дечаке моћан и господар, а за жене лик од поверења, којем се изражава поверавање, са којим се бива у интимном контакту и дијалогу, као и то да се дечаци чешће моле за специфичне циљеве, да би добили специфичну угодност и одговор, а девојчицама је вредност сам дијалог с Богом, циљ им је сам контакт".[7]

Психолошка објашњења произилазе из урођених психолошких разлика и ту наилазимо на неколико основних становишта. Једно од њих се заснива на *структури и цртама личности*. Овде је реч о појединим цртама личности које наводно доминирају код жена, а истовремено се налазе у органској вези са религиозношћу. Једно такво схватање јесте да је осећање кривице више распрострањено код жена, а религија је начин суочавања са ситуацијом кривице.[8] Постоје и мишљења, недовољно научно аргументована, да већа религиозност произилази из женске анксиозности и страшљивости (више него код мушкараца). А мушка ниска религиозност проистиче из мушког авантуризма и склоности ка неизвесним, ризичним подухватима. У прилог овој тврдњи иде и становиште да су жене склоније зависности и подређивању него мушкарци.

Следеће становиште се заснива на претпоставци да постоје *женски* и *мушки тип личности*. Постоје црте личности које су карактеристичне за женски и мушки род, и за женску и мушку усмереност. Те црте су у случају женског типа личности: осећајност, радост, уживање у ласкању, нежност, лаковерност, љубав према деци, оданост, осећајност за потребе других, тих

5 *Исто*.

6 Л. Радуловић, „Феминизација ходочашћа у контексту ревитализације религије у Србији", *Антропологија*, бр. 10, св. 3, Београд, 2010, 43.

7 S. Flere, „Rod i religioznost", *Sociologija*, sv. XLIV, br. 3, Maribor, 256.

8 *Исто*, 258.

говор, разумевајући карактер. Насупрот томе, мушки карактер би укључивао: агресивност, амбициозност, аналитичност, наметљивост, спортски карактер, доминантност, независност, индивидуализам, мужевност, самопоуздање, спремност на ризиковање.[9]

Постоји становиште које се заснива на посматрању *разлика у моралном развоју.* Неки аутори говоре о разликама у ступњевима моралног развоја мушкараца и жена, тако да се женски морални развој завршава у бризи за друге и у настојању да се повеже с другима, настојању да разуме друге, што би могло да доводи до више религиозности. Поред поменутих, постоји и неколико социолошких становишта по питању односа између рода и религиозности:

- *„диференцијална социјализација* – несумњиво је да постоје разлике у начину васпитања дечака и девојчица – то су разлике у општим очекивањима и усмерењима дечака и девојчица. Од дечака се очекује специфично остварење циљева и аналитичност, а од девојчица спремност ка разумевању опште ситуације, помирљивост и усађивање става подређености. Управо та подређеност је карактеристична за преовлађујућу хришћанску религиозност. Такође, постоје разлике и у самом верском васпитању – наводно се од девојчица очекује више верског понашања и став него од дечака;
- *друштвени положај* – жене и мушкарци немају једнаке друштвене улоге и улога жене је по поравилу увек ниже вреднована од мушке. Такође, социолози сматрају да одсуство запослености жена доводи до друшвене изолације коју оне компензују религиозношћу. Такође, у компоненте друштвеног положаја жена не улази само запосленост или незапосленост, већ и радно место или занимање, имовински положај итд;
- *улоīа жена у рађању и нези* – жене врше занимања везана за негу деце и осталих. Оне то још раде и у својој свакодневици, пролазећи кроз искуство рађања и тиме су чешће и у додиру са смрћу. Суочавање са тим је могуће и много је лакше ако се верује у Бога и његову вољу. И код других људи, других занимања, код којих долази до суочавања са смрћу, религиозност је већа.“[10]

За улогу цркве је карактеристично да је она одувек тежила да учврсти патријархални систем кроз све сфере живота: породицу, сексуално понашање, обреде итд. Патријархални односи подразумевају неравноправне

9 *Исто*, 260

10 *Исто*, 262.

односе између полова, а то подржавају и разни црквени и друштвени закони. У модерној држави је дошло до еманципације жена. Многи религиозни људи су били увређени и иритирани новим положајем жене, а и данас су. Чак и у библијској причи о постању света говори се да је Бог створио свет, где је Он симболично мушкарац, а природа коју је створио женствена; жена је створена од ребра мушкарца, а сви апостоли су мушког рода. Човек је и у овом случају између Бога и природе, јер му је дата доминација над природом (женом).[11] На основу модела сакралних празника као што су Божић и слава, може се говорити „о моћном идеолошком средству које се користи за умањивање значаја жена у народној религији, мада је женама дата предност у ритуалима животног циклуса – свадби, рођењу и смрти."[12] Истраживачи такође тврде да жене постају мајке својом природом, а очеви својим избором, јер они обезбеђују и чувају мајку своје деце.

Истраживачи Де Ваус и Мекалистер су дошли до закључка да се разлике у религиозности смањују проласком кроз различите фазе животног циклуса и да репродуктивна функција и одгајање деце не утиче битно на степен религиозности жена. „Истраживања су показала да је, међутим, најзначајнији фактор ангажованост жена као радне снаге, о чему су добили веома занимљиве податке."[13] Наиме, жене које су запослене пуно радно време мање су религиозне од домаћица, оне истовремено мање посећују цркву од запослених мушкараца; незапослене жене су религиозније и од незапослених мушкараца и од запослених жена, док су незапослени мушкарци најмање религиозни од свих. На питање зашто запосленост жена утиче на религијску оријентацију, аутори нуде два спекулативна одговора. По првом, ангажовање на послу обезбеђује замену за социопсихолошке користи које појединац налази у религији, истовремено обезбеђује и одређене вредности, друштвене односе и идентитете. Наиме, за друштво које високо вреднује људе у складу с тим да ли су запослени, запосленост може бити важан извор идентитета, док је религија мање значајна и ирелевантна. Други одговор је да се потчињене групе често идентификују с доминантном групом и прихватају њихове вредности из конформизма.

Родни аспекти религиозности су свакако веома комплексни и свака потреба да се квантификује истраживање довешће нас до констатације да се жене чешће моле, посте, одлазе у цркву и да су *боље* у низу других индикатора религиозности, али то нам ништа не говори о њиховом религијском искуству и мотивацији. До њих је тешко, али не и немогуће доћи, а неки одговори ове велике слагалице нису тако лако мерљиви.

---

11 S. Yanagisako, C. Delaney, *Naturalising power*, Routhledge, London, 117.

12 Л. Радуловић, „Феминизација ходочашћа у контексту ревитализације религије у Србији" 135.

13 *Исто*, 44.

Разматрајући родни аспект религиозности, Франсис такође истиче да „одсуство запослености жена доводи до сужавања социјалног контакта, друштвене изолације, која се компензира религиозношћу: он анализира само запосленост жена и мушкараца и утврђује да су жене и даље религиозније, ако се религиозност контролише запосленошћу."[14] Према истраживању де Вауса у САД, на које се Франсис позива, истина, запослене жене су мање религиозне од незапослених (што је у складу са претпоставком, али по Франсису недовољно за потврду хипотезе), а уз то су незапослени мушкарци религиознији од запослених. Он наводи да је могуће да се религиозне жене више опредељују за традиционалну улогу домаћице, дакле, да је економска активност последица, а не узрок религиозности.

Да жене чешће доживљавају религијска искуства, потврђено је у многим истраживањима, вршеним на великим узорцима испитаника. Тако, на пример, истраживања у Хрватској показују „да су жене вишег образовања мање религиозне у односу на мушкарце нижег образовања (64,6%: 71,5%), проценат уверених атеисткиња (12,5%) је знатно већи од процента уверених атеиста (3,6%), док је проценат религозних високообразованих жена приближан проценту високообразованих мушкараца (64,6%:62,5%)".[15]

Однос рода и религиозности код грађана Србије

Родне разлике, посматране у контексту патријархалне културе и положаја у друштвеној структури, пре свега у подели улога у породици, битно утичу и на већу религиозност жена. Такође, по подели посла сматра се да је за религијску праксу задужена жена. Уместо чланова својих породица или у њихово име, жене се моле, посте, одлазе у цркву на литургије.

> „У Србији се мушкарац вреднује као ратник, патриота, који је притом и религиозан, јер изједначава национални идентитет са религијским, његово пословање је ратовање, да штити државу, отаџбину, нацију, дом и породицу. Жена је пак мајка, верна супруга, њен задатак је да рађа како би сачувала нацију тим што је одговорна за репродукцију, да чува дом и породицу и брине о здрављу њених чланова".[16]

Управо из свих ових разлога, она се окреће Богу и цркви. У овим ставовима је могуће препознати висок степен предрасуда који је присутан код нашег становништва. Под предрасудама се у социјалној психологији подразумева

14 *Исто.*
15 *Исто*, 41.
16 *Исто*, 46.

врста ставова према различитим објектима, код којих је очигледан недостатак оправданости, код којих постоји логичка неоснованост, а праћени су интензивним емоцијама, отпорни су према мењању и упорно се одржавају.

Већа религиозност жена, која се често прихвата као антрополошка и социолошка универзалија у хришћанству, и поред бројних преиспитивања не обећава неко универзално објашњење. У контексту приметне ревитализације религије у Србији у последњих двадесетак година, намеће се и потреба за преиспитивањем проблема: да ли су и зашто *у првим редовима* повратника вери управо жене? Истраживања групе верника у Књажевцу показују „да су жене бројније вернице, ревносније у религијским активностима, да су учествовале у великом броју поклоничких путовања, као и да је већина имала визије и указања."[17] Довољан је само летимичан поглед на редове испред многих манастира и цркава у Србији, нарочито у време верских празника, да нам не буду неопходна квантитативна истраживања која би то потврдила. Ова чињеница је у складу с многобројним истраживањима у области друштвених наука и хуманистичких дисциплина која се баве питањем веће религиозности жена у хришћанству. При томе, „већина истраживања узима у обзир класичне индикаторе религиозности на основу којих се жене самоидентификују као религиозне у већој мери него мушкарци, више су посвећене вери, чешће одлазе у цркву, чешће се моле, испуњавају религиозне дужности као што су пост и причешће."[18]

Међутим, теже је говорити о већој религиозности жена ако нисмо узели у обзир и друштвене разлике, разлике у степену образовања, брачном статусу, старосној доби, занимању, и друге факторе. У Србији се уочава да су жене вишег образовања мање религиозне у односу на мушкарце нижег образовања. При томе је проценат уверених атеисткиња знатно већи од процента уверених атеиста, док је проценат религиозних високообразованих жена приближан проценту високообразованих мушкараца.

Развој религијског идентитета у односу на род код избеглица са Косова и Метохије

Током 2012. године спровела сам квантитативно истраживање, чији је циљ био да се стекне увид у то како избеглице са Косова и Метохије свој религијски идентитет развијају у односу на род. Интервјуи су лично вођени, на основу структурираног упитника. Величина узорка је 20 испитаника. Полна структура испитаника је избалансирана – мушкарци су чинили 55% узорка, а жене 45%.

17 *Исто.*

18 *Исто.*

Резултати анкете, спроведене на територији Београда од 5 до 10. новембра 2012. године

.Прво питање које је постављено било је везано за веровање у Бога. Велика већина анкетираних је одговорила да верује, при чему се одговори жена разликују од одговора мушкараца у том смислу да су жене давале опширније одговоре. Типичан *женски* одговор је гласио: „Верујем од малена. Од малена сам ишла у цркву", док би мушкарци одговарали са: „Верујем у Бога".

На питање како замишљају Бога и шта их наводи на помисао да Бог постоји, одговори су били слични. Наиме, већина испитаника има представу Бога „у људском облику", као „човека са брадом", што одговоовара хришћанској (библијској) представи. Потврду Божије егзистенције жене су налазиле у услишеним молитвама у вези са здрављем чланова породице („Пала сам, сломила сам ногу, оперисала је два пута и молила сам се Богу: 'Дај, Боже, да останем здрава, да могу да ходам'; и Бог ми је помогао"), док је значајан број мушкараца према постојању Бога имао амбивалентан став, који је садржан у карактеристичном одговору једног испитаника: „Некад се питам да ли уопште Бог постоји, после свега што нам се десило".

За истраживање је био од важности однос анкетираних према различитим објашњењима о постанку света и човека, тј. да ли прихватају теолошко објашњење да је Бог створио човека за седам дана, према сопственом лику. Већина је дала потврдан одговор и у овом случају се није могла уочити разлика везана за пол испитаника.

На питање ко је Исус Христос и да ли знају неку причу о њему (како је живео, зашто је разапет, итд.), одговори су били уједначени у том смислу да су били у сагласности са црквеном (библијском) верзијом улоге Исуса Христа. За разлику од мушкараца, жене су показале више спремности да изнесу занимљиве детаље о њему, што упућује на закључак да су боље познавале религиозну тематику од мушкараца.

Следеће питање је гласило: „Да ли се молите Богу? Када, где и како то чините? Наведите неку молитву коју користите". Већина је одговорила да се понекад помоли за здравље и да нема неку посебну молитву. Ипак, неколико жена се издвојило по томе што су имале своје личне молитве и што су их изговарале свакодневно. Карактеристичан је пример молитве који је навела једна жена средњих година (рођена 1957): „Молим се Богу тако што одем у цркву, запалим велику свећу, кажем: 'Господе, помози нама свима', набројим колико нас има у кући и свима запалим малу свећу за здравље".

На питање које се односило на одласке у цркву и учесталост тих одлазака, већина је одговорила да иде у цркву када су празници и задушнице.

И овде се показало да су жене редовније и да иду најмање једном недељно (недељом), при чему су одласци учесталији код оних жена које су имале неки смртни случај у породици. Интересантан је одговор једне жене која је рекла да у цркви увек осети неки мир и кад год запали свећу, некако јој буде лакше. Може се рећи да се у овом одговору крије један од разлога због кога жене (али и многи мушкарци) одлазе у цркву.

Упитани о односу према црквеном венчању, већина је одговорила да се они нису венчали у цркви, јер то раније (у доба комунизма) није био обичај, јер се венчавало код матичара. Овде се препознаје утицај друштвене климе из периода социјализма, када је религија била потискивана (могло би се рећи да је била означена као државни непријатељ). Да је дошло до промене односа цркве и државе, показују жеље испитаника да се њихова деца венчају у цркви, при чему су жене биле снажнији заговорници те идеје од мушкараца.

О односу према религији говори и упражњавање поста. Већина анкетираних је одговорила да пости само на Велики петак и Бадњи дан. Издвојило се неколико жена које су постиле чешће, а та навика им датира још из детињства.

На питање да ли раде о великим верским празницима и недељом, одговори мушкараца и жена су се подударали, јер не раде за време празника, нити недељом, осим ако „не дај, Боже, заборавимо, или се не сетимо да је празник, па кренемо с послом, иначе избегавамо".

Када је у питању слављење крсне славе, одговори се такође подударају, што је очекивано с обзиром на масован повратак традицији слављења овог специфичног српског обичаја.

Занимало нас је како испитаници гледају на улогу вере у савременом друштву, тј. да ли је вера у Бога потребна савременом човеку. Већина жена се сложила да је вера у Бога потребна, док су неки мушкарци наглашавали да не треба генерализовати одговор на то питање, јер је то лична ствар сваког појединца.

На крају је постављено питање шта сами испитаници мисле о томе ко је религиознији, мушкарци или жене. Овде није било разлике у одговорима, јер су сви сматрали да су жене религиозније и да више поштују верске празнике, док мушкарце то баш и не занима, односно да „немају они тај осећај".

Закључак

Улога жене је, по правилу, у многим друштвима ниже вреднована. То је, истина, предмет промене и постоји јасна тенденција да се положај жена побољша. Данас се још суочавамо са јасним неједнакостима, али су истраживања

показала да неједнакости у друштвеном положају жена нису онај чинилац који производи разлике у опсегу и интензитету религиозности.

Јасно је да су родни аспекти религиозности су веома комплексни, а готово сва истраживања показују да се жене чешће моле, посте, одлазе у цркву. Све ово указује на велику повезаност између рода и религиозности. Та повезаност углавном показује већу религиозност код жена него код мушкараца. Такође, виши је степен религиозности код мање образованих људи, као и код људи који се баве занимањима у којима се суочавају са смрћу. Међутим, социолошки чиниоци који превасходно полазе од претпоставке да је религиозност нека врста компензације за неугодан друштвени положај као последицу нижег образовања, не могу објаснити ни разлике у религиозности мушкараца и жена, а још мање саму религиозност.

На основу истраживања спроведеног међу избегличком популацијом са Косова и Метохије, може се закључити да жене више поштују верске празнике од мушкараца, редовније одлазе у цркву и, уопште, више верују у Бога, са објашњењем да оне имају више времена за то. Објашњење за то што мушкарци мање пажње посвећују религији, избеглице налазе у томе што је већина мушкараца запослена, због чега су заузети и немају времена за размишљање о цркви и вери, док жене седе код куће и могу да поштују верске празнике (да не раде недељом, верским празницима, да се моле Богу, и слично). Резултати овог истраживања су у сагласности са истраживањима других аутора, која су представљена у раду, а која потврђују хипотезу да су жене у свим друштвима религиозније од мушкараца.

Литература

Flere 2003: S. Flere, „Rod i religioznost“, *Sociologija*, sv. XLIV, br. 3, Maribor, 255–269.

Yanagisako, Delaney 1995: S. Yanagisako, C. Delaney, *Naturalising power*, Routhledge, London.

Биговић 2000: Р. Биговић, *Црква и друштво*, Хиландарски фонд при Богословском факултету СПЦ, Београд.

Благојевић 2003: М. Благојевић, „Религијске промене у постсоцијализму (компаративна анализа на примеру Југославије и Русије)“, необјављена докторска теза, одбрањена на Филозофском факултету у Београду.

Бркић, Несторовић 2011: Н. Бркић, М. Несторовић, „Полне предрасуде младих: шта се заиста променило?“, *Педагошка стварност*, LVII/3-4, Нови Сад, 312–322.

Јарић 2006: И. Јарић, „Реконфигурација хегемоних модела (мушких и женских) родних улога у процесу трансформације српског друштва“, у зборнику: *Филозофија и друштво*, бр. 2, Универзитет у Београду – Институт друштвених наука – Центар за филозофију и друштвену теорију, Београд, 175–190.

Радуловић 2009: Л. Радуловић, *Пол, род и религија*, Српски генеалошки центар, Београд, 2009.

Радуловић 2010: Л. Радуловић, „Феминизација ходочашћа у контексту ревитализације религије у Србији", *Антропологија*, бр. 10, св. 3, Београд, 39–48.

Солнит 2010: Р. Солнит, „Шетња после поноћи: жене, секс и јавни простори" у: *Луталаштво – Историја ходања*, Геопоетика, Београд.

http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/335402/Gradjani-Srbije-peti-u-Evropi-po-religioznosti, [15. 3. 2013].

Milena ADAMOVIĆ

RELIGIOUS IDENTITY THROUGH GENDER ASPECT (In the example of refugees from Kosovo and Metohia)

Summary

The roles of women are, as per the rule, in many societies downgraded. This is to be the subject of change, and there is a clear tendency this position to be improved. Nevertheless, today we are facing clear inequalities. On the other hand, researches have shown that inequalities in the social position of women are not to be the fact producing differences in the scope and intensity of religiousness.

It is clear gender aspects of religiousness are very complex, and almost all researches show women are more frequently prone to pray, fast and going to the church. The above mentioned shows the great connection between gender and religiousness, and that woman are more religious than men. Also, there is greater degree of religiousness with less educated people and vice versa, and with people dealing with occupations which are facing death. Nevertheless, sociologic facts starting from the hypothesis religiousness is to be some kind of compensation for uneasy social position, lower education, are able to explain neither differences in religiousness with men and women, let alone the religiousness itself.

Based on the research conducted among refugee population from Kosovo and Metohia, it can be concluded women observe religious holidays more than men, more regularly go to the church, and generally more believe in God under the pretext they have more time for that. The explanation of the reasons why men pay less attention to religion the refugees find in the fact the majority of men is employed due to which they are busy and do not have a lot of time to think about church and faith, while women are sitting at home and can observe religious holidays (not to work on Sunday, during religious holidays, they say prayers to God ...).

The results of this research are in accordance with the ones of other authors represented in this paper, and which confirm the hypothesis women are in all societies more religious than men.

Kea words: gender, religiousness, religious identity, refugees from Kosovo and Metohia.

Рад је предат 8. априла 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

УДК 327(100) ; 327.7/.8(497.115) ; 355.01

*Срђан СЛОВИЋ**

Аронова теорија међународних односа и рат на Косову и Метохији**

Апстракт: Пошто је Аронова теорија међународних односа недогматска и мултидисциплинарна, она се може применити и на рат и послератну ситуацију на Косову и Метохији. Арон рат одређује плуралистички и реалистички, а све то базира на историјској социологији. Управо му је метод историјске социологије омогућио да се издигне изнад класичних реалиста и да схвати проблем у свој његовој сложености.

Анализа рата на Косову и Метохији се успешно може извршити на бази Аронове анализе међусобног односа рата и мира у међународним односима уз констатацију да су стратегија и дипломатија у служби политике и обрнуто. Карактер рата на Косову и Метохији се такође може утврдити уз констатацију да је то у почетку био грађански рат, а интернационализацијом „косовског питања" постаје међународни сукоб. Вођење рата је умногоме повезано са параметрима силе и моћи којима једна држава располаже. Одлука о рату или миру доноси се на основу биосоциолошких и материјалних чинилаца, па све до чинилаца политичког система државе.

Рат и послератно стање на Косову и Метохији могу се окарактерисати и као хибридно стање између реализма и глобализма кроз међуоднос између „тврде" и „меке" моћи.

Кључне речи: Арон Рејмон, теорија, рат, сукоби, моћ, равнотежа снага, глобализам, нови светски поредак, либерализам, Косово и Метохија.

---

* Научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, institut.skp@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Аронов концепт рата и рат на Косову и Метохији 1998. и 1999. године

Арон сматра да је рат акт насиља у циљу принуђивања противника на одређено понашање.[1] Сврха принуде јесте наметање и остваривање своје воље. Арон на самом почетку своје анализе прихвата Клаузевицову концепцију рата као друштвене појаве. Пошто је рат друштвена појава, он представља сукоб организованих политичких јединица (држава). Рат је углавном повезан са насиљем, јер уколико неко не спроводи насиље, онда се сматра да се он вероватно плаши противника и његових предности. Воља и намера су битни чиниоци рата. Они имају превагу над самим осећајем непријатељства. Циљ рата је угрозити непријатеља, или бар да он такво осећање стекне.

Свако вођење рата има за циљ уништење непријатеља уз само осећање угрожености. Дакле, Ароново елаборирање рата се много не разликује од његовог тумачења силе и моћи. Све се, у суштини, своди на наметање коерзивних средстава силе у случају непокоравања. Рат има политичку позадину, јер је резултат одређеног склопа односа и политички мотивисаних радњи. То је, како истиче Клаузевиц, наставак политике другим, насилним средствима. Рат се не може исправно објаснити без узимања у обзир спреге дипломатије и стратегије: у мирним временима политика се служи дипломатским средствима не искључујући и прибегавање сили, док у ратним временима политика не искључује дипломатске активности. Дипломатија је уметност убеђивања без употребе силе са циљем да се победи уз најмање могуће жртве. Арон у средства убеђивања уводи и принуду, додајући и могућност убеђивања савезника и противника у време мира без употребе силе.[2] Дипломатији је дозвољено и да употребљава војна средства, јер стратегија не постоји онда када нема војних операција. У том циљу Арон изводи закључак о повезаности стратегије и политике: „Стратегија треба да одговара намерама политике, а политика треба да се прилагођава средствима за вођење рата. Вођење рата треба да захтева утврђивање стратегијског плана, дефинишући карактер и преовлађујуће црте могућег рата. Циљ свега наведеног је издвајање релевантних чињеница и адекватних политичких околности".[3] Уколико се овакве чињенице и околности не издвоје, може доћи до погрешно изведених закључака и губљења рата. Ако се вратимо у мало даљу дипломатску историју, можемо закључити да током вођења Првог светског рата

1 Детаљније о Ароновој концепцији рата и сукоба у међународним односима видети у: Срђан Словић, „Аронова концепција сукоба и ратова у међународним односима", *Политичка ревија*, бр. 4/2009, Институт за политичке студије, Београд, 2009, 101–124.

2 Raymond Aron, *Paix et guerre entre les nations*, Calman Lévy, Paris, 1962, 36.

3 *Исто*, 37–38.

ни Централне силе ни Антанта нису рачунале са продуженим ратом. Већина генерала је заговарала стратегију тзв. мућевитог рата. На самом почетку рата демантовала их је победа Француске у Првој бици на Марни. На почетку рата је доминирала стратегија уништавања непријатеља, без вођења рачуна о могућим преговорима. Циљ рата такође није био утврђен. Рат је посматран апсолутно.

Други светски рат је показао више на пољу стратегије и тактике и, у крајњој линији, повезаности рата са политиком. Војни циљеви су морали бити замењени циљевима успостављања мира. Снаге антихитлеровске коалиције су за свој циљ поставиле разоружање Немачке. Морало се више пажње поклонити савезништву и могућим неспоразумима у оквиру истог.

Рат на Косову и Метохији је био типичан пример Аронове анализе стања рата или стања мира у међународним односима. Или, прецизније, то је био пример тврдње да међународни односи садрже алтернативу рата или мира. Ова алтернатива рата или мира је резултат чињенице да су међународни односи међудржавни. Међународно друштво је анархично, тако да не постоји врховни арбитар који би државе принудио на одређено понашање. Међутим, почетак рата на Косову и Метохији и његово окончање Кумановским споразумом и Резолуцијом 1244 у јуну 1999. године, помало демантују Аронову тврдњу одсуства санкција у међународним односима. Рат на Косову и Метохији је показао да санкције ипак постоје. Постоје због чињенице да је дефиниција агресије чисто политички чин и што је у то време нестало хладноратовске поделе у међународним односима, који су почели да добијају обележје више униполарности а мање мултиполарности, па стога нико није уложио вето у Савету безбедности Уједињених нација. Штавише, питање Косова и Метохије је стављено на дневни ред Савета безбедности онда када су се циљеви интервенције испунили.

Сукоб власти са албанском страном је 1998. године добио разорне облике. Дошло је до герилских акција широких размера Ослободилачке војске Косова, а и до репресивних мера полицијских снага и Војске Савезне Републике Југославије, а самим тим и до великих људских жртава и разарања. Све ово је довело до хуманитарне катастрофе међу албанским становништвом, али ни српско није било поштеђено последица. Овим се коначно „косовско питање" интернационализовало. О токовима разговора који су постепено прерастали у преговоре обавештавани су Контакт група за бившу Југославију, Организација за европску безбедност и сарадњу, Европска унија и Савет безбедности. Сусрети између Милошевића и Ругове нису дали неке конкретне резултате. Албанска страна је вршила притисак ради прекида оружаних дејстава где су страдали и цивили. Непопустљивост албанске

стране у захтеву за формирање независног Косова тражила је јасан одговор међународне заједнице, чији су витални интереси превазилазили непомирљивост страна у сукобу. Власт није показала спремност за разговоре, тако да је опет уследила репресија. Главну карактеристику ове етапе је представљало пуно укључење међународне заједнице у контролу стања на територији Косова и Метохије. Притисак међународног фактора је имао успеха. Овоме је допринело и изјашњавање међународног фактора против давања независности Косову, а у прилог очувања територијалног интегритета и суверенитета СРЈ. Правну базу ове ситуације представљали су сагласност између председника СРЈ и председника САД-а, као и Споразум о верификацији стања на Косову између ОЕБС-а и СРЈ и Ваздушне контроле НАТО-а и СРЈ. Обавезе албанске стране и СРЈ су утврђене резолуцијама 1160, 1199 и 1203 из 1998. године. У резолуцијама се истиче да све оно што се догодило 1998. године представља континуирану претњу миру у региону, а и даље се позива на главу VII Повеље УН, која омогућава вођење адекватних акција различитог карактера у циљу смиривања евентуалних нових борби и у случају одбијања или блокирања преговора. Захтева се повлачење одређених контигената специјалних полицијских и војних снага СРЈ и одређена контрола на терену или из ваздуха, прекид терористичких акција и неодложан почетак преговора.

Из наведеног се очигледно види да су српској страни наметнуте веће обавезе и да се она сматрала одговорном за ову ситуацију. Од албанске стране се, поред прихватања преговора, тражило и поштовање територијалног интегритета СРЈ. Надаље, тражило се и поштовање права на самоопредељење у његовом унутрашњем смислу, тј. у складу са Декларацијом о принципима међународног права о пријатељским односима међу државама у складу са Повељом УН из 1972. године.

После неуспеха дугих преговора поводом ситуације на Косову, НАТО је, уз сагласност и учешће ЕУ и ОЕБС-а, без консултација и одобрења Савета безбедности, предузео акцију бомбардовања СРЈ. Надлежност Савета безбедности је у потпуности била заобиђена.

Као што се већ зна, бомбардовање је трајало 78 дана. Током тог чина смо били сведоци већ потврђене праксе да се војна сила користи у незаконите сврхе увек када то одлуче велике силе, без обзира на своје правне обавезе и опште норме међународног права. Овога пута су то учиниле САД и велике силе западне Европе. НАТО је употребљен као инструмент такве политике. Предузета је интервенција агресивног карактера да би се избегао вето Русије и Кине.

Чим су се циљеви интервенције испунили, питање је враћено у УН и Савет безбедности је преузео своју улогу. Усвојио је Резолуцију 1244 (1999), за коју су гласали сви чланови Савета, осим Кине, која је била

уздржана. Позивом на главу VII Повеље УН легализовано је повлачење југословенских војних и полицијских снага, а мултинационалним снагама, састављеним претежно од НАТО трупа, поверен је надзор над очувањем мира на Косову и Метохији.

Тачно је и то да је формално потврђен суверенитет СРЈ на територији Косова и Метохије, али је Савет безбедности донео одлуку да се под окриљем УН формира Међународна прелазна администрација (УНМИК) са задатком да делује ради формирања мултиетничког и демократског друштва. Савет безбедности се овде нашао у необичној ситуацији: у самој резолуцији се ниједном речју не помиње чињеница да иза свега стоји оружана и незаконита интервенција са својим ефектима, без одобрења Савета безбедности.

У овом контексту треба поменути и саветодавно мишљење Међународног суда правде, који је, негативно одговоривши на захтев југословенске владе која је тужила десет чланица НАТО због повреде правила забране претње или употребе силе и затражила прекид бомбардовања, приметио да је Савет безбедности посебно одговоран на бази главе VII Повеље да предузме акције у случају претње миру.

НАТО се у својим образложењима служио већ познатом реториком везаном за неуспеле преговоре у Рамбујеу, масовне репресивне мере југословенских војних и полицијских снага које су више погађале албанско становништво. Међутим, међународно право стоји на становишту да незаконити акти не могу бити оправдање за војну интервенцију без одобрења Савета безбедности, осим у случају индивидуалне или колективне самоодбране.

После завршетка интервенције, изгласавања Резолуције 1244 и склапања Кумановског споразума, снаге војне и цивилне мисије УН су наставиле деловање на Косову и Метохији. Али и тада се већ видело да се у погледу одређивања будућег (коначног статуса) Косова ишло на независност као главну опцију. Уследили су разговори на ту тему, а после одвајања Црне Горе и доношења Устава Републике Србије, почели су и званични разговори о будућем статусу Косова. Оно што је било необично је чињеница да је рок за преговоре био веома кратак – само четири месеца. Нормално, сами преговори су, као што се и могло очекивати, били неуспешни. Србија је имала неколико решења за насталу ситуацију, док је албанска страна инсистирала само на независности као једином исправном решењу. Тиме они нису имали већи маневарски простор за дуже и конструктивније преговоре, а крајњи компромис српског преговарачког тима се састојао у предлогу „више од аутономије, али мање од независности".

Услед неуспешног завршетка преговора, Генерални секретар УН је овластио специјалног изасланика (Мартија Ахтисарија) да са својим тимом направи извештај о стању на Косову и Метохији и да донесе план о будућем

(коначном) статусу Косова. Резултат овог извештаја се знао унапред. Ахтисаријев тим је донео одлуку о надгледаној независности Косова. Оно што је овом приликом веома упечатљиво, необично и противправно, јесте чињеница да је Ахтисаријев план у потпуности игнорисао чињеницу да је Србија, као чланица УН, донела Устав којим су Косово и Метохија саставни део Републике Србије. Надаље, саме УН једној својој чаланици и сувереној држави одузимају део њене територије.

Из напред наведеног се поставља још једно питање: да ли су велике силе у обавези да поштују међународно право? Уколико међународно право схватимо као резултат компромиса његових субјеката, логично је да је у процесу настајања тих компромиса моћ државе играла велику улогу. С друге стране, та моћ није могла изаћи изван оквира достигнутог развоја. Као пример можемо узети Хитлерову Немачку.[4] Њени стандарди су били давно превазиђени, иако је једно време била најмоћнији чинилац у Европи. Међутим, ропско начело се није могло усадити у савремени живот. Овога се данас плаше и савремене водеће силе у свету, тако да њихова моћ почиње да се разводњава – можда је ово и вид стрепње од њихове самовоље?! Међународно право мора да се прилагођава новим условима, јер синтагма „ultima razio“ (на силу једног се одговара силом другог) у данашњим условима не представља прихватљив одговор због тога што може довести у питање и саму људску врсту.

Да ли је на Косову и Метохији успостављен истински мир? Први одговор, који би и лаик пружио, базирао би се на песимизму. Пошто наука захтева објективнији научни приступ, а не само констатацију оптимизма или песимизма, можемо рећи да је дошло до мира, али мира базираног на коерзивној дипломатији.

Сам ток косовског мировног процеса указивао је на појачану улогу коерзивне дипломатије. Оваква врста дипломатије показала се делотворном у смислу спречавања окрутног рата на подручју Косова и Метохије. Захваљујући креаторима овакве дипломатије – чланицама Контакт групе, рат на Косову и Метохији је окончан. Међутим, након почетка спровођења овог мировног процеса на површину су избиле све мањкавости овакве дипломатије. На првом месту, то је била сама одрживост мира на Косову и Метохији. Мир се са реалистичког аспекта показао неодрживим и поставио је још једно питање: где је будућност Косова и Метохије? Да ли је у подели или у интеграцији? Ближа истини је ова прва констатација, јер више од деценије након потписивања поменутог Кумановског споразума и усвајања Резолуције 1244 није дат одговор на питање куда иде Косово и Метохија.

4 Радослав Стојановић, *Спољна политика и државно уређење*, Досије, Београд, 2001, 262.

Карактер рата на Косову и Метохији у склопу модерног поимања ратова у међународним односима

Рат на Косову и Метохији се у почетку могао окарактерисати као грађански рат, настао тежњом албанске стране за сецесијом. Овакве тежње Албанаца су датирале још из времена Призренске лиге (1878) па све до међународне интервенције 1999. године и повлачења војске СРЈ са територије Косова и Метохије. Чим је „косовско питање" интернационализовано током 1998. године, рат добија инострани елемент. Њега је, како је речено, пратио парадокс да није био плод интервенције УН, већ НАТО-а као регионалне војне организације, која је нестанком Варшавског пакта почела да спроводи систем „управљања кризама". Ма колико се трудили да превазиђемо хладноратовски концепт схватања безбедности, сматрајући га преуским за савремено објашњење међународних појава и процеса, мишљења смо да је и овај вид сарадње у безбедности преко НАТО-а ипак једностран. Изговор за хуманитарну интервенцију била је „хуманитарна катастрофа". Очигледно су се овим вешто прикривали геополитички разлози.

Догађаји на Косову и Метохији се дешавају у контексту појаве нових видова сукоба у унутрашњим и међународним односима. „Косовско питање" се може окарактерисати као питање које се одвија у оквиру ратова тзв. *треће генерације*. То су унутрашњи сукоби, најчешће узроковани етноверским разлозима, сукобима који су избили услед борбе за израженију аутономију, већа права, или за одвајање од већ постојеће државе путем њеног разбијања. Иако су ови сукоби унутрашњи, њихове последице утичу на безбедност у њиховом ближем или даљем окружењу, као и на међународну безбедност у целини. Ратови тзв. *треће генерације* су *грађански ратови*. Претече савремених грађанских ратова су Амерички грађански рат (1861–1865) и рат у Русији (1918–1921), из кога је уследила и Октобарска револуција. Неки теоретичари грађанске ратове деле на три врсте: антиколонијалне, чији је типичан пример био рат у Алжиру, завршен преговорима у Евијану 1962. године; друга врста су ратови у којима део државне заједнице (република, покрајина или мањина) настоји да се одвоји и створи засебну државу (ратови на територији бивше Југославије); трећи вид су ратови који настају из оружаних планова за уједињење са другим делом свога народа. Овде нису у питању само делови народа на тлу бивше СФРЈ, већ и, на пример, два милиона Мађара у Румунији, у Трансилванији.[5] Директна последица оваквих ратова је што су државе после њих имале деценијске тешке

5 Опширније о овоме видети у: Првуловић Владимир, *Савремени међународни односи*, Мегатренд универзитет, Београд, 2008, 185–187.

економске последице. Јављали су се велики социјални проблеми, бројне избеглице и осиромашени грађани, а истовремено, на другој страни, екипе ратних профитера и богаћења на бази илегалних економских активности. Као што је већ речено, ти ратови од ограничених постепено прерастају у међународне. Појављују се страни чиниоци који утичу да се рат прекине или ограничи, затим интервенишу, и све то се претвара у сукоб са међународним аспектима и учешћем. На помолу су и ратови *четврте генерације*, које Семјуел Хантингтон (Samuel Huntington) назива *муслиманским ратовима*. Ови сукоби полако мењају надметање војно-политичких блокова, народа и држава из времена „хладног рата". Они подразумевају све облике насиља: терористичке акције, герилске ратове, грађанске ратове и оружане међудржавне сукобе.[6]

„Косовско питање" се одиграва и у ери великих промена у домену *безбедности*, а поље безбедности само следи промене које су се десиле на глобалном плану. Систем колективне безбедности и колективне одбране је већ увелико био познат. Косовски проблем за собом повлачи преиспитивање ових облика и увођење нових. То су појединачна безбедност и унапређење стабилности кроз сарадњу у безбедности. Појединачна безбедност се базира на вредности људских права. Сагласно томе, угрожавање појединачне безбедности у једној земљи значи да је и свим другим земљама умањена последично њихова властита безбедност. Као што међународно право не треба да буде подређено унутрашњем, тако и појединачна безбедност не треба да буде подређена колективној. Међутим, основни проблем лежи у томе што се овом питању пришло селективно. У тој тзв. „глобализацији бриге"[7], пракса је показала и једностране, пристрасне приступе. Да би се ово питање исправно схватило и применило, неопходно је интересе, идеологију и политичке мотиве свести на најмању могућу меру.

„Косовско питање" је део НАТО програма управљања кризама (crisis management). То је фундаментални безбедносни задатак НАТО-а након бомбардовања СРЈ у циљу одржавања и унапређења стабилности изван територија држава чланица. Овоме је потпомогао и програм Партнерство за мир, основан 1994. године. Овај систем своје најзначајније испите полаже у Босни и Херцеговини и на Косову и Метохији. Уколико се као производ УН, ОЕБС-а и НАТО-а тамо не изграде мултиетничка, мултиконфесионална и мултикултурна друштва, не осигура безбедност за све, стабилност читавог подручја, тешко да ће систем сарадње у безбедности више бити усвојив модел безбедности. За сада он није испунио своје задатке. Зашто?

---

6 Huntington Samuel, *The Clash of civilizations and the Remaking of World Order*, Siman and Schuster, New York, 1996, 246–259.

7 Драган Симић, *Наука о безбедности – савремени приступи безбедности*, Службени лист СРЈ, ФПН, Београд, 2002, 94.

Да бисмо дали одговор на ово питање, морамо узети у обзир *стратегијски* аспект „косовског питања". Уништење југословенске федерације и покретање „косовског питања" се, поред признавања права на самоопредељење, може правдати и тиме што је она представљала препреку за економско-финансијске интересе и што је била важан геополитички чвор који је требало елиминисати. Независност Косова је потребна САД-у у циљу држања западне Европе у безбедносној зависности, јер ће земљама ЕУ бити потребна безбедносна заштита у погледу нелегалних активности на Косову и Метохији. Надаље, није искључено ни успостављање антиракетног штита на Косову и Метохији у блиској будућности.

Овде треба укључити и стратегију *сукоба цивилизација* већ поменутог Хантингтона. Он је у једном свом познатом тексту, објављеном у часопису који издаје „Council on Foreign Affairs", као подршку владајућој доктрини САД-а образовао наведену стратегију. Америчка администрација је ту теорију практично спровела још пре њеног формулисања, несумњиво већ од почетка рата у Авганистану, а то је, уосталом, *apertis verbis*, изјавио и њен творац. Ова теорија се повезује и са студијама бившег Картеровог саветника Бжежинског (Brzezinski) у вези са одређивањем зона за „фрагментацију" евроазијског простора: Блиски исток, Балкан и кавкаска област. Ово су области у којима ендогене тензије могу да се лако инструментализују у оквиру „containment" стратегије и стратегије притиска на Русију. Бжежински је био творац авганистанске клопке против СССР, где је Европа већ поменути мостобран. Сукоб цивилизација је пародија крилатице „divide et impera" древне римске империје. Решење овакве ситуације треба тражити у *избалансираном мултиполаризму*, где ће се избалансирати однос између потрошње и светског становништва.

Рат на Косову и Метохији и глобализам

Рат на Косову и Метохији одигравао се и у ери глобализма и промењених структура моћи. Глобализам имплицира сложену међузависност и представља пандан реализму. Зашто? Зато што државама супротставља транснационалне актере који делују преко државних граница, силу не сматра најважнијим инструментом спољне политике, већ њој супротставља постојање међународних институција. Најзад, безбедност није примарни циљ државе, већ могућност постизања стања државе благостања (welfare state). Чак и ако свет сложене међузависности представимо идеалним типом, из тога извлачимо закључак да се у савршен свет не уклапају ни реализам ни глобализам. То су, како истиче Џозеф Нај (Joseph Nye), поједностављени модели, тако да стварни свет лежи негде на средини, између два

супротстављена модела. Земље могу да мењају своје положаје у овом спектру. На пример, током почетних етапа рата на Косову и Метохији били смо ближи реалистичком спектру односа, док смо доласком међународних снага и повлачењем војске и полиције СРЈ били ближи глобалистичком спектру. Међутим, ову поделу треба схватити условно, јер је и у време самог чина агресије НАТО-а и деловања ОВК било глобалистичких елемената, као што ангажовањем транснационалних политичких субјеката није престао да постоји реалистички елемент. Поменути Нај то исказује метафором да „све напредне демократије образују кантовско острвље мира у мору хобсовог реализма".[8]

У ери информатике и транснационалне међузависности доминантно место почиње да преузима тзв. „мека моћ", али је истовремено и мање преносива, мање опипљива и мање принудна. То је информациона и институционална моћ. У ери глобализоване привреде, разлика између производње и услуга ће и даље наставити тренд опадања.

Услед постојања обиља информација, тежиште се постепено ставља на тзв. „критичко средство меке моћи", а то је „организациона способност за брзо и свестрано пружање одговора". Да ли ће постојати потреба за „тврдом" моћи (hard power)? Сигурно да хоће. Војно-економска сила у виду војно-индустријског комплекса и политичка кохезија ће и даље остати значајни извори моћи и у модерним условима. С друге стране, и поред њеног неоспорног значаја у погледу показатеља моћи једне државе, војна сила и њена улога се постепено мењају. Она постаје све скупља за примењивање (ово су увидели Американци у Вијетнаму, а Руси у Авганистану).

Када је реч о равнотежи снага (која се углавном ослања на класичне видове моћи), она ће и даље бити присутан елеменат у међународним односима. Разлике ће постојати само у врсти и начинима њеног успостављања. Уместо већ преживеле биполарне, биће присутнија *мултиполарна* равнотежа, али ће се испољавати на други начин – у комбинацији са колективном безбедношћу, али мање у оквиру Савета безбедности, а више у оквиру војнополитичких организација.

Један од експонената „меке моћи" јесу и невладине организације. Њихов број се током прошлог века драстично повећао – од мање од 200 пре Првог светског рата, преко једне хиљаде 1956. године, да би на почетку 21. века њихов број порастао на двадесетак хиљада.[9] Вршећи директан притисак на владе и пословне лидере да мењају јавну перцепцију онога што би требало да раде, оне имају одређену улогу у развијању нових норми међународног понашања. Оне су типичан пример деловања „меке моћи"

8 Džozef Naj, *Kako razumevati međunarodne odnose: uvod u teoriju i istoriju*, preveo sa engleskog Dragan Simić, Stubovi kulture, Beograd, 2006, 272.

9 *Исто*, 297.

у међународним односима. После рата на Косову и Метохији дошло је до појаве читавог спектра невладиних организација (УНДП, ОЕБС, Међународни црвени крст, Лекари без граница и остале). Главно оружје у борби за боље и праведније друштво и притисак на владе биле су им информације кроз мобилизацију јавности. Мада се некима од њих могло замерити на пристрасности, оне су одиграле одређену улогу у послетрауматичном друштву какво је Косово и Метохија. Оне ипак полако почињу да деле светску позорницу са главним актерима међународних односа – државама. Њихов утицај преко информација налаже државама да на њих обрате дужну пажњу и не врше спречавање протока информација да би званичнике штитиле од спољне контроле.

Рат на Косову и Метохији се одиграо након завршетка ере „хладног рата", тако да га не можемо оквалификовати као рат настао услед равнотеже снага међу великим силама. С друге стране, у истом моменту можемо да демантујемо схватања либералних институционалиста, по којима ће се након „хладног рата" идеје демократског мира распршити по свету. Најзад, не можемо у потпуности прихватити ни идеју поменутог Хантингтона, према коме ће културни чиниоци постати извор сукоба међу народима. Стога најближа истини јесте чињеница да се рат на Косову и Метохији посматра у светлу хибридног дискурса између реализма, либерализма и постмодернизма.

Управо наведена вишедимензионална структура моћи, сама сложеност друштвене структуре, интеграције које границе чине порознијим указују нам на то да нови светски поредак не може више да почива на традиционалној равнотежи снага. Брзи раст транснационалних комуникација, миграција и економске међузависности убрзава ерозију класичних концепата и продубљује јаз између нормативног и стварног.

Литература

Aron 1962: R. Aron, *Paix et guerre entre les nations*, Calman Lévy, Paris.

Booth, Smith 1995: K. Booth, S. Smith (eds): *International Relations Theory Today*, Oxford, Polity.

Clark 1999: J. Clark, *Globalization and International Theory*, Oxford, Oxford University Press.

Huntington 1996: S. Huntingron, *The Clash of civilizations and the Remaking of World Order*, Siman and Schuster, New York.

Naj 2006: Dž. Naj, *Kako razumevati međunarodne odnose: uvod u teoriju i istoriju*, preveo sa engleskog Dragan Simić, Stubovi kulture, Beograd.

Nye 2002: J. Nye, Jr, *The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go It Alone*, Oxford University Press.

Првуловић 2008: В. Првуловић, *Савремени међународни односи*, Мегатренд универзитет, Београд.

Simić 2002: D. Simić, *Nauka o bezbednosti – savremeni pristupi bezbednosti*, Službeni list, FPN, Beograd.

Словић 2009: С. Словић, „Аронова концепција сукоба и ратова у међународним односима", *Политичка ревија*, бр. 4/2009, Институт за политичке студије, Београд.

Стојановић 2001: Р. Стојановић, *Спољна политика и државно уређење*, Досије, Београд.

Srđan SLOVIĆ

ARON'S THEORY OF INTERNATIONAL RELATIONS AND THE WAR IN KOSOVO AND METOHIA

Summary

Since Aron's theory of international relations, as the author says, is to be the non-dogmatic and multidisciplinary one, it can be applied to the war and post-war situation in Kosovo and Metohia. Aron determines the war pluralistically and realistically, and all that is based on historical sociology. It is just the method of historical sociology which enabled him to make a rise above classical realists and realize the problem in its complexity.

Furthermore, the analysis of war in Kosovo and Metohia may be carried out on the basis of Aron's analysis of mutual relationships of peace and war in international relations making statement strategy and diplomacy are in the service of politics and vice versa. The character of war in Kosovo and Metohia may be also determined stating it had been initially civic war, and by the internationalization of Kosovo issue became international conflict. The conduct of war was largely connected with force and power parameters the state is disposing of. The decision on peace and war is being made based on bio-sociological and material facts up to the political system of the state.

Finally, the war and post-war condition in Kosovo and Metohia may be also qualified as a hybrid one between realism and globalism through the interrelationship between "hard" and "soft" power.

Key words: Aron Raymond, theory, war, conflicts, power, balance of power, globalism, new world order, liberalism, Kosovo and Metohia.

Рад је предат 9. априла 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 343.976(497.115)"199/..." ;
343.575(497.115)"199/..."

*Хатиџа БЕРИША**

ЗАЧЕТАК И РАЗВОЈ ЗЛОУПОТРЕБЕ И ИЛЕГАЛНОГ ПРОМЕТА ДРОГЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**

Апстракт: Наркоманија (токсикоманија) је постала глобални социјални, психомедицински, економски и политичко-правни проблем седамдесетих година двадесетог века. Крајем XX и почетком XXI века ова пандемија, бела куга, постаје важан ослонац и потенцијал економским појавама, социјалним и политичким кризама у свету и код нас. Она је угрозила стабилност одбрамбено-безбедоносног система у многим, а посебно у земљама у транзицији.

Кријумчарење дрога и деловање наркомафија у савременом свету по својој бруталности и масовности превазилази све облике класичног терора и тероризма, а илегална производња, промет и трговина дрогама је постала златна подлога тероризма, чији се облици манифестују и на нашим просторима. То је посебно узело маха у периоду сепаратистичког покрета разбијања СФРЈ 1981–1992. и 1998, који траје и данас на просторима Косова и Метохије, Бујановаца, Прешева, Медвеђе, одакле су данас пренета тежишта на Македонију. Такво деловање постало је битна карактеристика албанских националиста и сепаратиста преко сопствене наркомафије и тероризма на Косову и Метохији.

Кључне речи: дрога, наркоманија, наркотероризам, кријумчарење.

Зачетак и развој злоупотребе и илегалног промета дроге

Откада је човек спознао умирујуће и охрабрујуће дејство напитака добијених из биљака, оне су имале значајну примену код ратника и у рату. Међутим, све до педесетих година 20. века психоактивне дроге

* Наставник на Катедри за стратегију Војне академије Министарства одбране Републике Србије, hatidza.berisa@mod.gov.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

у те и друге сврхе нису злоупотребљаване, нити је та примена била масовна. Тек је откривањем психоактивних синтетичких дрога почела злоупотреба тих хемијских производа, организовано и појединачно. Појединци су на тај начин доспевали у психофизичку зависност, а организована и добро осмишљена злоупотреба психоактивних дрога добила је широко поље индикација:

1. Илегална трговина дрогама ради куповине оружја и војне опреме, односно финансирања обуке војске и специјалних снага за извођење ратних и терористичких дејстава у циљу обарања политичког система и сепаратизма у сопственој држави;
2. Злоупотреба психоактивних дрога за одржавање мотивације и активности војника у рату и извођење специјалних терористичких злодела противнику и цивилном становништву;
3. Злоупотреба психоактивних дрога за обрачун са мафијашким вођама, за атентате и онеспособљавање војних старешина, државника и истакнутих вођа политичких партија;
4. Злоупотреба психоактивних „дрога истине" за испирање мозга („Wash brain") ради прикупљања обавештајних података;
5. Злоупотреба психоактивних дрога у производњи и увођење у формацијско наоружање армија војних сила психохемијских бојних отрова (ЛСД-25, БЗ-једињења).

Према историјским подацима, многи стари народи су користили дроге (сокове, чајеве, лишће) у доба ратовања како би својим ратницима отклонили страх и повећали храброст. Тако су стари Викинзи пред полазак у битку узимали лишће биљке коке за жвакање и на специјалан начин припремљене мексичке гљиве, које су садржале халуциногене (псилоцидиб, мескалин, псилоцин и др.), како би подстакли храброст и мржњу према непријатељу.[1]

Биљне дроге су коришћене у исте сврхе, али не организовано, већ појединачно и с времена на време, у верским и војним ритуалима. У то доба су много чешће коришћене биљне дроге у облику чајева, екстракта,[2] за атентате на познате личности, војсковође и црквене великодостојнике. Касније, када

1 То су активне дроге, које доводе до правог душевног растројства личности, до снажних халуцинација у свим чулима (вида, осећаја, слуха), одсуства бола и лажне храбрости, проузроковане страхом и мржњом према противнику, над којим је конзумент у стању да изврши масакр ради сопствене „заштите" и спасавања.

2 Познати су чајеви од лишћа олијандера, атропе беладоне, напитак мексичког кактуса, бунике и др, који тридесетак минута после употребе проузрокују лудило – које се у то време лечило доживотним затварањем у казамате и грађевине на острвима дубоко на морској пучини.

је човек упознао многе метале, базе, киселине и соли, као што су арсеник и цијанкалијум, то су постала средства избора за атентаторе на дворовима.[3]

Као оружје у Првом светском рату употребљавани су бојни отрови: хлорацетофенон, хлоргас, фозген, дифозген, цијановодонична киселина и иперит. Тако је промовисано моћно хемијско оружје за масовно онеспособљавање и убијање људи и животиња (ратне живе силе). Опојне дроге и синтетички препарати су масовно употребљавани и у Другом светском рату. У овом рату је коришћено биолошко оружје, а такође и нуклеарно. Тако је компletирано оружје за масовно уништење: хемијско, биолошко и нуклеарно оружје. Хемијска средства су била моћно оружје у ликвидацији познатих емигранта из Југославије, Бугарске и Русије, коју су вршиле обавештајне службе ових земаља у западној Европи и САД.

Злоупотреба психоактивних дрога на Косову и Метохији

Зачетак и развој злоупотребе и илегалног промета дроге на Косову и Метохији можемо да посматрамо кроз период рађања и буђење свести да се до новца може лако доћи без муке и рада. Први почеци се вежу за период студенских демонстрација 1981. године, када је нађена прва дрога у једном кафићу у Приштини.[4]

Када је реч о сепаратизму Косова и Метохије и тероризму на том тлу у остваривању идеје Шиптара да формирају Косово Републику, посебно место има дрога. Овај терористички рат Шиптара против домицилног становништва Косова и Метохије, Срба и свеукупног српског народа, још увек траје.

Антијугословенска емиграција шиптарског порекла у сарадњи са хрватском емиграцијом од самог настанка 1945/1946. године, представљала је најагилнију и најопаснију снагу специјалног рата против наше земље. Од првобитног броја 20.000–30.000, нарасли су до 700.000 активиста, равномерно распоређених у САД, Канади, Аустралији, Белгији, Немачкој, Италији, Шведској, Швајцарској и Турској. Овде ће бити речи само о њиховим активностима у илегалном промету дрога и оружја, а није на одмет истаћи да су ове организације у читавом послератном периоду биле веома активне и:

– да су извеле више стотина мањих и већих терористичких акција против државе и њених грађана у земљи и иностранству;

---

3 Цијанкалијум и арсен најчешће су стављани у торте или чашу вина и на тај начин непун час после употребе проузроквали би смрт конзумента. О тој врсти атентата и сменама династија написана су многа ремек-дела у класичној књижевности.

4 М. Лопушина, *Балканска смрт*, Легенда, Чачак, 2000.

– да су се повезале са многим државницима, владама, обавештајним службама у читавом свету на послу рушења комунистичког система, где су доминатно место имали бивши СССР и Југославија, да су посебно добро организовали и усавршавали антијугословенску пропаганду у свету и међународну мржњу у земљи, уз свестрану подршку неких земаља у свету.

Посебно поглавље је посвећено методама ширења наркоманије код деце и омладине у Југославији. Дрога би се кријумчарила преко Шиптара и гастрабајтера и нудила за симболичну цену деци у школама, омладинским клубовима и посебно на екскурзијама и за време летовања. Зато се кренуло организовано и на широком фронту. Дрога – новац – оружје, дрога – новац – српска имовина на Космету, дрога – новац – пропаганда, мито, корупција, демонстрације, терористичке акције, дрога – новац – политички покрети, сепаратизам – рат.

Непосредни извршиоци овог важног посла илегалног промета дрога и оружја и стварања огромног црног капитла, били су опет припадници екстремне емиграције и гастрабајтери Шиптари и Хрвати. Несметан рад ових мафија обезбедили су светски моћници, обавештајне службе, полиција. Већ 1995. године 85% кријумчарених дрога из азијских земаља путује у Европу преко чувене Бујановачке везе и Приштине кроз Ниш и Београд – Загреб – Љубљану – Милано –Брисел, где се претвара у доларе и марке. Стеченим новцем шиптарски кријумчари купују оружје, које се истим путем враћа на Косово и Метохију.[5]

Дрога и оружје од места набавке до места продаје достижу цену двадесет до сто пута већу. Профит директно иде у џеп кријумчара и њихових ментора. У Бриселу је 1985. године откривена велика група шверцера Шиптара која је трговала хероином на челу са Азир Хазиријем, политичким емигрантом и чланом клана Идриз Сефер из Приштине, који се залаже за стварање Републике Косово, као прве степенице ка сједињавању са Албанијом. Истурени пункт овог клана је у Бриселу, из ког се руководи тајним каналима размене оружја и дрога.

Главни центар албанске наркомафије за набавку дроге је Истамбул. У овом граду живи око 700.000 шиптарско-турских емиграната из Југославије, који су се овде настанили 1914, 1915, 1968. и 1998. године. Ради се о политичким емигрантима. Они делују на највећој раскрници три континента и највећој „бувљој“ пијаци на свету потпуно „легално“. Преко рођачких веза у земљи успоставили су трајне канале за слање дроге, оружја, фалсификованог новца – пре свега на Косову и Санџаку, а одатле ка западној Европи и САД.

5 Према подацима МУП-а РС, *Безбедност*, 06/01. Београд.

Ови канали из Истамбула преко Југославије су директно повезани са великим дистрибутивним центрима – Миланом, Римом, Корзиком, Бриселом и Њујорком, где се доставља дрога, а у супротоном смеру стиже најсавременија опрема и наоружање.

Према саопштењу МУП-а Србије, у току 1981. и 1982. године, у јеку албанских демонстрација, милиција је открила осамнаест кријумчарских група и запленила 1700 комада оружја са 10.000 метака и нешто експлозива – све намењено устаницима за остварење идеје Косова Републике. Тренутно највећа опасност човечанству прети од препродаваца дроге, затим од тероризма и онда од привредног криминала. Шверц дроге је захватио читав свет, а политичког насиља је све више. Ова два кривична дела су тесно повезана.[6]

Албанска мафија у многим државама почела је да се обрачунава са домаћим подземљем. Има индиција да су нека професионала убиства због хероина почињена и у Београду по налогу ове мафије. Друга опасност која прети од албанског подземља јесте њено укључивање у политички живот на Космету.

О континуираној активности албанског кријумчарског лобија и након увођења санкција 1992. и рата 1999, говори податак о количини заплењене дроге у току 1997. године, када је на подручју Косова и Метохије заплењено 22 кг хероина, а у 1995. години око 30 кг. Са оживљавањем уходаног пута дроге преко наше земље још више је интензивирана њихова активност, о чему илустративно говоре подаци о реализованим запленама на граничним прелазима, где је одузето око 600 кг хероина намењеног западном тржишту. У илегалном промету свих врста дрога њихова улога је била различита, почев од организатора транспорта, преко трговаца на велико, до набављача и помагача у целом послу.[7]

Само неколико напред изнетих примера показује да је илегални промет дрога у организацији Албанаца са Косова и Метохије у периоду 1980–1999. године обезбедио огроман капитал и савремено оружје и ратну опрему за сепаратисте, за постизање њихових циљева. Тако стечени капитал обезбедио је:

– наоружавање тзв. Ослобдилачке војске Косова,
– финансирање лобија у западноевропским земљама и САД, психолошко-пропагандни рат у иностранству,

---

6 Још 1988. године Рејмонд Кендал, генерални секретар Интерпола, на конференцији за новинаре у Београду признао је да је дрога највећа опасност свих земаља и њихових полиција у свету. http://www.stormfront.org/forum/t330758, [30. 10. 2006].

7 Према подацима МУП-а, који су добијени путем Интернета (сајт МУП-а Републике Србије, http://www.mup.gov.rs/cms/resursi.nsf/InformatorMUP, [20. 02. 2003]). Влада Републике Србије за Косово и Метохију, *Албански тероризам и оријанизовани криминал на Косову и Метохији*, http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19991, [20. 05. 2012] и *Безбедност*, бр. 06/01.

– финансирање терористичких акција у сопственој земљи против цивила и државе,
– откуп имовине Срба на Косову и Метохији и етничко чишћење јужне српске покрајине.

Након агрсије НАТО снага на нашу земљу у току 1999. године, одласком наших снага безбедности са Косова и Метохије и преузимањем ових послова од стране војних и цивилних снага УН, Косово и Метохија је, захваљујући скоро непостојећој контроли граница, постало главно „складиште" опојне дроге на Балкану. Одавде се дрога дистрибуира према Европи и Америци, а огроман профит који албанска наркомафија остварује овим пословима користи за набавку оружја.

Настанак, делатност и развој албанске наркомафије и шиптарског тероризма

Од самог почетка илегална трговина дрогама схваћена је као „златна полуга" шиптарског сепаратизма. Шиптарска наркомафија после 1981. године је веома организована, заснована на племенској повезаности и оданости „глави породице" и строгој тајности давањем „бесе", полако, корак по корак, освајала тржиште психоактивних дрога у читавом свету. Њена агресивност у кријумчарењу дрогама и довлачењу наоружања и капитала на Косово и Метохију указује на то да ова мафија има снажну подршку ван подручја Југославије.

Све до почетка седамдесетих година албанска наркомафија била је у сенци. Када су осамдесетих албански емигранти и националисти на Космету, а пре свега, у Албанији и иностранству, схватили да дрога може да буде извор финансија политичког насиља на путу ка пројекту Велика Албанија, кријумчарење је постало професија организованог шиптарског подземља, које тада почиње самостално да ради.

Крајем осамдесетих и почетком деведесетих година на челу ових мафија нашле су се и вође шиптарских партија, као што су ДСК, односно представник владе Косово Републике у егзилу. То потврђује да су они апсолутни господари два фонда, у Немачкој и Швајцарској, у које се уплаћују сви „вишкови" од трговине дрогама. Уз то, сви гастрабајтери Шиптари уплаћују 3% од личних примања у те фондове, из којих се плаћају функционисање органа и терористичке акције у систему остваривања идеје Косово Република.[8]

8 Француски лист *Поен* прво подсећа да су од јесени 1998. године две највеће заједнице косметских Албанаца у западној Европи, њих 180.000 у Швајцарској и 150.000 у Немачкој, финансирале Демкратски савез Косова прилозима у висини од три одсто зараде. То је, наводи лист, „обезбеђивало 40% буџета сепаратистичке владе у Приштини" пре него што се поменута дијаспора окренула према ОВК, која се одмах показала много

Политички интереси албанских алтернатива на Косову и Метохији и антијугословенски оријентисане емиграције Шиптара у свету су се поклопили, а ти интереси и политички програми сепаратистичког деловања су постали једистveни. Будући да је управо шиптарска емиграција била мозак и управљач шиптарске наркомафије, Косово Република би се у другој фази припојила Албанији и створила Велику Албанију на Балкану, на туђим земљама. Радили су јединствено, сви Албанци, Шиптари, муслимани у Србији, а добили су политичку подршку од бивших република СФРЈ – Словеније, Хрватске и муслиманског дела БиХ. Изван земље добијена је подршка Албаније, Турске, Ирана, Европске уније и САД.

Косовска алтернатива могла је да ради шта хоће, шиптарска наркомафија је негована, помагана и чувана као новорођенче у колевци исламског фундаментализма, немачких мерцедеса, швајцарских банкара, хонгконгшког бизниса и америчко-натовске силе, која је успостављала свој нови светски поредак. Почев од 1976. године, шиптарска наркомафија је остварила око 1,7 милијарди долара од промета психоактивних дрога; та зарада после 10 година (1986) порасла је на 7 милијарди, од 1996. године чак 17 милијарди, а у 1999. години достигла је 40 милијарди. На овим прљавим пословима ангажовано је више од 700.000 емиграната гастрабајтера, криминалаца, избеглица, као и велики број чланова њихових породица који живе на Косову и Метохији, у Македонији, Црној Гори и Србији.[9]

У периоду од 1983. до 1987. године већ су били формирани центри за трговину дрога у насељима Врањевац код Приштине, Гавран у Гњилану, Душаново у Призрену, Јуник код Дечана, и село Трновци крај Бујановца (од 1983. године убележено је црвеним словима у свим картама Интерпола као центар за илегални промет дрога и оружја). До 1990. године шиптарском наркомафијом управљале су бројне фашистичке емигрантске партије и кланови[10] у Европи, САД и исламском свету.

захтевнијом и која је, после уласка НАТО на Космет, преузела власт у овој српској покрајини. Тако су паре из шиптарског подземља, некад даване лидерима ДСК, за само месец дана прешле у руке шиптарског лидера ОВК, ког је Америка снажно подржала. http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/1999/07/20/srpski/P99071914.shtm [19. 07. 1999].

9 М. Лопушина, *нав. дело*.

10 Савез Косовара – формиран 1949. године; Призренска лига у избеглиштву – 1961. у Њујорку; Национално-револуционарна косовско-албанска демократска организација, која има најужу сарадњу са усташким организацијама у Немачкој и Шпанији и издаје лист *Беса* – 1977. у Дизелдорфу; Албански демократски савез – за Велику Албанију; Отпор Косова – за Републику Косово; Комитет Слобадна Албанија – 1949. у Паризу; Црвени фронт – Front Kuq – 1977. у западној Европи, са програмом Косово Република – интернационализација косовског проблема; Покрет за Албанску СР у Југославији – ПАСРЈ делује од 1982. године у Немачкој, Швајцарској, Аустрији, Белгији и Француској са програм тероризмом до Косова Републике, итд.

Програм ових партија и кланова ни по чему се не разликује од програма новоформираних алтернативних партија 1990. године на Косову и Метохији: Демократског савеза Косова (ДСК), Албанске алтернативе, синдиката. Емигрантске и ове домаће партије и покрети су били под пуном заштитом обавештајних служби Турске, Ирана, неких западноевропских земаља и САД.

Данас је већ познато да шиптарску мафију од самог почетка подржавају и помажу исламска организација Рабита, албанска и турска обавештајна служба, разне политичко-терористичке организације екстремне албанско-хрватске емиграције. Геополитичка опсерваторија дрога у картама путева илегалног промета дрогама означава Косово и Метохију као „пиштољ", што је симбол „нерва рата" на територијама где су смештени центри за илегални промет дрога и оружја.

Да бисмо могли да боље сагледамо моћ албанске наркомафије, постављамо питање откуд да Албанци у толиком броју учествују у кријумчарењу дрогом. Добри познаваоци косовских прилика, а и сами Албанци, наводе неколико момената. Прво, сам карактер Албанаца, који су као номадски и трговачки народ некада куповали и препродавали стоку по Србији и Македонији. Тај трговачки ген временом је модернизован, па су Албанци са стоке прешли на много уносније наркотике. Друго, јака и бројна албанска колонија у Турској, пре свега у Истамбулу, где живи преко педесет хиљада емиграната из Југославије, отишлих педесетих година, који су у међувремену постали главна пословна веза Албанаца са Косовом и Метохијом који тамо купују дрогу. Треће, отвореност Југославије према свету, што је дало могућност Албанцима да крену у Европу, најпре као гастрабајтери, а потом и као професионалци у подземљу. Четврто, извесна политичка наклоњеност западних држава према Албанцима као наводно угроженој мањини у Србији, што су они искористили да у Европи формирају своје политичке и криминалне организације.

Систем је тако организован да је службама безбедности у њега веома тешко убацати своје људе, поготову на Западу. Разлога за ово је више, а основни су: недовољан број сарадника који познају албански језик, то што чланови породица држе реч, никоме не верују и зато се запошљавају само људи од поверења.

Према званичним подацима, активности шиптарске наркомафије су у периоду 1968–1989. године биле у сталном успону. У том периоду је заплењено 22 тоне хашиша, 133 кг морфијума и 1.000 кг хероина. Само у периоду 1984–1989. године у западноевропским земљама ухапшено је 1.000 дилера, од којих је 80% Шиптара – шверцера, од којих одузето 500 кг дроге. У нашој земљи је у исто време поднето 2.480 кривичних пријава против наших грађана због шверца дрога. Од њих је 85% против Шиптара и 219 против странаца.[11]

11 М. Лопушина, *Балканска смрт*, 83–86.

Уместо ухапшеног Сулејмана Јакупија (1983), на чело наркомафије Шиптара долази Даут Кадровски (1984), који је из Истамбула (где живи као азилант) преко Приштине у западне земље пребацио 150 кг хероина, крај Приштине формирао лабораторију (малу фабрику) за прераду морфинске базе у хероин и избегао хапшење када је 1987. године његова група од 47 чланова ухапшена.

Познати центри за дистрибуцију дроге под контролом шиптарске мафије су у Швајцарској, Италији, Белгији, Немачкој, Аустралији и САД, а главни центри за набавку дрога су у Турској (Истамбул) и у Бугарској. Ту је и седиште шиптарске наркомафије. У Турској ова мафија има пуну заштиту исламских фундаменталиста, чак и неких парламентарних политичкх партија, обједињених у покрет Туркеш, под називом „сви вукови", са циљем обнављања Отоманске империје.

У лето 1988. године, према подацима Интерпола, албанска (шиптарска) наркомафија успела је да преузме примат од до тада много познатијих наркомафија (колумбијске, сицилијанске) и да стави под своју контролу илегална тржишта опојних дрога:

САД	40%
Немачко	60%
Швајцарско	50–80%
Данско	60%
Холандско	40%
Мађарско	50%

Поред добро познатих „веза" – балканске, швајцарске, италијанске, успоставили су и ваздушни мост Истамбул – Београд – Њујорк, којим допремају 50% укупних количина хероина за тржиште САД.

На тај начин се остварују баснословне суме новца,[12] којим се врши инвестиција у пицерије у власништву Албанаца у земљама где је новац „ зарађен ", а већи део новца се користи за куповину оружја за Косово, улаже се у посебне банке (ради „прања"), а онда се шаље рођацима на Косово ради откупа српске имовине, финансирања сепаратистичких покрета и странака.

Илегалну трговину дроге редовно прати и илегална трговина оружја. Тзв. „народни револуционарни покрет" учествује у дистрибуцији дроге и тиме финансира своју борбу и поткопава режим против којег се бори.

---

12 Као паритет се наводи податак да је једна шиптарска породица „за месец дана продала 100 кг хероина у граду Солотурну у Швајцарској за 150.000.000 CHF, и да јој је остаоло 100.000.000 CHF чистог прихода, којим се врши инвестиција у пицерије у власништву Албанаца. Види: Д. Лучић, *Тајне албанске мафије*, Космос, Београд, 1988, 23.

Међутим, велики новац често мења идеје. Од борбе за сиротињу не остаје ништа и терором се, у ствари, штити сопствени интерес.

Познато је да је 1996. године само на илегалном тржишту САД остварен промет од 380 милијарди долара, од чега је чиста зарада мафије 100 милијарди долара. Ако је удео албанске мафије у читавом свету 10% од поменуте суме, онда њен обрт износи 38 милијарди, а чист приход 100 милијарди долара.[13] Крајем двадесетог века Албанци су на Косово и Метохију дочекали као савезника најјачу државу света – Америку. ЦИА и Пентагон директно су војнички и финансијски помагали Албанце, толико да су покушали да од ОВК начине армију и пешадију за НАТО инвазију на Југославију.

Запад није давао свој новац за програм „обучи и наоружај", већ је дозвољавао да албанско подземље само прави паре и плаћа своје националистичке покрете.

На подручју Шпаније делује око 600 мафијаша косметских Албанаца, од којих је већина доспела из Немачке, одакле су протерани као опасни. Мафију косметских Албанаца је одликовала насилност и агресивност у потрази за новцем. Ова нова мафија у Шпанији је донела са собом и нецивилизован начин живота и организације.[14] Сличан проблем крајем 1999. године, када су међународне снаге на Косову и Метохији легализовале ОВК и албанску власт финансирале делом из наркокартела, имала је и Словачака. Братислава је, наиме, последњих година постала један од јаких центара албанског подземља у Европи.

У Мађарској се албанска наркомафија појавила почетком деведесетих година, када је кренула на север, да шири своје илегално тржиште. Био је то пут којим су кретале албанске избеглице и лажни азиланти. У Мађарској постоји пет организованих албанских група које се баве трговином дрога. Албанци продају у Будимпешти, Мишколцу и Сегедину, али и у другим градовима. Тим послом се бави 800 Албанаца са Косова и Метохије. Албанци су најјачи клан у Мађарској, јер су за врло кратко време успели да потисну Русе и Италијане. Само у Будимпешти има 4000 наркомана, који дневно за албанску дрогу дају 100.000 марака. Тај новац Албанци не троше у Мађарској, већ га враћају на Косово и Метохију, улажу у своје нове послове са дрогом, у своја имања, али и у политички програм звани Велика Албанија.[15]

13 То би значило да би 10.000 албанских дилера (чланова мафије) остварило чист приход од милион долара годишње. Ако би свако од њих уложио 3 % зараде у фондове у Швајцарској и Немачкој, то би износило 30.000 $ по особи (10.000 x 30.000) или 300.000.000$ годишње. И после тога, сваки од 10.000 Албанских мафијаша је располагао са својих слободних 970.000 $ годишње. То је енормно висока куповна моћ сваког од ових мафијаша.

14 „Понашају се као припадници ОВК, носе са собом оружје и користе га у прикупљању средстава за куповину новог оружја за ОВК", изјавио је Мартин Флуха шпански министар безбедности. http://www.stormfront.org/forum/t330758/, [03. 10. 2006].

15 М. Лопушина, *нав. дело*, 69–70.

Албанци са Косова и Метохије су главни организатори кријумчарења дроге у Чешкој, на тзв. Балканском путу из Турске према западној Европи. У Чешкој данас има око педесет хиљада бивших Југословена. Половина од њих су Албанци, који служе као јатаци албанској мафији и наркодилерима. Јачањем економске моћи чешког друштва, „златни" Праг је почетком деведесетих година двадесетог века постао привлачно тржиште за све наркодилере света. Албанцима је то била прилика да уђу на ово тржиште, најпре преко Југословена, а потом преко Хрвата, да би потом сами наставили шверцовање дрогама.[16]

Швајцарску не заобилазе међународне организације које је узимају за своју престоницу, па чак и кад је реч о подземним. Земља Виљема Тела постала је тако последњих година и међународни центар наркомафије. У том интернационалном нарко-центру главни бос је Албанац са Косова и Метохије, који из своје централе у Цириху држи конце широке мреже шиптарских трговаца дрогом. Преко Цириха у Базелу, дрога се растура по Европи, али однедавно стиже нешто измењеним трасама. Раније су ти путеви водили преко наше земље, али, пошто су главни албански растурачи у међувремену постали добро познати југословенској полицији, пут дроге је морао да буде промењен. На том нешто заобилазном путу главна међустаница је Будимпешта, где живи велики број Албанаца који се бави и легалним, али више криминалним занимањима. У Швајцарској, где дрога коначно доспева пре него што настави пут до потрошача, води се беспоштедна борба за примат. Одлучује традиционална крвна веза учесника у том прљавом, али најуноснијем послу, па су се Албански фисови показали солидарнији и збијенији чак и од сицилијанске омерте.

Само у САД данас има 19 милиона наркомана, а то значи да је тамошњем тржишту дневно потребно најмање деветнаест милиона грама опојних наркотика. Процене говоре да је до 2000. године такво активно тржиште нарасло чак до 60.000 потрошача. За Албанце то је огромно тржиште дрога. Албанци у Америци данас представљају само једну од јачих карика у колумбијском ланцу дистрибуције наркотика. Они држе Њујорк, где има око 60.000 наркомана, Чикаго и Торонто и, према неким проценама, годишње на хериону окрену око 50 милиона долара.

Од 1992 год, увођењем санкција, Југославија је онемогућена да сарађује са осталим полицијама света, јер је аутоматски искључена из Интерпола.

16 Портпарол чешке полиције, Ивана Масова, дала је јануара 1999. године изјаву: „Чешка је интересантна албанским криминалцима, јер се налази на раскриници путева према Немачкој и Шведској, а у позадини има Мађарску и Југославију, која им служи као одступница у случају открића и прогона. Због тога је Чешка, а и Словачка, прво постала мета шиптарске нарко-мафије као транзитна, а потом као тржишна земља на Балкану." (М. Лопушина, *нав. дело*, 69–70 и *Безбедност* бр. 06/01.)

А досијеи Интерпола везани за Албанце са Косова и Метохије нису тако сиромашни. Албанска наркомафија је једна од најсуровијих на свету. Америчка полиција има проблема са њом највише због тога јер Албанци, на пример, или подмићују или убијају свог сународника који почне да ради за ДЕА и ФБИ као преводилац за албански језик.

САД су издвојиле 17 милијарди долара за борбу против наркомафије у Америци, али су истовремено амерички политичари одлучили да Албанцима дају 25 милиона долара за куповину оружја и ту се затвара ланац смрти, јер толерисањем шверца дрогама САД омогућавају Албанцима приход, којим се потом плаћа оружје или лобирање, тако да новац опет, и то увећан, остаје у Америци.[17] Поред трговине дрогама, Албанци се у САД баве и проституцијом, трговином оружја, коцком, изнудама и крађама. ФБИ никад није успео да открије тачан број чланова овог клана, јер су они увек у илегали.

Раширеност ове појаве директно је повезана са географским положајем Југославије, кроз коју пролазе најкраћи сувоземни и други путеви између земаља у којима се дрога производи (средњи и блиски Исток) и земаља са развијеним тржиштем и израженом потражњом уживалаца опојних дрога (земљама западне Европе и северноамеричког континента). Територија наше земље била је уходано транзитно подручје за кријумчарење дроге са Истока према Западу.

Хероин (и друге дроге), са чијом израженијом употребом се на европском континенту отпочело осамдесетих година, на ово тржиште се транспортује из југозападне Азије, највећим делом Балканским путем. Последњих тридесет година највећи испоручилац хероина на амерички континент је Турска, а до деведесетих албанска наркомафија учи и пече занат од турске наркомафије. Главни град за дистрибуцију дроге у Турској је Истамбул, с обзиром на његов изузетан стратешки положај – врата за улазак у Европу, велика морска лука, одакле један део дроге директно бива испоручен на америчко тржиште, интензиван железнички и сувоземни саобраћај, погодан за транспорт дроге у западну Европу. Поред тога, у Истамбулу, који има десетак милиона становника, више од милион су Иранци, који, поред Либанаца, чине најорганизованију мрежу кријумчара опојне дроге.

Најчешћи правци транспорта иду од Турске и то најфреквентнијим међународним путевима који повезују све балканске земље са већим западноевропским земљама. Дрога се најчешће транспортује из:

– Истамбула преко Софије – ГП Градина, Београда, Спелфелда – у Аустрији и Бад Рциханхала у Немачкој у остале делове западне Европе,

17 Почетком септембра 1995. године амерички часопис *Volt strit zurnal* први пут је јавно у САД отворио табу тему албанске наркомафије.

– Истамбула преко Кирија у Грчкој, ГП Богородице и Загреба до Трста и Милана у Италији и даље у западну Европу,
– Истамбула преко Софије, Београда, Будимпеште, Прага и Фуртха у Немачкој до осталих земаља западне Европе.

Још један правац протеже се од долине Бека у Либану, преко Сирије, Истамбула, Софије, Београда и Граца у западну Европу.

Упоредо са избијањем грађанског рата на просторима бивше СФРЈ 1991, увођењем и пооштравањем санкција према нашој земљи – што је довело до појачане контроле на граничним прелазима, као и до смањења како путничког, тако и теретног саобраћаја преко наше земље, а тиме и повећања ризика од откривања крijумчарене дроге – дошло је до заобилажења већ уходаног пута дроге.

О томе сведочи и мањи број заплена и мања количина одузете дроге на територији Републике Србије све до 1996. године, када је након делимичног укидања санкција и ублажавања спољне изолације наше земље, поново успостављен пут дроге од Истока према Западу. Илустрације ради, у периоду 1992–1994. године реализовано је 1007 заплена опојних дрога, у којима је одузето укупно 287.161 г разних наркотика, што је знатно мање у поређењу са периодом након оживљавања Балканског пута, када је, примера ради, само у 1996. години реализован скоро исти број заплена (1003).

У периоду важења санкција уведених нашој земљи коришћене су заобилазнице за транспорт дроге. Један правац је полазио из Турске, преко Бугарске, Румуније и Мађарске и даље на Запад, а други такође из Турске, преко Средоземног и Јадранског мора, Италије и даље на западноевропско тржиште.

Након престанка ратних сукоба на просторима бивше СФРЈ и укидања већег дела санкција СРЈ, упоредо са оживљавањем међународног саобраћаја од Блиског истока до западноевропских држава, поново је успостављен стари пут дроге преко територије наше земље, и то углавном преко три путна правца: један правац води до Бугарске, преко ГП Градина код Димитровграда, а потом територије Републике Србије и даље на Запад; други преко ГП Чукарика према Београду, Мађарској и даље ка Западу; трећи пут иде преко ГП Ђенерал Јанковић, кроз Космет, према Београду и даље према Мађарској, а потом ка западноевропским земљама, док се један део опојне дроге транспортује према Црној Гори и Италији.

Након агресије НАТО снага на нашу земљу, изласка снага безбедности са подручја Косова и Метохије и преузимања контроле над овим подручјем од стране међународних војних и цивилних снага, подручје Косова и Метохије је постало место где се складишти велика количина наркотика на путу ка унутрашњости Републике Србије, и даље ка западноевропском тржишту. У вези са тим је и угроженост Секретаријата у Врању, и то нарочито подручје Бујановца и Прешева, посебно село Велики Трнавац – које је уцртано

у све карте међународних кријумчара опојне дроге, а назива се „Црно село“ и сматра се једним од познатих светских наркоцентара – затим Лучане, Ораовица и Миратовац, који су насељени искључиво припадницима албанске мањине, која се бави кријумчарењем опојних дрога и укључена је у мрежу међународних кријумчара, коју чине њихови рођаци настањени у западноевропским земљама и у Турској, што отежава убацивање шпијуна преко оперативних веза у ове групе.

Учесталим извођењем терористичких аката албанских сепаратиста у Копненој зони безбедности, па чак и ван ове зоне, практично је онемогућен рад на овој проблематици. Такође, према неким сазнањима, на Косову и Метохији постоје лабораторије за прераду опијума и хероина.

У време агресије 1999. године активиран је пут преко Албаније са центрима у Валони и Драчу, а одатле ка Италију и ка Западу. Албанија постаје значајан произвођач марихуане, па читава села чува војска. У Валону и Драч са истока стиже хероин из Бугарске и Македоније, а кокаин из јужне Америке авионима који слећу у Турској.

Оживљавање тзв. Балканског пута[18] најбоље илуструје колико је јака и активна албанска наркомафија, и да се она налази у жижи светских збивања. Овде ћемо направити пресек заплењене количине дрога.

Новац зарађен трговином дрога врло је често коришћен за илегалну трговину девиза. Према званичним подацима МУП-а, шверцерски канали девизама постоје у Београду, а држе их углавном грађани албанске националне мањине. Паре добијене овим трансакцијама користе се углавном за куповину некретнина и набавку оружја.

Резултати интервјуа узетог 20. 05. 2001. године

Тема разговора са НН се односи на питања илегалног промета психоактивних дрога на Косову и Метохији од стране припадника ОВК.

На питање зашто је прихватио овај интервју, испитаник је дао децидиран одговор: „На ваш позив сам се одазвао зато што хоћу и желим да јавно кажем шта радим и због чега то чиним“.

Испитаник је на постављена питања дао следеће одговоре:

Питање	Одговор
1. Да ли знаш шта је дрога?	Да, свакако да знам шта је дрога, знам да она може да буде корисна и штетна, али ја о њој мислим као о средству које је мени и мојој браћи потреба за остваривање наших циљева.

18 http://www.com/hr.../interpol...balkanskoj-ruti/185943, [25. 09. 2008].

2. Да ли знаш да је дрога штетна и да тако трујете и своју децу?

Познато ми је да утиче на здравље човека, али ми не размишљамо о здрављу, већ о продаји, а то је начин да се дође лако до новца.

3. На који начин долазите до дроге?

На то питање мало је тешко да се одговори, јер то не ради један човек, већ то ради много људи, то јесте организација.

4. Да ли знате да је растурање дроге законом забрањено?

Да, знам да је забрањено, али када су неке ствари у питању, и када се већ нађеш на том путу, повратка више нема. За продају дроге ја сам два пута осуђен. Први пут сам ослобођен јер није било доказа, други пут сам добио 5 година затвора. По изласку из затвора сам се прикључио ОВК, тако да сам поново ангажован на дистрибуцији дроге и наркотика.

5. Да ли је тајна којим се каналима дрога допрема на Косово и Метохију?

Знате, све велике набавке дроге (хероин, хашиш) и продаја се врше у иностранству, претежно у Швајцарској, Немачкој и Белгији, и дрога која се допрема на Косово и Метохију се углавном задржава само у транзиту, и она иде даље ка Западу, док се овде заржава мала количина.

6. Да ли знате да шиптарска наркомафија данас у свету представља велику опасност?

Да, знам, наша браћа се налазе свуда и баве се разним криминалним радњама. Да би вам било мало јасније, морам да вам објасним две ствари: прво, да се у иностранству (у свим крајевима света) налази велики број Шиптара и то чак из сваке куће два до четири члана; друго, и та родбинска веза је јака, тако је временом извршено повезивање, створен је капитал, и тако почиње да се тргује, мало-помало, осваја се део по део, тамо где је тешко ишло лед се пробијао парама, а коришћена су и друга средства. Међутим, продајом дроге створена су огромна средства, која су коришћена за куповину оружја и опреме за ОВК.

7. Колико је присутан наркотероризам на Косову и Метохији?

Знате, када је у питању борба за остварење циљева, а ти циљеви су стварање своје државе, онда се средства не бирају.

8. На крају нашег разговора само још једно питање: како се данас одвија трговина у присуству међународних снага?

Много лакше вршимо транзит дроге, а такође лакше допремамо оружје и опрему.

Испитаник је одбио да одговори на следећа постављена питања:

1. Да ли је Хашим Тачи један од главних наркодилера?
2. Да ли је тачно да је све више шиптарске деце који постају зависници дроге?
3. Ко су вође албанске мафије данас?
4. Као припадник ОВК да ли си учествовао у терористичким акцијама?

Циљ овог интервјуа био је да путем добијених одговора само потврдимо сазнања да је албанска наркомафија агресивна, да су њени чланови свесни да ће, уколико не обаве свој део посла, бити жртвовани.

За период 1983–2000. године располажемо непотупним званичним подацима о заплењеној дроги на простору Косова и Метохије, СРЈ и у свету:

а) Заплењена количина кријумчарене дроге на простору Косова и Метохије и СРЈ

У периоду између 1982. и 1984. године кријумчарењем дроге званично се бавило 87 наших и 4 страна држављанина. А за то исто време заплењено је 17.871 кг хероина, 27.795 кг прерађеног и 9.749 кг сировог опијума, 1.900 кг морфијума, 398 грама хашиша, 3.525 кг марихуане и 100 грама кокаина. Транзитом преко наше земље истовремено је прошверцовано 2.5 тоне хашиша, 80 килограма хероина и вероватно много више ове и других врста дрога које нису никада откривене.[19]

Табела бр. 1. *Количина дроге заплењене у периоду 1985–1993. години*[20]

Врста дроге	Количина
опијум	134,614 кг
опијумски мак	1 кг и 136 ком.
морфијум	7.957 кг и 721 амп.
хероин	607,34 кг
други опијати	376 кг, 563 амп. 160 таб.
синтетички наркотици	252 г, 1.492 амп, 2.803 там. и 131 ставода боца
кока база	2,104 кг
соли кокаина	46 кг

19 Из архива МУП-а Републике Србије – путем Интернета, http://www.mup.gov.rs/cms_cir/home.nsf/index-lat.html, [23. 03. 2003].

20 Др Јован Букелић, *Дроге, мит или болест*, Институт за наркоманију и алкохолизам, Београд, 1988, 287.

канабис (марихуана)	12.448 кг
канабис (смола)	5.025,761 кг
течни канабис	48.802 кг
канабис (биљка)	20.536 стабљика
канабис (семе)	1,1 кг и 1.492 ком.
амфетамин	116 г и 3.000 таб.
Барбитурати	2 кг, 300 таб. и 74 амп.
ЛСД	849 таб, 463 ком. и 1.380 доза
психоактивни лекови	1.173 амп, 150 боца, 1.182 таб.

На граничном прелазу Градина код Димитровграда у 1993. години је откривено 188 кривичних дела неовлашћене производње и стављања у промет опојних дрога и 68 кривичних дела омогућавања уживања опојних дрога.

Табела бр. 2. *Упоредни приказ броја реализованих заплењених количина опојних дрога у периоду од 1994. до 2000. године*

Год.	Број заплена	Укупно заплењених дрога	Хероин (г)	Кокаин (г)	Марихуана	Хашиш	Екстаза
1994.	729	171.619	30.228	778,5	136.621	3.992	
1995.	784	741.208	76.885	1.041	661.479	1.793	
1996.	1.003	1.293.334	651.994	233	638.489	2.519	99
1997.	1.388	853.958	60.711	355	788.655	95	4.142
1998.	1.664	1.427.986	46.980	118.611	1.260.012	1.135	1.248
1999.	1.809	1.768.109	17.384	11.041	1.639.561	100.017	106
2000.	2.306	185.181	23.954	2.413	148.725	9.473	616

Највеће количине опојне дроге заплењене су на подручју Косова и Метохије, с обзиром на то да су лица албанске припадности са овог простора чести актери у међународним каналима за кријумчарење опојних дрога. Секретаријат у Приштини поднео је 10 кривичних пријава против 30 лица због извршења 11 кривичних дела неовлашћене производње и стављања у промет опојних дрога. Од њих је одузето 11.697 г хероина. У четири случаја заплене опојне дроге на подручју овог Секретаријата одузето је по више од једног килограма, док су у насељу Сунчани брег, приликом продаје два килограма опојне дроге хероина, лишена слободе два лица са подручја Призрена. У Косову Пољу је лишена слободе група лица при покушају продаје 3.163 г

опојне дроге која је илегално пренета из Македоније. Откривени случајеви показују да се опојна дрога најчешће набавља по знатно нижим ценама у Турској, Бугарској и Македонији, а затим кроз нашу земљу преноси на западноевропско тржиште, или се продаје на домаћем тржишту. На подручју Секретаријата у Гњилану[21] од два лица одузето је 1.016 г хероина, а у Секретаријату у Пећи је од македонског држављанина одузето 879 г хероина прокријумчареног из Македоније. На подручју Секратеријата у Приштини је одузето 13.698 г опојних дрога, од чега 13.545 г хероина и 133 г марихуане. У свим откривеним случајевима учесници су били лица албанске припадности или је дрога донесена из Бугарске и БЈРМ по њиховој наруџбини. Радници Секретаријата у Београду реализовали су 489 заплена опојних дрога и одузели 25.716 г хероина, 10.036 г кокаина, 86.352 г марихуане, 686 г хашиша и 27 доза ЛСД. Највећа реализована заплена резултат је акције која је започета 1994. године, а окончана децембра 1995. године, када је од два лица одузето 15 кг хероина.

Октобар 1996. године био је црни месец за косовску наркомафију, јер је тада оштећена за читавих двадесет милиона марака. Те године је пронађено 190 кг хероина у једном словеначком камиону, а дрога је припадала Насеру Белегу, приватнику из Пећи. Са интензивирањем кријумчарења дроге преко наше земље настављено је и током 1997. године, о чему сведоче две веће заплене хероина на граничном прелазу Градина. У току године је извршено 1.388 заплена, од тога 60.711 г хероина, 355 г кокаина, 788.655 г марихуане, 95 г хашиша и 4.142 ком. екстазе. Тако је у јуну 1998. године на ГП Градина, у специјалном бункеру путничког возила, којим је управљао Ахмети Ремзија из Гњилана, пронађено и одузето 14 кг хероина.

Од 1994. до 1998. године на самом Косову и Метохији ухапшено је 225 Албанаца због учешћа у међународним кријумчарским каналима хероина, који је углавном био намењен западној Европи и Америци, само мањим делом домаћем тржишту. У овим акцијама заплењено је 115 кг хероина.

Разбијањем Приштинске везе, како је заведена у документима РСУП-а Србије, прекинут је међународни шверцерски ланац кријумчарења и трговине хероином, који се протезао од Истамбула, преко Приштине, до Мадрида, Милана, Минхена, Брисела, па до градова са оне стране Атлантика.

Да се ради о изузетно уносном и уходаном послу, сведочи и чињеница да се кријумчарењем дрога преко наше земље није престало ни током 1999. године и агресије НАТО снага на нашу земљу. У том периоду је извршено 1.809 заплена и заплењено 17.384 г хероина, 11.041 г кокаина, 1.639.561 г марихуане, 100.017 г хашиша и 105 ком. екстазе.

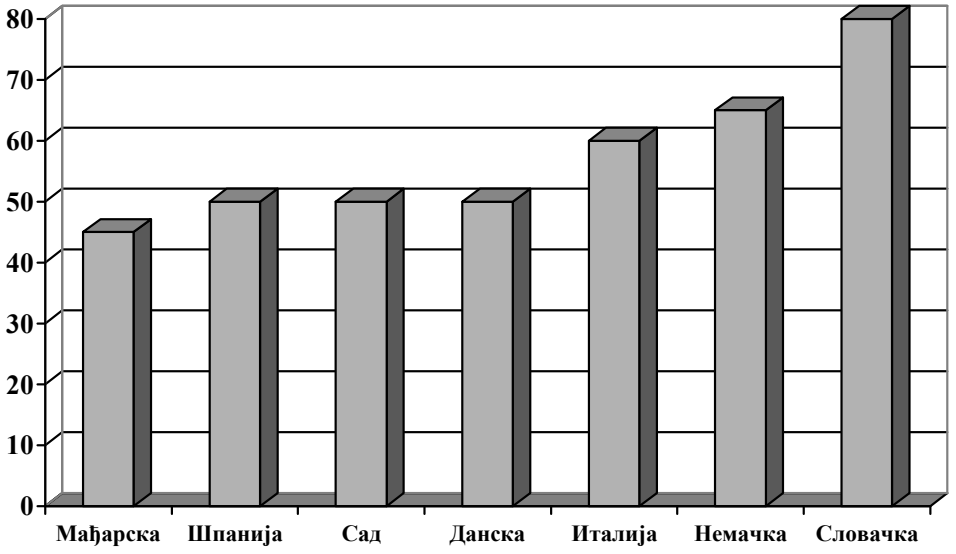
21 Временом се посао са дрогом из Великог Трновца преселио у Гњилане, у насеље Гавран, које прети да у полицијским круговима Европе постане популарније од чувеног „Црног села“.

У 2000. години повећана је количина запљењене дроге (хероина) која се кријумчари преко наше земље или остаје на домаћем тржишту. Хероин који се појављује у нашој земљи турског је порекла, а кријумчари се из Бугарске и Македоније, најчешће друмским превозним средствима и железницом. О томе сведочи заплена опојне дроге – хероина на ГП Градина, 9.660 г хероина. Секретаријат у Нишу је пресекао канал за кријумчарење кокаина (108 г), којим је ова дрога допремана са подручја Косова и Метохије.

б) Заплењене количине дроге у свету

Директне последице активности албанске наркомафије осетиле су још почетком 1991. године земље у којима је турска дрога препродавана. Само у Италији је, на пример, 1990. године заплењено је 902 кг хероина или 30% више него 1989. године. А у Немачкој, где је заплењено 2.362 кг хериона, умрло је те 1990. године две хиљаде особа.

Графикон бр. 1 *Процентуално – нарко тржиште које држи албанска наркомафија у свету*

Шверцованих дрога те године, према подацима Интерпола, било је више у просеку 40%, јер је у Енглеску ушло 70% више дрога, а у Француску 50% више него 1989. године. Интерпол је установио да је 70% те дроге дошло Балканским путем у Европу. Од тога, по бугарским изворима, половину товара контролишу Албанци са Косова и из Македоније.

Још током 1993. године у иностранству је Интерпол ухапсио стотинак југословенских грађана (скоро 95% чине Албанци) који су се бавили трговином

дроге. Највише их је притворено у Немачкој, Швајцарској и Италији. Чак осам европских земља је те године радило на разбијању шверцерске групе Бенџамин, коју су водили браћа Бахри Весељај из Прешева. Заједно са њима ухапшено је још 330 дилера и заплењено чак 250 кг хероина.

Серија полицијских рација и судских процеса у Италији током лета 1998. године открила је умешаност албанске мафије у организовани криминал свих врста, од кријумчарења хероина до продаје деце и проституције. Швајцарска полиција је 13. маја 1998. године у Лозани ухапсила Рифата Мусу Сальманија, Албанаца са Косова и Метохије, који је у периоду од 1992. до 1995. године прокријумчарио и ставио у промет 465 килограма хероина, чија је оријентациона вредност преко 15 милиона швајцарских франака.[22] Италијанска полиција 1998. године разбија један мафијашки круг, чијим је новцем од дроге албанска наркомафија купила оружје. Дрога иде са Блиског истока, преко Аустрије и Мађарске за Италију.[23] Кријумчарска активност припадника албанске националне мањине је последњих година несмањеним интензитетом настављена и на међународном плану.

Према добијеним подацима од Интерпола западноевропских земаља у 1998. години, због кријумчарења опојних дрога у овим земљама су лишена слободе 143 југословенска грађанина, од којих је 135 Албанаца са Косова и Метохије. Том приликом, од ових лица је одузето укупно 224 кг хероина, 9.069 г кокаина, 3.100 г хашиша и 2 кг марихуане.

Иако је током 1999. и 2000. године донекле смањено кријумчарење опојне дроге преко наше земље, није прекинут тзв. Балкански, пут који води преко граничног прелаза Градина, у чему и даље учествују припадници албанске мањине. У бројним извештајима специјализованих страних служби за борбу против трговине опојним дрогама и међународних организација,

22 Вили Подрут, савезни државни тужилац Швајцарске, изнео је званично саопштење да је у овој земљи у лето 1992. године откривена косовка веза и ухапшене су 334 особе, заплењен 51 килограм хероина и 332 комада оружја, обелодањена је операција Бењамин – Пробалкан у којој су учествовале полицијске снаге из готово читаве Европе. Према обавештењима тужиоца Подрута, у овој акцији, која је почела у мају учествовало је 18 кантоналних и градских полицијских група. Акција је синхронизована највише са немачким, аустријским и италијанским полицијама. Овом косметском везом швајцарски Шиптари су прошверцовали око 200 килограма хероина, вредног 814 хиљада франака, нове аутомобиле и вредну техничку опрему. Тужилац је посебно нагласио: „Код ове групе Албанца заплењено је и оружје. Од тога је 105 комада наоружања из Швајцарске, преко Немачке, Аустрије и Италије пренесено у Словенију и даље у Хрватску и на Космет. Углавном су то били калашњикови и израелски пиштољи. Због оваквог наоружавања Шиптара са Космета швајцарска полиција ће увести строже контроле, а држава ће донети нови закон којим ће у Швајцарској бити пооштрени кријтеријуми за куповину оружја."

23 ДПА, АПА бр. 738 од 09. 08. 1998. год.

као што је Интерпол, наглашена је повезаност албанске наркомафије са водећим припадницима тзв. ОВК, па и Хашимом Тачијем, самозваним лидером ове терористичке организације.[24]

Велики Трновац, месташце у општини Бујановац на југу Србије, има око 10 хиљада становника претежно албанске националности (некада је то било српско насеље). Њих 200 се активно бави трговином дроге. Половина њих су на привременом раду у иностранству, а друга половина је у подземљу. Само протекле године Интерпол је трагао за две стотине Шиптара пореклом из Великог Трновца због сумње да су учествовали у илегалној трговини дрогама и да припадају албанској наркомафији.

Цене дувана и стоке су почеле да падају, ситуација се мењала, генерације су стасавале без наде да ће се запослити. Немачка, Аустрија и Швајцарска су биле земље снова: и мушкарци су одлазили и радили углавном грађевинске послове, што је иначе традиција, поред „хероинске" неупоредиво исплативије. После 1981. године кренуо је нови талас исељеника и из те базе се регрутовала данашња успешна генерација трговаца хероином.

Претпоставке су биле ту: део породице у Турској, где су прави власници робе, део породице у Великом Трновцу, где се роба препакује, привремено складишти и транспортује пут Запада, део породице који брине о пласману у Швајцарској или Немачкој. Скоро да не прође хапшење наркодилера у земљи и свету, а да се у њему не нађе по који становник Великог Трновца.[25]

Свакодневно се може чути у Бујановцу да у Великом Трновцу има више девиза – марака, франка, долара, него у Народној банци Србије. Свима је овде добро, са велелепним палатама, ограђеним великим зидинама, скупоценим аутомобилима, а поставља се питање одакле. Одговор на то је – зарађен новац од хероина. Деценијама су се људи бавили хероином, као да тргују било којом другом робом. У породичним круговима синови су настављали оно што је отац започео, никад не прелазећи критичну границу од профитрговаца до уживалаца.

Зарада на хероину мами младу, тек стасалу генерацију овог села. Довољно је бити стражар у ланцу и за ту дужност се добија 200 ДМ. Сматра се да се у посао не креће ако минимална зарада ни износи бар 10.000 ДМ. У селу

---

24 Бугарски независни политички часопис *Монитор* (од 23. маја 2001) објавио је чланак под насловом „Терориста и наркодилер Тачи произведен у 'демократу'", у коме се каже: „На Космету се родио још један историјски парадокс – Хашим Тачи звани Змија, вођа албанских сепаратиста и терориста из тзв. ОВК, за кога је више западних специјалних служби за борбу против организоване мафије и криминала рекло да је главни наркодилер, постао је 'демократа'".

25 1989. године на словеначком прелазу Шентиљ, ухапшени су Таљ Рашити и Халит Васуфи из Великог Трновца, који су возили на Косово и Метохији осам аутомата и 680 метака и 1 кг хероина

грам хероина кошта 25 ДМ, у Приштини већ 50 ДМ, у Београду 100 ДМ. А на крајњем одредишту, на Западу, када роба доживи сва „пресецања“, цена грама је између 150 и 200 ДМ.

Становници Великог Трновца данас живе у специфичном гету, језички, обичајно и политички подељени од суседа Срба у Бујановцу. Имају један телефон и једног лекара у смени, запуштену школу, и осећај да полиција није претерано заинтересована да им спаси децу од хероинске напасти. У овом тренутку више од 50 младих зависника повремено тражи помоћ лекара када западне у кризу.[26]

Резултати интервјуа узетог 20. 05. 2001.

Тема разговора са НН лицем се односи на питање организованог укључивања у илегални промет дроге у селу Велики Трновац код Бујановца. На питање зашто је прихватио овај интервју, испитаник дао је следећи одговор: „Желим да вам помогнем у вашем истраживању, како бисте дошли до закључака и траженог одговора на тему коју истражујете “.

Испитаник је на постављена питања дао следеће одговоре:

Питање	Одговор
1. Налазимо се у селу Трновци крај Бујановца. У свету је познато као највећи дистрибутивни центар дроге и оружја. Колико сте упознати са тим и да ли је то тачно?	Овде где се налазите је мало село, али капитал се овде мери на тоне. Ја не знам да смо центар, али знам да се дрога свих врста продаје, као и најсавременије оружје, али морам напоменути да се она овде налази само у транзиту, а њен пут је негде на Западу.
2. Да ли је цело село укључено у дистрибуцију дрога, или само одређена група људи у вашем селу?	Пошто сте дошли у наше село, можете да видите да је село добро повезано са комуникацијама. За овај ризични посао је требало све дорбо организовати, како у иностранству, тако и овде, једноставно то, па онда сами закључите.
3. Ко има највише користи од новчаних средстава добијених продајом дрога, и колико од тога добија ваше село?	На то ваше питање је тешко дати одговор. Већ сам Вам објаснио да наши фисови (породични кланови) и браћа у иностранству обављају све велике послове – уговарају, организују, а ми смо ту да ту робу усмеравамо ка циљу. Средства се наменски користе, за набавку оружја за ОВК, потом се финансира влада Републике Косово. У сваком случају свако добије свој део.

26 Беким Мустафа, стар 22 године, у селу Велики Трновац умро је од претеране дозе хероина.

4. Да ли знате да је дрога штетна и да се уништавају младе генарације, и да ли у вашем селу већ има око 50 зависника; пре пар месеци умро је ваш суграђани од превелике дозе хероина?

Свакако да знам, иначе сам просветни радник. Без обзира на штетност, деца мисле да је то добро. Међутим, дрога има и добру страну код нас, тако да приликом наших акција ми користимо дрогу, јер тада смо јачи. Не, ми не уништавамо младе, већ им уливамо наду и снагу да се боре и да немају страх. Знате, ризик је велики, ми смо свесни тог ризика и добар део младих људи дође у искушење.

5. Да ли припадаш наркомафији или наркодилерима?

Ово ваше питање је доста провокативно, а одговор би могао да буде: и једно и друго, да сам продавао дрогу – јесам, да сам због тога био осуђиван, и то стоји, да и данас тај посао радим, и то је истина.

6. Да ли су мештани вашег села припадници ОВК и да ли су били ангажовани на Косову и Метохији?

Да, било је пар момака који су отишли у Малишево и прикључили се ОВК.

7. Да ли сматрате да је ОВК терористичка организација и да се продајом дроге купује оружје?

Албанац сам, и увек сам уз свој народ. Ако ОВК води народ за добро, и циљ је своја држава, онда не мислим да је терористичка. На тај други део питања не могу да вам одговорим.

8. Доласком КФОР-а на Косово и Метохију, чули смо да се продаје марихуана много више него раније, а знамо да је ваше село центар хероина. Да ли ту има истине ?

Тачно је да се овде претежно продаје хероин, али у последње време може да се нађе и кокаин, хашиш и марихуана. Има истине да се одавде свакодневно одређена количина марихуане шаље на Косово и Метохију, а претежно су корисници припадници КФОР-а, као и остали млади људи на Косову и Метохији.

Пошто се о селу Велики Трновац све зна, циљ нам је био да наш саговорник буде са тог простора, да би се потврдила сазнања која постоје. Од нашег саговорника смо сазнали да се сви послови раде у великој тајности. Када погледате село у току дана, немате осећај да се ту завршавају „велики“ послови. Али када падне ноћ, сви послови се обављају кратко, брзо и ефикасно.

Истраживањем путем анкете (случајни узорак), циљ нам је био да дођемо до мишљења и ставова припадника албанске националне мањине који се налазе на издржавању затворске казне због кривичних дела тероризма и кријумчарења дрога. Постигли смо следеће резултате:

Резултати спроведене анкете

У реализацији емпиријских истраживања, а у складу са одобреним пројектом магистарске тезе, спроведено је анкетирање три групе затвореника, и то:

1. У затвору **Дубрава у Истоку** испитана је група од 411 затвореника, јануара 1999. године.
2. У затвору **Забела у Пожаревацу** испитана је група од 274 затвореника, маја 2000. године.
3. У затвору **Забела у Пожаревцу** испитана је група од 73 затвореника, маја 2001. године.

У типизираној анкети, поред основних података о структури испитаника, биле су још две групе питања:

– прва: о припадности испитаника организацији ОВК и разлозима кажњавања,
– друга: о активностима испитаника у илегалном промету психоактивних дрога.

Резултати ових истраживања дати су у наредним табелама.

Анкета бр. 1: У затвору Дубрава у Истоку (јануар 1999. године)

1.1. Структура узорка / испитаника (табела бр. 1)

Испитаника (узорак)	Школска спрема								Место пребивалишта				Држављанство			
	ОШ		Средња		Виша		Висока		Град		Село		Има		Нема	
	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%
411	165	40	197	48	14	2	37	9	214	52	197	47	403	98	8	2

Испитаника (узорак)	Познавање српског језика						Статус у затвору					
	Зна		Слабо		Не зна		Притвор		Осуђен		Оптужен	
	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр	%
411	234	57	124	30	53	13	193	47	70	17	148	36

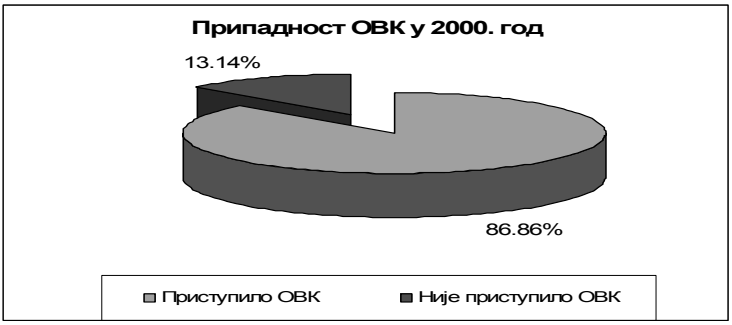
Мушкараца је заступљено са 99,27%, а жена са 0,26%.

Из табеле произилази да највећи број испитаника има средњу стручну спрему, тј 48%. Међутим, треба истаћи да у групацији са вишом и високом спремом има три магистра. Индикативан је податак у наведеној

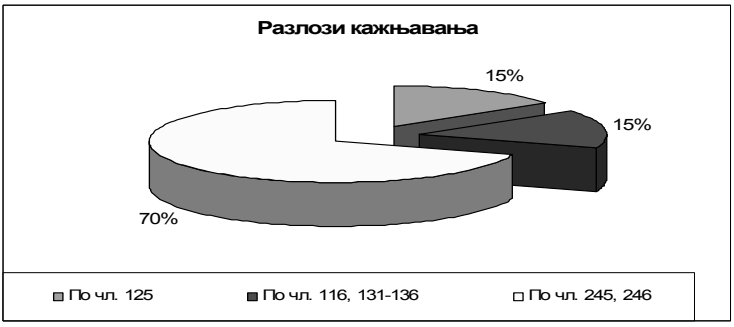
категорији испитаника нема лица која нису школована. Такође, из табеле се види да доминирају испитаници са градског подручја.

1.2. Припадност ОВК

1. Приступило ОВК

2. Разлози кажњавања[27]

На издржавању казне испитаници су у затвору у већини случајева на основу члана 131–136 КЗ СРЈ.

1.3 Активности у илегалном промету дрога (табела бр. 2)

Испитаника (узорак)	Учесници у илегалном промету				Мотив (активан део)				Нису учесници у илегалном промету дроге	%
	Активан	%	Пасиван	%	За Косово Републику	%	Личне потребе	%		
411	62	15	29	7	7	17	21	5	320	78

27 Члан 125 КЗ СРЈ – кривично дело за тероризам – чланови 116, 131–136 КЗ СРЈ – кривично дело за удруживање територијалне цилине, учествовање у непријатељској делатности, позивање на насилну промену уставног уређења, изазивање националне, расне, верске мржње, повреда територијалног суверинитета – Члан 245 и 246 КЗ СРЈ – кривична дела за неовлашћену производњу и стављање у промет опојних дрога.

Испитаници су се изјаснили да је главни циљ њиховог деловања борба за независно Косово, јер продаја дроге је у интересу тероризма, сепаратистичког покрета на Космету. Без обзира на то што се 78% изјаснило да нема везе са дрогом, већ да су припадници ОВК, одговорили су да подржавају њихову борбу за остваривање истих циљева.

Анкета бр. 2: У затвору Забела у Пожаревцу (мај 2000. године)

1.1. Структура узорка / испитаника (табела бр. 3)

Испитаника (узорак)	Школска спрема								Место пребивалишта				Држављанство			
	ОШ		Средња		Виша		Висока		Град		Село		Има		Нема	
	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%
73	57	78	12	16	4	5			12	16	61	84	63	86	10	14

Испитаника (узорак)	Познавање српског језика						Статус у затвору					
	Зна		Слабо		Не зна		Притвор		Осуђен		Оптужен	
	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%
73	29	40	29	20	15	37	27	37	25	34	21	29

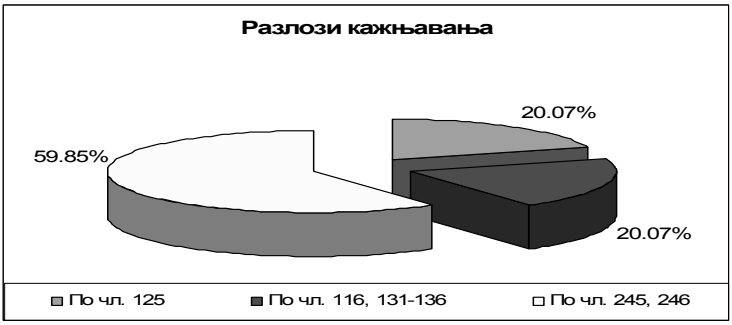
По основу школске спреме, доминира основна школа, и то са 73%, што указује да се ради о лицима са ниским степеном образовања, са којима може лако да се манипулише ради остваривања жељених циљева. Такође, треба напоменути да 30 испитаника нема југословенско држављанство.

1.2. Припадност ОВК

1. Приступило ОВК

2. Разлози кажњавања

1.3 Активности у илегалном промету дроге (табела бр. 4)

Испитаника (узорак)	Учесници у илегалном промету				Мотив (активан део)				Нису учесници у илегалном промету дроге	%
	Активан	%	Пасиван	%	За Косово Републику	%	Личне потребе	%		
274	54	20			44	81	10	19	220	80

На постављено питање испитаници су увек идентично одговарали, само мали проценат испитаника се изјаснио да се бави продајом дроге за личне потребе. Међутим, међу испитаницима постоји узајамна блискост, што потврђује тезу о породичној, односно племенској повезаности – о тзв. односу „фисова".

Анкета бр. 3. У затвору Забела у Пожаревцу (мај 2001. године)

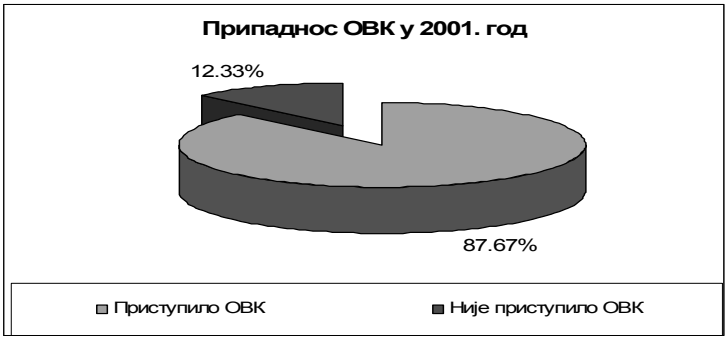
1.1. Структура узорка / испитаника (табела бр. 5)

Испитаника (узорак)	Школска спрема								Место пребивалишта				Држављанство			
	ОШ		Средња		Виша		Висока		Град		Село		Има		Нема	
	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%
73	57	78	12	16	4	5			12	16	61	84	63	86	10	14

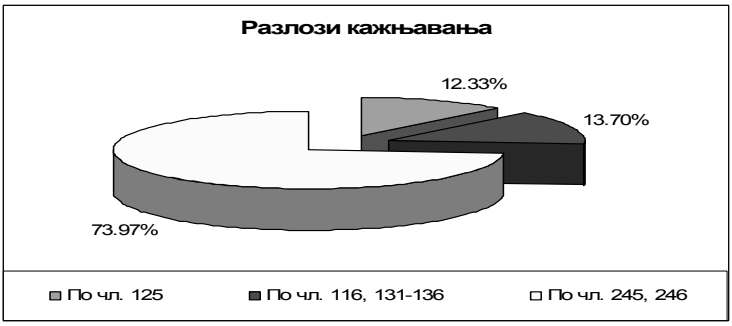
Испитаника (узорак)	Познавање српског језика						Статус у затвору					
	Зна		Слабо		Не зна		Притвор		Осуђен		Оптужен	
	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%
73	29	40	29	20	15	37	27	37	25	34	21	29

1.2. Припадност ОВК

1. Приступило ОВК

2. Разлози кажњаважња

1.3 Активности у илегалном промету дрога (табела 6)

Испитаника (узорак)	Учесници у илегалном промету				Мотив (активан део)				Нису учесници у илегалном промету дроге	%
	Активан	%	Пасиван	%	За Косово Републику	%	Личне потребе	%		
73	54	74	6	8	51	70	9	12	13	18

На основу добијених података и постављеног питања шта ће радити по изласку из затвора, може се закључити следеће: отпуст код ове категорије испитаника може се повезати са тежином њихових кривичних дела тероризма: криви су што су од 1992. до почетка 1997. формирали терористичко удружење под називом ОВК, ступили у чланство, предузимали организоване и координиране акте насиља, инспирисане политичким мотивима и управљене на угрожавање уређења и безбедности СРЈ, са крајњим циљем да се отцепи Косово од Републике Србије / Југославије и формира засебна држава Република Косово. Приступали су наоружању, поседовали разне

експлозиве, извршили више напада на објекте ВЈ и МУП-а, на грађане српске и црногорске националности, као и на лојалне грађане Албанце.

Само привремени излазак из затвора испитаника из ове категорије, може се повезати са њиховим ригидним, тешко променљивим ставовима у вези кривичних дела, о чему сводоче и подаци наведене анкете, где су испитаници за ова кривична дела дефинисали однос према свом будућем понашању. Од анкетираних лица, већина (приближно 85%) се изјаснила да ће по истеку казне заступати исто мишљење о делу и идентичне политичке ставове. Одговоре 15% испитаника од укупног броја анкетираних који су изјавили да ће изменити своје ставове, треба прихватити са резервом, јер претпостављамо да су мотивисани добијањем одређених погодности.

Уместо закључака

Поред свих економских, социјалних и политичких проблема који оптерећују нормалан развој у наше земље, она се мора суочити са озбиљним друштвеним проблемом наркоманије и наркотероризма. Одлагање нагомиланих проблема у овој области само ће отежати, успорити друштвено-економски развој земље у транзицији. На основу резултата истраживања у овом раду намеће се потреба да се без чекања и већих материјалних улагања одмах предузму следеће мере:

а) У области образовно-васпитног система потребно је спровести и систематску и садржајну едукацију едукатора и едукацију ризичне групе млађих и старијих адолесцената од 7 до 22 године о манифестацијама наркоманије и кријумчарења дрога преко средстава јавног информисања (пре свега ТВ образовног програма), спровести планску, научно фундирану и на популаран начин презентовану обуку целокупног становништва на ову тематику.

На вишем ниву треба организовати и спровести специјализовану едукацију здравствених, социјалних, полицијских и царинских радника, правника, судија и специјалних снага за борбу против наркоманије и кријумчарења дрога. Едуакција је моћна превентивна мера великог друштвеног зла наркоманије и кријумчарења дрога. Она може бити ефикаснија од свих репресивних мера које се деценијама спроводе. Крајњи циљ едукације јесте промена ставова нашег човека према табу теми наркоманија и наркотероризам. Снагом сопствених сазнања и јавним жигосањем незаконитих појава, човек и друштво се најбоље бране и штите од свих негативних последица које производе те појаве.

б) У оквиру наших закона и норми понашања, усклађених с међународним конвенцијама, треба чинити све да се успостави потребна евиденција свих зависника од опојних и других психоактивних супстанци и

јединења природног и синтетичког порекла као полазна основа за планирање и реализацију програма лечења (одвикавања), рехабилитације и ресоцијализације наших наркомана. Увођењем јединствене картотеке у оквиру здравствене и социјалне службе наркомани би се за помоћ обраћали званичним стручним органима и тиме би се кидале везе са наркодилерима и криминалцима.

в) Неопходно је спровести ревизију, допуне и осавремењавање кривичних закона када су у питању санкције за учињена кривична дела у вези са наркоманијом, илегалном производњом, фабрикацијом и кријумчарењем психоактивних дрога природног и синтетичког порекла.

На основу експертизе, теорије и праксе, било би потребно да се санкције за кривична дела из ове области значајно повећају и да се као извршиоци и саучесници у чињењу ових кривичних дела уврсте и: родитељи малолетне деце наркомана који одржавају везу са наркодилерима и врше набавку дрога, организатори и власници производње и фабрикације дрога, наручиоци и организатори кријумчарења дрога, дипломате, полицајци, цариници и други званичници који примају мито, за лобирање, за куповину оружја, за „прање" новца итд.

Литература

Безбедност, бр.06/01, Београд.

Букелић 1998: Ј. Букелић, *Дрога, мит или болест*, Институт за наркоманију и алкохолизам, Београд.

Гајовић, Благојевић 1973: А. Гајовић, Т. Благојевић, „Појавни облици токсикоманија и кријумчарења дрога у Београду", *Архив за фармацију*, Београд.

Видачић 2000: Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, Београд, Службени лист СРЈ, 2000.

Јаковљевић 2000: О. Јаковљевић, „Кривично дело тероризма", *Правни живот*, Београд 1993.

Лопушина 2000: М. Лопушина, *Балканска смрт*, Легенда, Чачак, 2000.

Лопушина 2001: М. Лопушина, *ОВК против Југославије: како смо изгубили Косово и Метохију*, Легенда, Чачак 2001.

Монитор (Бугарски независни политички часопис), 23. мај 2001.

Интернет:

http://www.arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/1999/07/20/srpski/P99071914.shtm, [19. 07. 1999].

http://www.mup.gov.rs/cms/resursi.nsf/InformatorMUP, [20. 02. 2003].

http://www.mup.gov.rs/cms_cir/home.nsf/index-lat.html, [23. 03. 2003].

http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19991, [20. 05. 2012.]

http://www.stormfront.org/forum/t330758, [30. 10. 2006].

http://www.com/hr.../interpol...balkanskoj-ruti/185943, [25. 09. 2008].

Hatidža BERIŠA

BEGINNING AND DEVELOPMENT OF THE ABUSE AND ILLEGAL TRAFFIC OF DRUGS IN KOSOVO AND METOHIA

Summary

Drug addiction (toxicomany) became a global social, psycho-medical, and political-legal problem of the 70-ies of the 20th century. At the end of the 20th and at the beginning of the 21st century this pandemy, white plague, is beginning an important support and potential to the phenomena such as economic, social and political crises in the world and with us. It deteriorated the stability of defensive-security system in many, and especially in the countries in transition.

Drugs smuggling and the activity of drug mafia in contemporary world as per its brutality and mass overcome all forms of classical terror and terrorism, and illegal production, traffic and commerce of drugs became a golden basis of terrorism whose forms were being manifested in our areas. That had taken a pace especially in the period of separatist movement of breakdown of SFRY in 1981-1992, and 1998 which was lasting until now in the areas of Kosovo and Metohia, Bujanovac, Preševo, Medveđa out of which the centre of gravity was transferred to Macedonia. Such activity became a crucial characteristic of Albanian nationalists and separatists via their own drugs mafia and terrorism in Kosovo and Metohia.

Key words: drug, drug addiction, drugs terrorism, smuggling.

Рад је предат 17. јануара 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

СОЦИОЛОГИЈА

УДК 323.1(=163.41)(497.115)"199/200" ;
316.356.4(=163.41)(497.115)"199/200"

*Ивана АРИТОНОВИЋ**

НЕКИ АСПЕКТИ ЕТНИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**

(Усмереност на север покрајине)

Апстракт: У раду су приказане специфичности етничког идентитета Срба на Косову и Метохији, у првом реду у северном делу Косовске Митровице – града који још увек представља окидач етничких сукоба. У контексту последица друштвених сукоба на Косову и Метохији, које трећина држава чланица Уједињених нација сматра независном државом, требало је препознати *карактеристике етничког идентитета* Срба који се опиру идеји о животу ван граница Републике Србије. Циљ рада јесте указивање на улогу етничког идентитета у светлу актуелних друштвених збивања на Косову и Метохији. Специфичности етничког сукоба у покрајини указују на то да бити Србин или Албанац, много више значи „не бити онај други", где суштина етничке идентификације није „ја јесам", већ „ја нисам" припадник те групе. Дубоко политички инструментализована, етничка идентификација српског и албанског народа почива на приказивању себе као жртве хегемоније „другог". Злочини свог народа у разговорима се умањују и обратно – злочини друге етничке групе се преувеличавају. То у Косовској Митровици, подељеном граду на северу покрајине, условљава обнављање етничких сукоба, који се најчешће одвијају на главном мосту изнад реке Ибар – симболичкој граници између већинских „нас" и већинских „њих". У таквој друштвенополитичкој констелацији, значај етничог идентитета се продубљује, запостављајући остале видове колективне идентификације.

Кључне речи: етнички идентитет, Срби, Албанци, друштвени сукоби, Косово и Метохија.

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, ivana.m.aritonovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Увод

Питање идентитета, услед ефеката глобализације, брзих друштвених промена, као и друштвених сукоба, добија све већу важност. У том процесу најважнији кораци јесу присећање на (националну) историју, религију и културукао основе (колективног) идентитета. Појам идентитета у литератури је различито тумачен. Према Коковићу, идентитет је „израз укупног настојања да се појединци и друштво одреде, а сам процес одређивања, самосазнавања и самопотврђивања не заснива се ни на каквој унапред утврђеној основи и не зависи ни од какве јасно означене норме".[1] Социјални идентитет, пак, дефинише се као „сазнање индивидуе да припада одређеној друштвеној групи, уз емоционални и вредносни значај такве припадности".[2]

Истраживачи данас, за разлику од својих претходника сасредине XX века, не доживљавају идентитет као непроменљиву суштину појединаца или колектива. Они радије идентитет описују као динамичну категорију, која се изнова обнавља и изграђује кроз узајамни утицај појединаца, група и њихових идеологија.[3] Појединац, кроз процес социјализације, гради свој идентитет постепено. У детињству индивидуа схвата значај своје везе са другим људима, што такође утиче на изградњу идентитета. „За појединца, идентитет се не јавља као просто спајање друштвених улога и припадности. Он мора бити схваћен као динамична целина где различити елементи међусобно делују комплементарно или конфликтно".[4] Имајући у виду да је човек биће које се не може социјализовати ван друштва, његова индивидуална свест условљена је колективном свешћу. Отуда не треба бити изненађен чињеницом да је одговор на питање: „Ко сам ја?" компатибилан одговору на питање: „Ко смо ми?"[5] На тај начин индивидуа се интегрише у друштво и истовремено трага за сопственом независношћу и оригиналношћу. На нивоу појединца, идентитет је увек вишеслојан због тога што свака особа одражава мноштво различитих идентитета, истовремено припадајући извесном броју категорија и људи.[6]У (пост)конфликтним околностима идентитет друштвених актера се неретко редукује на етнички и национални идентитет, при чему је етнички идентитет поткрепљен стандардизованим језиком народа, *чињеницом* да је узајамно разумевање диспозиција за

1 Драган Коковић, *Пукотине културе,* Прометеј, Нови Сад, 2005, 297.

2 Драгана Стјепановић Захаријевски, Данијела Гавриловић, „Идентитети и породичне вредносне оријентације на Балкану", *Социологија,* бр. 1,св. LII, Београд, 2010, 24.

3 Жан-Клод Руано-Борбалан, „Изградња идентитета", у: Катрин Халпнер, Жан-Клод Руано-Борбалан (прир.), *Идентитети,* Клио, Београд, 2009, 6.

4 *Исто*.

5 СтјепановићЗахаријевски, Гавриловић, *нав. дело*, 24.

6 Гер Дејзингс, *Религија и идентитет на Косову*, Круг, Београд, 2005, 36.

постојање етничке заједнице, као и *веровањем* припадника тог народа да имају заједничко порекло, ма колико удаљено. На тај начин, неке друге колективне идентификације (религија, професија, род, класа...) постају мање важне. Диспозиције из којих произлази етнички идентитет су заједничка култура, језик, обичаји, право, као и „схватање и дефинисање стварности на начин који укључује веровања, вредности и симболе помоћу којих појединци осмишљавају своје акције и понашања"[7]. Остваривање колективних интереса подразумева осећање заједништва, које подсећа на *сродство*, производи општу сагласност и подстиче етничку идентификацију;

Национални идентитет произлази из осећања етничке припадности, која у мултиетничким срединама добија на значају. Тако национални идентитет постаје све јачи, са тенденцијом удаљавања од припадника осталих националности. То питање се усложњава, нарочито уколико узмемо у обзир да је данас једно од кључних питања стабилности, питање интегрисаности грађана у глобални систем. Уколико као пример наведемосрпско друштво, у коме живи велики број етничких група различитих на многим основама[8] и уколико узмемо у обзир да су неке од тих група у прошлости биле у отвореним анимозитетима иконфликтима, поставља се питање да ли је идентификација са таквим друштвом могућа? Осим тога, „постмодерни субјект карактерише многострукост и 'хистерија' идентитета. Идентитети постају фрагментарни, нема више заклињања у један идентитет уз истовремено пригушивање осталих."[9]Идентитет је увек у вези са вредносним системима, који се у одређеном друштву пропагирају, као и степеном развоја тог друштва и друштвенополитичким уређењем. Идентификација грађана исте државе може варирати у складу са променом политичког уређења, такође. Основни видови идентификације, који се усвајају током примарне социјализације, човека прате целог живота, што је разлог њиховог снажног утицаја на обликовање ставова и стила живота.

Питање идентитета у постконфликтним друштвима јесте изазов на који истраживачи треба да одговоре. У раду смо фокусирани на специфичности етничког идентитета Срба са севера Косова и Метохије, као постконфликтног дела српског друштва. Јасно је да је реч о сложеној теми, чија актуелност не јењава. Отуда, рад није ослобођен недореченост, у првом реду због тога што смо свесни чињенице да се питању идентитета може приступити са

---

7 Драган Коковић, Жолт Лазар, „Чиниоци неговања националног и културног идентитета у Војводини", *Социолошки йреїлед,* Vol. XXXVII,No. 1-2, 2003, 49.

8 Реч је о групама које говоре различите језике, користе различита писма, исповедају различите религије, позивају се на различиту (често конкурентну) историју, традицију и културу.

9 Драган Коковић, „Процеси интеграције, регионализам и очување културног идентитета", *Социолошки йреїлед,*Vol. XXXVI,No. 1-2, Београд, 2002,166.

различитих теоријских аспеката, али и низа друштвенополитичких околности које се брзо смењују обликујући свакодневицу грађана тог просторног оквира. У складу са тим, циљ рада јесте указивање на улогу етничког идентитета у светлу актуелних друштвених збивања на Косову и Метохији. Желећи да укажемо на моћ етничког идентитета у постконфликтном друштвеном оквиру, нисмо до краја избегли утицај тренутних политичких збивања, тим пре што иста свакодневно утичу на (ре)конструкцију етничког идентитета Срба и Албанаца на Косову и Метохији.

Специфичност етничког идентитета Срба на Косову и Метохији

Косово и Метохија је, услед међуетничких конфликата и међународног протектората, четрнаест година *ничија* и *свачија* земља, а од фебруара 2008. године такозвана *република*, чији представници настоје одржати основни принцип постојања сваке државе – очување суверенитета и интегритета.[10] То је оставило дубоке трагове на етнички идентитет свих етничких група на поменутом простору. За потребе рада, истраживали смо последице друштвених сукоба на етнички идентитет Срба из северног дела Косовске Митровице – града који многи сматрају *последњом линијом одбране српске територије*. Разоткривање конструкције етничког идентитета у постконфликтном социокултурном оквиру од истраживача захтева познавање како историјских, тако и свакодневних друштвених прилика. Оне се из дана у дан смењују, преобликујући етнички идентитет као основну форму идентификације две етничке групе оптерећене антагонизмом. У мирнодопским друштвеним оквирима најпре разликујемо традиционалну и модерну идентификацију. Прва претпоставља „дириговање идентитета", а друга ослобађање од културних образаца и норми, који су строго утврђеним правилима преношени са генерације на генерацију,[11] чиме је појединцима остављена слобода избора у *одабиру идентитета*. Друштвеним актерима друштава у развоју, који се суочавају са постсоцијалистичком и постконфликтном трансформацијом, није својствена таква слобода избора, имајући у виду перманентно подсећање на „корене", историју, *злочине* који су „други" над „нама" починили. Сходно томе, етнички идентитет јесте једно од најјачих идентитетских упоришта у постконфликтним зонама. Као вид друштвено конструисане колективне идентификације, *он* позива на наводну *сродност* и разлику

10 О генези укупних друштвенополитичких промена које су довеле до садашњег фактичког стања на Косову и Метохији, погледати: Ивана Аритоновић, „Неки узроци и последице друштвених сукоба на Косову и Метохији", *Баштина,* св. 28, 2010, 323-345.

11 Стјепановић Захаријевски, Гавриловић, *нав. дело*, 25.

у односу на *друге*. Изграђен на тој основи, од појединца захтева да се поистовећује са „својима" и настави да се разликује од „других". Та конструкција, показало се, много теже води остваривању демократских вредности у друштву.[12] Припадници различитих етничких група у мирнодопским условима живе у односу који се назива *антагонистичка кооперација*, који указује на то да „учесници себе виде у стању међусобног такмичења, али да на крају ипак следе једнаке (заједничке) циљеве: међусобно поштовање и признавање у мирној атмосфери и обезбеђеном и просперитетном благостању".[13] Развијање националистичке атмосфере, међутим, предиспозиција је за етнички антагонизам и низ последица које из тога исходе.

Етничка и национална идентификација грађана Србије испитивана је у више наврата, нарочито крајем XX и почетком XXI века. Ово не изненађује уколико се узме у обзир промена до тада преовлађујућих вредности. Са идеологије о братству и јединству требало је веома брзо преорјентисати се на идеологију о ексклузивности сопствене етничке заједнице.[14] Таква ексклузивност је, на нивоу широких народних маса, подразумевала ревитализацију религије и традиције, уз „осуду" оних који се таквом тренду нису лако или брзо препустили. Услед ратова на тлу некадашње СФРЈ, бомбардовања Србије 1999. године и уласка НАТО трупа на Косово и Метохију, нестабилна друштвено-политичка ситуација одразила се и на лични и колективни идентитет грађана. Косово и Метохија је, пак, у свим фазама развоја Србије пролазило кроз специфичне/засебне развојне процесе. Отуда питању етничког идентитета треба пажљивије приступати, тим пре што је поменути вид колективне идентификације у директној вези са културом – језиком, менталитетом, ношњом, кухињом, архитектуром – која је за своје припаднике нешто што напросто *постоји*. Притом, не треба занемарити утицај локалних историја (које су у овом случају конкурентне), околности и ситуација.[15]

---

12 Сем етничке, и религијска припадност утиче на изградњу идентитета. Штавише, у неким мултиетничким срединама (нпр. Косово и Метохија) верски симболи и обичаји, иако се неодређено негују и схватају, постали су део националног наслеђа. У ситуацијама друштвених сукоба „верски обреди и симболи стварају осећање припадности и обезбеђују средства за сакрализацију нације и демонизацију њених непријатеља, као и за свођење сложене друштвене и историјске реалности на јасну и једноставну разлику између сила добра и сила зла (Гер Дејзингс, *нав. дело*, 52). Као такви, они помажу у одржању етничких идентитета и граница.

13 CharlloteUzarewicz, „ Етнички сукоб", у Аљоша Мимица, Марија Богдановић (прир.), *Социолошки речник*, ЗУНС, Београд, 2007, 125.

14 Оливера Марковић, „Етнички идентитет грађана српске националности у Косовској Митровици", у: Саша Недељковић (ур.), *Савремена култура Срба на Косову и Метохији*, Крушевац, 2008, 189.

15 Ричард Џенкинс, *Етницитет у новом кључу*, Чигоја штампа, Београд, 2001, 134.

Албанско питање на Косову и Метохији у XX веку добило је велики значај већ 1960-их година, када су Албанци отворено почели да захтевају независност. Стога је развој мултиетничке културне заједнице био веома отежан етнификованим друштвеним сукобима, који су водили стварању паралелног и подељеног друштва. То је у пракси значило смењивање *србизације* и *албанизације* покрајине, уз настојање обе етничке заједнице да не буду угрожена мањина.[16] На тај начин је клатно доминације било на страни Срба или Албанаца, у зависности од политичких околности у земљи и на међународном нивоу. У свакодневном животу, пак, само је продубљивано незадовољство обе етничке заједнице. И тако до једностраног проглашења независности покрајине у фебруару 2008. године. За северни део покрајине, насељен првенстено Србима, може се рећи да пролази кроз процес својствен Србији у последњој деценији XX века. То наводимо пре свега због изражене угрожености личне безбедности и идентитета, што је код многих људи условило беспомоћност и летаргију, као и затварање у примарне сродничке групе у циљу обезбеђивања психолошке и материјалне равнотеже. Јасно је да етнички идентитет нема исту снагу у свим друштвима. За неке народе та врста идентификације није примарна.[17] За друге је интегрални и „динамични аспект самосвесне сопствености и свакодневног дискурса, укорењен у рану социјализацију, који се призводи и репродукује у текућим активностима и интересима њиховог сада-и-овде".[18] На тај начин етнички идентитет заиста постаје важан и неизбежан чинилац живота.

На конфликтним подручјима, попут Косова и Метохије, етнички идентитет подложан је утицајима политике. Такав утицај условљава и групну самоидентификацију, у којој група своје чланове упућује на природу идентитета (подложног улепшавању). Такође, дефинише и „друге" као непожељне, непријатељске, агресивне. Таквим манипулацијама подложне су обе антагонистичке групе. Специфичност међуетничке комуникације условљена је и односом мањина-већина, иако су ови појмови релативни, услед промена државних граница. Услед асиметрије моћи, најчешће долази до сегрегације по етничком основу. У томе и јесте основа специфичности етничког идентитета Срба са севера Косова и Метохије у поређењу са Србима из изолованих руралних

16 Милојица Шутовић, „Промоција 'модерних' метода борбе за државу Албанаца на Косову", *Баштина,* св. 19, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 2005, 130.

17 Штавише, истраживање Д. С. Захаријевски и Д. Гавриловић упућује на тренд удаљавања становника Србије од идентификовања са ширим колективом, тј. народом и вером. Уз напомену да ни европски идентитет није много близак испитаној популацији, ауторке наводе породицу као „жариште идентификације" (Стјепановић Захаријевски, Гавриловић, *нав. дело*, 39).

18 Ричард Џенкинс, *нав. дело*, 134.

средина – енклава, али и Србима из мирнодопских делова централне Србије. Страх за сопствену и безбедност својих породица условио је „конзервирање" етничког идентитета и негацију икакве могућности суживота, толеранције и поверења у припаднике албанске етничке групе. Срби из енклава дубоко су незадовољни „нежељеним" окружењем, али су у периоду 2008-2013. године били приморани на постепену интеграцију у „косовски систем" прихватањем докумената, регистарских ознака за аутомобиле и у крајњој линији послова који су понуђени. Свакодневица Срба из централне Србије оптерећених перманентним проследицама пауперизације, која траје од почетка 1990-их година, редукована је на стратегије преживљавања, али се природа етничког идентитета се не доводи у питање. Уколико Србе са севера Косова и Метохије, у складу са дневнополитичким написима, на тренутак сагледамо као „последњу линију одбране српства", јасна је и специфичност њиховог етничког/националног идентитета у поређењу са Србима из енклава или Србима из централне Србије.

Мањине, каква је српска у демографском погледу данас, најчешће имају две могућности. Прва је асимилација, а друга сегрегација. Уколико се осврнемо на Гордонова (Gordon)одређења два различита типа асимилације етничких група као мањинских заједница, видећемо да је у првом случају реч о *акултурацији,* то јест прилагођавању мањинске етничке заједнице културним обрасцима већинске заједнице, као и *структуралној асимилацији,* која подразумева блиске, примарне друштвене односе између мањинске и већинске групе (нпр. ступање у брак).[19] По његовом мишљењу, структурална асимилација јесте најбољи вид превазилажења негативних предрасуда, стереотипа и дискриминације, што би условило учешће свих етничких група у одређеном друштвеном уређењу. На Косову и Метохији, међутим, ретки су примери асимилације и ступања у примарне друштвене односе, какав је, на пример, брак. Уколико су бракови и формирани, у локалним заједницама људи знају ко је ступио у *такве* брачне заједнице, због чега су њихови актери маркирани од стране обе етничке групе као непожељни у заједници порекла. То се нарочито односи на жене на Косову и Метохији, од којих се често очекује да промене религијску припадност како би се што мање разликовале од својих мужева и њихових фамилија.

Имајући у виду да до асимилације није дошло или су примери веома ретки, преостаје сегрегација. Смењивање сегрегације, то јест односа моћи условљених етничком припадношћу, на Косову и Метохији (била) је *уобичајена* појава. Институције Републике Србије и, данас на простору *јужно од Ибра* такозване *Републике Косово*, свим грађанима су својим уставима гарантовале

19 Gordon Milton, „The Nature of Assimilation", in:*Assimilation in American Life,* OxfordUniversity Press, New York, 1964, 61.

једнака права. Испоставило се да наведена права у прошлости нису увек била поштована. Предност су обично имали припадници своје етничке групе, како у јавним друштвеним институцијама и организацијама, тако и у свакодневном животу. Иако у разговорима са становницима српске и албанске етничке групе средње старосне доби, истраживач може чути да се „некада лепо заједно живело и радило", при чему се најчешће мисли на период 1960–1991. године. Након тога долази до мимоилажења ставова у вези са каснијим друштвеним збивањима. То је данас условило трећи вид асиметрије моћи, који је заправо комбинација наведена два типа и назива се *интеграција*. „Интеграција подразумева учествовање мањина у заједничким институтцијама друштва, при чему учвршћује свој групни идентитет и етничке границе".[20] Испоставља се да до процеса асимилације, сегрегације и интеграције не би ни дошло да нема колективног, пре свега етничког идентитета, којим се неке групе одређују или осећају као мањине, а друге као већина. Уз то, већина најчешће утиче на све аспекте живота мањине, што такође делује на групни идентитет. Отуда је етницитет истовремено идентитет, свакодневна пракса и историјски процес, чије кумулативно деловање условљава ставове, гледишта и историју. Поред интеграције, међу кључним проблемима савремених социолошких истраживања на Косову и Метохији јесу питања негативних стереотипа, дискриминације, друштвене стратификације, расподеле друштвене моћи, смењивања друштвених сукоба латентним видовима дискриминације, као и покушаји позиционирања таквих друштвених односа у конкретан (али само један) институционални систем, такозвани *косовски*. Управо ту настаје проблем, јер се Срби свих ових година труде да живе и раде у оквиру институцијалног система Републике Србије.

Једно од изражених утемељења идентитета Срба и Албанаца на Косову и Метохији јесте и приказивење себе/своје нације као жртве. То подразумева позитивно приказивање своје нације/жртве и негативно приказивање друге нације као злотвора.[21] Обе групе склоне су позитивним аутостереотипима и негативним стереотипима. Себе описују као храбре, мирољубиве, чисте, интелигентне, веселе, гостољубиве, правдољубиве, поштене, спремне на праштање, а оне друге као агресивне, нетолерантне, зле, лукаве... Након међуетничког конфликта, обема етничким групама било је својствено приказивање злочина своје групе у виду еуфемизама, док су претрпљени злочини приказивани у виду хипербола великих размера.[22] Припадници српске

20 Јелена Рајчевић „Институције и идентитет у северној Косовској Митровици", у: Саша Недељковић (ур.), *Савремена култура Срба на Косову и Метохији*, Крушевац, 2008, 77.

21 Хелена Здравковић, *Политика жртве на Косову: идентитет жртве као примарни дискурзивни циљ Срба и Албанаца у упорном сукобу на Косову*, Српски генеалошки центар, Београд, 2005, 26.

22 *Исто*, 160–164.

или албанске етничке групе радије и више причају о улози жртве у конфликту, избегавајући разговор о томе какву је штету њихова група чинила оном „другом". Такви видови манипулације учвршћују историјске „истине" обе етничке групе, удаљавајући их од евентуалног дијалога и снажно утичући на давање приоритета етничком идентитету над осталим видовима колективне идентификације.

Етнички идентитет Срба насупрот интеграцији у „нежељену" државу

Уколико етнички идентитет схватимо као променљив услед безбедносне и политичке ситуације, уз то изграђен на темељу два процеса – унутрашњој идентификацији и спољњем етикетирању, испитивању идентитета Срба на северу Косова и Метохије приступили смо са другог аспекта. Акценат је стављен на општину Косовска Митровица. Тај град подељен је на два дела – српски и албански – и четрнаест година је *окидач* међуетничких немира. Сама општина Косовска Митровица простире се на 350 км^2 и, сем града, обухвата 49 села. Према процени из 2006. године, у општини живи 110.000 становника. Од тогау северном делу живи 10.000 Срба, чији број је увећан доласком интерно расељених лица из осталих делова покрајине, као и студентима, услед преласка Приштинског универзитета у Косовску Митровицу. Укупно је реч о 17.000 Срба и око 3.000 Албанаца, Бошњака, Горанаца и Рома.[23] Осталих 90.000 Албанаца живе у јужном делу града и селима у општини. Током мартовских немира 2004. године, у два дана протерано је око 3.870 Срба из централног дела Косова и Метохије.[24] Многи од њих уточиште су потражили управо на северу покрајине. Ти немири изазвали су додатну подвојеност институција и анимозитет између српске и албанске етничке групе. Уз то, евидентан је велики отпор Срба са севера и Албанаца са југа према евентуалном повратку припадника осталих етничких заједница на *своју* територију.[25]

---

23 Подаци су апроксимативног типа, будући да попис становништва на простору покрајине није спроведен у правом смислу те речи од 1991. године.

24 Том приликом је погинило 31 лице, а 870 је повређено. Спаљене су или дигнуте у ваздух 34 цркве, од којих је 18 на листи споменика посебне културне вредности, а уништена су и три гробља. Уништено је 935 кућа и јавних објеката. Сем тога, оштећено је 72 УН возила и 35 војника КФОР-а је повређено. Том приликом је етнички очишћено 6 градова и 9 села. Сматра се да је учествовало 51.000 људи у 33 појединачна немира (Јелена Рајчевић, *нав. дело*, 95).

25 О томе сведочи и податак да су привремене косовске институтције у селу Свињаре, које је уништено током мартовских немира, финансирале изградњу 137 кућа и помоћних објеката, али су се само четири особе (старије доби) вратиле у село. Остали се нису вратили, како због безбедносне ситуације, тако и због лоших услова живота.

Током ингеренције УНМИК администрације успостављање мултиетничких институција није било успешно, због чега је цивилна управа остала у надлежности међународне мисије. Након једностраног проглашења независности покрајине, 17. фебруара 2008. године, власти из Приштине интензивно траже повлачење УНМИК администрације у циљу успостављања својих институтција на целој територији Косова и Метохије. Напори албанске и српске етничке заједнице од 1999. године наовамо, упрошћено речено, могу бити описани као настојање Албанаца да прогласе независност *Републике Косово* и настојање Срба да их у томе спрече, а од 2008. године настојање Албанаца да интегришу Србе са севера у *нову државу* и настојање Срба да до тога не дође. Срби из Косовске Митровице пружају најинтензивнији отпор покушајима припајања северног дела покрајине *косовском систему*, у виду протеста и критика акција које нису у складу са Резолуцијом 1244 Савета безбедности УН-а. Будући да су на територији читавог Косова и Метохије Срби етничка мањинска група, без подршке Републике Србије њихова настојања сувише су слаба у борби за очување друштвеног и економског поретка, који настоје да одрже.

Остваривање мултиетничког Косова и Метохије у савременом научном, али и политичком смислу речи, један је од највећих изазова пред међународном заједницом, Србима и Алабанцима на почетку XXI века, тим пре што је и даље реч о етнички плуралном друштву, много више него мултикултуралном. Инсистирање на интеграцији у *косовске институције* Срби са севера Косова и Метохије у основи доживљавају као атак на национални идентитет. За разлику од својих сународника Срба из највећих енклава, који сваким даном све мање одолевају притисцима за прихватање *новог оквира,* Срби из Косовске Митровице, захваљујући реци Ибар – природној и симболичкој граници – четрнаест година постављају границу између већинских „нас“ и већинских „њих“. „Ова граница је и буквално просторна, али се односи и на поља надлежности, упражњавања власти, доминантног језика, религије и др.“[26] Таква граница има и низ *шупљина*. Обе заједнице поседују ресурсе важне за ону другу (попут воде и струје), због чега често настоје да ограниче или оспоре моћ оне друге над својом етничком групом.

Инсистирање међународне заједнице и *косовских институција* на интеграцији Срба из Косовске Митровице*у косовски институционални систем* продубљује српски етнички идентитет. Томе доприносе и српски политички лидери, који пропагирају снажан националистички дискурс. Социјални, политички и културни оквир Косова и Метохије, последњих деценија другачији од преовлађујућих друштвених констелација у осталим деловима

26 Јелена Рајчевић, *нав. дело*, 105.

Србије, условио је социјализацију нових генерација, засновану на очувању националног идентитета као најзначајнијег сегмента личног идентитета. Он предњачи над образовним, професионалним, родним, поткултурним и осталим видовима који представљају уобичајени основ идентетета људи у модерно доба. То води продубљивању националног идентитета као жртве хегемоније „другог" и чувања физичког опстанка српског народа на спорној територији. Отуда мост на Ибру представља симболичку границу чувања територије, културе и достојаства Срба, постајући *последња линија одбране* српског националног идентитета на Косову и Метохији.

Треба препознати и нагласити разлику у особинама етничког идентитета Срба са севера и осталих делова Косова и Метохије. Стиче се утисак да идентитет Срба у енклавама прераста у „меланхолију, малодушност или фанатично препуштање судбинској улози мучеништва",[27] док је идентет Срба са севера (још увек) активан и енергичан. Колективни идентитет Срба са севера покрајине, у првом реду Косовске Митровице, дубоко је политички инструментализован и у исто време је важна емотивна компонента живота Срба на тој територији, будући да је реч о позиционирању себе и своје етничке заједнице у владајућем систему вредности и друштвеном поретку. Питања која се постављају, међутим, јесу: О ком друштвеном поретку и систему вредности је заправо реч? Колико дуго ће Срби са севера покрајине успевати да одоле настојању „других" да их интегришу? Да ли ће им званични Београд и у будућности помагати у томе? Са друге стране, територија на којој су последице друштвених сукоба и даље видљиве представља погодно тле за инсистирање на етничком идентитету као *кључу чувања* територије од „агресора". Што се идентитета Албанаца тиче, јак националистички дискурс, *подгрејан* идејом о некадашњим „злочинима" Срба, продубљује настојање и притиске на Србе да се *суоче са реалношћу живота у новој држави*. Албански политичари у званичним изјавама пропагирају вредности попут помирења и толеранције, позивајући расељене Србе да се врате својим кућама. Паралелно томе у току су покушаји за остваривање начела суверенитета и интегритета на целој територији Косова и Метохије. Оснажени званичним изјавама представника великих светских сила, Албанци самоуверено *корачају* ка Европској унији – *својој будућности*.

На свакодневном нивоу, највидљивијем људима који на спорној територији живе, ниједна званична политика, ипак, не може да *избрише* негативне стереотипе кроз које Срби и Албанци гледају једни друге. Формирани и продубљивани деценијама, негативни стереотипи такође су обликовали национални идентитет обе етничке заједнице. Заједнички именилац оба народа јесте неповерење према оном другом. Уколико се са таквим трендом

27 *Исто*, 106.

настави, снажан националистички дискурс и у будућности ће имати велику улогу у очувању колективног идентитета. И даље ће, међутим, бити речи о постконфликтном окружењу, чијим становницима је својствена подела на „нас“ и „њих“, при чему смо „ми“ увек „позитивци и жртве“, а „они“ увек „негативци и агресори“.

Завршна реч

У раду смо укаказали на неке карактеристике етничког идентитета на Косову и Метохији, подручју где је на снази (пре)обликовање етничког идентитета Срба као последица друштвених сукоба, али и Албанаца, који важе за најмлађу европску нацију на путу евроинтеграција. Приказана је важност етничког идентитета, који на поменутом подручју предњачи над свим другим видовима идентитета. Након распада СФРЈ, економских санкција, НАТО бомбардовања, успостављања међународног протектората на Косову и Метохији, једностраног проглашења независности Косова од стране Албанаца и дуготрајног процеса евроинтеграција, српско друштво као да је осуђено на (дуго)трајну кризу, која на нивоу свакодневице друштвених актера доводи и до кризе идентитета. Такво стање продубљује ставове чији се појавни облици крећу у распону од идеје да су Срби свети, посебан, небески народ, до тога да су безвредни и, као такви, осуђени на пропаст. Тиме се може објаснити и (не)званичан став Србије поводом Косова и Метохије, који се огледа у одсуству рационалних и делотворних мера да се постојеће стање *окрене у корист*. Оно што се назива „Србством“ данас је у Србији депласирано и утопљено у националистичке и традиционалистичке митове, неспособне да одговоре на изазове глобализације, али и геополитичких промена. Међу Србима са Косова и Метохије то и такво „Србство“ и даље је, међутим, идеја водиља очувању идентитета од „непријатеља“.

Све нације заснивају се на заједничким именитељима, као што су: границама дефинисана домовина, заједничка култура, историја, митови, законска права и обавезе њених грађана, као и подела рада, уз мобилност по целој територији државе. Које државе? – запитаће се посматрач на терену. *Државе Косово*, чији суверенитет се *јужно од Ибра* не доводи у питање? Албанске заставе које се вијоре на све стране посматрачу не дозвољавају да заборави на *чијој* се територији налази. Или државе Србије, чије се заставе вијоре северним делом покрајине, стидљиво подсећајући да је она и даље у *игри* за очување *колевке* свог националног *бића*? И тако до тренутка одлуке. А пре тог тренутка, етнички идентитет још увек ће имати истакнуту позицију у свакодневној идентификацији грађана, што изнова указује на то да

је етнички идентитет конструкт, настао комбинацијом колективне идентификације и друштвене категоризације, и да о њему ваља тако размишљати. Сукоб на Косову и Метохији, међутим, не може бити објашњен искључиво кроз сагледавање идентитета или питања економских и правних околности, јер није реч само о физичкој територији, већ и метафизичком ентитету „са огромним симболичким значењем како за Србе тако и за Албанце, у процесу утемељивања њихових 'замишљених заједница' и националних идентитета."[28] Тек разумевање тачке у којој се спајају етнички идентитет, национализам и свакодневни живот, довешће до суштинског разумевања етниког сукоба на Косову и Метохији. У овом раду просторни оквир анализе био је подељени град Косовска Митровица, зато што је то једини део Косова и Метохије у коме припадници свих етничких група живе једни поред других. У том граду сажете су све особености етничких сукоба, као и његових последица на све сфере друштвеног, политичког и економског живота. Отуда и потреба за сагледавањем неких аспеката етничког идентитета Срба на Косову и Метохији.

Литература

Дејзингс 2005: Г. Дејзингс, *Религија и идентитет на Косову*,Круг, Београд.

Здравковић 2005: Х. Здравковић, *Политика жртве на Косову: идентитет жртве као примарни дискурзивни циљ Срба и Албанаца у упорном сукобу на Косову,* Српски генеалошки центар, Београд.

Коковић, 2002: Д. Коковић, „Процеси интеграције, регионализам и очување културног идентитета", *Социолошки преглед,*Vol. XXXVI, Београд,No. 1-2, стр. 163-171.

Коковић 2005: Д. Коковић, *Пукотине културе,* Прометеј, Нови Сад.

Коковић, Лазар, 2003: Д. Коковић, Ж. Лазар, „Чиниоци неговања националног и културног идентитета у Војводини", *Социолошки преглед,* Vol. XXXVII, Београд,No. 1-2, стр. 49-59.

Марковић 2008: О. Марковић, „Етнички идентитет грађана српске националности у Косовској Митровици", у: *Савремена култура Срба на Косову и Метохији*,уредник Саша Недељковић,Крушевац, 185–208.

Milton 1964: G. Milton, „The Nature of Assimilation", in:*Assimilation in American Life,* Oxford University Press, New York, 60–83.

Рајчевић 2008: Ј. Рајчевић, „Институције и идентитет у северној Косовској Митровици", у: *Савремена култура Срба на Косову и Метохији*,уредник Саша Недељковић,Крушевац, 2008, 75–109.

Руано-Борбалан 2009: Ж. Руано-Борбалан , „Изградња идентитета", у: *Идентитети,* прир. Катрин Халшнер и Жан-Клод Руано-Борбалан,Клио, Београд, 2009, 5–16.

28 Хелена Здравковић, нав. дело, 25.

Стјепановић Захаријевски, Гавриловић 2010: Д. Стјепановић Захаријевски, Д. Гавриловић „Идентитети и породичне вредносне оријентације на Балкану“, *Социологија,* бр. 1,св. LII, Београд, 23–40.

Uzarewicz 2007: Ch. Uzarewicz, „ Етнички сукоб“, у Аљоша Мимица, Марија Богдановић (прир.), *Социолошки речник*, ЗУНС, Београд, 2007, 125-126.

Џенкинс 2001: Р. Џенкинс, *Етницитет у новом кључу,* Чигоја штампа, Београд.

Шутовић 2005: М. Шутовић, „Промоција ‘модерних’ метода борбе за државу Албанаца на Косову“, *Баштина,* св. 19, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 127–137.

Ivana ARITONOVIĆ

SOME ASPECTS OF THE ETHNICAL IDENTITY OF SERBS IN KOSOVO AND METOHIA

(Focus on the North of Province)

Summary

In this paper the specificities of ethnic identity of Serbs in Kosovo and Metohia, and first of all, in the Northern part of Kosovska Mitrovica – the town which still represents the trigger of ethnic conflicts are presented. In the context of social conflicts consequences in Kosovo and Metohia, which was recognized by one third of United Nations members as the independent state, *the characteristics of ethnic identity* of Serbs that were opposing the idea of life outside of the borders of the Republic of Serbia should have been recognized. That was conducted by the sociology of identity whose importance in the researches of this kind is to be at high level. Deeply instrumentalized from political aspect, ethnic identification of the Serbian and Albanian people is based on the presentation of himself as the victim of hegemony of „other". The crimes of his people are in the conversations diminished and vice versa – the ones of other ethnic group are exaggerated. Such condition in Kosovska Mitrovica, the divided town in the North of Province, conditions the renewal of ethnic conflicts, which are taking place in the main bridge over the river of Ibar – a symbolic border between majority of „us" and majority of „them". In such socio-political constellation, the importance of ethnic identity is being deepened, neglecting other ways of collective identification.

Key words: ethnic identity, Serbs, Albanians, social conflicts, Kosovo and Metohia.

Рад је предат 22. априла 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

УМЕТНОСТ

УДК 903.2”634”(497.115)

*Радмило ПЕТРОВИЋ**

МЕСТО И УЛОГА КОСОВСКОГ СТАРЧЕВА У БАЛКАНСКОМ НЕОЛИТУ**

Апстракт: Сигурна археолошка повезаност косовских праисторијских локалитета, од времена старчевачке културне групе, према испитивању Ц14, старе седам хиљада година пре наше ере, па до настанка и појаве нове културне групе из дунавске Винче, у науци је до сада представљала за археолошку атрибуцију најтежи проблем, а до сада није дала довољно прецизно разрешену хронологију. Овај проблем се најбоље огледа на косовским локалитетима Житковац, Гладница и Рудник код Србице. А процес природног преласка са културне групе у другу, са Старчева у Винчу, хронолошки млађу културну групу, најбоље се уочава на косовским локалитетима: Валачу, Предионици и Фафосу. Успешна хронолошка атрибуција преласка из културне групе Старчева у Винчу, данас представља камен темељац у истраживањима европске праисторије. Косовска, веома прецизна хронолошка артикулација овог процеса, једина је у стању да дâ апсолутно сигурну хронологију уз помоћ вертикалне и хоризонталне стратиграфије у европском неолиту, јер су сви ти праисторијски косовски локалитети били међусобно блиско повезани, док су се епонимни праисторијски српски локалитети неолита, Старчево и Винча, налазили на Дунаву. Косовски локалитети су сконцентрисани на истом рудничком ареалу. Локалитет Старчево је лоциран у Војводини, а Винча на простору Србије. Старија фаза неолита и матична културна група за атрибуцију старчевачке културне групе, налази се на локалитету Кереш, у Мађарској. Она за сада још увек нема поуздано артикулисану хронологију.

Кључне речи: Житковац, Гладница, Рудник, Валач, Предионица, Фафос.

* Редовни професор на Филозофском факултету у Приштини / Косовска Митровица, Универзитет у Приштини, dr.petrovic@hotmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Историјат истраживања[1]

Керешка култура

Најстарија неолитска култура названа је по реци Кереш[2], која се налази на левој притоки Тисе, у Мађарској[3]. Хронолошки се атрибуира у време око седмог миленијума пре наше ере. Ова култура се простирала на југоисточном делу територије данашње мађарске државе, северном делу српског Баната и северном делу територије Бачке.

Ова прва европска старчевачка неолитска цивилизација била је специфична по првој појави пољопривредних насеља, најранијој форми сеоских газдинстава, која су била подизана на ниским терасама обала река. Та насеља била су оформљена у полуукопаним колибама и земуницама у форми основе правоугаоника или трапеза, а њихове куће су биле сазидане од плетера, арматурне конструкције сачињене од прућа облепљеног блатом[4]. Први пут у историји овакав тип насеља одликовала је одређена врста густине. То је одсликавало прелазак са номадског начина живљења на седелачку привреду. Становници старијег неолита живели су од лова и риболова, доместификовали су дивље говече[5] и магарца[6] и често одлазили у лов на јелене. Они су познавали и одгајивање оваца, коза и свиња. У најстаријој фази развоја европске пољопривреде у керешким насељима су налажена зрна проса[7], понекад и једнозрна и двозрна пшеница[8]. Овај налаз представља велики културни и цивилизацијски скок. Гајење пшенице је омогућило видни напредак европске цивилизације. Карактеристика ових старчевачких насеља било је сахрањивање у оквирима места где су људи живели, у самом насељу. Покојник је био постављан у гроб у згрченом положају, ослоњен на леви или десни бок, и најчешће са главом оријентисаном ка истоку, према изласку сунца[9].

Оно што је за истраживаче можда најбитније, јесте археолошки материјал нађен унутар насеља. У српском Подунављу и рудничком ареалу Косова били су нађени предмети израђени од печене земље. Међу тим предметима се налазе и стилизовани печати „пинта дере“ (на грчком: питнарадес).

---

1 Драгослав Срејовић, *Археолошки лексикон*, Београд, 1997, 461–462.
2 *Исто.*
3 *Исто.*
4 *Исто.*
5 *Исто.*
6 *Исто.*
7 Предраг Мутавџић, *Кратка повест о Грчкој*, Београд, 2009, 24–25.
8 *Исто.*
9 *The Museum of Anatolian Civilisations*, Ankara, 1997, 25–48, sl. br. 56.

Ови сликовни печати су били потпуно геометризовани и може се рећи да представљају некакав облик ране писмености[10]. Мађарске (керешке), српске (подунавске) и косовске пинтадере забележене су и на грчком локалитету Неа Никомедија, југозападно од Солуна, у праисторијским насељима раног неолита[11]. Најзначајнија пинтадера пронађена је у најстаријем неолитском локалитету на свету, Чаталхик[12] у Турској, смештеном на 52 км југоисточно од града Коње, у северном делу области Чумра. Са археолошког становишта, Чаталхик је био више од насеља. Овај локалитет је био први праисторијски град који је, према хемијској анализи Ц14, датован у време између 6800. и 5700. године пре наше ере[13]. Овај град је у оквиру своје градске структуре поседовао вредна скулптурална дела, зидове кућа са фрескодекорацијом и сликарством на импресивном степену развоја. У оквиру овог праисторијског града пронађени су најфинији комади накита, и коначно, пиктографска пинтадера, која представља најстарију форму светске писмености[14].

Старчевачка култура[15]

Старчевачка култура из српског Подунавља је хронолошки наследила мађарску керешку културну групу. Лоцирана је у средњем Подунављу, на централном балканском подручју, у близини града Панчева. Овај локалитет је откривен 1939. године[16]. Проблемима старчевачке културе бавили су се многи велики српски археолози. Археолог Миодраг Грбић, на основу својих вањаних научних атрибуција ове културе, извео је закључак да је старчевачка култура аутохтона манифестација са простора централног Балкана[17],

10 *Исто.*

11 *Исто.*

12 Драгослав Срејовић, *нав. дело*, 965–967.

13 *Исто.*

14 *Исто.* Б. Јовановић, „Значење неких култних елемената старчевачке групе", *Старинар*, нова серија, књ. XVIII, Београд, 1967, 11–20; Милутин Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, књ. I–II) том I, Београд, 1973, 17–64, са илустрацијама у II књизи на таблама 3–7.

15 *Исто.*

16 Драгослав Срејовић, *Винча у праисторији и средњем веку*, (каталог изложбе одржане у САНУ, у коме је Д. Срејовић успоставио тезу о аутохтоности винчанске цивилизације, на исти начин како је то учинио М. Грбић са формулацијом о аутохтоности Старчева), Београд, 1984.

17 Пре свега, мисли се на локалитет Фафос на Косову (према: Петар Јовановић, *Рударство на тлу Србије*: *од палеолита до средине 20. века*, прва књига, Београд, 2007, 62). Занимљиво је да је цинабарит, грч. кинавари, у суштини минелар руменица, живин сулфид, једина руда живе, врло лепе црвене боје. Види: Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд, 1975, 1081.

што значи да она није била импортована са локалитета Чаталхик, из Анадолије. Каснији истраживачи српске праисторије, Милутин Гарашанин, Владимир Милојчић и Драга Гарашанин, успоставили су хронологију Старчева и положили је као камен темељац европске праисторије[18]. А професор Драгослав Срејовић[19] као да је једини схватио Грбићеве пророчке речи о аутохтоности Старчева у оквиру српског Подунавља и косовског рудничког ареала[20].

Откриће старчевачког локалитета Доња Брањевина, који се налазио на левој обали Дунава, осам километара западно од села Дероње, код Оџака у Бачкој, у близини кривине Дунава, представљаће већ од 1965. године, захваљујући истраживачу Сергеју Карманском, велики напредак у разоткривању феномена раног неолита. Кармански је на тај начин успео да употпуни хронологију старчевачке културе[21]. Стратиграфија Доње Брањевине имала је све карактеристике керешке културе. Са овог локалитета потиче епохално откриће једне од најлепших скулптура праисторијске Европе, Црвенокосе богиње[22]. Брањевина је тако постала западна граница простирања старчевачке културе. Али кључни тренутак у стварању српског аутохтоног простора у старчевачкој културној групи представљало је откриће археолога Светозара Нанија Станковића на локалитету Благотин, у близини ушћа Западне у Велику Мораву, недалеко од града Трстеника[23]. Поменути археолог Станковић открио је праисторијско старчевачко насеље, по својој сеоској конфигурацији веома слично анадолском локалитету Чаталхик. Овај његов налаз је представљао важан цивилизацијски мост између дунавских локалитета и рудничких старчевачких локалитета са Косова[24]. Благотин не само да је био српски Чаталхик, већ је успео да изнедри најстарију форму храма са олтаром, у оквиру благотинске куће[25]. У једној кући у Благотину, у њеном првобитном олтарском простору, на дубини од два метра, нађена је разбијена лобања јелена са роговима постављеним под одређеним углом[26]. На истом локалитету биле су пронађене и две скулптуре Magna mater deorum (Велика Богиња

18 Драгослав Срејовић, *нав. дело*, 225–226.

19 *Исто.*

20 „Благотин, град добрих људи", Википедија, sr.wikipedia.org/wiki/Blagotin,_grad_dobrih_ljudi, [мај, 2013].

21 *Археолошко благо Косова и Метохије: од неолита до средњег века*, Каталог изложбе одржане у галерији САНУ, бр. 90, 1998, 423–449.

22 sr.wikipedia.org/wiki/Blagotin,_grad_dobrih_ljudi, [мај, 2013].

23 *Исто.*

24 *Исто.*

25 *Археолошко благо Косова и Метохије.* Славиша Перић, „Основне карактеристике неолитских култура на Косову и Метохији", *Археологија Косова и Метохије*, зборник радова са научног скупа одржаног у Народном музеју у Београду од 12 до 14. децембра 2007. год, Београд, 2007, 61–67.

26 *Исто.*

Мајка) са свим карактеристикама које је имала и Црвенокоса богиња из Доње Брањевине. Благотинске Деметре су се разликовале само по томе што су се на овим скулптурама глутеји окончавали стилизованом главом јелена, а не формом фалуса, као што је био случај у Доњој Брањевини. Археолог Нани Станковић је открио једну важну чињеницу за српску археологију, карактеристичну и за керешка насеља. Реч је о мамутским скулптурама модела пшенице од печене глине, који представљају форму прилога благотинској Magna mater deorum. Димензионално увећана зрна пшенице од керамике која су нађена у Благотину, представљају јединствени налаз у светској праисторији. Благотинска Magna mater deorum није, дакле, била само симбол рађања будућих становника Благотина, већ и симбол рађања будућих усева жита.

Руднички ареал Косова[27]

Да бисмо простор Косова што боље артикулисали са археолошког аспекта, као аутентични старчевачки феномен, аргументацију смо ослонили на насеља која припадају овој културој групи. То је, пре свега, локалитет Рудник код Србице, 25 км југозападно од Косовске Митровице. Био је смештен на јужним обронцима Мокре горе и Суве планине, а лоциран је на ободу висоравни Дренице[28]. Смештен у долини реке Кусаче, овај локалитет је у директној комуникацији са долином Белог Дрима. Проналазач овог насеља, врсни археолог Јован Глишић, био је кустос Народног музеја у Приштини. Захваљујући њему, овај локалитет је 1966. године уведен у оквире научног разматрања.[29]

Најважнији археолошки налази потичу са локалитета Рудник, Гладница код Грачанице, Бадовац код Грачанице и Житковац код Косовске Митровице[30]. Археолошка грађа и бројни налази са локалитета Рудник код Србице обезбедили су основ да се старчевачка култура хронолошки подели у четири фазе, што ће допринети бољем праћењу и разумевању настанка винчанске културе на косовском простору.[31] У ранијим археолошким истраживањима винчанских и старчевачких локалитета нигде се није могла уочити веза између старчевачке културне групе и млађих културних група, и да се научно акрибичније утврди прелазак на величанствену винчанску културну групу. Београдска Винча и винчански локалитети са простора Косова: Фафос, Предионица и Бариље, сагледани заједно, представљају знатно вишу културну и уметничку вредност. Косовска колекција винчанских женских статуета је на

27 *Исто.*
28 *Исто.*
29 *Исто.*
30 *Исто.*
31 *Исто.*

много већем уметничком нивоу него статуете подунавске антропоморфне скулптуре, што још више истиче значај косовских винчанских налаза.[32] Од велике важности за светску археологију јесте чињеница да је косовски ареал представљао мајдан олова са рудом цинобарита, што је већ био облик ране европске индустрије тога доба[33]. Локалитет Рудник код Србице, посматран са културолошког аспекта, а судећи по археолошкој стратиграфији, разврстава старчевачку културу на четири фазе. Прву фазу карактерише техника керамике, импресо и барботин, и надземни грађевински објекти у насељима[34]. Другу фазу Рудника каректерише појава која већ представља велики домет у сликарству Европе, бело и тамно сликање на фино обрађеним керамичким предметима[35]. У трећој фази сликање посуђа од керамике прелази у тамније нијансе, са праволинијском и криволинијском геомтеризацијом[36]. Присуство спиралне орнаментике је овде била очигледна појава. Спирала ће у европској уметности бити једно од највећих уметничких открића. Уз мотив кукастог крста, симбола сунца, спирала ће бити прва форма астралне стилизације праисторијског човека[37]. Четврту фазу насеља страчевачке културе у Руднику код Србице одликује добро организована барботинска декорација на керамици и стилизована спирала која се завршавала мотивом медвеђе шапе[38]. Последњу фазу локалитета Рудник карактерише биконична профилација судова, која говори о употреби примитивног вида лончарског витла, који је омогућавао савршену округлину посуде[39].

Косовски локалитет Рудник обележава и антропоморфна скулптура и керамички материјал који је био сликарски на веома високом нивоу, као и употреба пластично обликованих зооморфних детаља на керамичким предметима; на пример, јеленских глава.[40] Косовски локалитет Гладница код Грачанице дао је кључни археолошки налаз пинтадере, један печат дужине 6 цм, жртвеник на четири стопе 20x1цм[41]. Коначно, косовски локалитет Житковац код Косовске Митровице изнедрио је чудесно стилизовану антропоморфну фигурину висине 10 цм, која је по свом облику представљала скоро пикасовску стилизацију тадашњег човека[42].

32 *Исто.*
33 *Исто.*
34 *Исто.*
35 *Исто.*
36 *Исто.*
37 *Исто.*
38 *Исто.*
39 Бисенија Петровић, Велибор Катић, Милош Спасић, *Живот у глини: неолитска уметност на тлу Београда* (каталог), фигурална пластика из збирке Музеја града Београда, 2009, 160–162, кат. бр. 220, 221. и 222.
40 *Исто.*
41 *Исто.*
42 Драгослав Срејовић, *нав. дело*.

Археолошки налази као нужна аналогија налазима косовског рудничког ареала[43]

Наша тежња да се што темељније успостави аутохтоност локалног српског неолита старчевачке културе на простору косовског рудничког ареала, остварена је уз помоћ аналогија археолошких налаза из српског Подунавља. За ову прилику изабрали смо три пинтадере са локалитета који спадају у праисторијско благо Музеја града Београда. Једна је била нађена на локалитету Грабовац, на тзв. локалитету Ђурића виногради[44]. Пинтадера кат. бр. АП/5232, висине 4,6 цм, у ликовном погледу представља најранију форму лавиринта. Друга пинтадера, са истог локалитета, кат. бр. АП 4725, висине 5,2 цм, представља форму цик-цак линије и директно се везује за Косовску пинтадеру са локалитета Гладнице код Грачанице[45]. Трећа пинтадера, нађена на локалитету Стублине, код Новог Села у близини Обреновца, кат. бр. АП 10/138, висине 6,5x4 цм, представља најранију форму меандра, која је у стилском погледу увек била артикулација кукастог крста и летњег солстиција.

На табли XVIII и XIX дали смо најважније предмете нађене на локалитетима Доња Брањевина. Реч је о фалусоформним скулптурама, са очима у облику каури шкољки, посудама са урезаним цртежом јелена, жртвенику са скулптуром јелена, украшеном цик-цак линијама, и скулптури Црвенокосе богиње, која већ сада представља врхунац свеукупне праисторијске уметности Европе.[46]

Да бимо показали да аутохтоност српске праисторије у потпуности одговора аутохтоности праисторије на анадолском локалитету Чаталхик, овде смо презентовали два најзначајнија налаза са наведеног турског локалитета. Реч је о статуети Мајке богова, висине 20 цм, која седи на престолу, фланкирана са два рукохвата који чине скулптуре овнова. Ова скулптура изузетне уметничке вредности приказује последњу фазу женске бремености и тренутак када се са њене доње стране већ помаља плод. Ова скулптура, као и целокупни фундус локалитета Чаталхик, датује се прецизно у 5750. годину пре наше ере[47].

Аналогно повезивање са косовским рудничким ареалом завршићемо налазом једне керамичке пинтадере у облику кружне розете, која је у себи скривала три пластично изведена слова, налик ћириличним и латиничним словима

43 *The Museum of Anatolian Civilizations.*

44 *Исто.*

45 *Исто.*

46 Јован Тодоровић, Александрина Цермановић, *Бањица: насеље Винчанске културе* (каталог), Музеј града Београда, 1961. Jovan Todorović, „Written Signs in the Neolithic Cultures of Southeren Europe", *Archeologica Yougoslavica*, br. X, 1969, 77–84.

47 *The Museum of Anatolian Civilizations.*

А, С, Ц и К.[48] То омогућава да се боље разуме техника урезавања руна из ране фазе српске винчанске писмености, већ наговештене у Чаталхику, а развијене до самог врхунца ране европске писмености на београдском локалитету Винча.[49]

Закључак

Руднички ареал Косова, уз помоћ праисторијских локалитета Кереш, Доња Брањевина, Старчево, Винча и Благотин, дао је могућност да се боље схвати процес конфигурације појединих праисторијских насеља на обалама река, у оквиру ране европске индустрије олова и коришћења цинобарита. Та повезаност насеља са обалама река и њихова блиска координација са рудницима олова и црвеном бојом цинобера, најбоље је уочена управо у косовском рудничком ареалу. На тај начи се с правом може истаћи да је аутохтоност старчевачких насеља на простору Косова била последица не утицаја из Анадолије, са локалитета Чаталхик, као што се до сада мислило, већ степена индустријализације Балкана и епохалних открића у продукцији олова и серијске производње цинобарита (црвене боје), која је у праисторији била кључна материја за украшавање покојника и предмета за свакодневну употребу.

Да бисмо боље разумели значај црвене боје у праисторији, требало је изједначити ову боју са улогом крви у човековом животу и њеном значају за трајање људског живота. Јер, и живот и смрт наступају када човек има или нема регуларну циркулацију крви. Познато је да човеку и после смрти још неколико дана расту брада и нокти. Дакле, поједине ћелије његовог организма засебно живе и после наступа смрти. Али тренутак живота је обележен искључиво протоком крви која покреће рад срца и мозга и омогућава живот. Мудри праисторијски врач, који још увек није имао јасну представу ни о боговима, ни о смрти, ни о васкрсењу, веома добро је уочио улогу крви у трајању људског живота.

За праисторијског човека живот је почињао обиљем крви која је отицала током порођаја и у тренутку изласка детета на свет. Праисторијски човек је уочио тај чин и зато су све праисторијске Magna mater deorum, Богиње земље, представљене у фази порођаја. Да би се покојнику омогућило да се поново роди, у тренутку када на земљи још нису постојали богови, праисторијски човек је покојника и све његове предмете, као његову даровану попутнину, приликом сахрањивања бојио црвеном бојом цинобера. Праисторијски човек је сматрао да ако људска крв прати човека приликом рођења, исто тако би требало бити и после његове смрти, јер је она била симбол живота. Уместо крви, све око покојника се бојило у црвено, што је можда израз жеље да покојник поново живи, али и симбол замене мајчине крви, крви Мајке земље у коју се покојник сахрањује.

48 *Исто.*
49 *Исто.*

ОПИС ТАБЛИ

Табла I

Сл.1
Глава теракоте
Глина, добро печена, висина 5 цм
Рудник код Србице
Музеј у Приштини

Табла II

Сл. 1
Антропоморфна фигурина
Глина, печење, висина 4,3 цм
Гладнице код Грачанице
Музеј у Приштини
Сигнатура: G-2/A-VII-67

Сл.2
Жртвеник
Глина, добро печена, 18x10x11 цм
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: RU-A/2-XIV-150

Табла III

Сл. 1
Питос
Глина, печење, превлака (црвене боје), impresso
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: So.E bl.1o6X

Сл. 2
Суд
Глина, печење, превлака, impresso
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: So.E bl 2ot.XII-XV

Табла IV
Сл. 1
Ваза
Глина, печење (светломрке боје), сликање (мркоцрне боје)
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: So.E bl.2 ot.VII

Сл. 2
Пехар
Глина, печење (црвене боје)
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: So.D bl.4 ot.X

Табла V
Сл. 1
Пехар
Глина, печење, превлака (светломрке боје)
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: So.E bl.1 ot.VII

Сл. 2
Ваза
Глина, печење, превлака (наранџасте боје), сликање (мркоцрне боје)
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: So.D bl.3 0t.V

Табла VI
Сл. 1
Амфора
Глина, печење, превлака (црвене боје)
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: So.D bl.ot.X –XI

Сл. 2
Пехар
Глина, црвено печена, углачане површине, сликана ниским тракама
Рудник код Србице
Музеј у Приштини

Табла VII
Сл. 1
Пехар
Глина, печење, глачање, превлака (црвене боје), сликање (црне боје)
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: So.E bl.2 ot.IX

Сл. 2
Ваза
Глина, печење, превлака (окер боје)
Сликање (мркоцрне боје)
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: So.E bl.1 ot.VI

Табла VIII
Сл. 1
Ваза
Глина, печење, доњи део барботин, висина 19,5 цм
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: RU-C/2-IX

Сл. 2
Ваза
Глина, печење, средње углачана, висина 14 цм
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: RU-C/2-XIII,j.„E“

Табла IX
Сл. 1
Ваза
Висина 10,5 цм
Рудник код Србице
Музеј у Приштини

Сл. 2
Привесци
Печена глина, пречник: а) 7 цм, б) 7,6 цм
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: а) RU-E/2-XII, P4C
b) RuA/5-VI-P4-323

Табла X

Сл. 1
Амулети
Кост, јелењи рог, дужина: а) 11,3 цм, б) 3 цм, в) 9 цм, г) 3,9 цм, д) 12 цм
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: а) Ru-E/1-Pr.1-2
б) Ru-E/4-XI, j „A“
в) Ru-E/2-VI-P3
г) Ru-A/4-V
д) Ru-D/4-X-P5

Сл. 2
Амулети
Кост, камен, глина, печење, дужина: а) 5 цм, б) 2,4 цм, в) 2,7 цм, г) 3,2 цм
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: а) Ru-E/3-V-A
б) RU-E/1-X-P3C
в) Ru-E/4-VI
г) Ru-B/1B-V

Табла XI

Сл. 1
Ваза
Глина, печење, висина 13 цм
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: Ru-C/2A-IX

Сл. 2
Длета
Кост, дужина: а) 18.5 цм, б) 18 цм, в) 16 цм, г) 16 цм, д) 15,8 цм, ђ) 12 цм
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: а) Ru-A/2-X-P/1
б) Ru-B/2-XI-P-4B
в) Ru-E/1-X-P-4C
г) Ru-A/4-XII-P-6
д) Ru-A/6-VI-359
ђ) Ru-B/1B-VI

Табла XII

Сл. 1
а) привезак
б) привезак
в) перла
г) перла
д) дугме
ђ) дугме
Кост, глина, речна шкољка
а) дужина 7,7 цм, б) дужина 2,6 цм, в) пречник 1,5 цм, г) пречник 2,3 цм
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: а) Ru-E/2-P4B
б) Ru-E/2-XI-P4C
в) Ru-D/2-X
г) Ru-C/3-XI-P3B
д) Ru-E/3-VI

Сл. 2
Спатуле
Кост
дужина: а) 8,3 цм, б) 5,3 цм, в) 8 цм
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: c) u-D/2-VI-j.„A“
b) Ru-B/1B-III-381
v) Ru-D/3-VI

Табла XIII

Сл. 1
а) секира
б) секира
в) длето
Камен, глачање, дужина: а) 4,5 цм, б) 8 цм
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: а) D1 V
б) G/N 553
в) D/4 IX

Сл. 2
а) стрелица
б) секира
в) секира
Материјал: а) кремен, б) камен, глачање, в) камен, глачање
Дужина: а) 4 цм, б) 2,7 цм, в) 2,8 цм
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: а) Ru-E/4-V
б) Ru-E/3-IV
в) Ru-E/3-V

Табла XIV

Сл. 1
Посуде
Печена глина
а) пречник обода 9,5 цм, висина 13 цм
б) пречник обода 14–16 цм, висина 14–18,5 цм
в) пречник обода 17,5 цм, висина 15 цм
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: а) Ru D1 VIII
б) Ru E1 кућа
в) C2 IX

Сл. 2
Окарина
Пречишћена глина, висина 8 цм
Рудник код Србице
Музеј у Приштини
Сигнатура: Ru-C3/B-II

Табла XV

Сл. 1
Зооморфна ваза
Глина, печење, дужина 5,5 цм, висина 5 цм
Рудник код Србице
Музеј у Приштини

Табла XVI
Сл. 1
Антропоморфна фигурина
Печена глина, висина 10,2 цм
Крагач код Житковца
Градски музеј, Косовска Митровица

Табла XVIa
Сл. 1
Пинтадера
Гладница код Грачанице
Средње пречишћена глина, дужина 6 цм, случајни налаз
Музеј у Приштини

Табла XVII
Сл.1
Пинтадера
Средњи неолит, старчевачка култура, VI миленијум п.н.е.
Печена глина, висина 4,6 цм
Грабовац, Ђурића виногради
АП/5232
Објављено: Тодоровић 1967:Т. I/б
Тасић 1973:55, Т. XVIII/63

Сл. 2
Пинтадера
Средњи неолит, старчевачка култура, 6 миленијум п.н.е.
Печена глина, висина, 5,2 цм,
Грабовац, Ђурића виногради
АП/4725
Објављено: Тасић 1973:55, Т. 18/64
Потпуно очувана пинтадера окер боје и добро обрађене површине. Дршка је кружног, а основа елипсастог пресека. На основи се налази орнамент у виду шест цик-цак линија испуњених белом бојом.

Сл. 3
Пинтадера
Средњи неолит, старчевачка култура, 6. миленијум п.н.е.
Печена глина, димензије 6,5x4,0 цм
Стублине, Ново Село
АП/10138
Није до сада објављивана.

Пинтадера правоугаоног облика, на дужим странама мало оштећена, недостаје јој дршка. Површина је украшена дубоко урезаним линијама, које формирају мотив меандра. Израђена је од мрко печене земље са примесама органиских материја.

Табла XVIII

Сл. 1–6
Предмети из Доње Брањевине, са леве обале Дунава, код Оџака у Бачкој
1–2 фалусоидне скулптуре са мушким лицем

Сл. 3–5
Посуда са урезаном композицијом

Сл. 6
Жртвеник са цик-цак украсом у облику јарца

Табла XIX

Доња Брањевина
Скулптура Црвенокосе богиње, висине 40 цм, ширина глутеја око 20 цм

Табла XX

Сл. 1
Статуета Мајке Богиње
Теракота из Чаталхика, ц. 5750 п.н.е, висина 20 цм
Богиња је постављена на трон, фланкирана са два овна као ознаком светости. Представља жену на порођају.

Табла XXI

Сл. 1
Печатник
Теракота из Чаталхика, прва половина 6. миленијума п.н.е, висина 3,3 цм

I

sl. 1

II

sl. 1

sl. 2

III

sl. 1

sl. 2

IV

sl. 1

sl. 2

V

sl. 1

sl. 2

VI

sl. 1

sl. 2

VII

sl. 1

sl. 2

VIII

sl. 1

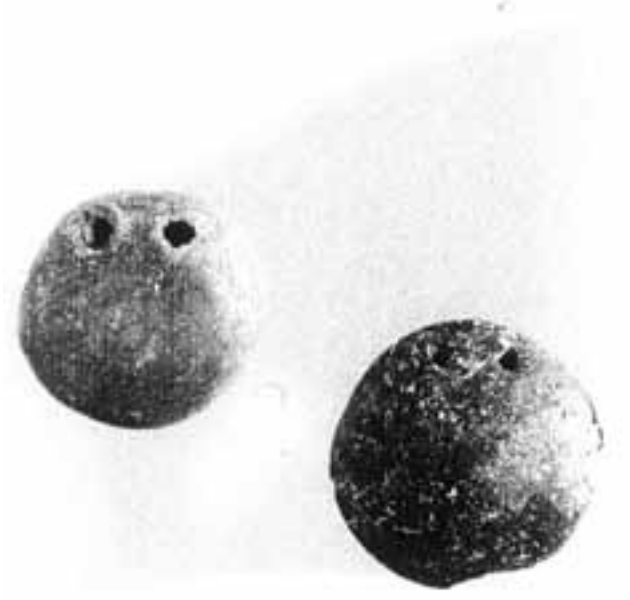

sl. 2

IX

sl. 1

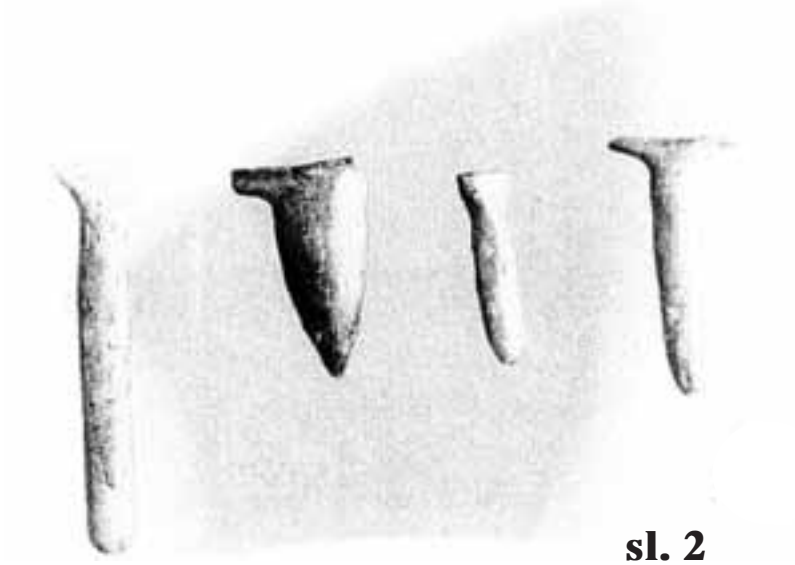

sl. 2

X

sl. 1

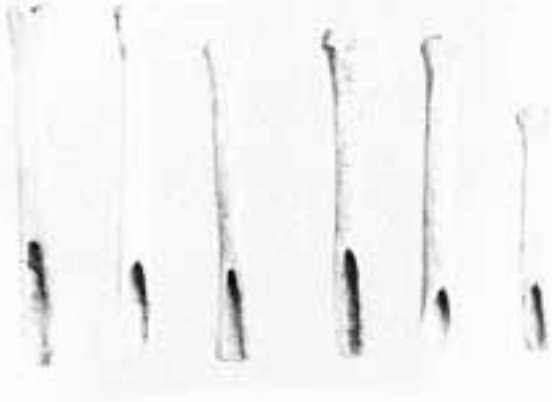

sl. 2

XI

sl. 1

sl. 2

XII

sl. 1

sl. 2

XIII

sl. 1

sl. 2

XIV

sl. 1

sl. 2

XV

sl. 1

XVI

sl. 1

XVIa

sl. 1

XVII

sl. 1

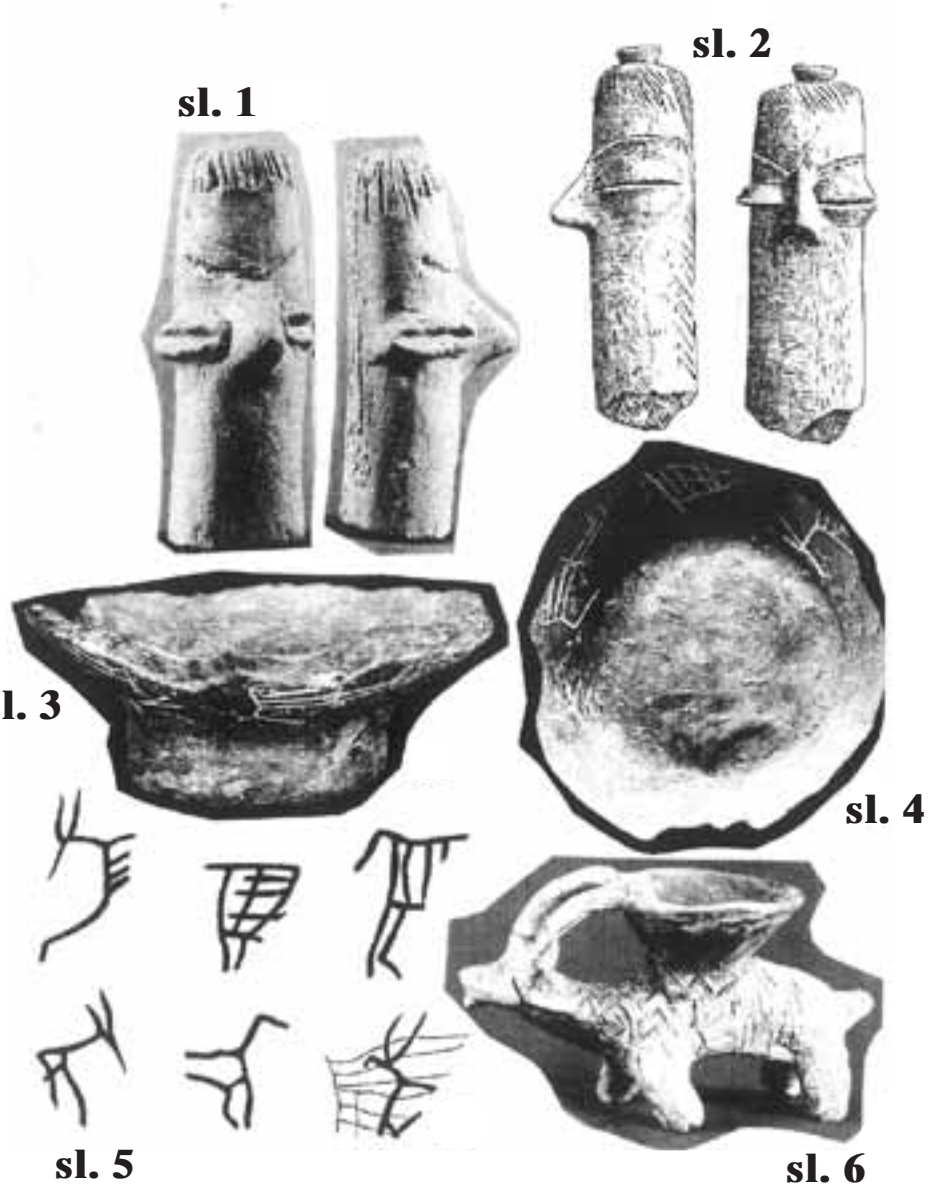

sl. 2

sl. 3

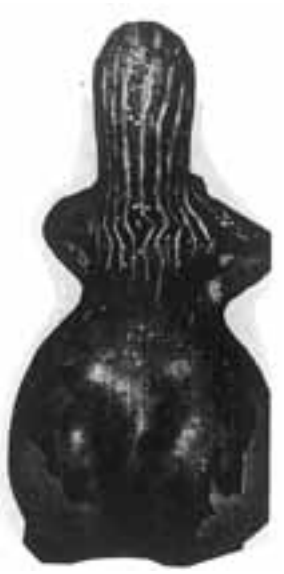
XVIII

XIX

sl. 1

sl. 2

sl. 3

sl. 4

XX

sl. 1

XXI

sl. 1

Radmilo PETROVIĆ

THE PLACE AND ROLE OF KOSOVAR STARČEVO IN BALKAN'S NEOLITH

Summary

As per the author's view, the enormous importance of the European prehistoric archaeology lies down in fact that many archaeological sites were found in the area of Kosovo and Metohia. These sites had very near connection with lead and cynobarit mines. This connection gave much more scientific importance for Serbian and European archaeology.

Key words: Žitkovac, Gladnica, Rudnik, Valača, Predionica and Fafos.

Рад је предат 31. марта 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 726.54(497.115)

*Ивана ЖЕНАРЈУ**

ИЗГРАДЊА И ОПРЕМАЊЕ ЦРКВЕ СВЕТОГ САВЕ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ (1896–1913)**

Апстракт: У раду је изложен историјат градње Цркве Светог Саве у Митровици, као и њене уметничке и архитектонске карактеристике. Повод за писање рада представља стогодишњица од изградње овог храма. Грађен је на основу пројекта Андре Стевановића, у периоду од 1896. до 1913. године, а у изградњу су били укључени градитељи Михаило Ђорђевић и Даме Андрејев, предузимач Стојан Јосифовић и архитекта Глигорије Томић, као и архитекте Петар Поповић и Милорад Рувидић. Након изградње, храм је опремљен иконама које је насликао Димитрије Андонов Папрадишки. Црква је страдала 17. марта 2004. године у нападу Албанаца, када је опљачкана и запаљена.

Кључне речи: Црква Светог Саве, Косовска Митровица, Даме Андрејев, Михаило Ђорђевић, Петар Поповић, Димитрије Андонов Папрадишки.

У првој половини XIX века Срби из Митровице користили су Цркву Светог Димитрија, око које се налазило такозвано Кукавичко гробље. Временом је црква пропадала, а њен материјал разношен је и коришћен секундарно, у друге сврхе. Услед немогућности да се приступи њеној обнови, верске радње почеле су да се врше у једној приватној кући, која је ту сврху имала до 1883. године.[1] Наредне, 1884. године извесни Спира Вељковић из Митровице

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, ivanazenarju@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Милан А. Поповић, „Бивша ‘Стара црква’ у Косовској Митровици“, *Весник*, бр. 520, Главни савез удруженог православног свештенства СФР Југославије, Београд, 1971, 5.

уступио је за богослужбене намене црквено-школској општини кућу, удаљену око 200 m северозападно од места на ком је касније изграђена нова црква.[2]

Ова кућа била је грађена од слабог материјала, уз коришћење блата као везива и ћерамиде за покривање. Њена спољашњост је након куповине остала иста, али су унутрашње преграде уклоњене како би се добио простор налик црквеном. Кућа је била правоугаоне основе, дужине око 10 и ширине око 5 метара, са таваном од шиндра и простором предвиђеним за хор и олтар, уздигнутим за један степеник. Овако конципирана црква, обликована преуређивањем приватне куће, имала је и певницу са јужне стране и у њој столове за митрополита и руског конзула. Како би се испоштовала сва начела обликовања православног сакралног простора, решеткама је конструисан и одвојени простор намењен женама, са посебним улазом, који је због облика и положаја куће био у северном делу. Из истог разлога, улаз у цркву, над којим је био трем, налазио се у источном делу објекта. У овом простору богослужења су се вршила до Ускрса 1913. године, када је црквени живот измештен у новоизграђени храм. Ова црква била је посвећена Светом Сави, због чега је то остала и посвета новог храма.[3]

Црква Светог Саве, северна фасада[4]

2 Милосав Гвоздић, „Црква Светог Саве у Косовској Митровици“, *Гласник, службени лист Српске православне цркве*, бр. 10, Београд, 1980, 239.

3 Милан А. Поповић, *нав. дело*, 5.

4 Све фотографије су пореклом из Покрајинског завода за заштиту споменика културе Приштина.

Нова Црква Светог Саве грађена је у периоду од 1896. до 1913. године. Подигнута је на земљишту које је поклонио Раденко Ћирковић из Бугарића (данашњег Србовца у близини Митровице).[5] Изградња је дуго трајала услед великих трошкова које је изискивао амбициозни план храма, као и техничких потешкоћа у његовој реализацији.

Финансирање

У процес изградње нове и монументалне православне цркве у Митровици биле су укључене све друштвене структуре. То је значило да је дозвола за изградњу добијена сарадњом црквено-школске општине, митрополита Мелетија и конзулата у Приштини, а финансије за почетак изградње обезбеђене залагањем свих верника, не само у Митровици, већ широм Рашко-призренске епархије. У процес финансирања радова били су укључени и верници из читаве Србије, као и српске власти. Значајну улогу у изградњи Храма Светог Саве имали су и рашко-призренски митрополити Дионисије и Нићифор. Међу најактивнијим појединцима укљученим у ток изградње митровачке цркве био је вицеконзул српског конзулата у Приштини, Бранислав Нушић. Он је три године радио на добијању дозволе за изградњу цркве, а на његову молбу је и архитекта Андра Стевановић израдио план. Зарад добијања дозволе, Нушић је морао да плати извесном турском инжењеру да га потпише као свој пројекат.[6]

Два дана пре него што ће митрополит Дионисије 4. августа 1896. године ударити камен темељац, уприличена је свечаност поводом уписивања добровољних прилога. Имена свих добротвора потом су објављена у распрострањеном гласилу Срба у Турској, *Цариградском гласнику*.[7] Свечано ударање камена темељца извршено је у присуству општине, верника, кајмакама, идаре-мецлиса, беледије реиза, заступника војног команданта и још неколико овдашњих угледних муслимана. Истовремено је започета масовна кампања за прикупљање новца.[8] *Цариградски гласник* је коришћен за јавно позивање верника да прилажу

---

5 Љубиша С. Пантовић, *Храм Свете Саве у Косовској Митровици*, Архив у Косовској Митровици – Народна и универзитетска библиотека Приштина, Косовска Митровица, 1996, 23.
Црква се налази у јужном делу Косовске Митровице, девастирана и напуштена.

6 АС, МИД-ПО, 1896, 590. Б. Нушић, С. Новаковићу, 5/18. 8. 1896. год. у Приштини.

7 *Цариградски гласник*, год. II, бр. 34, 12. 9. 1896, Цариград, 2. Као и у: Зоран Ч. Вукадиновић, „Храм Светог Саве у Косовској Митровици. Поводом 110 година од почетка изградње“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, св. 122, Матица српска, Нови Сад, 2007, 204–206.

8 Добротворима светог православља, *Цариградски гласник*, год. III, бр. 1, 2. 1. 1897, Цариград, 4.

новац и богослужбене предмете. Заузврат им је обећано уписивање у књигу која ће се чувати у цркви и помињање при светој служби. Препоручивало се слање новца председнику општине Јовану Симићу, протојерeју у Митровици.

У фебруару 1897. године Србија је одобрила 1.000 динара као помоћ за изградњу митровачке цркве и до 1901. године митровачка црквено-школска општина је добила половину обећане суме преко конзулата у Приштини.[9] Током 1898. и 1899. године спровођене су најмасовније акције за прикупљање средстава за изградњу цркве. У то време председник црквено-школске општине био је свештеник Јанићије Славковић, а чланови епитроп Михаило Јефтић, Дака Ф. Х. Јакић, Михаил Денић, благајник Мина Даниловић и деловођа учитељ Д. Катанић. Након што је ударен темељ, а зидови изграђени до висине од једног метра, црквени епитроп Михаило Јефтић писао је конзулу Тодору Станковићу са молбом да се општини у Митровици изда 500 динара у злату као део суме коју је одобрило Министарство иностраних дела на име изградње цркве.[10] Митровчани су се надали да ће моћи наставити изградњу уз помоћ пет до шест мајстора. Истовремено је од митрополита Дионисија тражена дозвола да један свештеник по Ибарском Колашину сакупља прилоге у стоци.[11]

На јесен је по добровољне прилоге у Србију, у оне крајеве који нису страдали од поплаве, ишао Јанићије Славковић у име митровачке општине, заједно са изасланицима Пећке патријаршије, који су прикупљали новац за оправке у манастиру.[12] Широм Србије Срби су се активирали у прикупљању прилога за израдњу монументалног храма у Митровици. На основу одлуке Архијерејског Сабора за изградњу цркве, митровачка општина добила је и 1.000 динара у сребру из Фонда блаженопочившег епископа неготинског Евгенија.[13] Прилог је послао и Духовни суд из Зајечара.[14] Новац је пристизао из многих срезова и округа, из неких места и по неколико пута.[15] У Моравском

9 АС, МИД-ПО, 1904, 1251. Свештеник Славковић, М. Вујићу, 10/23. 9. 1901. год. у Београду.

10 АС, МИД-ПО, 1898, 325. Деловођа конзулата И. Иванић, В. Ђорђевићу, 8/21. 8. 1898. год. у Приштини.

11 АС, МИД-ПО, 1898, 325. Општринари, конзулу, 9/22. 5. 1898. год. у Митровици.

12 АС, МИД-ПО, 1898, 325. М. К, В. Ђорђевићу, 30. 4/ 13. 5. 1898. год. у Скопљу.

13 АС, МИД-ПО, 1899, 332. Министар просвете и црквених послова, министру иностраних дела, 4/17. 2. 1899. год. у Београду; Благајник Управе фондова, Министарству иностраних дела, 9/22. 2. 1899. год. у Београду.

14 АС, МИД-ПО, 1899, 332. Председник духовног суда, министру иностарних дела, 28. 4/ 11. 5. 1899. год. у Зајечару.

15 АС, МИД-ПО, 1899, 332. Начелник среза, Министарству иностраних дела, 27. 2 1899. год. у Прокупљу; Начелник среза, Министарству иностраних дела, 4/17. марта 1899. год. у В. Орашју; Начелник среза, благајнику Министарства иностраних дела, 10/23. 4. 1899. год. у Чачку; Начелник среза, Министарству иностраних дела, 20. 3/ 2. 4. 1899. год.

и Рачанском округу највише су се анагажовали трговци, кафеџије и земљорадници.[16] У Пироту су се активирали официри, војни чиновници, подофицири и војници III пешадијског пука.[17] Неколико удружења из Београда такође је учествовало у овој великој националној акцији – Београдска кредитна банка, сарачко-седларски еснаф, управа Врачарске задруге за штедњу и кредит, Краљевско српско повлашћено бродарско друштво.[18] У многим местима приређиване су забаве на којима су прикупљани прилози, као на пример у Параћину и Рашкој.[19] И у Кучеву је приређена забава са објашњењем „да би се што више могло сакупити прилога у овоме срезу за грађење цркве Митровичке у Старој Србији а да не би изгледало као прошња, састављен је одбор који је на ту цељ 14. тек. месеца приредио у Кучеву забаву".[20]

Иако су прилози стизали континуирано, црквено-школска општина је решила да тада ипак не настави са изградњом, зато што још увек није било у довољној количини тесаног камена за приземну партију здања, као и да свештеник Јанићије Славковић не би био изложен опасности, због тога што је код Турака већ постојала сумња да је сакупљао прилоге по Србији.[21]

у Косјерићу; Управник царинарнице Студић, министру иностраних дела, 15/28. 3. 1899. год. у Рашки; Начелник среза, Министарству иностраних дела, 1/14. 4. 1899. год. у Рашки; Начелник среза, министру иностраних дела, 20. 3/ 2. 4. 1899. год. у Прељини; Начелник среза, Министарству иностраних дела, 19. 2. 1899. год. у Д. Милановцу; Председник општине, Министарству иностраних дела, 18/31. 3. 1899. год. у Прокупљу; Исти, истом, 15/28. 4. 1899. год. у Прокупљу.

16 АС, МИД-ПО, 1899, 332. Списак добровољних прилога; Начелник среза, министру иностраних дела, 12/25. 2. 1899. год. у Жабарима; Начелник среза, Министарству иностраних дела, 17/30. 3. 1899. год. у Бајиној Башти.

17 АС, МИД-ПО, 1899, 332. Мајор К. Јокић, министру иностраних дела, 2/15. 3. 1899. год. у Пироту.

18 АС, МИД-ПО, 1899, 332. Председник београдске општине Стефановић, Министарству иностраних дела, 9/22. 3. 1899. год. у Београду; Митрополит Инокентије, министру иностраних дела, 18/31. 3. 1899. год; Директор друштва, министру иностраних дела, 9/22. 1. 1899. год. у Београду.

19 АС, МИД-ПО, 1898, 621. С. Матијашић, благајнику Министарства иностраних дела, 17/30. 1. 1897. год. у Приштини; АС, МИД-ПО, 1899, 332. Управник царинарнице Студић, Министру иностраних дела, 15/28. 3. 1899. год. у Рашки; Начелник среза, Министру иностраних дела, 1/14. 4. 1899. год. у Рашки.

20 АС, МИД-ПО, 1899, 332. Начелик среза, Министру иностраних дела, 25. 2. 1899. год. у Кучеву.

21 Јанићије Славковић, учитељ и свештеник, због учествовања у Колашинској афери (1901–1902) је био принуђен да напусти Митровицу. Након извесног времена се вратио, али је поново 1904. године био приморан да пребегне у Србију. Весна Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину 1901–1902. године*, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић 2008, 159; Зоран Ч. Вукадиновић, Милован Ј. Богавац, *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836–1941*, Институт за српску културу – Учитељски факултет, Лепосавић 2001, 142.

Стога су молили да се сав новац који се у том тренутку налазио депонован у благајни Министарства иностраних дела, преда на прилод Београдској задрузи, а уложна књижица пошаље приштинском конзулату на чување.[22] Међутим, након само месец дана, конзул Симић је обавестио Министарство да се прикупљени новац што пре претвори у злато и чеком пошаље у конзулат, „јер је сада врло потребан митровичкој општини".[23] У том тренутку било је прикупљено 2.350,90 динара у сребру. Претварање се могло извршити или куповином злата за сребро или заменом сребра златом из касе Министарства, што је и учињено, јер та сума за Министарство није била много велика.[24]

Црква Светог Саве

И након тога акција прикупљања новца и даље је трајала, јер су такве биле наредбе начелницима из Министарства спољних послова. До краја новембра сакупљено је укупно 1.039,35 динара у сребру, и министар Владан Ђорђевић је предложио да се та сума заведе у приход кредита за достојније заступање, па из истог изда митровачкој општини једнака сума у злату преко

22 АС, МИД-ПО, 1899, 332. С. Симић, В. Ђорђевићу, 6/19. 4. 1899. год. у Приштини.

23 АС, МИД-ПО, 1899, 332. С. Симић, В. Ђорђевићу, 12/25. 5. 1899. год. у Приштини.

24 АС, МИД-ПО, 1899, 332. Благајник Министарства Васић, Министарству иностраних дела, 31. 5/ 13. 6. 1899. год. у Београду. У септембру су примили 2.808, 95 динара у злату. МИД-ПО, 1899, 332. С. Симић, Министарству иностраних дела, 26. 9/ 9. 10. 1899. год. у Приштини.

конзулата у Приштини.[25] Преко београдског епархијског духовног суда новац су послали и старешине манастира Каленића и Боговађе и намесник Хомољског округа.[26] Скупштина Округа крагујевачког одобрила је из свог буџета за 1899. годину 1.500 динара као помоћ.[27] Занимљиво је да су у Крагујевачком округу мештани поред новца прилагали и пешкире, који су потом продавани, па је и тај новац приложен.

Када је у фебруару 1900. године направљен пресек стања прилога, из бројних српских срезова и општина прикупљено је било укупно 7.797,65 динара.[28] У јулу је стигло још 1.904,25 динара од Начелстава Округа и Среза крагујевачког, округâ: Тимочког, Врањског и Параћинског, као и Тимочког духовног суда.[29]

Сви ови подухвати окренути анимирању верника у прикупљању прилога представљали су део српског пропагандног програма и развијања свести код Срба у Србији о Србима у Турској. У једном тренутку изградња цркве у Митровици постала је и питање српске борбе против „католичке и верске и политичке пропаганде". Зато је 1906. године решено да се заостала готовина из Дечанског фонда преда благајни Министарства иностраних дела ради довршетка те цркве.[30] Дуго трајање изградње ове цркве сматрано је лошим и по углед Србије, како је то формулисао конзул Милојевић: „Како се зидање ове цркве протеже већ пуних двадесет година неопходно је потебно да се што пре доврши, јер, ван сваке сумње, услед овог одуговлачења Србија несумњиво губи свој углед".[31]

У изградњу цркве био је укључен и конзулат Русије, који је чак условио и измене у току градње, односно смањење обима посла како би црква што раније била завршена. Пошто митровчани нису били задовољни новом црквом без куполе, како је изграђена упркос плану са куполом, поново су отпочели

25 АС, МИД-ПО, 1899, 332. В. Ђорђевић, наређење од 26. 11/ 9. 12. 1899. год. у Београду.

26 АС, МИД-ПО, 1899, 332. Председник духовног суда, министру иностраних дела, 10/23. 11. 1899. год. у Београду.

27 АС, МИД-ПО, 1900, 357. Благајник округа, министру иностраних дела, 12/25. 1. 1900. год. у Крагујевцу.

28 АС, МИД-ПО, 1900, 357. Прикупљени прилози за зидање цркве у Митровици на Косову и послати Министарству иностраних дела у Београду, 29. 2/ 13. 3. 1900. год. у Београду.

29 АС, МИД-ПО, 1900, 357. Извод примљених сума од појединих надлештава као прикупљени прилог за подизање цркве у Митровици (Старој Србији), благајник министарства Васић, 20. 7/ 2. 8. 1900. год. у Београду.

30 АС, МИД-ПО, 1906, 339. Министар иностраих дела, митрополиту Димитрију, 10/23. 6. 1906. год.

31 АС, МИД-ПО, 1914, 292. Конзул Милојевић, Министарству иностраних дела, 19. 3/ 1. 4. 1912. год. у Приштини.

акцију прикупљања помоћи. У исту су се тада поново укључили верници, конзулати Русије и Србије, али и родољубиво женско удружење „Кнегиња Љубица" из Београда.[32]

Ток градње

Пројекат за изградњу нове цркве у Митровици, месту које је након изградње железнице доживело нагли пораст православног становништва, израдио је Андра Стевановић (1859–1929).[33] Стевановић се школовао на Техничком факултету у Београду, као и на Техничком факултету у Берлину, а по повратку у Београд радио је као професор Архитектонског одељења на Техничком факултету до 1924. године. Био је дугогодишњи председник Грађевинског савета за архитектуру Министарства грађевина, ректор Универзитета од 1907. до 1908. године, члан Српске краљевске академије од 1910. године и секретар њеног Уметничког одељења. Бавио се проучавањем српских средњовековних манастира, пројектовањем јавних здања у Београду, често у сарадњи са архитектом Богданом Несторовићем, а осим цркве у Митровици, Андра Стевановић је извео и пројекат за зграду Богословије у Призрену.[34]

Оригинални нацрт Цркве Светог Саве у Митровици није сачуван, али је сачувано писмо Бранислава Нушића упућено Стојану Новаковићу, у којем он тврди да је на његову молбу Стевановић израдио нацрт, али да је исти морао бити потписан од стране турског инжењера, како би план „био употребљив" за добијање дозволе за изградњу.[35]

Радови на изградњи су започети 1896. године и њима је тада руководио познати градитељ Михајло Ђорђевић (Ѓоргиев) (1856–1917) из дебарског села Тресонче. Ђорђевић је радио на обновама манастирских цркава и конака у Македонији и Србији. Наводи се његова активност у Нишу, Гњилану, Новом Пазару и Сјеници.[36] У Митровици је Ђорђевић изводио основне

32 Љубиша С. Пантовић, *нав. дело*, 27.

33 Милан Ивановић, „Црквени споменици, XIII–XX век", *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа*, Богословски факултет, Београд – Епархија Рашко-призренска Призрен, 1987, 533; Александар Кадијевић, „О архитектури храма Св. Саве у Косовској Митровици", *Косовско-метохијски зборник*, св. 3, САНУ, Београд, 2005, 34.

34 Slobodan Giša Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, Beogradska knjiga, Beograd, 2005, 1087–1091; „Стевановић Андра", *Лексикон неимара* (ур. Зоран Маневић), Грађевинска књига, Београд, 2008, 355–356, 396–397; Дивна Ђурић Замоло, *Градитељи Београда 1815–1914*, Музеј града Београда, Београд 2011, 306– 311.

35 АС, МИД-ПО, 1896, 590. Б. Нушић, С. Новаковићу, 5/18. 8. 1896. год. у Приштини.

36 Георги Константиновски, *Градителите во Македонија: XVIII–XX век*, Табернакул, Скопје, 2001, 16.

радове, изливање темеља и изградњу зоне сокла. Како су радови тада прекинути, он је ангажован на оправци цркве у Грачаници.[37]

Након овог Ђорђевићевог ангажмана није било услова да се радови наставе највероватније све до 1904. године, када је почела друга етапа „од цокле до под кров".[38] Изградњом је тада руководио Даме Андрејев (1847–1921) из Дебра, син чувеног мастора Андреје Дамјанова. Међу његове пројекте убрајају се Црква Богородице у Велесу, такозвана Влашка црква (1885–1905), Црква Кирила и Методија у Тетову (пројектована 1885. год, започета 1903. год.), обнова Цркве Светог Димитрија у Скопљу 1896. године, као и започета градња Цркве Цар Константин и царица Јелена у Скопљу. Његово је име остало везано и за изградњу Богословије и Цркве Светог Георгија у Призрену.[39] Црква у Митровици је 1904. године била озидана до другог реда прозора. Службенику конзулата у Приштини, М. Марковићу, који је ово видео и известио Николу Пашића као министра иностраних дела, чинило се да ће нова црква личити на Грачаницу и да ће имати пет купола.[40]

Од јуна 1906. до 1907. године завршетак радова предводио је предузимач Стојан Јосифовић из Прокупља. Уговор о зидању цркве са предузимачем Јосифовићем закључио је у Приштини тадашњи конзул Мирослав Спалајковић пред свој полазак из Приштине. Уговорена сума износила је 33.000 динара у ратама од по 5.000. Тада је конзулат у Приштини имао на располагању 8.000 динара који су били унети у поверљиви буџет конзулата за 1905. годину. Од те суме Спалајковић је предузимачу издао прву рату, а вицеконзул Ракић касније исплатио преосталих 3.000, након чега је буџет остао празан, као и фонд цркве који је био у најужој вези са финансијама конзулата.[41]

---

37 „Наши дописи", *Цариградски гласник*, год. IV, бр. 16, 16. 4. 1898, Цариград, бп.

38 Љубиша С. Пантовић, *нав. дело*, 25–26. У литератури се наводи податак да је друга етапа зидања од нивоа скола почела 1905. године, али објављени извори показују да је већ 1904. године била изграђена до другог нивоа прозора. Branko Peruničić, *Svedočanstvo o Kosovu: 1901–1913*, Naučna knjiga, Beograd, 1988, 199.

39 Миленко С. Филиповић, „Неимари цркве Св. Богородице у Скопљу. Прошлост рода Зографских у Велесу", *Споменица српско-православног саборног храма Свете Богородице у Скопљу 1835–1935*, Српска православна црквена општина града Скопља, Скопље, 1935, 309–310; Крум Томовски, „Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век. Преглед на творештвото", *Културно наследство*, св. 5, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје,1959, 55; Асен Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, Наука и изкуство, София, 1965, 175; Кокан Грчев, *Црковното градителство во Македонија меѓу двете светски војни 1918–1940*, Институт за фолклор „Марко Цепенков", Скопје, 1998, 34–43; Георги Константиновски, *нав. дело*, 14; Крум Томовски, *Македонските мајстори – градители од деветнаесеттиот век*, МАНУ, Скопје, 2006, 75–77;

40 Branko Peruničić, *nav. delo*, 199.

41 АС, МИД-ПО, 1908, 55. М. Ракић, В. Љотићу, 17/30. 12. 1907. год. у Солуну.

Црква Светог Саве, ентеријер

Ова етапа радова обележена је и принудном изменом плана цркве, односно кровних површина које су првобитно замишљене са куполом. Да би црква била што пре готова, руски конзул који је обећао новчану помоћ у висини од 1.000 златника, тражио је да се радови редукују како би био у стању да новчано помогне. Након реализације жеље руског конзула да се радови упросте и црква изгради са двосливниим кровом, јер је пројекат Стевановића био сувише амбициозан за конкретно подручје и околности у којима је црква грађена, изграђена је и зграда за митрополита. Материјал преостао од изградње цркве утрошен је на зидање једноспратне црквене зграде, такозване Митрополије. И изградњом овог објекта, завршеног 1909. године, руководио је поменути предузимач из Прокупља.[42] Када су сви радови били завршени, Митровчани су и даље били незадовољни, те су покренули поновно сакупљање прилога како би скинули кров и подигли планирану куполу.[43]

И на изградњи кубета ангажован је предузимач Стојан Јосифовић. Темељи стубова за првобитно кубе, које је Јосифовић сада требао да искористи, настали су у претходним етапама. Он је увидео да су они лагано почели

42 Љубиша С. Пантовић, *нав. дело*, 27.

43 *Исто*.

да попуштају, што је јавио српском конзулу Пећанцу.[44] Обратио му се поруком – „примећујем попуштање ступова који држе кубе. Прети опасност већа: пропадање ступова у земљу, које може изазвати рушење кубета и повреда целе зграде. Потребно сутра Субота послати стручњака из Београда да је у Понедељак у Митровици".[45] Међутим, због тога што дуго није примио наканду за вршене радове, предузимач је у једном тренутку обуставио посао и напустио Митровицу.[46]

Министарство иностраних дела ступило је у контакт са Министарством грађевина како би им оно послало „једног од својих инжињера добро обавештених у црквеној архитектури, који би пристао да оде у Митровицу (Ст. Србија) да прегледа коначно свршен рад онамошње наше цркве." Министарство грађевина је препоручило инжењера Петра Поповића: „који је врло упућен у црквену архитектуру. Он би отишао у Митровицу чим би Минстарство иностраних дела тражило то актом од Министарства грађевина. Начелник тог министарства г. К. Јовановић држи да би био довољан хонорар од 100 дин. уз бесплатну карту до Ристовца. Мање је трошка немогуће. Министарство грађевина не би могло ништа учинити осим то да апелује на патриотизам инжињера који би ишао у Митровицу".[47]

Тако је убрзо из Србије пошла комисија коју су чинили Петар Поповић (1873–1945) и Милорад Рувидић (1863–1914). Петар Поповић је био ђак Андре Стевановића и од завршетка Техничког факултета у Београду 1896. године до 1927. године радио је у Архитектонском одељењу Министарства грађевина. Од 1919. године је радио и као хонорарни професор српско-византијске архитектуре на Техничком факултету. Три године пре њега у Министарству грађевина, у истом одељењу, запослио се Милорад Рувидић, који је у време када су њих двојица вршили комисијски преглед цркве у Митровици већ радио као хонорарни професор Велике школе.[48]

Архитекта Поповић је изградио низ профаних здања, али је стручно био окренут српској средњовековној архитектури, као актер обнова неколико српских средњовековних цркава.[49] Таква његова интересовања, као и

---

44 АС, МИД-ПП1О, 1908, 55. С. Јосифовић, М. Пећанцу, 26. 10/ 8. 11. 1907. год. у Митровици.

45 АС, МИД-ПП1О, 1908, 55. Телеграм, М. Пећанац 26.10/ 8. 11. 1907. год. у Приштини.

46 АС, МИД-ПП1О, 1908, 55. документ 1907, 456. октобар 1907. М. Пећанац, Министарству иностраних дела, 24. 9/ 7. 10. 1907. год. у Приштини.

47 *Исто.*

48 Дивна Ђурић Замоло, *нав. дело*, 275, 281.

49 Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Грађевинска књига, Београд, 1997, 91–93; Slobodan Giša Bogunović, *нав. дело*, 1046–1050; Александар Кадијевић, „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији (1908–1930), *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Матица српска, Нови Сад, 2012, 226–227 (са списком Поповићевих пројеката).

ангажованост у изградњи цркве у Митровици, која је условила пут на Косово, допринели су и учешћу у акцији Одбора госпођа „Кнегиња Љубица" као аутора пројекта обнове Цркве Самодреже 1928. године.[50] Исте године је израдио и нацрт за нови конак у Грачаници.[51] Након тога, 1936. године приступио је амбициозном и нереализованом пројекту обнове Грачанице, као члан „Одбора за обнову манастира Грачанице и подизање Маузолеја и Храма Славе на Косову Пољу".[52]

По прегледаном стању новоизграђене цркве у Митровици, Поповић и Рувидић су саставили следећи комисијски извештај:

„Нову српску православну цркву у Митровици, прегледали смо, па смо нашли:

1. Да је све што је зидано, углавном добро.
2. Да су главни луци, који носе кубе погрешно ниско озидани и тиме је тамбур повећан, услед чега су стубови много непотребно оптерећени.
3. Да су нагиби за кровове много стрмији изведени, но што су планом предвиђени, због тога што је предузимач употребио обичан креч, у место жљебљеног из Солуна, те је стога морао због виших калкана, још повећавати тамбур. Па је и овим безразложно оптеретио стубове.
4. Да се, због великог оптерећења на стубове, треба да поруши кубе до почетка лукова прозорских и да се ниже почетка лукова прозорских за 40 cm отпочне ножица за свод кубета, тако да лукови прозорски усецају у кубе за 60 cm. Свод извести од 30 и 15 цм јачине, дакле слабије него што је у плану (45 и 30 cm). А главни венац да се изведе од камена простији без великих зубаца (лучног фриза) као што је уцртано плајвазом. А одмах више прозорских лукова узида јака гвоздена стега у виду обруча. Пошто ће свод у темену бити тањи, то да се полијелеј не веша о свод, већ да се више латица у тамбуру, узидају четири куке, о које ће се обесити унакрст оба ланца, и на њима утврди ланац за полијелеј.

50 *Обнова цркве Самодреже*, Београд, 1932, 10; „Поповић Петар", *Лексикон неимара* (ур. Зоран Маневић), Грађевинска књига, Београд, 2008, 330. Наводи се и податак да су цркву заједно пројектовали Петар Поповић и Александар Дероко. Видети: *Обнова цркве Самодреже на Косову*, Београд, 1938, 16.

51 Зорица Шипка Ергелашев, „Пера Ј. Поповић, живот и делатност", *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, св. 16, Матица српска, Нови Сад, 1980, 167.

52 Историјски архив Београда, Одбор за обнову манастира Грачанице, кутија 193/1937, несређена грађа. Поповић је био активан у многим одборима и комисијама. Види: Зорица Шипка Ергелашев, *нав. дело*, 176–179.

5. Да поправи нагибе на крововима код олука и на малим кровићима тако да буду стрмији.
6. Кровна конструкција на кубету да се упрости према скици, тако да кубе изгледа споља ниско.
7. Лимани покривач на кубету имаће изнад главнога венца засеке – иксне – увале, које се губе ка крсту идући, и да нема олука, већ да иксне мало заобљено ван венца продуже.
8. Лукови изнад прозора изидаће се тако да кубе не буде више округло, већ са 16 страна.
9. Извршени послови добри су, али има врло много архитектонских грешака, које се без великих новчаних жртава не могу поправити, те их и не препоручујемо.
10. Код предузимача нисмо нашли све потребне планове. Међутим он тврди, да ово нису планови, по којима је почето зидање. Због непотпуности у плановима ово нисмо могли констатовати.
11. Срачунали смо неизвршене послове, и нашли да по приложеном обрачуну износе 11.350 динара. Спремљенога материјала на грађевини нема.

31. октобра 1907.
Митровица
Архитекти
Мил. Рувидић
П. Ј. Поповић

Додајемо да се показале у главном венцу на краковима, ситне пукотине, које нису опасне ни по величини ни по месту.

Мил. Рувидић
П. Ј. Поповић[53]

Када су Поповић и Рувидић направили предрачун за наступајуће радове, биланс је био овакав: покривање кубета лимом 899 дин, крст од бакра са лоптом од чисте позлате 1.200 дин, малтерисање споља и изнутра 3.828 дин, венац око главног кубета 24 метра по цени од 12 динара за дужни метар; скеле за рад 182 дин, прозори 1.120 дин, врата 300 дин, степенице 245 дин, патос 1.636 дин, за неизвршено кубе и зидове у унутрашњости цркве 1.300, за солунски креп 352 дин; што је представљало укупне трошкове од 11.350 динара.[54]

53 АС, МИД-ППО, 1908, 55. М. Рувидић, П. Поповић, 31. 10/ 13. 11. 1907. год. у Митровици.
54 *Исто*.

Д. А. Папрадишки, архијерејски трон, детаљ, 1914/1915. год.

Д. А. Папрадишки, детаљ иконостаса, 1914/15. год.

Тек 1910. године, захваљујући напорима тадашњег вицеконзула, издат је новац да се наставе ови радови. Он је Министарству писао: „Она је (црква), најзад, пре три године засвођена. Али због огромне тежине кубета, које невешти предузимач није умео направити као што треба, попустили су неки стубови и рад је поново прекинут. Иако су још тада ти стубови донекле утврђени, претерана тежина кубета и свода пада већ три године на стубове и вероватно је да ће они поново попустити, ако се рад на цркви што пре не предузме“.[55]

Када је одобрен новац, на захтев бившег конзула Ракића, позван је архитекта Глигорије Томић (Томић), родом из Крушева (1886–1971). Томић је дипломирао на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Београду, а након рада у Митровици, упамћен је по пројекту Цркве Светог Уроша

55 АС, МИД-ПППО, 1914, 292. вицеконзул, Министарству иностраних дела, 11/24. 11. 1910. год. у Приштини.

у Урошевцу, који је израдио са Јосифом Михаиловићем 1926. године.[56] Након што је у Митровици извршио још један преглед, његов извештај и предрачун је потом прегледао архитекта Поповић.[57] Томић је у предрачуну навео потребне радове: „да се скине креп, сруше сводови и лукови, све изнад 6 метара висине [...]; да се потом кубе покрије ћерамидом, по могућству старом, метаном у малтер [...] да се изради 130 m² калдрме око цркве [...] да се под цркве поплоча белим и црвеним цементним плочицама, цемент портланд [...] да се кроз лукове прозорске на кубету изидају стеге са 8 затегника".[58] Архитекта Томић је предвидео трошкове од 13.700 динара за довршетак радова, након којих би могло отпочети богослужење у цркви. Црквено-школска општина је стога желела да се заврше само најнужнији спољни послови, а да се остали радови (у износу око 6-7.000 дин.) постепено извршавају црквеним приходима.[59]

Радови су поново поверени првобитном предузимачу Михаилу Ђорђевићу из Скопља.[60] Према уговору закљученом са Ђорђевићем, према тачки 2, било је предвиђено да се радови заврше 15. септембра 1912. године, али они су прекинути ратним околностима.[61] Након што је црква довршена, Ђорђевић је тражио да на терен изађе комисија: „Цркву сам довршио још пре српско-турског рата и одмах је пропојала, међутим обрачун, због рата, није свршен ни до данас. С тога молим министарство да изволи одредити Комисију за преглед, пријем и обрачун ове цркве. Пројектант за ово довршење цркве био је г. Пера Поповић, в. Архитекта Министарства грађевина а надзорни архитект г. Глигорије Томић, архитекта Вардарске дивизије, па молим да и они уђу у ову комисију, пошто су са послом упознати".[62]

---

56 Александар Кадијевић, „О архитектури националног стила на Косову и Метохији у периоду између два светска рата", *Новопазарски зборник*, св. 23, Музеј Рас, Нови Пазар, 1999, 171; Георги Константиновски, *нав. дело*, 106–107.

57 АС, МИД-ПРО, 1914, 292. Конзул, Министарству иностраних дела, 9/22. 12. 1911. год. у Скопљу; П. Поповић, Министарству иностраних дела, 10/23. 1. 1912. год. у Београду.

58 АС, МИД, Конзулат у Приштини, 1912. П. Ј. Поповић, Министарству иностраних дела, 20. 4/ 3. 5. 1912. год. у Београду; Предрачун за довршење цркве у Косовској Митровици.

59 АС, МИД-ПРО, 1914, 292. Конзул Милојевић, Министарству иностраних дела, 19. 3/ 1. 4. 1912. год. у Приштини.

60 Због договора са новим предузимачем, стари предузимач, Стојан Јосифовић, поднео је тужбу суду и тражио неколико хиљада динара наканде, а кајмакам је препоручио измирење да не би у супротном обуставио зидање док се не заврши парница. Министарство је поручило конзулату да га убеде да одустане од тужбе са претњом да ће у супротном имати великих проблема и сметњи на свом имању у Србији. АС, МИД-ПРО, 1914, 292. Конзул, Министарству иностраних дела, 26. 5/ 8. 6. 1912. год. у Приштини.

61 АС, МИД-ПРО, 1915, 27. Н. Пашић, Министарству грађевина.

62 АС, МИД-ПРО, 1914, 292. М. Ђорђевић, Министарству спољних послова, 30. 3/ 12. 4. 1914. год. у Скопљу.

Након ослобођења Косова и Метохије 1912. године, иако још није била завршена, у цркви су чинодејствовали свештеник Анђелко Нешић и прота Живко Грујић.[63] О Ускрсу 1913. године је први пут служено у новој цркви, а служби је присуствовао и Јанићије Славковић, који је у међувремену постао војни свештеник. Наредне, 1914. године, стара црква срушена је до темеља по наредби црквених власти.[64] Црква Светог Саве у Митровици освећена је 17. јула 1921. године од стране рашко-призренског владике Михаила.[65]

Архитектура

Црква је грађена материјалом који се налазио у близини Митровице и који је било лако донети. Био је то тесани и ломљени камен из мајдана оближњих села Кориља и Рудара.[66] Читав екстеријер и ентеријер, укључујући и под цркве, грађени су овим каменом. Само је мермерни престо начињен од студеничког камена 1921. године, а под замењен глачаним мермером 1995. године.[67] Била је то црква са основом у облику развијеног уписаног крста, висине 25 m, ширине 15 m и дужине 23 m. На западној страни налазила се припрата, над којом је галерија била изграђена тек 1932. године, за потребе црквеног хора, а залагањем свештеника Момчила Нешића, који је уједно био и оснивач хора.[68] Стубови који су носили куполу просторно су наос делили на западни, поткуполни и предолтарски травеј. Олтарски простор био је конструисан као троделан, са одвојеним проскомидијом и ђакониконом. Полукружна олтарска апсида споља је била тространа. Носачи куполне конструкције формирали су базиликални тип ентеријера са три брода, која су у спољашњости обликована степеновањем маса бочних бродова у односу на виши централни. Истовремено, у спољашњем обликовању приметни су и истакнути калкански решени кракови уписаниг крста, над чијом укрсницом је конструисана купола.[69]

63 Зоран Ч. Вукадиновић, „Храм Светог Саве у Косовској Митровици. Поводом 110 година од почетка изградње“, 207.

64 Љубиша С. Пантовић, *Храм Светог Саве у Косовској Митровици*, Архив у Косовској Митровици – Народна и универзитетска библиотека Приштина, 1996, 27.

65 „Гласник“, *Српско Косово*, Косовска Митровица 1. и 15. августа 1921, бр. 15–16, год. II, 21.

66 Милосав Гвоздић, *нав. дело*, 240.

67 Љубиша С. Пантовић, *нав. дело*, 31–32.

68 Милосав Гвоздић, *нав. дело*, 240; Љубиша С. Пантовић, *нав. дело*, 33–34.

69 О комбиновању лонгитудиналности плана и концепције уписаног крста, такозваном лажном сопоћанском базиликалном решењу, на примеру ове цркве: Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, 65–66; Исти, „О архитектури храма Св. Саве у Косовској Митровици“, 37.

Декоративност фасада огледа се у употреби две врсте камена у изградњи, при чему су за углове коришћени тесани камени квадери, а за изградњу зидних површина неуједначено ломљени камен. Све фасаде су хармонично и врло симетрично обликоване употребом кровних венаца на свим површинама, као и монофорама у два нивоа, чиме је створен лажни утисак двоспратности грађевине. Северна и јужна фасада имају по четири прозора на оба нивоа, а између њих истурене кракове крста. На северном краку налази се наглашени улаз и над њим монументална четворолучна прозорска конструкција. На јужној фасади су уместо улаза примењена два прозора налик осталим прозорима на храму. Мотиви квадрифоре и монументалног улаза употребљени су и у обликовању западне фасаде. Источна фасада наглашена је тространом апсидом, на чијим је странама аплицирана по једна витка монофора, док су површине ђаконикона и проскомидије решене попут бочних делова западне фасаде, употребом прозора у два нивоа.

Иконе Исуса Христа и Богородице са Христом,
дар Михаила Ђорђевића, 1913. год.

Својим обликом, појединачним архитектонским облицима и начином градње, ова црква представља најимпозантније црквено здање XIX века на територији Косова и Метохије. Стилски, она припада корпусу грађевина насталих у духу националног стила.[70]

Поред цркве се до 1938. године налазила стара дрвена звонара. Нова звонара изграђена је јужно од западног портала, у складу са архитектонским одликама цркве, а верује се да ју је пројектовао Александар Дероко.[71] У старој звонари налазило се звоно које је поклонио мајор Александар Јовановић из команде војног гарнизона у Митровици, на Видовдан 1921. године. На звону је писало да је поклоњено „у спомен палих јунака за ослобођење Косова 1912–1918, чију ће славу преносити ово звоно широм Косова".[72] Ово звоно налазило се и у новој звонари, заједно са два нова, која су такође била приложнички дарови.

Ентеријер

Храм Светог Саве у Митровици није био осликан. Иконе за олтарску преграду насликао је сликар Димитрије Андонов Папрадишки (1859/60–1953), родом из Папрадишта. Овај сликар је, као и његов отац, сликарство учио у Русији, где је боравио од 1881. до 1884. године.[73] Извео је велики број икона и осликао велики број цркава широм Балкана.[74] Школовање у Русији унело је у његов ликовни израз руску реалистичност и „нежне, лазурне тонове", и учинило његов стил другачијим од стила његових претходника и савременика, чији је рад био базиран на традиционалном зографском моделу.[75] На територији Косова и Метохије сликао је иконе за иконостасе у Косовској Митровици, Липљану, капели у Урошевцу, Витини, манастиру Девичу и у цркви у Гњилану. У Гњилану је, поред иконостаса, извео и живопис, као и у цркви у оближњем селу

70 Александар Кадијевић, „О архитектури храма Св. Саве у Косовској Митровици", 35.

71 Љубиша С. Пантовић, *Храм Свеш̄ог Саве у Косовској Миш̄ровици*, 39.

72 Зоран Ч. Вукадиновић, „Храм Светог Саве у Косовској Митровици. Поводом 110 година од почетка изградње", 207.

73 Крум Томовски, „Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век. Преглед на творештвото", св. 5, *Кул̄турно наследс̄тво*, Скопје 1959, 57; Елена Мацан, „Македонскиот иконопис во XIX век, хронологија и стилски развток", *Кул̄турно наследс̄тво*, св. 7, Скопје, 1961, 63.

74 Радио је и у Врањској епархији: Ненад Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940", *Иконоп̄ис Врањске еп̄архије* (прир. Мирослав Тимотијевић, Ненад Макуљевић), Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија Врањска Српске православне цркве, Врање, 2005, 28.

75 Крум Томовски, *нав. дело*, 58.

Станишору.[76] На територији јужне Србије био је ангажован и у црквама у Куршумлији, Ајдановцу, Прешеву, Биљачи, Жужелици, Куштици, селима Кленике и Горњој Драгуши. Поред овога, на тлу Рашко-призренске епархије био је ангажован и на чишћењу фресака у цркви Манастира Грачанице.[77]

У Митровици је Андонов извео иконе за иконостас новоизграђене Цркве Светог Саве у периоду између 1914. и 1915. године.[78] За овај посао плаћен је 4.787,40 динара, док је дрвена конструкција иконостаса, коју је начинио Јевта Добрић из села Оклаца, коштала 262 динара. Новац за израду иконостаса обезбедило је српско Министарство просвете.[79] Истовремено када је израђен иконостас, израђени су у истом маниру и тронови. На архијерејском трону Папрадишки је насликао икону Христа као великог архијереја, са круном на глави, у белој одори.

Иконостас у митровачкој цркви био је конструисан као једноставна дрвена конструкција лишена богатијих декоративних детаља, у складу са актуелним концепцијама, на основу којих је Папрадишки извео и иконостас у Цркви Светог Николе у Гњилану око 1900. године. Иконостас се састојао из четири идејне зоне, али је у његовом изгледу била доминантна хоризонталност. Прву зону представљао је сокл у ком су се налазиле иконе са старозаветним сценама, сликане у кружним рамовима. Изнад њих су се налазиле престоне иконе. Над престоним редом се налазила зона у виду широке архитравне греде, у којој су биле смештене празничне иконе у праовугаоним, хоризонтално положеним рамовима. Овај део иконостаса смештен је између два стуба, тако да су са јужне и северне стране по две вертикалне зоне, а у средини, међу стубовима, пет вертикалних зона. Изнад јужног и северног дела иконостаса, након ове празничне зоне није било икона. Ту су били постављени таблице закона на јужној страни и путир и јеванђеље на северној. Над централним делом иконостаса уздизала се још једна зона, у којој су три доминантне иконе –Васкрсење, Света Тројица и Рођење, и два осликана медаљона. Ове две зоне биле су раздвојене уском траком у којој су насликани ликови апостола у дванаест мањих медаљона. На врху иконостаса налазило се једноставно Распеће са иконама Богородице и Светог Јована.

Међу престоним иконама били су приказани Свети Сава и Богородица северно од царских двери и Исус и Свети Јован Крститељ јужно од двери. У северном делу налазиле су се и иконе Светог Димитрија, Свете Петке и архангела Михаила. Јужно од икона Христа и Светог Јована налазиле су се иконе

76 Видети документ публикован у: А. Николовски, *Македонските зографи од крајот на XIX и почетокот на XX век: Андонов, Зографски и Ванѓеловиќ*, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје, 1984, 373.

77 А. Николовски, *нав. дело*, 44, 70.

78 Милосав Гвоздић, *нав. дело*, 240.

79 Љубиша С. Пантовић, *нав. дело*, 36.

Светог Николе, архиђакона Стефана и Светог Георгија. Централни део иконостаса чинила је вертикала над царским дверима, коју су, поред двери, чинле и иконе Тајне вечере, и изнад ње Свете Тројице, а на самом врху Распеће.

У новом храму Светог Саве у Митровици сигурно су се налазиле и иконе са старог иконостаса, који је коришћен у адаптираној кући Спире Вељковића. О томе сведочи и белешка да су приликом првог богослужења на Ускрс 1913. године, пошто нови иконостас још увек није био завршен, војници кроз шпалир грађана свечано у нови храм унели иконе из старе цркве.[80] Нажалост, нема сачуваних података о настанку тог иконостаса и његовом иконописцу.

Из старе цркве у нову је била пренета и једна икона са приказом Светог Георгија који убија аждају, коју је, по наруџбини митрополита Мелетија, 1870. године насликао зограф из породице Дамјановић. Новој цркви је, након завршеног посла, 1913. године градитељ Михаило Ђорђевић поклонио иконе Христа и Богородице са Христом, примерке зографског сликарског модела.[81]

Док је за богослужбене потребе служила преуређена кућа Вељковића, Друштво Светог Саве је послало једно црквено одело 1891. године.[82] Преко конзулата у Приштини добили су и фелон, епитрахиљ и наруквице, што је било донето из Београда од стране М. Терзибашића за вечни спомен његовог умрлог сина Тасе.[83] Свештеничко одело било је честа ставка у приложничким даровима, као неопходно за обављање богослужења. Једно од свештеничких одела у митровачкој цркви купљено је и прилогом који је за ту сврху 1907. године послао руски цар.[84]

У Цркви Светог Саве у Митровици налазили су се и богослужбени предмети неопходни за неометано функционисање цркве. Међу њима је био и сребрни анафорник, украшен техником нијело, који је 1883. године поклонио Живко Шантрић из Пећи. Међу драгоценим богослужбеним предметима у цркви Светог Саве налазила се и плаштаница коју је 1905. године приложио руски конзул.[85] На плаштаници је представљено Христово тело положено на одру, сликано на комаду коже, који је постављен на средишњи део плаштанице. Овакво иконографско решење проистекло је из функције овог предмета у прослављању Васкрса, као и текст Васкршњег тропара,

80 Љубиша С. Пантовић, *нав. дело*, 27.

81 Михаило Ђорђевић је поклонио и једну икону, рад Теофана Исаиловића Буџароског, манастиру Драганац, који се налази у близини Гњилана. Ивана Женарју, „Дебарски зографи на Косову и Метохији", *Саопштења*, св. XLIV, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 2012, 213.

82 АС, МИД-ПП1О, 1891, 49. С. Николајевић, С. Грујићу, 8/21. 1. 1891. год. у Београду.

83 АС, МИД-ПП1О, 1891, 49. Чланови црквено-школске општине, 23. 3/ 5. 4. 1891. год. у Митровици.

84 АС, МИД, Конзулат у Приштини, 1909. С. Божовић, Конзулату Србије у Приштини, 11/24. 6. 1907. год. у Београду.

85 Љубиша С. Пантовић, *нав. дело*, 40.

исписан златовезом на рубним деловима у виду бордуре.[86] У угловима су аплицирани сликани ликови Јеванђелиста. Такође, ова раскошна руска плаштаница била је обрубљена срменим ресама и сребрним кићанкама.

У Цркви Светог Саве се налазила и једна метална плоча, постављена на јужном стубу у западном делу храма, у спомен првом руском конзулу у Митровици, који је након кратког службовања изгубио живот у побуни Албанаца.[87] На плочи се налазио крст и испод њега текст: „Григорије Степанович Шчербина, руски конзул, рођен 1868. године, погинуо 28. марта 1903. године". Плоча је постављена 1928. године на иницијативу „официра Кос. Митровичког гарнизона и родољубивог грађанства Кос. Митровице".[88]

Плаштаница, дар руског конзула, 1905. год.

* * *

Сагледавање историје градње Цркве Светог Саве у Митровици, која је трајала од 1896. до 1913. године, указује на патронажне механизме на којима је почивао развој визуелне културе на Балкану. У процесу изградње и опремања митровачког храма важну улогу имало је неколико слојева друштва – митрополити, свештеници, учитељи, имућни појединци, црквено-школска

86 О уобичајеним видовима украшавања плаштаница: Вук Даутовић, „Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије", *Лесковачки зборник*, св. XLIX, Народни музеј, Лесковац, 2009, 391–393.

87 О убиству руског конзула Шчербине види: Весна Зарковић, „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици", Баштина, св. 19, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 2005, 139–153; Иста, „Напад Арбанаса на Косовску Митровицу 1903. године", *Баштина*, св. 33, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 2012, 171–172.

88 Милосав Гвоздић, *нав. дело*, 240.

општина. Велики значај у овом процесу имали су и патронажно-пропагандни програми Србије и Русије. Захваљујући њима и њиховој међусобној повезаности и сарадњи, изграђен је храм по пројекту угледног архитекте Андре Стевановића. Коначни изглед Цркве Светог Саве у Митровици био је резултат рада различитих архитеката, градитеља и предузимача, и производ потешкоћа на које су наилазили мајстори у реализовању сложеног плана. Сви предмети који су чинили саставни део ентеријера митровачке цркве (иконостас, тронови, иконе и богослужбени предмети), уништени су 17. марта 2004. године у нападу Албанаца, када је црква опљачкана и запаљена.

Извори и литература

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко-просветно одељење, 1896–1915.

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Конзулат у Приштини, 1909–1912.

Историјски архив Београда, Одбор за обнову манастира Грачанице, 1937.

Bogunović 2005: S. G. Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, Beogradska knjiga, Beograd.

Василиев 1965: А. Василиев, *Български възрожденски майстори, живописци, резбари, строители*, Наука и изкуство, София.

Вукадиновић, Богавац 2001: З. Ч. Вукадиновић, М. Ј. Богавац, *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836–1941*, Институт за српску културу – Учитељски факултет, Лепосавић.

Вукадиновић 2007: З. Ч. Вукадиновић, „Храм Светог Саве у Косовској Митровици. Поводом 110 година од почетка изградње", *Зборник Матице српске за друштвене науке*, св. 122, Матица српска, Нови Сад, 203–219.

Гвоздић 1980: М. Гвоздић, „Црква Светог Саве у Косовској Митровици", *Гласник, службени лист Српске православне цркве*, бр. 10, Београд, 239–241.

Грчев 1998: К. Грчев, *Црковното градителство во Македонија меѓу двете светски војни 1918–1940*, Институт за фолклор „Марко Цепенков", Скопје.

Даутовић 2009: В. Даутовић, „Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије", *Лесковачки зборник*, св. XLIX, Народни музеј, Лесковац, 385–416.

Ђурић Замоло 2011: Д. Ђурић Замоло, *Градитељи Београда 1815–1914*, Музеј града Београда, Београд.

Женарју 2012: И. Женарју, „Дебарски зографи на Косову и Метохији", *Саопштења*, св. XLIV, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 207–227.

Зарковић 2005: В. Зарковић, „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици", *Баштина*, св. 19, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 139–153.

Зарковић 2008: В. Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину 1901–1902. године*, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић.

Зарковић 2012: В. Зарковић, „Напад Арбанаса на Косовску Митровицу 1903. године“, *Баштина*, св. 33, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 163–176.

Ивановић 1987: М. Ивановић, „Црквени споменици, XIII–XX век“, *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Богословски факултет, Београд – Епархија Рашко-призренска, Призрен, 387–547.

Кадијевић 1997: А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Грађевинска књига, Београд.

Кадијевић 1999: А. Кадијевић, „О архитектури националног стила на Косову и Метохији у периоду између два светска рата“, *Новопазарски зборник*, св. 23, Музеј Рас, Нови Пазар, 163–185.

Кадијевић 2005: А. Кадијевић, „О архитектури храма Св. Саве у Косовској Митровици“, *Косовско-метохијски зборник*, св. 3, САНУ, Београд, 33–39.

Кадијевић 2012: А. Кадијевић, „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији (1908–1930), *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Матица српска, Нови Сад, 225–240.

Константиновски 2001: Г. Константиновски, *Градителите во Македонија: XVIII–XX век*, Табернакул, Скопје.

Макуљевић 2005: Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940“, *Иконопис Врањске епархије* (прир. Мирослав Тимотијевић и Ненад Макуљевић), Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање, 2005, 11–42.

Маневић 2008: З. Маневић, „Поповић Петар“, *Лексикон неимара*, Грађевинска књига, Београд, 330.

Мацан 1961: Е. Мацан, „Македонскиот иконопис во XIX век, хронологија и стилски развиток“ *Културно наследство*, св. 7, Скопје, 61–64.

Николовски 1984: А. Николовски, *Македонските зографи од крајот на XIX и почетокот на XX век: Андонов, Зографски и Ванѓеловиќ*, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје.

Обнова цркве Самодреже, Време, Београд, 1932.

Обнова цркве Самодреже на Косову: освећена 15–28 јуна 1932. год. на Видов-дан, Београд, 1938.

Пантовић 1996: Љ. С. Пантовић, *Храм Свете Саве у Косовској Митровици*, Архив у Косовској Митровици – Народна и универзитетска библиотека Приштина, Косовска Митровица.

Peruničić 1988: B. Peruničić, *Svedočanstvo o Kosovu: 1901–1913*, Naučna knjiga, Beograd.

Поповић 1971: М. А. Поповић, „Бивша ‘Стара црква’ у Косовској Митровици“, *Весник*, бр. 520, Главни савез удруженог православног свештенства СФР Југославије, Београд, 5–6.

Томовски 1959: К. Томовски, „Велешките мајстори и зографи во XIX и XX век. Преглед на творештвото“, *Културно наследство*, св. 5, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје, 51–59.

Томовски 2006: К. Томовски, *Македонските мајстори – градители од деветнаесеттиот век*, МАНУ, Скопје.

Филиповић 1935: М. С. Филиповић, „Неимари цркве Св. Богородице у Скопљу. Прошлост рода Зографских у Велесу“, *Споменица српско-православног саборног храма Свете Богородице у Скопљу 1835–1935*, Српска православна црквена општина града Скопља, Скопље, 299–314.

Цариградски гласник, Цариград, 1897, 1898.

Шипка Ергелашев 1980: З. Шипка Ергелашев, „Пера Ј. Поповић, живот и делатност“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, св. 16, Матица српска, Нови Сад.

Ivana ŽENARJU

BUILDING AND EQUIPPING OF ST SAVA CHURCH IN KOSOVSKA MITROVICA (1896–1913)

Summary

Church of St Sava in Kosovska Mitrovica was built from 1896 to 1913, on the basis of the project designed by Andra Stevanovic. All layers of society took a role in the process of constructing and equipping of the church – the archbishops, priests, community and wealthy individuals. Mechanisms of patronage and propaganda of Serbia and Russia had a great importance in this process.

Church of St Sava was built in several phases, involving master builders Mihailo Đorđević and Dame Andrejev, contractor Stojan Josifović and architects Gligorije Tomić, Petar Popović and Milorad Ruvidić. The church was built in the spirit of the national style. Its shape, architectural forms, manner of construction, made it one of the most imposing religious monuments of the nineteenth century on the territory of the Kosovo and Metohija. Church interior was not painted. Icons for the iconostasis were painted by Dimitrije Andonov Papradiški between 1914 and 1915.

Objects that were an integral part of the church interior, iconostasis, icons, thrones and liturgical objects no longer exist. In the attack of the local Albanians on the March 17th 2004 church was robbed and set on fire.

Кључне речи: Црква Светог Саве, Косовска Митровица, Даме Андрејев, Михаило Ђорђевић, Петар Поповић, Димитрије Андонов Папрадишки.

УДК 784.4(497.115) ; 398.8(497.115) ;
371.3::787.2

*Биљана М. ПАВЛОВИЋ**

ТРАДИЦИОНАЛНА НАРОДНА МУЗИКА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У УМЕТНИЧКОЈ МУЗИЦИ **

Апстракт: У раду се, применом аналитичке методе, разматрају уметничка музичка дела заснована на традиционалној народној музици Косова и Метохије. Циљ је да се подстакне интересовање за слушање и упознавање националне уметничке музике у основношколској настави музичке културе. *Задатак је да се истраже и анализирају музичка дела домаћих композитора*, инспирисана традиционалном народном музиком Косова и Метохије. Осим упознавања националне уметничке музике, слушањем ових композиција *доприноће* се потпунијем доживљају и афирмацији косовско-метохијског народног музичког стваралаштва. У раду се указује на *заступљеност уметничких композиција инспирисаних* косовско-метохијском *традиционалном народном музиком* и на могућност њиховог увођења у основношколску наставу музичке културе.

Кључне речи: традиционална народна музика, Косово и Метохија, уметничка музика, основна школа, настава музичке културе.

1. Увод

У раду се анализирају уметничке вокалне, вокално-инструменталне и инструменталне композиције домаћих композитора, инспирисане традиционалном музиком Косова и Метохије. Циљ је да се ученици основне школе упознају са националним уметничким музичким стваралаштвом, те да се подстакне интересовање за народну музичку традицију Косова и Метохије.

* Доцент на Учитељском факултету у Призрену / Лепосавић, Универзитет у Приштини, bilja.pavlovic@yahoo.co.uk

** Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта III 47023 Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција, који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Косовско-метохијска народна музика има специфичан и оригиналан музички израз, настао на основама исконског музичког памћења. Прожета елементима старе словенске музичке традиције, хришћанским супстратом и сегментима музике оријента, одликује се непоновљивом лепотом, богатством тема и мотива, свевременим уметничким вредностима. Народно косовско-метохијско музичко наслеђе темељ је на коме се поуздано могу градити осећања националне припадности, васпитавати музички укус и неговати етичке вредности.

Након упознавања основних карактеристика косовско-метохијске традиционалне музике, кроз песме, игре и традиционалну инструменталну музику, ученици ће имати задатак да у уметничким композицијама, заснованим на традиционалној музици, овог поднебља уоче и препознају карактеристичан ритам, специфичност мелодије, теме познатих косовско-метохијских песама. Научиће да разликују изворну, аутентичну народну музику Косова и Метохије од стилизованих верзија.

2. Избор уметничких композиција инспирисаних традиционалном музиком Косова и Метохије

Народно музичко стваралаштво је у нашој земљи достигло висок степен оформљености у тренутку када је започео процес систематског бележења и објављивања народних песама и игара. Својом лепотом и аутентичношћу наше народне песме заинтересовале су најумније људе Европе XIX века. Одушевљен српским народним песмама, Грим је истицао да оваквих песама ни један народ на свету нема, нити је имао.[1] Вук Караџић је српски народ настојао да представи европском свету оним највреднијим што је имао, лепотом његових песама. Неколико народних песама отпевао је пољском музичару Франћишеку Мирецком, који их је записао и обрадио за клавир. Објављене су у другој Вуковој књизи Народне српске пјеснарице, из 1815. године, и представљају прве записане световне мелодије у српској музици.[2] Подстакнути Вуковим идејама, Корнелије Станковић, а касније и многи други музичари, почели су сакупљати народне песме, обрађујући их за глас и клавир, мушки хор и клавир и сл,[3] чиме су постављени темељи српске националне музике. Чињеница да је српска традиционална музика подстицај уметничком стваралаштву, како

1 Вук Караџић, О српској народној поезији, Просвета, Београд, 1964.

2 Дејан Деспић, Властимир Перичић, Стеван Стојановић Мокрањац – Живот и дело, Завод за уџбенике и наставна средства – Нота, Београд – Књажевац, 1999, 156.

3 Стана Ђурић Клајн, *„Вук Караџић и српска музика“*, Музика и музичари, Просвета, Београд, 1956.

композиторима у прошлости, тако и савременим, говори о њеној универзалности и свевременој вредности.

Богата косовско-метохијска народна музичка традиција вечити је извор уметничке инспирације. Поједина дела Даворина Јенка, Стевана Мокрањаца, Косте Манојловића, Милоја Милојевића, Светислава Божића, заснована су на музичком фолклору Косова и Метохије. На основама ове грађе стварали су и косовски уметници: Петар Ђорђевић, Витомир Илић и Гордана Карамарковић. У наставку рада ће се анализирати композиције поменутих аутора, инспирисане традиционалном музиком Косова и Метохије. Указаће се на немарност према њима, као и на потребу њихове ревитализације – како кроз наставу музичке културе, путем слушања, тако и уметничким извођењем на културним манифестацијама. Дидактичко-методичким разматрањем и актуализацијом дела наведених у овом раду, у настави музичке културе, допринеће се афирмацији традиционалне народне музике Косова и Метохије и упознавању српске уметничке националне музике, што је важан задатак националног образовања и васпитања.

2.1. Избор вокалних и вокално-инструменталних композиција инспирисаних традиционалном музиком Косова и Метохије за слушање у настави

Открившн међу првима богатство и лепоту музичког фолклора Косова и Метохије, који је у народу „живео својим унутарњим, скоро скривеним, али интензивним виталитетом“[4], Мокрањац 1896. године на Косову бележи и сабира материјал за „VIII“[5] и „XII[6] руковет“ . Слушајући *Руковети,* ученици треба да уоче извођачке саставе: женски, мушки или мешовити хор; из колико песама се састоји одређена руковет; из које области Косова и Метохије потичу дате песме; да уоче поједине музичке облике грађе, попут канона, имитације, као што је случај у песми „Цанум на сред село“ у „VIII руковети“, те да препознају карактеристичне елементе косовско-метохијске музике у наведеним композицијама. Подстакнут ратним дешавањима 1912–1913. године, Мокрањац компонује музику на текст Шантићеве песме *„Призрене стари“*.[7]

4 Дејан Деспић, Властимир Перичић, нав. *дело*, 28.

5 Снимак „VIII руковети“ у извођењу хора РТС-а је доступан на е адреси http://www.youtube.com/watch?v=UgX2G9C9374, [18. 4. 2013].

6 Снимак „XII руковети“ у извођењу хора РТС-а је доступан на е адреси http://www.youtube.com/watch?v=DXlrnWJzHwE, , [18. 4. 2013].

7 Коста Манојловић, Споменица Стевану Ст. Мокрањцу, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1923.

Током 1947. године Коста Манојловић компонује пет песама за мешовити хор, под називом *Са косовских, шумадијских и вардарских страна.*[8] Након слушања ових композиција, ученици треба да, на основу знања о карактеристикама народних песама појединих поднебља, препознају у којој композицији су заступљене обраде косовских народних песама. Позната је и Манојловићева хорска композиција *„Коло из Призрена“*, компонована 1948. године, у којој је обрадио призренску песму *„Девојче, ђаурче“.*[9]

Ученици треба да се упознају и са почецима развоја српских соло песама, насталим крајем XIX и почетком XX века, а које су „свој развојни пут управо започеле као обраде народних песама за један глас и клавир“.[10] Посебном лепотом одишу обраде косовско-метохијских напева „Шарпланинска успаванка“ композитора Милоја Милојевића, као и песме „Разграна се грана јоргована“ (Централно Косово) и „Катаринче девојче“ (Вучитрн), у обради композитора Петра Коњовића.[11]

Уметничко стваралаштво косовских композитора Петра Ђорђевића и Витомира Илића темељи се на народној музици Косова и Метохије.

Петар Ђорђевић је рођен у Призрену 1934. године. Средњу музичку школу завршио је у родном граду, а Музичку академију у Сарајеву. Био је професор на Факултету уметности у Приштини. Компоновао је за хор, вокално-инструменталне композиције, као и инструменталне композиције за клавир и кларинет. Хорске композиције „I *руковет*“, „*Зумбул и каранфил*“ и „II р*уковет*“ *су обраде косовско-метохијских народних песама, док композиција „У позну јесен“* садржи елементе музичког фолклора Косова и Метохије.

„I *руковет*“[12], писана је за мешовити хор. У њој је аутор обрадио три народне песме из Призрена: *„Дилбер туга*, „*Облак се вије*“, „*Бре девојче, бре ђаволче*“. Прва песма је у карактеристичном ритму 9/8 и темпу *Allegreto*. Друга контрастира првој по темпу и у мешовитом је 2/4 и 3/4 такту, док је трећа у темпу *Allegro.* Ова хорска композиција се сматра веома успелом и једно је од најлепших остварења Петра Ђорђевића.

Композиција *„Зумбул и каранфил“*[13] представља обраду косовско-метохијске народне песме. Компонована је за женски хор.

---

8 *У спомен Косте П. Манојловића, композитора и етномузиколога*, ур. Властимир Перичић, зборник радова, Факултет музичке уметности, Београд, 1990.

9 Исто.

10 Саша Божидаревић, Фолклорни цитат у српској соло песми од њеног настанка до почетка Другог светског рата, Факултет уметности у Приштини / Косовска Митровица, Косовска Митровица, 2010, 280.

11 Исто.

12 Петар Ђорђевић, „I руковет“, Архива проф. Гордане Карамарковић (рукопис), Косовска Митровица, 1971.

13 Петар Ђорђевић, „Зумбул и каранфил“, Архива проф. Гордане Карамарковић (рукопис), Косовска Митровица, 1978.

„II *руковет*“[14] садржи четири призренске песме, обрађене за мешовити хор: *„Тамна ноћи, тамна ли си, „Подуна, мори, гора зелена“, „Што је лепо под ноћ погледати“, „Ој, Цоко, Цоко“*.

На текст Војислава Илића, Ђорђевић је 1976. године компоновао хорску композицију *„У позну јесен“* [15] за мешовити хор. Троделног је облика, АБА. У песми *„Чуј како ветар јауче кроз пусто поље наше“* композитор је садржину текста дочарао мелодијским хроматским силажењем у деоници сопрана, док у завршном делу мелодију која прати текст песме *„Мутно небо“* временске непогоде дочарава динамичким нијансирањем, богатим и разноврсним ритмом у оквиру 5/8 такта и пуноћом звука. Цела композиција одише јарким музичким колоритом у духу призренског фолклора, који је истакнут живим ритмом и богатством хармоније.

Све Ђорђевићеве хорске композиције су на репертоару хора Факултета музичке уметности из Приштине са привременим седиштем у Косовској Митровици, који, под вођством диригента професора Јасмине Новокмет, извођењем оваквих композиција доприноси очувању и афирмацији богате косовско-метохијске традиционалне музичке заоставштине. На жалост, ова вредна уметничка дела још увек нису објављена. У власништву су Ђорђевићеве кћерке Гордане Карамарковић, која живи у Косовској Митровици, и која је, такође као професор музике, компоновала неколико хорских композиција које представљају обраду косовско-метохијских народних песама.

У духу призренског фолклора је и хорска композиција *„Каймер мирише“*, коју је написао Витомир Илић. Рођен је у Призрену 1933. године. Средњу музичку школу завршио је у Призрену, а Вишу музичку у Приштини. Радио је као наставник у средњој музичкој школи „Стеван Мокрањац“ у Приштини.

Неколико косовско-метохијских народних песама за двогласни хор обрадио је Миодраг Васиљевић. Ове композиције објављене су у раду под називом *„Музичка традиција за наше најмлађе“*.[16] Обрађене су песме: *„Прошета Ђорђе“, „А што ми се памет померава“, „Излези, Марче“, „Варај, Стамено“, „Извор вода извирала“, „Пошла је Борка“*.

Позната је и хорска композиција *„Дошла је сестра Јелена“*[17], компонована за мешовити хор. Ову пећку песму обрадила је Гордана Карамарковић.

---

14 Петар Ђорђевић, „II руковет“, Архива проф. Гордане Карамарковић (рукопис), Косовска Митровица, 1989.

15 Петар Ђорђевић, „У позну јесен“, Архива проф. Гордане Карамарковић (рукопис), Косовска Митровица, 1976.

16 Миодраг Васиљевић, *„Музичка традиција за наше најмлађе“*, Дечији хорови, приредиле сестре Васиљевић и Десанка Тракиловић, Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево, 2004, 66–72.

17 Гордана Карамарковић, „Дошла је сестра Јелена“, Архива проф. Гордане Карамарковић (рукопис), Косовска Митровица, 1996.

И друге њене хорске композиције су обрада традиционалних песама са Косова и Метохије: *„Што си рано подранила, Марија“*[18] за мешовити хор; *„Мајко мила, а што ми се дрема“*[19] за женски глас и клавир; *„Бисер Мара по језеру брала“*[20].

У избор уметничких хорских композиција за слушање могу се уврстити не само обраде традиционалних песама Косова и Метохије, већ и оне које су инспирисане историјом овог простора. Чувен је текст песме српског песника Владимира Васића (1842–1864) *„Што ћутиш, ћутиш, Србине тужни“*, на који је Даворин Јенко (1835–1914) написао музику[21]. Једна је од најлепших српских патриотских песама, инспирисана косовском историјом. Може се послушати у извођењу Хора ,,Хаџи Рувим“ из Ваљева.[22]

Инспирисан ликом Мајке Југовића, Милоје Милојевић за време Првог светског рата компонује соло песму „Молитва Мајке Југовића звезди Даници“ за глас и клавир.[23]

Веома је дирљива композиција за мешовити хор – *„Ода Косову“*, коју ученици свакако треба да послушају. Текст песме написала је Олга Николић, а музику Будимир Гајић. Песму изводи Хор Факултета музичке уметности у Приштини – Косовској Митровици.

Мотивима косовске историје и традиције инспирисане су хорске композиције „Божури“[24] и *„Видовдане, мој очињи виде“*[25], које изводи хор Учитељског факултета из Призрена / Лепосавића.

---

18 Гордана Карамарковић, „Што си рано подранила Марија“, Архива проф. Гордане Карамарковић (рукопис), Косовска Митровица, 1997.

19 Гордана Карамарковић, „Мајко мила, а што ми се дрема“, Архива проф. Гордане Карамарковић (рукопис), Косовска Митровица, 1997.

20 Гордана Карамарковић, „Бисер Мара по језеру брала“, Архива проф. Гордане Карамарковић (рукопис), Косовска Митровица, 2012.

21 Драготин Цветко, *Даворин Јенко и његово доба,* Научна књига, Београд, 1952.

22 Снимак песме „Нек душман види“ је доступан на е адреси http://www.youtube.com/watch?v=wliil-L1Hfc, [18. 4. 2013].

23 Петар Коњовић, *Милоје Милојевић: композитор и музички писац, САНУ,* Београд, 1954.

24 Биљана Павловић, „Божури“, Народно музичко стваралаштво Косова и Метохије у основношколској настави музичке културе, Учитељски факултет у Призрену, Лепосавић, 2012. Композиција „Божури“ је доступна на е адреси http://www.youtube.com/watch?v=geiDaAsaaao, [18. 4. 2013].

25 Биљана Павловић, Владика Амфилохије Радовић, Народно музичко стваралаштво Косова и Метохије у основношколској настави музичке културе, Учитељски факултет у Призрену, Лепосавић, 2013. Композиција „Видовдане, мој очињи виде“ је доступна на е адреси http://www.youtube.com/watch?v=S2NbhpppDag, [18. 4. 2013].

2.2. Избор инструменталних композиција инспирисаних традиционалном музиком Косова и Метохије за слушање у настави

Инспирисан косовском историјом, Даворин Јенко 1872. године компонује увертиру „Косово".[26] Композиција осликава битку на Косову пољу 1389. године. Мелодија почиње мотивом фанфара, трубом и хорном, који најављују борбу. У њој композитор вешто користи звучне ефекте појединих инструмената и инструменталних група, дочаравајући звук гусала да би добио потребну епску ширину. Увертира је изведена 11. јуна 1889. године у Београду, у огранизацији Српске краљевске академије, поводом обележавања пет стотина година од Косовске битке.[27]

Основа музичког стваралаштва Милоја Милојевића лежи на богатој традицији нашег народа. Током 1921. године пише симфонијску поему „Смрт мајке Југовића"[28] за велики оркестар.[29] Богатство импресионистичких изражајних средстава изразио је и у другим композицијама насталим на темељу народних мотива. Његов клавирски циклус *Косовска свита*[30] оп. 68, из 1942. године садржи елементе косовско-метохијске традиционалне музике. Састоји се од два става: *„Видовданска тужбалица"* и *„Водоноша"*. У другом ставу пажњу привлаче мелодије у ритму 5/8, 7/8, 9/8.[31]

Милојевићеве клавирске композиције *Ритмови српских сељачких игара* оп. 64, написане августа 1941. године, садрже седам делова „пуних фолклорне непосредности, развијене мелодичности и живе ритмике".[32] Трећа по реду је *„Косовка"*, тужна, лагана игра. Слушајући ову композицију која је инспирисана ликом Косовке девојке, ученици треба да осете и доживе њен емоционални ниво. У тренутку када је наставник сигуран да су ученици емоционално одреаговали и да су доживели атмосферу слушаног дела, упознаје их са њеним програмским садржајем. Један од легендарних ликова који се везује за догађаје око Косовског боја је Косовка девојка. Она је, према истоименој епској народној песми, будућа невеста српског јунака Топлице Милана.[33]

---

26 Снимак увертире „Косово" је доступан на е адреси http://www.youtube.com/watch?v=ppdDhRu6nz8, [18. 4. 2013].

27 Драготин Цветко, нав. *дело*.

28 Снимак симфонијске поеме „Смрт мајке Југовића" је доступан на е адреси http://www.youtube.com/watch?v=u2SzKmFb2VM, [18. 4. 2013].

29 Петар Коњовић, нав. *дело*.

30 Снимак композиције „Косовска свита" је доступан на е дреси http://www.youtube.com/watch?v=01_sRDF0UcM, [18. 4. 2013].

31 Петар Коњовић, нав. *дело*, 1954, 116.

32 Исто, 117.

33 Вук Караџић, Српске народне пјесме, Просвета, Београд, 1976.

Симбол је српске жене, мајке или сестре, која ће у ратовима или бунама видати ране знаним и незнаним ратницима, а изгинуле оплакати. Косовка девојка, као жена самарићанка, чест је мотив уметника песничке, ликовне и музичке уметности.

У збирци клавирских композиција *Мотиви са села*, Милојевић такође користи теме појединих народних песама са Косова. У клавирском опусу *Мелодије и ритмови са Балкана,* оп. 69, који садржи 17 лирских комада. Неки од њих су: *„Песма из Неродимља, „Мотив из Призрена"*[34], *„Јутро на Косову"*.[35]

Коста Манојловић 1946. године компонује пет комада за клавир и виолину. *„Игра косача"*, најуспелија у овом циклусу, инспирисана је предањем о Драгану, народном свирачу из Призрена. Слушајући ову композицију ученици треба да уоче њен полетан играчки карактер. Легенда о Драгану, свирачу из Призрена који је једини на двору цара Душана умео да одсвира косовску народну игру под називом *„Игра косача"*, подстакла је Манојловића на стварање ове композиције. Започиње клавирским уводом „у коме је садржана полетна музичка тема, својим духом блиска народном мелосу. Виолина се придружује и понавља већ изложену музичку тему. Средњи део у живом покрету развија основну тему и доводи до хармонског и динамичког згушњавања. Завршни део, који доноси смирење, подсећа на уводни део ове игре. Виолина и клавир у наизменичном покрету уткивају завршну, распевану коду".[36]

Стваралаштво Светислава Божића, композитора и теоретичара музике, утемељено је на националној духовној традицији. Обновитељ је и чувар српске духовне и световне музичке вертикале. Његов стваралачки опус обухвата хорску световну и духовну музику, вокално-инструменталну музику, оперу, камерну музику, музику за инструменте (клавир, чембало, флаута, виолончело), музику за глас и интрументалну пратњу. У целокупном његовом опусу доминира национална програмска оријентација.

Евокација и стваралачка преобразба косовског музичког памћења нарочито долази до изражаја у његовом кончертину за клавир и оркестар „Метохијска појања"[37], написаном 1998. године. Поред „Метохијских појања", и друге Божићеве композиције инспирисане су историјом српског народа на Косову и Метохији. Међу најпознатијима су: „Лазарево бдение", концерт за трубу и симфонијски оркестар, писан 1996. године, „Кроз сан мој тавни и безброј суза наших", поема за гудаче, настала 1999. године, и „Свитања над

34 Снимак композиције „Мотив из Призрена" је доступан на е адреси http://www.youtube.com/watch?v=LeBjb4NRBSg, [18. 4. 2013].

35 Снимак композиције *„Јутро на Косову"* је доступан на е адреси http://www.youtube.com/watch?v=u6H8FpYWr9c, [18. 4. 2013].

36 У спомен Косте П. Манојловића, 87.

37 Снимак композиције „Метохијска појања" је доступан на е адреси http://www.youtube.com/watch?v=0CnYXB8J_WQ, [18. 4. 2013].

Љевишком", симфонијска поема, компонована 1999. године. У њима композитор надахнуто баштини музичко памћење, подсећа на страдање и голготу српског народа на Косову и Метохији, остављајући катарзичне музичке записе за будућност.

3. Закључак

Неспорна је уметничка, културна и историјска вредност традиционалне музике која је у нашем народу вековима чувана и усмено преношена. Сама чињеница да је опстала и поред свих неповољних историјских и друштвено-политичких околности и разних културних утицаја, говори о њеној великој снази и истрајности. До почетка XIX века, који обележава почетак борбе за ослобођење од турске власти, српска музичка традиција је била својеврсно национално упориште. Показатељ вредности народног музичког стваралаштва садржан је и у чињеници да оно представља основу стваралаштва многих српских композитора.

У овом раду су анализиране уметничке композиције које су инспирисане традиционалном музиком Косова и Метохије, као и оне које представљају обраде традиционалних народних песама овог поднебља. Наведена су и анализирана музичка дела Даворина Јенка, Стевана Мокрањаца, Косте Манојловића, Милоја Милојевића, Светислава Божића, Петра Ђорђевића, Витомира Илића, Гордане Карамарковић. Чињеница да је народно музичко стваралаштво овог поднебља извор инспирације, како нашим композиторима у прошлости, тако и савременим, указује на његову универзалност и свевремену вредност.

Многа уметничка дела косовско-метохијских композитора, пре свега Петра Ђорђевића и Гордане Карамарковић, која су на репертоару Хора Факултета музичке уметности из Приштине, са привременим седиштем у Косовској Митровици, и која су више пута извођена на многим културним манифестацијама, још увек нису објављена, што је велика штета, јер би она до сада сигурно заузела значајно место на репертоару многих хорова у Србији. И друга вредна уметничка дела српских композитора која се темеље на музичком фолклору Косова и Метохије занемарена су и заборављена. Неопходно би било пронаћи квалитетне аудио или видео снимке и упознати ученике са наведеним композицијама, мада, на жалост, мало је таквих снимака. Неопходно је сакупити све уметничке композиције које садрже мотиве традиционалне музике Косова и Метохије, обезбедити квалитетне извођаче и снимити их, како би ученици, али и шири аудиторијум, могли да чују ова вредна уметничка дела.

Упознавање народног музичког стваралаштва у његовом изворном облику, али и кроз уметничку обраду, тј. уочавањем елемената традиционалне

музике у уметничким композицијама, пружа могућност спознаје сопственог културног и националног идентитета. Слушањем ових композиција остварују се и други образовни, васпитни и функционални циљеви и задаци у настави музичке културе. Анализом композиција представљених у овом раду, указано је на могућности упознавања ученика са појединим музичким облицима и врстама хорова, као и са изражајним музичким средствима. Избор композиција представља допринос иновацији Наставног плана и програма. Закључено је да се њиховим слушањем афирмише традиционална народна музика Косова и Метохије, као и национална уметничка музика заснована на косовско-метохијском музичком наслеђу.

Литература и извори

Божидаревић 2010: Саша Божидаревић, *Фолклорни цитат у српској соло песми од њеног настанка до почетка другог светског рата,* Факултет уметности у Приштини / Косовска Митровица, Косовска Митровица.

Васиљевић 2004: Миодраг Васиљевић, *„Музичка традиција за наше најмлађе“*, Дечији хорови, Приредиле сестре Васиљевић и Десанка Тракиловић, Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево.

Деспић, Перичић, 1999: Дејан Деспић, Властимир Перичић, *Стеван Стојановић Мокрањац – Живот и дело,* Сабрана дела, књ. 10, Завод за уџбенике и наставна средства – Нота, Београд – Књажевац.

Ђорђевић 1971: Петар Ђорђевић, „I *руковет*“, Архива Гордане Карамарковић (рукопис), Косовска Митровица.

Ђорђевић 1976: Петар Ђорђевић, *„У позну јесен“*, Архива Гордане Карамарковић (рукопис), Косовска Митровица.

Ђорђевић 1978: Петар Ђорђевић, *„Зумбул и каранфил“*, Архива Гордане Карамарковић (рукопис), Косовска Митровица.

Ђорђевић 1989: Петар Ђорђевић, „II руковет“, Архива Гордане Карамарковић (рукопис), Косовска Митровица.

Ђурић Клајн 1956: Стана Ђурић Клајн, *„Вук Караџић и српска музика“*, Музика и музичари, Просвета, Београд.

Карамарковић 1996: Гордана Карамарковић, *„Дошла је сестра Јелена“*, Архива Гордане Карамарковић (рукопис), Косовска Митровица.

Карамарковић 1997: Гордана Карамарковић, *„Што си рано подранила Марија“*, Архива Гордане Карамарковић (рукопис), Косовска Митровица.

Карамарковић 1997: Гордана Карамарковић, *„Мајко мила, а што ми се дрема“*, Архива Гордане Карамарковић (рукопис), Косовска Митровица.

Карамарковић 2012: Гордана Карамарковић, *„Бисер Мара по језеру брала“*, Архива Гордане Карамарковић (рукопис), Косовска Митровица.

Караџић 1964: Вук Караџић, *О српској народној поезији,* Просвета, Београд.

Караџић 1976: Вук Караџић, *Српске народне пјесме,* Просвета, Београд.

Коњовић 1954: Петар Коњовић, *Милоје Милојевић*: *композитор и музички писац,* САНУ, Београд.

Манојловић 1923: Коста Манојловић, *Споменица Стевану Ст. Мокрањцу,* Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд.

Павловић 2013: Биљана Павловић, Народно музичко стваралаштво Косова и Метохије у основношколској настави музичке културе,Учитељски факултет у Призрену, Лепосавић.

У спомен Косте П. Манојловића: композитора и етномузиколога, зборник радова, ур. Властимир Перичић, Факултет музичке уметности, Београд, 1990.

Цветко 1952: Драготин Цветко, *Даворин Јенко и његово доба,* Научна књига, Београд.

Извори са Интернета

Божић 1998: Светислав Божић, „Метохијска појања“, http://www.youtube.com/watch?v=0CnYXB8J_WQ, [18. 4. 2013].

Јенко 1872: Даворин Јенко, „Увертира ‘Косово’“, http://www.youtube.com/watch?v=ppdDhRu6nz8, [18. 4. 2013].

Јенко 1897: Даворин Јенко, „Што ћутиш, ћутиш, Србине тужни“, http://www.youtube.com/watch?v=wliil-L1Hfc, [18. 4. 2013].

Мокрањац 1896: Стеван Ст. Мокрањац, „VIII руковет“, http://www.youtube.com/watch?v=UgX2G9C9374, [18. 4. 2013].

Мокрањац 1906: Стеван Ст. Мокрањац, „XII руковет“, http://www.youtube.com/watch?v=DXlrnWJzHwE, [18. 4. 2013].

Милојевић 1921: Милоје Милојевић, „Симфонијска поема ‘Смрт мајке Југовића’“, http://www.youtube.com/watch?v=u2SzKmFb2VM, [18. 4. 2013].

Милојевић 1942: Милоје Милојевић, „Косовска свита“, http://www.youtube.com/watch?v=01_sRDF0UcM, [18. 4. 2013].

Милојевић 1942: Милоје Милојевић, „Мотив из Призрена“, http://www.youtube.com/watch?v=LeBjb4NRBSg, [18. 4. 2013].

Милојевић 1942: Милоје Милојевић, „Јутро на Косову“, http://www.youtube.com/watch?v=u6H8FpYWr9c, [18. 4. 2013].

Павловић 2009: Биљана Павловић, „Божури“, Композиција је доступна на е адреси http://www.youtube.com/watch?v=geiDaAsaaao, [18. 4. 2013].

Павловић, Радовић 2010: Биљана Павловић, Владика Амфилохије Радовић, „Видовдане, мој очињи виде“, http://www.youtube.com/watch?v=S2NbhpppDag, [18. 4. 2013].

Рашанке, „Пипиревку мајка кара“, http://www.youtube.com/watch?v=dMwZ_vpfDRA, [18. 4. 2013].

Симовић, Каруовић 2003: Љубомир Симовић, Душан Каруовић, „Христе, Боже“, http://www.youtube.com/watch?v=aQ8oVlF-xpo&feature=related, [18. 4. 2013].

Biljana M. PAVLOVIĆ

TRADITIONAL FOLK MUSIC OF KOSOVO AND METOHIA IN ART MUSIC

Summary

In this paper the author considers art music works of Serbian composers, based on the traditional folk music of Kosovo and Metohia. The aim is to stimulate interest in listening to and familiarize with the national art music in the primary school music teaching. Compositions inspired by traditional music of Kosovo and Metohia, as well as composition which represent treatment of folk songs of this region, have been investigated in order to propose to listen in class. By listening to these works contribution is being made to the introduction of national art music, as well as the affirmation of Kosovo and Metohia national musical creativity.

Key words: traditional folk music, Kosovo and Metohia, art music, elementary school, teaching music culture.

Рад је предат 24. априла 2013. године, а након мишљења рецензената одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

УДК 75.071.1:929 Армуш М. ; 75.023.2

*Каменко М. МАРКОВИЋ**

ЧАРОЛИЈЕ ЈЕДНОГ АКВАРЕЛИСТЕ

У српском сликарству XX века акварел заузима значајно место. Генерације уметника неговале су ову најсензибилнију сликарску технику, оставивши иза себе један број одличних радова. Тај траг води од Бете Вукановић и њених бројних и даровитих ђака: Наталије Цветковић, Зоре Петровић, Милице Чађевић, Светолика Лукића, и иде преко Бијелићевих ученика Ђорђа Поповића и Пеђе Милосављевића, све до Недељка Гвозденовића, Ивана Табаковића, Симе Чемерикића, Богдана Николова, данас актуелних Златка Павловића, Ненада Цорељa, Георги Георгиева, Владимира Црномарковића, Момира Армуша.

Момир Армуш рођен је 27. јуна 1951. у Наклу код Пећи, где је завршио основну и средњу Уметничку школу. Без сумње, већ у раној младости показао је упадљиву наклоност ка цртању. У средњој школи сликарство су му предавали Света Каменовић и Вељко Радовић, професори посвећени акварелу. Године 1971. на Факултету примењених уметности у Београду уписује студије сликарства. Прве две године студира у класи професора Градимира Петровића, а наредне три у класи Рајка Николића. На Катедри сликарства дипломирао је 1976. године. По завршетку студија започиње његова каријера средњошколског професора, најпре у Инђији, а од 1979. години у Сокобањи.

Момир Армуш је пејзажиста, за кога је природа само шарена, чаробна башта, баш као створена да у њој и њоме подстакнут распламса унутрашњу ватру своје радости. Иако је савршено суптилни акварелски зналац, Момир Армуш је лирски сневач. Незаборавна је *слика*; мало језерце на води бори се с таласима и ветром. Неописиву драж има и *слика* на којој језеро, бистро и плаво, мирује и слива се, у даљини са небом и једним зеленим груменом земље. А потом, слике на којима царују љубичасте шуме и плава језера меко и поетично насликана, румене и модре речне обале над којима лебде златне магле, па пејзажи са Ртња и из Сокобање, на којима је зелено, црвенкасто и жуто, плаво и љубичасто – зналачки насликано.

* Ванредни професор Филозофског факултета у Приштини / Косовска Митровица, Универзитет у Приштини, kamenkom@sbb.rs

Мада лако препознајемо мотив – мирно водено огледало, вертикалну силуету дрвећа или обрисе брда под ружичастим небом – форма је расточена и доведена до руба асоцијације, на границу реалности и сна. Међутим, елемент који треба да дочара архитектонику распореда планова, перспективу, па и атмосферу – јесте боја. Армушева боја задржала је само овлашно сећање на локални тон: своју деликатну хармонизацију налази у неисцрпним нијансама комплементарних боја сунчевог спектра. Нанета широким потезом који понекад прати форму, чешће разливена на мирну површину воде или неба, она убедљиво организује ритмове, затварајући их у јединствену композиционо оправдану целину.

У пејзажима Сокобање пре дивили смо се само моћи тога уметника, за жар, за сликовитост, за складну форму, у пејзажима са Дунава, Бованског језера, Јужне Мораве, језера Ћелије, његовог родног Накла сад дивимо се не само тоновима и бојама, већ дубоком јединству сликарском на целој површини слике, која постаје тиме непролазно и ванредно дело. Томе знатно доприноси наговештај трећег елемента слике, а то су ваздух и златне магле које обавијају видно поље уметника.

Поглед на Дунав са брода по топлини осећања и једностаности израза јесте једно од његових најпоетичнијих пејзажних остварења. Али ту је читава једна галерија слика и све су нестварне као сан: *Дунавски рукавац, Предео крај Дунава, Предео код Митрової поља, Власинско језеро, Сеоски пејзаж, Поглед на Ртањ, Околина Сокобање, Пут за Бољевац, Пут за Ртањ, Кањон Јерме, Плавско језеро, Језеро Газиводе, Околина Пећи...* На њима Армуш је пун жара, румених, модрих и љубичастих тонова, и сјаја. То су слике пуне поезије зачараних кутака и дубоко личне.

Момир Армуш је сликар врло разнолик и богат, али је у пејзажима постигао највећу могућу висину своје уметности. Он је сликар неба и земље, воде и магле, и оно што видите опија душу и чини да те слике имају моћ у коју њихов аутор неизмерно верује.

Милошев конак је један префињени филигран грања и чипкастих бокора уплетених у остарели камен, са изванредно танано нијансираним односима зеленог, бледожутог и руменог.

Момир Армуш, познат као сликар пејзажа, с времена на време слика мртве природе, најчешће вазе са цвећем. Његове вазе са цвећем су ваздушасте, светле и прозрачне. Уметник себи допушта да се наслађује богатством црвене, златножутом у свим нијансама. Армушево баратање светлом бојом, што је дивна примеса његовог дара, прекрасно је на сликама *Ваза и део разбоја за ткање, Саксија са цвећем, Бегоније*. Личне лирске творевине – више сугестивне него буквалне.

Акварели Момира Армуша у техничком и садржајном смислу представљају уметничко савршенство.

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА

Поштовани колеге,

У циљу усавршавања нашег часописа као научне публикације, унели смо у упутство сарадницима измене, које ће почети да се примењују од броја 35. Молимо вас да их се придржавате приликом припреме рукописа за штампу, иначе радови неће бити узимани у разматрање.

Захваљујемо на разумевању и сарадњи.

Уређивачки одбор *Баштине*

ОПШТЕ НАПОМЕНЕ

Часопис *Баштина* излази два пута годишње и објављује научне радове, грађу и приказе из свих области друштвених наука и видова њихових проучавања (историја, теорија, критика, методологија, компаративна и интердисциплинарна проучавања). Радови који су већ објављени у некој другој публикацији не могу бити прихваћени. Текстови који су под истим или сличним насловом били усмено изложени на неком научном скупу, треба да садрже податак о томе у посебној напомени при дну прве странице, обележеној звездицама. Уколико је рад настао у оквиру неког пројекта, то такође треба унети у напомену на првој страници текста.

Редакција Баштине прима рукописе на разматрање током целе године. Након уредничког читања и одобравања, рад се даље прослеђује на анонимну рецензензију, која мора бити позитивна да би текст био објављен. Аутор има право да затражи извод из рецензије, али без имена рецензента.

Радови се објављују на српском језику, екавским или ијекавским књижевним изговором, ћирилицом, при чему се примењују норме утврђене *Правопису српскога језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Матица српска: Нови Сад 2010). Уколико аутор жели да му рад буде штампан латиницом, треба то посебно да нагласи. По договору са Уређивачким одбором, рад може бити објављен на енглеском, руском, немачком или француском језику; у том случају резиме мора бити написан на српском језику. Обим рада не сме премашити један ауторски табак.

Рад куцати на страници формата A_4, са маргинама од 1 инча (опција *Normal*), писмом на којем желите да буде објављен, тако што ћете изабрати одговарајућу тастатуру (*Serbian Cyrillic* или *Serbian Latin*) и фонт *Times New Roman*. У случају да користите специјалне знаке (нпр. старогрчке, старословенске,

хебрејске и сл.), обавезни сте да пошаљете тип нестандардног фонта који сте користили. Ако није другачије назначено, величина фонта треба да буде 12 тачака, текст куцати с проредом (*Multiple*) 1, поравнати с обе стране (*Justified*) и увући нови пасус за 0,5 инча, укључујући и напомене.

Радови треба да буду достављени на електронску адресу редакције *Баштина*: institut.skp@gmail.com, у прилогу – као отворени документ (*Word*).

КОМПОЗИЦИЈА РАДА

1. Име, средње слово (није обавезно) и презиме аутора писати у горњем левом углу, курзивно, с тим што се презиме пише капиталним словима. Иза презимена аутора треба да стоји звездицом обележена напомена, у којој се пише афилијација: научно звање аутора, званичан назив и седиште институције у којој је запослен, а потом адреса електронске поште аутора. Ако је више од два аутора, довољно је навести адресе за прва два.

2. Наслов рада пише се испод имена аутора, с једним редом размака, капиталним словима, величине 14 компјутерских тачака. Поднаслови се пишу величином слова 12 тачака; аутор сам бира, у складу с обимом целине и евентуалном даљом поделом, да ли ће поднаслов бити написан капиталним или малим словима. Наслов и поднаслови треба да имају централно поравнање без увлачења и не треба их писати масним словима (не болдирати), осим када је у питању некролог.

3. Сажетак (апстракт) рада на српском језику, до 250 речи, **пише се** испод наслова, с једним редом разамака, увучен 0,5 инча у односу на леву маргину, величином слова 10 тачака, с ознаком Апстракт.

4. Кључне речи на српском језику, до 10 речи, пишу се испод апстракта, с једним редом размака, увучене 0,5 инча у односу на леву маргину, величином слова 10 тачака, са ознаком Кључне речи и тачком иза последње речи.

5. Текст рада пише се испод кључних речи, с два реда размака.

6. Напомене писати при дну сваке странице, а не иза текста, величином фонта 10.

7. Списак извора и литературе пише се иза текста рада, с два реда размака, величином слова 10 тачака. За библиографске јединице у изворима и литератури на крају рада треба одабрати тзв. висећи параграф (*Hanging*), односно увући текст за 0,5 инча, осим првог реда. Аутор може да одабере наслов (литература, цитирана литература, извори и литература, библиографија и сл.), као и да издвоји посебним поднасловима изворе (на објављене, необјављене, електронске и сл.) и литературу (на монографије, чланке у монографским и серијским публикацијама, литературу са Интернета и слично), с тим да се прво даје списак извора, а затим литературе.

8. Резиме на енглеском језику, до 500 речи, треба да стоји испод списка литературе. Уколико не можете да напишете коректан превод резимеа, редакција ће обезбедити његово превођење.

9. Кључне речи на енглеском језику пишу се испод резимеа, с једним редом размака.

10. Прилози (слике, табеле, графикони) могу бити уметнути у текст. Уколико су такве величине да ометају слање рада на лектуру и рецензију без посебног паковања, треба их приложити на крају рада, са тачном назнаком (цифрама) на ком месту у тексту треба да буду штампани. Прилози се не штампају у боји.

ЦИТИРАЊЕ У ТЕКСТУ РАДА

1. Наслови засебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у тексту пишу се курзивом, док се наслови поглавља у књигама, чланака у новинама и часописима, радова у зборницима и слично, пишу под знаком навода.

2. Страна имена пишу се транскрибовано (прилагођено српском језику) према правилима поменутог *Правописа* (2010), а ако име није широко познато у научној области из које је рад, пожељно је у загради дати изворно писање када се страно име први пут наведе.

3. Цитати из дела на страном језику, у зависности од функције коју имају, могу се наводити на изворном језику, у преводу, или се определити да извор буде у тексту, а превод у напомени, или обрнуто, с тим да се назначи име преводиоца (односно, ако је аутор сам преводио, иницијали). Важно је доследно се придржавати одабраног начина цитирања.

4. Стихове увлачити 1,2 инча од леве маргине.

5. Пожељно је да се цитати дужи од пет редова издвајају у засебни параграф, увлачењем 0,5 инча од леве маргине, осим када су инкорпорирани у сам текст тако да издвајање не би било могуће.

6. У Баштини се, почев од броја 35, примењује парентетички начин цитирања (према прилагођеном MLA стилу[1]). У уметнутој библиографској скраћеници (парентези), која стоји иза знака интерпункције реченице на коју се односи, односно на крају пасуса на који се односи, презиме аутора наводи се у облику и писму дела које је консултовано или цитирано, малим верзалом (опција *Small caps* у уређењу фонта). Следи година издања, а потом две тачке и број странице са које је цитат узет, нпр: (Делић 1995: 41).

1 *Modern Language Association's Style* користи се од 1983. године у областима језика и књижевности.

– Ако се у раду позива на два или више извора, скраћене библиографске напомене се пишу у истој загради и одвајају се тачком и запетом, нпр: (Јовановић 1997; Popović 2010).
– Уколико дело има више од два аутора, наводе се имена прва два, одвојена запетом, а потом се пише и др. Нпр: (Ивић, Клајн и др. 2007).
– Пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу) и писму, али ако то није могуће, у парентези треба да стоји назнака да је коришћен секундарни извор, нпр: (према Тешић 1997).
– Уколико је име аутора наведено у реченици или пасусу у којем се цитат наводи, или је оно јасно из контекста, довољно је у заграду ставити само годину издања и број странице. Нпр: Грдинићев рад темељи се на ставу да „појмови на пола пута" треба да ублаже терминолошке противуречности у поменутој дијади. (2005: 101–112)
– Ако се појављују два или више аутора са истим презименом и позива се на дела објављена исте године, поред презимена наводи се и име или иницијал имена (важно је доследно се придржавати одабране форме), нпр: (Сретен Петровић 1984; Светозар Петровић 1984).
– Уколико се наводи више дела која је један аутор објавио исте године и истим писмом, аутор се може определити за један од два начина: 1) свако од наведених дела обележава се једним словом по азбучном, односно абецедном реду иза године издања, нпр: (Настасијевић 2000а: 18); 2) иза имена аутора пише се курзивно наслов дела (ако је наслов вишечлан, може се уписати само прва реч), а потом број странице; овај начин обележавања погодан је за позивање на сабрана дела, односно тамо где се проучава опус једног аутора, па су наслови важни за праћење текста, нпр: (Андрић, *Историја и легенда*, 16).
– Ако се позива на цео зборник, у парентези се то означава скраћеницом ур. или прир. испред имена уредника/приређивача, нпр: (ур. Палавестра 1992: 34).
– Уколико дело нема аутора или је његово име непознато, у парентези се курзивно наводи (скраћени) наслов дела и број странице, нпр: (*Бугарштице,* 1979).
– Ако је цитат узет са више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих ставља се црта, нпр: (Ивић 1986: 128–130).
– Ако се цитира више несуседних страница истог рада, цифре које се односе на странице у цитираном раду одвајају се запетом, нпр: (Ивић 1986: 128, 130).

7. Фусноте служе за експликативне напомене (детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима итд.) и не могу бити замена за библиографију, односно цитирану литературу. Изузев напомене о филијацији

(иза имена аутора) и напомене о пројекту у оквиру кога је рад настао (иза наслова рада), који се обележавају звездицама, фусноте треба обележавати арапским цифрама, иза знака интерпункције (осим када се односе само на одређену реч или групу речи) и писати их при дну сваке странице у којој се налази коментарисани део текста, а не иза текста рада. Треба их куцати по шеми: *Insert – Reference – Footnote*, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фусноте појавити на правом месту.

8. Наводнике и полунаводнике обележавати на следећи начин: „“ / ’’ (не писати две запете уместо отвореног знака навода, два знака извода уместо отвореног и затвореног знака навода и слично).

НАВОЂЕЊЕ ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ У СПИСКУ НА КРАЈУ РАДА

Податак о делу доноси се језиком и писмом на коме је дело објављено, односно којим су дотичне речи у изворнику донесене (нпр. уколико је назив издавача неке ћириличне књиге на страном језику, само се он доноси латиницом). Референце не преводити на језик рада.

Редослед јединица у попису литературе организовати азбучним редом по презименима аутора уколико је основно писмо рада ћирилица, абецедним ако је основно писмо латиница. Уколико за то постоји потреба, дати прво попис јединица издатих ћириличним писмом, азбучним редом, а затим латиничним писмом, абецедним редом. Ако уз то има страних аутора чије презиме почиње словом које не постоји у азбуци и абецеди (нпр. Y или W), његово презиме дати издвојено, с једним редом размака; ако их је више, редослед јединица организовати одговарајућим редом, нпр. алфабетом.

1. Монографска публикација (књига)

Презиме, Име. *Наслов*. Место издања: Издавач, година.

Нпр: Матицки, Миодраг. *Језик срйскоī йесништва*. Нови Сад: Прометеј, 2003.

– Навођење издавача није обавезно, али је важно бити доследан за све библиографске јединице у попису.
– Ако се више библиографских јединица односи на истог аутора, треба их хронолошки поређати према годинама издања.
– Уколико је реч о зборнику, антологији и слично, на почетку се наводи име приређивача или уредника уз одговарајућу скраћеницу, која иде иза имена:

Презиме, Име (ур.). *Наслов*. Место издања: Издавач, година.

Нпр: Петковић, Новица (ур.). *Кратак преглед српске књижевности*. Београд: Лирика, 2000.

– Уколико је два аутора, само се презиме првог пише малим верзалом и одваја запетом, док за другог треба писати име па презиме, без запете:

Презиме, Име и Име Презиме. *Наслов*. Место издања: Издавач, година.

Нпр: Велек, Рене и Остин Ворен. *Теорија књижевности*. Превели Александар Спасић и Слободан Ђорђевић. Београд: Утопија, 2004.

– Уколико књига нема аутора:

Наслов. Место издања: Издавач, година.

Нпр: *Буџарштице*. Избор и предговор Новак Килибарда. Београд: Рад, 1979.

– Ако је књига објављена у овиру сабраних дела, пожељно је навести и тај податак:

Презиме, Име. *Наслов*. Сабрана дела, књ. [број]. Место издања: Издавач, година, странице.

Нпр: Андрић, Иво. „О причи и причању." *Историја и легенда: есеји, огледи и чланци*. Сабрана дела Иве Андића, књ. дванаеста. Београд: Просвета – Загреб: Младост – Сарајево: Свјетлост – Љубљана: Државна заложба Словеније – Скопје: Мисла – Титоград: Побједа, 1982, 68–72.

– Име преводиоца, приређивача и сл. пише се иза наслова, уз одговарајућу назнаку (приредио, уредио, изабрао, превео и слично), која се може писти скраћеницом:

Презиме, Име. *Наслов*. Прев. Име Презиме. Прир. Име Презиме. Место издања: Издавач, година.

Нпр: Настасијевић, Момчило. *Поезија*. Прир. Новица Петковић. Горњи Милановац: Дечје новине, 1991.

– У складу с Правописом (2010), двочлана женска презимена аутора пишу се без цртице.

– Удружени издавачи одвајају се двотачкама:

Презиме, Име. *Наслов*. Место издања: Издавач [:Други издавач: Трећи издавач] – Друго место издања: Издавач [: Други издавач], година.

Нпр: Фрајнд, Марта. *Историја у драми – драма у историји: огледи о српској историјској драми*. Нови Сад: Прометеј: Стеријино позорје – Београд: Институт за књижевност и уметност, 1996.

– Монографска публикација са корпоративним аутором (комисија, асоцијација или организација уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора) цитира се на следећи начин:

Име корпоративног аутора. *Наслов*. Место издања: Издавач, година.

Нпр: Београдска филхармонија. *Сезона 2005––2006: Циклус Ханс Сваровски*. Београд: Београдска филхармонија, 2005.

2. Чланак из серијске публикације

Презиме, Име. „Наслов чланка.“ Назив *часописа*, годиште, број (година), странице.

Нпр: Шоп, Љиљана. „Уточиште у времену.“ *Књижевност*, год. XXXV (1980), књ. LXIX, 6–7, 1127–1133.

– Ако је пагинација у годишту континуирана, није обавезно навести и број.

3. Чланак из зборника, антологије или неке друге монографске публикације

Презиме, Име. „Наслов чланка.“ *Наслов монографске публикације*. Ур. Име Презиме. Место издања: Издавач, година, странице.

Нпр. Славниħ, Иво. „Историјски роман – дефиниције и дилеме.“ *Историјски роман*. Зборник радова. Ур. Миодраг Матицки. Београд: Институт за књижевност и уметност – Сарајево: Институт за књижевност, 1992–1996, 209–223.

4. Одредница из енциклопедије, речника или сл. референтне књиге

Презиме, Име [ако је дат списак сарадника, односно ако се може утврдити аутор одреднице]. „Одредница.“ *Наслов приручника*. Место издања: Издавач, година, број странице [није обавезан].

Нпр. Slavnić, Ivo. „Istorijski roman.“ *Rečnik književnih termina.* Urednik Dragiša Živković. [Drugo, dopunjeno izdanje.] Beograd: Institut za književnost i umetnost: Nolit, 1992, 307–309.

5. Дневна штампа

Презиме, Име. „Наслов чланка.“ Назив *листа* датум, број странице.

Нпр. Вукадиновиħ, Алек. „Човек је постао машина.“ *Вечерње новости* 29. јануар 2008, 19.

6. Цитирање приказа:

Презиме, Име аутора приказа. „Наслов.“ (Име Презиме аутора публикације. Наслов приказане публикације. Место: Издавач, година издавања, број страница.) Назив листа [зборника / часописа] датум, број странице [Место: Издавач, година, број страница].

Нпр. Ђуричковиħ, Милутин. „Логос и парадигма.“ (Петар Милосављевиħ. Логос и парадигма. Београд: Требник, 2002, 196 стр.) Борба 29. јун 2000, 18.

7. Електронски извори

– Цео сајт:

Име сајта. Име појединца или организације која га је поставила или је с њим на други начин повезана. < URL адреса>, [датум последњег приступа].

Нпр. *Пројекат Растко. Библиотека српске културе*. Пројекат Растко. <http://www.rastko.org.yu/>, [7. јануар 2009].

– Појединачна страна

Презиме, Име. „Наслов стране.“ *Име сајта*. Име појединца или организације која га је поставила. <URL адреса>, [датум последњег приступа].

– Ако је реч о јасно дефинисаном ауторству с прецизним насловом, најновији приручник MLA препоручује да се URL адреса не уноси, јер може бити предуга за укуцавање, може се мењати у времену и слично, а читалац ће најчешће моћи да нађе наведено дело помоћу неког од претраживача.

Нпр. Марулић, Марко. „Јудита. Посвета Дујму Балистрилићу.“ *Филолошки факултет. Катедра за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*. Филолошки факултет Универзитета у Београду, 05. децембар 2008.

Ако сајт има напомену „како цитирати овај сајт [страну]“ / „how to cite this site [page]“, може се преузети, у целини или деловима, препоручени облик, под условом да навод не одступа у већој мери од овде наведеног облика.

– Монографска публикација на мрежи

Презиме, Име. *Наслов*. Место издања: Издавач [уколико се могу идентификовати], година издања. <URL адреса>, [датум последњег приступа].

Нпр: Караџић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме [II]*. Београд: ЈАНУС, 2000. <http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/usmena/vkaradzic-pesme_II_c.html>, [05. децембар 2008].

– Уколико је реч о јасно дефинисаном ауторству с прецизним насловом, најновији приручник MLA препоручује да се URL адреса не уноси, јер може бити предуга за укуцавање, може се мењати у времену и слично, а читалац ће најчешће моћи да нађе наведено дело помоћу неког од претраживача.

– Чланак из часописа на мрежи

Презиме, Име. „Наслов чланка.“ *Наслов часописа*, годиште, број (година), странице[или друге нумеричке ознаке делова]. <URL адреса>, [Датум последњег приступа].

Нпр: Рибникар, Владислава. „Историја и траума у романима Давида Албахарија.“ *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 54. 3 (2006), 613–639 [109–135]. <http://www.maticasrpska.org.yu/download/knj543.pdf>, [05. децембар 2008].

– Ако се часопису и појединачним чланцима приступа преко неке претплатничке базе, после података о часопису треба навести име базе и, евентуално, библиотеке која је њен претплатник и преко које је аутор бази приступио. Не треба наводити URL адресу часописа или чланка, већ само, уколико је доступна, адресу почетне стране базе часописа.

– Чланак из енциклопедије на мрежи

„Назив одреднице.“ *Наслов енциклопедије*. <URL адреса>, [Датум последњег приступа].

– Ако је познато име аутора одреднице, односно састављача енциклопедије, на почетку се може писати Презиме, Име аутора одреднице.

Нпр: Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana.* <http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html >, [15.12.2008].

– Издања на компакт-диску (CD-ROM)

Презиме, Име. *Наслов*. CD-ROM. Место издања: Издавач, година.

Нпр: Детелић, Мирјана. *Градови у хришћанмској и муслиманској ейици*. CD-ROM. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2004.

– Уколико је реч о чланку из серијске публикације:

8. Рукопис или препис на писаћој машини

Презиме, Име. Наслов. [Рукопис. Име Презиме преписивача.] Место. Назив установе у којој се чува, сигнатура, датум настанка.

Нпр: Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар. Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописе треба цитирати према фолијацији (нпр. 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

9. Необјављена дисертација

Презиме, Име. „Наслов.“ Докторски рад, одбрањен [Датум одбране]. Место: Назив установе у којој се чува, сигнатура.

Нпр: Гајић, Драгутин В. „Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата.“ Докторски рад, одбрањен 1965. Београд: Економски факултет.

10. Необјављена архивска грађа може се цитирати на два начина, у зависности од садржаја и природе рада:

1) може се најпре навести информација о архиву:

Назив архива, Фонд, сигнатура, фолијација, Назив документа.

Нпр: Архив Југославије, Фонд Милана Стојадиновића, 37-51-124.

– Наслове фондова треба писати великим словом, као и наслове спомензбирки.

2) Архивски фонд, серија/подсерија, број, број кутије/свеске, страница/лист (фолија), Назив архива.

Нпр: *Acta Minoris Consilii*, сер. 5, св. 19, f. 256v, Државни архив у Дубровнику.

– Уколико су у грађи означени листови, испод бројке пише се f. (односно ff. за множину), потом без размака ознаке r (recto) за лице, односно v (verso) за полеђину.

– Ако је у архиву дошло до промене нумерације грађе, треба навести и стари и нови број.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ПОЛЕМИКЕ

Критике, прикази, полемике и сл. треба да имају централно постављен наслов (ако су посебно насловљени), величине 14 компјутерских тачака, испод кога у загради треба писати библиографску јединицу на коју се приказ односи:

(Име Презиме [ако је зборник, с уобичајеном назнаком ур.]. Наслов приказане публикације. Место: Издавач, година издавања, број страница.)

Аутор се потписује курзивно, с два реда размака иза текста, уз десну маргину. Иза презимена аутора треба да стоји звездицом обележена напомена, у којој се пише афилијација и адреса електронске поште.

За додатна упутства и информације о начину цитирања можете се обратити редакцији *Баштине* (institutskp@gmail.com) или консултовати литертатуру:

Вранеш, Александра. *Од рукописа до библиотеке. Појмовник*. Београд: Филолошки факултет, 2006.

Вранеш, Александра. „Библиографско цитирање – упутство.“ Презентација. <*www.fil.bg.ac.rs/postdipl/Bibliografija%20uputstva.ppt*>, [18. јун 2013].

Kunka, Jennifer Liethen et al. „MLA Formatting and Style Guide.“ *The Owl at Purdue*. Nov. 11th 2008. Purdue University. <http://owl.english.purdue.edu/owl/resource/557/01/>, [05. децембар 2008].

MLA Style Manual and Guide to Scholarly Publishing. 3rd edition. New York: MLA, 2008.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе подизању квалитета часописа. Треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обратно, аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира, потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа рецензент треба да одговори на следећа питања: Да ли је аутор показао у чему је оригиналност чланка? Да ли је аутор довољно оправдао своје тврдње? Да ли је аутор стручно/научно утемељивао своје тезе? Да ли је рад комплетан према Упутству за ауторе? Којој научној обаласти рад припада? Затим, рецензија треба да садржи примедбе о стручном/научном квалитету рукописа, али и сугестије за побољшање рукописа, уколико за тим постоји потреба.

На самом крају рецензент треба да оцени којој категорији рад припада (оригиналан научни рад, прегледни рад, кратко или претходно саопштење, научна критика, односно полемика, осврти и прикази) и да изнесе своје мишљење о томе да ли рукопис треба да се прихвати у садашњем облику, да се прихвати уз сугерисане измене или да се не прихвати због наведених разлога у рецензији.

* Рецензенти овог броја часописа: проф. др **Душан Михаиловић**, ванредни професор, Филозофски факултет у Београду; др **Миодраг Матицки**, научни саветник у пензији, Институт за књижевност и уметност у Београду; проф. др **Гордана Стојановић**, редовни професор, Учитељски факултет у Београду; проф. др **Миле Ракић**, виши научни сарадник, Институт за политичке студије у Београду; проф. др **Радмило Петровић**, редовни професор, Филозофски факултет у Косовској Митровици; проф. др **Драница Андрејевић**, редовни професор, Филозофски факултет у Косовској Митровици; проф. др **Сунчица Денић**, редовни професор, Учитељски факултет у Врању; проф. др **Лидија Радуловић**, ванредни професор, Филозофски факултет у Београду; проф. др **Гордана Будимир Нинковић**, ванредни професор, Педагошки факултет у Јагодини; проф. др **Весна Трифуновић**, ванредни професор, Педагошки факултет у Јагодини; проф. др **Драгана Спасић**, редовни професор, Филозофски факултет у Косовској Митровици; доц. др **Владан Виријевић**, Филозофски факултет у Косовској Митровици; др **Јасмина Ахметагић**, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина; др **Велибор Лазаревић**, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина; др **Срђан Словић**, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина; др **Иван Бецић**, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина и др **Далибор Велојић**, истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина.